

Univerzitet u Beogradu
Ekonomski fakultet

Dejan S. Molnar

Regionalne nejednakosti i privredni rast:
primer Srbije

-Doktorska disertacija-

Beograd, 2013.

University of Belgrade
Faculty of Economics

Dejan S. Molnar

Regional Inequalities and Economic Growth: The Example of Serbia

-Doctoral dissertation-

Belgrade, 2013.

Mentor: _____
prof. dr Biljana Jovanović Gavrilović, redovni profesor
Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

_____

_____

_____

Datum odbrane: _____

Regionalne nejednakosti i privredni rast: primer Srbije

Rezime: Predmet disertacije jeste analiziranje odnosa međuzavisnosti regionalnih, pre svega ekonomskih, nejednakosti i privrednog rasta. U radu se posebna pažnja, kako sa teorijskog tako i sa empirijskog stanovišta, pridaje konceptima beta (β) i sigma (σ) konvergencije/divergencije unutar nacionalnih ekonomija. Cilj rada je da se: (a) bliže odrede osnovni razlozi zbog kojih se ekonomske aktivnosti koncentrišu u prostoru, (b) analizira međuzavisnost regionalnih ekonomskih nejednakosti i privrednog rasta, (c) testira postojanje beta i sigma konvergencije na nivou regiona i subregiona u Republici Srbiji, (d) identifikuju interregionalne i intraregionalne nejednakosti u Republici Srbiji i da se, shodno tome, sugerišu mere za smanjenje ukupne regionalne ekonomske nejednakosti.

U disertaciji su sagledani i kritički ocenjeni razlozi zbog kojih se ekonomska aktivnost koncentriše u prostoru. Pokazano je koje su osnovne centrifugalne i centripetalne sile koje utiču na prostornu koncentraciju/disperziju ekonomskih aktivnosti.

U radu je konstatovano da prostorne nejednakosti predstavljaju važno pitanje iz više razloga. Pored činjenice da postoji zavisnost između prostornih/regionalnih nejednakosti i privrednog rasta, važno pitanje kojem isto tako treba posvetiti punu pažnju jeste odnos ekonomskih i drugih oblika regionalnih nejednakosti (socijalne, etničke, političke, verske itd.) čija interakcija predstavlja potencijalnu opasnost za socijalnu i političku stabilnost.

U disertaciji je ukazano da regionalne nejednakosti imaju dve osnovne dimenzije. Prva je postojanje nejednakosti između posmatranih teritorijalnih jedinica (regiona), a druga je postojanje nejednakosti unutar posmatranih teritorijalnih jedinica (regiona). Dekomponovanje ukupne regionalne nejednakosti na interregionalnu i intraregionalnu komponentu može da bude od koristi kreatorima politike regionalnog razvoja. Razlikovanje pomenutih koncepata nejednakosti suštinski je važno prilikom kreiranja i kombinovanja mera ekonomske politike usmerenih na smanjenje teritorijalnih nejednakosti.

U radu je ukazano da se razvoj regiona bazira na uslovima i mogućnostima koji postoje unutar regiona za apsorbovanje, implementaciju i dalje kreiranje novih tehničko-tehnoloških rešenja, ideja i inovacija. Pri tome, ne treba dovoditi u pitanje neophodnost postojanja politike regionalnog (prostornog) razvoja, već joj treba pristupati na novi način – sprovoditi mere koje će dovesti do toga da svaki region pruža svoj maksimum. Pristup regionalnom razvoju treba u daleko većoj meri zasnovati na endogenom regionalnom rastu. Neophodno je kreirati takve

mere i politike regionalnog razvoja koje će podržavati rast u svim regionima (a ne samo u onim manje razvijenim). Cilj regionalne politike treba da bude da stimuliše sve lokalitete da razviju sopstveni potencijal za rast, pre svega na osnovu svog unutrašnjeg, endogenog potencijala (teritorijalnog kapitala). U narednom periodu u Srbiji treba primenjivati tzv. *place-based* koncept čije su glavne karakteristike zasnovane na prilagođavanju intervencija specifičnim teritorijalnim okolnostima. Ovakav, integrativni metod razvoja karakterističan je po tome što objedinjuje delovanje sektorskih i prostornih javnih politika.

U empirijskom delu rada smo utvrdili da je beta (β) konvergencija bila prisutna u Srbiji tokom posmatranog vremenskog intervala (2001-2010. godina), ali da je ona bila izuzetno slabog inenziteta. Isto tako, potvrdili smo da i u slučaju Republike Srbije važi pretpostavka da vrednost pokazatelja regionalnih nejednakosti značajno raste sa stepenom dezagregiranja teritorije - što je manja osnovna teritorijalna jedinica, teritorijalne (regionalne) nejednakosti su veće, i obrnuto. Dinamika regionalnih dispariteta u BDV po stanovniku u Srbiji tokom desetogodišnjeg posmatranog perioda (2001-2010.) nedvosmisleno ukazuje na prisustvo sigma divergencije. Dalje, dekomponovanjem ukupne regionalne nejednakosti na interregionalnu i intraregionalnu komponentu utvrdili smo da se najveći deo ukupne regionalne nejednakosti (preko 75%) u svim posmatranim godinama generiše na nivou između regiona, dok doprinos intraregionalne komponente ukupnoj regionalnoj nejednakosti iznosi nešto manje od 25%. Rezultati sprovedene empirijske analize sugerišu da se Williamson-ova hipoteza može smatrati potvrđenom u slučaju regiona u Srbiji, tokom posmatranog vremenskog intervala. Sa porastom BDV po stanovniku regionalne nejednakosti se najpre povećavaju, dostižu maksimalnu vrednost u određenoj tački, a potom počinju da se smanjuju.

Ključne reči: regionalna konvergencija/divergencija, beta (β) konvergencija, sigma (σ) konvergencija, interregionalna i intraregionalna nejednakost, privredni rast, regionalna politika, Republika Srbija, NUTS klasifikacija regiona.

Naučna oblast: Ekonomija

Uža naučna oblast: Ekonomska politika i razvoj (Regionalna ekonomija)

UDK: 332.1

JEL klasifikacija: C21, C23, N90, O18, P25, R11, R12

Regional Inequalities and Economic Growth: The Example of Serbia

Abstract: The subject of the dissertation is analysis of interdependence of regional, particularly economic, inequalities and economic growth. The paper gives a particular attention, both from the theoretical and empirical point, to the concepts of beta (β) and sigma (σ) convergence/divergence within national economies. The aim of this study is to: (a) determine more closely the main reasons for spatial concentration of the economic activities concentrate, (b) analyze the interdependence of regional economic inequalities and economic growth, (c) test the existence of beta and sigma convergence at regional and sub-regional level in the Republic of Serbia, (d) identify interregional and intraregional disparities in Republic of Serbia, and that, therefore, suggest measures for reducing the overall regional economic inequalities.

In dissertation there were perceived and critically evaluated the reasons for concentration of economic activities in space. It is shown what are the basic centrifugal and centripetal forces that affect the spatial concentration/dispersion of economic activities.

The study concludes that spatial inequalities are an important issue for several reasons. Despite the fact that there is a dependency between spatial/regional inequalities and economic growth, an important issue which also need to be treated with lot of attention is the relationship between economic and other forms of regional inequalities (social, ethnic, political, religious, etc.) whose interaction represent a potential threat to the social and political stability.

The thesis points out that regional inequalities have two main dimensions. The first is the existence of inequalities between observed territorial units (regions) and the other is the existence of inequalities within observed territorial units (regions). Decomposition of the overall regional inequality on interregional and intraregional component may be useful to policy makers for regional development. The distinction between these concepts of inequalities is essential in creating and combining economic policy measures aimed at reducing territorial disparities.

The study points out that the development of the regions is based on the conditions and opportunities that exist within the region for absorption, implementation and further creation of new technological solutions, ideas and innovations. In doing so, it should not be questioned the necessity for the policy of regional (spatial) development, but it should be approached in a new way - implement measures that will result in each region provides its maximum. Approach to regional development should be based to a much greater extent on the

endogenous regional growth. It is necessary to create such regional development measures and policies that will support growth in all regions (not only in the less developed). The aim of regional policy should be to encourage all localities to develop their own potential for growth, dominantly on the basis of its internal, endogenous potentials (territorial capital). During the next period, in Serbia a *place-based* concept should be applied, whose main characteristics are based on adjusting interventions to specific territorial circumstances. Such integrative method of development is characterized in that it combines sector and spatial policies.

In the empirical part of the research we found that the beta (β) convergence was present in Serbia during the observed period (2001-2010), but it was extremely weak. Also, we confirmed that in the case of the Republic of Serbia assumption that regional inequalities increases significantly with the level of disaggregation of territory is correct - the smaller the basic territorial unit, territorial (regional) disparities are larger, and *vice versa*. The dynamics of regional disparities in GVA *per capita* in Serbia during the ten years period (2001-2010) strongly suggests the presence of sigma divergence. Furthermore, by decomposing the overall regional inequality on interregional and intraregional component, we found that most of the overall regional inequality (over 75%), in all the years under review, is generated between regions, while the contribution of intraregional component to overall regional inequality is less than 25%. The results of conducted empirical analysis suggest that Williamson's hypothesis is confirmed in the case of regions in Serbia, during the observed period of time. With the increase in GVA *per capita* regional inequalities first increase, reach the maximum value at a certain point and then begin to decrease.

Key words: regional convergence/divergence, beta (β) convergence, sigma (σ) convergence, interregional and intraregional inequalities, economic growth, regional policy, Republic of Serbia, NUTS classification of regions.

Scientific field: Economics

Special topics: Economic Policy and Development (Regional Economics)

UDC: 332.1

JEL classification: C21, C23, N90, O18, P25, R11, R12

SADRŽAJ:

UVOD

1. KONCENTRACIJA EKONOMSKE AKTIVNOSTI U PROSTORU	7
1.1. Različiti nivoi prostorne koncentracije: lokalni, regionalni i globalni.....	9
1.1.1. Blagostanje i prostor.....	9
1.1.2. Globalna ekonomija i „gustina“ ekonomske aktivnosti.....	22
1.1.3. Merenje prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti.....	31
1.1.4. Održivost prostornih nejednakosti.....	38
1.2. Regionalizacija kao izraz optimalnog stepena koncentracije.....	66
1.2.1. Pojmovno određenje regiona: teorijske nedoumice.....	68
1.2.2. Ekonomski i neekonomski kriterijumi regionalizacije.....	75
1.2.3. Internacionalna i intranacionalna regionalizacija.....	82
1.2.4. Regionalni razvoj: sistematizacija značajnijih teorija i modela.....	90
1.2.5. Regionalni ekonomski razvoj u globalnoj privredi.....	106
1.2.6. Savremeni pristup regionalizaciji: NUTS klasifikacija.....	114
2. NEJEDNAKOST: TEORIJSKO-METODOLOŠKA RAZMATRANJA.....	121
2.1. Konceptualni okvir i vrste nejednakosti.....	123
2.1.1. Nejednakost i nejednake prilike za razvoj.....	123
2.1.2. Odnos ekonomske i drugih oblika nejednakosti: „zamka“ nejednakosti	140
2.2. Merenje ekonomske nejednakosti.....	151
2.2.1. Kriterijumi za merenje ekonomske nejednakosti.....	152
2.2.2. Pokazatelji ekonomske nejednakosti.....	156
2.2.3. Dekompozicija pojedinih numeričkih pokazatelja ekonomske nejednakosti.....	165
3. REGIONALNE NEJEDNAKOSTI U USLOVIMA RASTA NACIONALNE PRIVREDE	184
3.1. Ekonomska nejednakost i rast – analiza međuzavisnosti.....	185
3.1.1. Da li je ekonomska nejednakost štetna za rast?.....	185
3.1.2. Nejednakost i privredni rast u kontekstu „regionalnog problema“.....	208
3.1.3. Uticaj privrednog rasta na regionalne nejednakosti.....	225

3.2. Regionalna konvergencija/divergencija: dinamika regionalnih razlika.....	237
3.2.1. Da li manje razvijeni regioni mogu da dostignu razvijene tokom procesa privrednog rasta razvoja)?.....	241
3.2.2. Kriterijumi i brzina konvergencije: teorijski pristup.....	249
3.2.3. Pregled rezultata empirijskih istraživanja.....	272
4. ANALIZA ODNOSA REGIONALNIH NEJEDNAKOSTI I PRIVREDNOG RASTA U SRBIJI.....	298
4.1. Regioni u Srbiji.....	298
4.1.1. Kratak prikaz teritorijalne organizacije Srbije.....	299
4.1.2. Aktuelna regionalizacija u Srbiji i regionalna politika u funkciji približavanja EU.....	305
4.2. Neki važniji pokazatelji regionalnih nejednakosti u Srbiji.....	329
4.2.1. Regionalna nejednakost u dohotku.....	331
4.2.2. Regionalna nejednakost u rasporedu ekonomske aktivnosti.....	334
4.2.3. Regionalna nejednakost u nivou obrazovanja.....	348
4.2.4. Regionalna nejednakost u razvijenosti infrastrukture.....	352
4.3. Rezultati empirijske analize.....	358
4.3.1. Nivo posmatranja i korišćeni podaci.....	358
4.3.2. Primenjena metodologija.....	363
4.3.3. Empirijski nalazi i sugestije za regionalnu politiku.....	368

ZAKLJUČAK

LITERATURA

UVOD

Osnovni pravac istraživanja u ekonomskoj nauci je dugo vremena unazad posvećivao malo pažnje pitanjima koja se odnose na lokaciju tj. prostorni raspored ekonomske aktivnosti¹. Mikroekonomski subjekti (preduzeća i pojedinci) donoseći odluke o tome gde da proizvode i/ili troše ujedno utiču na to gde će se na lokalnom, regionalnom i međunarodnom (globalnom) nivou koncentrisati ekonomska aktivnost i ljudi. Narasle prostorne nejednakosti u dohotku, u nivou zdravstvene zaštite, zatim u kvalitetu obrazovnog sistema i, na kraju stepenu siromaštva predstavljaju veoma važan ekonomski i politički izazov današnjice. Ekonomska aktivnost koncentrisana je u velikim gradovima, vodećim (razvijenim) regionima unutar nacionalnih država, kao i u bogatim zemljama. Problem prostornih nejednakosti danas je sve prisutniji unutar pojedinačnih zemalja kako razvijenih, tako i onih manje razvijenih.

Činjenica je da razvoj ne „stiže“ podjednako, niti istovremeno do svih ljudi. Neki lokaliteti su favorizovani u odnosu na druge. Čini se da „tradicionalno trojstvo“ pitanja u ekonomiji - *kako*, *šta* i *za koga* – treba dopuniti, četvrtim pitanjem – *gde*. Navedeno ima sve više smisla kada je evidentno da su kvalitet i dužina života pojedinca, njegov poslovni uspeh, nivo životnog standarda koji će uživati, zdravstvena zaštita koju će moći da ostvari i sl. dominantno određeni mestom u kojem se individua rađa i živi. Drugim rečima, kako ćemo živeti i koliko ćemo zarađivati u velikoj meri zavisi od toga *gde* ćemo živeti i raditi. Bilo da se posmatra globalni nivo (svet kao celina), bilo da je predmet analize prostor unutar pojedinačnih nacionalnih privreda, uočava se da određeni delovi teritorije mnogo brže ekonomski napreduju u odnosu na druge. Savremena dostignuća su u punoj meri dostupna onima koji žive i rade u razvijenijim delovima, dok ljudi koji nastanjuju manje razvijene oblasti nemaju pristup savremenoj tehnologiji, kvalitetnom obrazovnom sistemu, adekvatnoj zdravstvenoj zaštiti i sl. Kao posledica navedenog, manje razvijena područja imaju sve manje pretpostavki za budući razvoj. Preti opasnost da manje razvijene teritorije ostanu u tzv. „začaranom krugu nejednakosti i siromaštva“, jer ekonomska nejednakost dalje produbljuje postojeće razlike u drugim sferama života i rada, što sa svoje strane (povratno) negativno deluje na ekonomsku nejednakost.

---

¹ Čuveni Pol Semjuelson (Paul Samuelson) zabeležio je još 1952. godine u svom članku pod nazivom „Spatial price equilibrium and linear programming“ objavljenom u časopisu *American Economic Review* (42) (str. 284) sledeće: „Prostorni problemi su do te mere zanemareni u ekonomskoj teoriji da je ta oblast od interesa jedino sama za sebe.“, prema: P. P. Combes, T. Mayer and J. F. Thisse, *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, 2008, str. 26.

Pomenute razlike u dohotku, bogatstvu i nivou životnog standarda imanentne su privrednom razvoju i predstavljaju njegovu bitnu karakteristiku. U pitanju je proces koji se odvija na sva tri geografska nivoa – lokalnom, nacionalnom i globalnom (međunarodnom). Međutim, to ne znači da razvoj ne može i ne treba da bude obuhvatniji, odnosno da koristi od rasta ne mogu da imaju i ljudi izvan teritorija u kojima su koncentrisani ekonomska aktivnost, dohodak i materijalno bogatstvo. Postoje stavovi da ekonomski rast jeste i treba da bude neujednačen. Napori činjeni sa ciljem da se ostvari prostorna ujednačenost proizvodnje mogu imati, čak, i ozbiljne negativne posledice po rast. Činjenica je da su se u zemljama koje su ostvarivale uspešan razvoj ekonomska aktivnost i bogatstvo koncentrisali. Međutim, činjenica je i da su uspešne države sprovodile takve mere koje su doprinosile da nivo životnog standarda bude ravnomernije raspoređen u prostoru, odnosno da što veći broj stanovnika ima zadovoljavajući nivo životnog standarda nezavisno od mesta u kojem boravi, živi i radi. U disertaciji ćemo sagledati i kritički oceniti razloge zbog kojih se ekonomska aktivnost koncentriše u prostoru.

Liberalizacija ekonomskih tokova, koja je posebno intenzivirana tokom poslednje dve decenije, pored koristi donela je i nove probleme na polju nejednakosti. Mnogi relevantni autori smatraju da se proces globalizacije odvija na štetu siromašnih i da su razlike koje su postojale samo produbljene. Procesi ekonomskih integracija, posebno onih koji se odvijaju u okviru evropskog prostora „otvaraju“ nova pitanja koja se tiču nejednakosti. Naime, teritorijalno posmatrano, proces evropskih integracija nije doneo koristi svima. Iako su zemlje koje su pristupile Evropskoj uniji (EU) dinamizirale svoj privredni rast, često je to bilo „na račun“ povećanja regionalnih nejednakosti unutar jedinstvenog nacionalnog prostora. Upravo je zbog toga jedan od najznačajnijih ciljeva regionalne politike EU smanjivanje postojećih regionalnih razlika. Za pomenute svrhe veoma je bitno razumeti i izučiti prirodu i „slojevitost“ regionalnih dispariteta. Naime, regionalne nejednakosti mogu imati dve dimenzije. Prva je nejednakost između posmatranih teritorijalnih jedinica (regiona; subregiona), a druga je nejednakost unutar posmatranih teritorijalnih jedinica (regiona; subregiona). U pitanju su tzv. interregionalna i intraregionalna nejednakost. Razlikovanje pomenutih koncepata nejednakosti suštinski je važno prilikom kreiranja i kombinovanja mera ekonomske politike usmerenih na smanjenje nejednakosti. U zavisnosti od toga koja dimenzija ukupne nejednakosti preovlađuje, neophodne mere za smanjenje ukupne nejednakosti se razlikuju. U disertaciji ćemo detaljno

predstaviti metodologiju za dekomponovanje ukupne regionalne nejednakosti u zemlji na njene sastavne delove. „Slojevitost“ regionalnih dispariteta ispitivaćemo na primeru Republike Srbije.

Predmet disertacije jeste analiziranje odnosa međuzavisnosti regionalnih, pre svega ekonomskih, nejednakosti i privrednog rasta. Postojeće regionalne nejednakosti imaju određeni uticaj na ukupne ekonomske performanse nacionalne privrede. Sa svoje strane, proces privrednog rasta koji se odvija u uslovima globalne ekonomije nije jednako raspoređen na sve regione unutar nacionalne ekonomije, te kao takav utiče na nivo postojećih regionalnih dispariteta. U radu će se posebna pažnja pridati, kako sa teorijskog tako i sa empirijskog stanovništa, konceptima beta (β) i sigma (σ) konvergencije/divergencije unutar nacionalnih ekonomija. Bavićemo se i ispitivanjem dinamike rasta regiona koji se nalaze na različitim nivoima ekonomske razvijenosti. Cilj rada jeste da se: (a) bliže odrede osnovni razlozi zbog kojih se ekonomske aktivnosti koncentrišu u prostoru, (b) analizira međuzavisnost regionalnih ekonomskih nejednakosti i privrednog rasta, (c) testira postojanje beta i sigma konvergencije na nivou regiona i subregiona u Srbiji, (d) identifikuju interregionalne i intraregionalne nejednakosti u Srbiji i da se, shodno tome, sugerišu mere za smanjenje ukupne regionalne ekonomske nejednakosti.

U nameri da odgovorimo na postavljena pitanja postavili smo četiri istraživačke hipoteze, koje ćemo u radu nastojati da ispitamo analizom relevantne literature, kao i sopstvenim empirijskim istraživanjem. *Prva hipoteza* je da sa porastom stepena ekonomske razvijenosti zemlje, regionalne nejednakosti u dohotku se najpre povećavaju, zatim se stabilizuju, a potom smanjuju. Odnos regionalnih nejednakosti i stepena ekonomske razvijenosti zemlje grafički se može predstaviti u obliku obrnute „U – krive“ (*bell-shaped curve*). *Druga hipoteza* je da regioni sa nižim inicijalnim nivoom dohotka *per capita* (manje razvijeni regioni) rastu brže od onih koji imaju viši startni dohodak po stanovniku (razvijeniji regioni). Navedeno pretpostavlja postojanje β (beta) konvergencije. Kao posledica navedenih kretanja sužava se jaz u nivou dohotka *per capita* između različitih regiona unutar nacionalne ekonomije, pa se javlja i σ (sigma) konvergencija. *Treća hipoteza* koju smo postavili odnosi se na tvrdnju da nejednakost u dohotku deluje na privredni rast. Pokazaćemo da pomenuti uticaj nije jednoznačan. Da li će efekat dohodne nejednakosti na privredni rast biti pozitivan ili negativan zavisi od dostignutog nivoa ekonomske razvijenosti zemlje, vremenskog horizonta u kojem se pomenuta međuzavisnost posmatra, vrste područja koje je predmet analize (urbano ili ruralno), zatim veličine zemlje, stepena otvorenosti nacionalne privrede, primenjene istraživačke

metodologije i sl. *Četvrta hipoteza* koju ćemo nastojati da potvrdimo jeste da regionalne nejednakosti u dohotku rastu sa povećanjem stepena dezagregiranosti posmatranih teritorijalnih jedinica.

U nameri da odgovorimo na osnovna istraživačka pitanja, kao i na postavljene hipoteze, rad smo strukturirali u četiri povezane celine. U *prvom delu* disertacije biće obrađena pitanja koja se odnose na prostorni raspored ekonomskih aktivnosti. Koristi od rasta i razvoja nisu u istoj meri dostupne svim ljudima. Kvalitet života i šanse za uspeh pojedinca u velikoj meri opredeljeni su mestom u kojem se čovek rađa, odrasta i školuje. Namera nam je da u okviru prvog dela rada upravo istražimo razloge zbog kojih se ekonomska aktivnost koncentriše u prostoru. Isto tako, proučiće se efekti koje koncentracija izaziva na budući rast i razvoj. Teorijski će se objasniti i predstaviti pojedini kvantitativni pokazatelji koji se koriste u savremenoj literaturi za merenje prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti (Hirschman-Hirfindahl Index - HHI, Ellison-Glaeser Index - EGI, teritorijalni Gini koeficijent, koeficijent koncentracije, Theil-ov indeks nejednakosti i dr.). Ukazaće se i na činjenicu da je postojanje prostornih ekonomskih, ali i drugih oblika nejednakosti imanentno procesu privrednog rasta (razvoja), kao i na potencijalne mehanizme (mere i politike) kojima se pomenute nejednakosti mogu ublažavati tokom vremena. Povećanjem kvaliteta institucija, izgradnjom adekvatne infrastrukture („tvrde“ i „meke“) i svrsishodnim/ciljanim podsticajima mogu se ublažiti negativni efekti prostornih ekonomskih nejednakosti (koncept „3I“ – *institutions, infrastructure i incentives*). Dalje, u okviru prvog dela disertacije, biće obrađena pitanja koja se tiču regionalnog razvoja. Najpre će se analizirati relevantna literatura sa ciljem da se prouči alternativno poimanje regiona i regionalnog razvoja uopšte. Nastojaćemo da razgraničimo pojmove poput regiona, regionalizacije, regionalizma i regionomike. Napravićemo razliku između ekonomskih i neekonomskih (pre svega socijalnih) kriterijuma regionalizacije sa namerom da pojasnimo prirodu njihovog uzajamnog uticaja. Takođe, razmotrićemo različite tipove i svrhe regionalizacije, poput administrativne, geografske i funkcionalne. Potom sledi pregled i sistematizacija značajnijih teorija regionalnog razvoja. Ukazaćemo na to da se na nivou nacionalnih ekonomija sve više pažnje posvećuje razvoju manje razvijenih područja. Kao primer navodimo regionalizaciju koja je prihvaćena u Evropskoj uniji. U pitanju je regionalizacija nacionalnih ekonomija (teritorija) na statističke teritorijalne jedinice (NUTS – *Nomenclature of Territorial Units for Statistics*). Kao osnovne ciljeve NUTS klasifikacije identifikovaćemo: (a) potrebu za postojanjem adekvatne regionalne statistike, (b) zatim

neophodnost analiziranja regionalnih ekonomija (c) što, na kraju, treba da obezbedi pouzdanu osnovu za kreiranje regionalne politike EU, ali i regionalnih politika unutar pojedinačnih zemalja članica, kao i onih drugih koje imaju ambiciju da to postanu.

Drugi deo disertacije će za predmet analize imati fenomen nejednakosti. Teorijski će se ispitati odnos ekonomske nejednakosti i drugih oblika nejednakosti („zamka“ nejednakosti). Ukazaće se, potom, na postojanje i značaj teritorijalnog aspekta nejednakosti. Posebna pažnja u okviru drugog dela biće usmerena ka problemima koji se odnose na ekonomsku nejednakost. U skladu sa pomenutim opredeljenjem, u okviru posebnog odeljka bavićemo se pitanjima kvantifikovanja (merjenja) ekonomske nejednakosti. Najpre će se identifikovati kriterijumi koje svaki dobar pokazatelj ekonomske nejednakosti treba da zadovolji. Potom sledi kvantitavno predstavljanje (matematička izvođenja) pojedinih pokazatelja ekonomskih nejednakosti. Na kraju, u cilju obezbeđivanja adekvatnog instrumentarijuma za analizu prostornih ekonomskih nejednakosti, pojedini numerički pokazatelji biće dekomponovani na dva, odnosno tri dela: (a) na nejednakost koja postoji između regiona, (b) na nejednakost koja postoji unutar regiona i (c) na nejednakost koja postoji unutar subregiona.

U *trećem delu* rada konkretnije ćemo se baviti pitanjima odnosa regionalnih nejednakosti (pre svega ekonomskih) i privrednog rasta. Pomenuta međuzavisnost će se ispitati identifikacijom mehanizama putem kojih ekonomska nejednakost utiče na privredni rast. Isto tako, ukazaćemo i na moguće pravce delovanja privrednog rasta na ekonomsku nejednakost. Biće reči kako o međuzavisnosti ekonomske nejednakosti između pojedinaca i privrednog rasta, tako i o odnosu prostornih (regionalnih) nejednakosti i ostvarenih ekonomskih performansi. Dalje u okviru istog dela, predmet naše pažnje i analize biće pitanje da li manje razvijeni regioni (teritorije) mogu da dostignu razvijene regione (teritorije) tokom procesa privrednog rasta (razvoja)? Prezentovaćemo metodologiju putem koje se ispituje postojanje konvergencije/divergencije između regiona unutar nacionalne ekonomije. Uvešće se koncepti β (beta) i σ (sigma) konvergencije.

Četvrti deo disertacije predstavlja empirijsko-istraživački rad. Namera je da se identifikuju razmere regionalnih nejednakosti i da se proverí postojanje beta (β) i sigma (σ) konvergencije na nivou regiona i subregiona u Srbiji. Pre prelaska na empirijsku analizu prikazaće se osnovni metodi za utvrđivanje postojanje beta i sigma konvergencije. Vremenski period u kojem će se proveravati postojanje regionalne konvergencije je 2001-2010. godina. Potom ćemo izračunati pokazatelje ukupne, interregionalne, intraregionalne i intrasubregionalne ekonomske

nejednakosti. Takođe, u cilju empirijskog izučavanja odnosa regionalnih nejednakosti i privrednog rasta, pratićemo međuzavisnost pokazatelja nejednakosti i stope ekonomskog rasta. Za potrebe empirijske analize biće predstavljena aktuelna regionalizacija u Srbiji, koja je u skladu sa metodologijom EU. Prihvatajući koncept teritorijalne podele na statističke regione (NUTS), a na osnovu kriterijuma koji važe u celoj EU, Srbija nastoji da se „približi“ jedinstvenom evropskom prostoru. Najveća korist koju Srbija može ostvariti u kratkom roku jeste korišćenje sredstava iz strukturnih fondova EU namenjenih vođenju regionalne politike EU. U pomenutom kontekstu predstavimo osnovne pravce, mehanizme i planirana sredstva za vođenje regionalne politike na nivou EU u narednom budžetskom periodu (2014-2020).

1. KONCENTRACIJA EKONOMSKE AKTIVNOSTI U PROSTORU

Tokom poslednje decenije, važno mesto u oblasti predmeta interesovanja ekonomske teorije, ali i empirijskih istraživanja, zauzimala su upravo pitanja u vezi sa lociranjem ekonomske aktivnosti u prostoru – gde i zašto se koncentrišu proizvodnja i ljudi. Iako su ekonomisti i ranije bili zainteresovani za pomenuta pitanja, dve su okolnosti koje su doprinele da se ova problematika ponovo nađe u centru njihovog interesovanja. *Prvo*, praktični problemi/pitanja koja se odnose na potrebu za ravnomernijim ekonomskim razvojem unutar pojedinih država. Konkretno, jedan od primarnih ciljeva EU jeste da se ekonomski razvoj učini ujednačenijim unutar jedinstvenog evropskog prostora. Pomenuti cilj nametnuo je ekonomistima zadatak da ispituju efekte na regionalni razvoj, odnosno distribuciju ekonomskih aktivnosti u prostoru, koji mogu nastati od dalje i „dublje“ integracije zemalja Evrope. *Drugo*, došlo je do promena u teorijskim pretpostavkama koje su tokom dužeg vremena „kočile“ ekonomiste da naprave „prodor“ u ovoj oblasti. Tehničke prepreke za modeliranje rastućih prinosa danas su prevaziđene, čime se jedno neatraktivno polje istraživanja pretvorilo u vrlo aktuelno. Problem teorijske prirode ogledao se u tome što su analize u vezi sa urbanim, regionalnim i međunarodnim razvojem bile usko povezane i zavisne od tretmana rastućih prinosa.

Pomoću „tradicionalne“ pretpostavke o konstantnim prinosima, veoma teško može da se objasni postojanje, danas tako izraženih, razlika u „gustini“ ekonomske aktivnosti u svetu. Pod pretpostavkom konstantnih prinosa svaki mikroekonomski subjekt proizvodio bi onoliko koliko je potrebno za njega samog (*backyard capitalism*). Doduše, određen stepen koncentracije i razmene bi postojao, jer nejednaka distribucija prirodnih bogatstava (faktora proizvodnje), ne omogućava pojedinačnim entitetima da za sopstvene potrebe proizvode baš sve što im je potrebno. Razlike u klimatskim uslovima, kvalitetu i plodnosti zemlje i drugi prirodni uslovi opredeljuju da čak ni pod pretpostavkom konstantnih prinosa ne postoji idealna ujednačenost u rasporedu ekonomske aktivnosti u prostoru. No, ogromne prostorne nejednakosti koje danas postoje – „gusto“ naseljeni gradovi nasuprot demografski ispražnjenim ruralnim područjima, razvijeni regioni naspram siromašnih devastiranih područja unutar pojedinačnih zemalja – teško da se mogu objasniti nejednakostima u rasporedu prirodnih proizvodnih resursa (*first nature*). Pomenute ekonomske, ali i druge vrste nejednakosti, svakako jesu rezultat kumulativnih

procesa koji u sebi sadrže efekte rastućih prinosa, što sa svoje strane doprinosi tome da geografska koncentracija proizvodnje i ljudi dodatno samu sebe podstiče (*second nature*).

Tretman i modeliranje rastućih prinosa jesu predstavljali poteškoće za teoretičare, jer su najčešće narušavali pretpostavku o perfektnoj konkurenciji². Napredak na teorijskom planu ostvaren je tek nakon otkrivanja i primene modela tzv. „nove ekonomske geografije“³. Koncept „nove ekonomske geografije“ (NEG) u suštini predstavlja primenu teorije rastućih prinosa u ovoj oblasti ekonomske nauke. Ideja o postojanju rastućih prinosa doprinela je stvaranju koncepta monopolističke (nesavršene) konkurencije (za razliku od neoklasične pretpostavke o perfektnoj konkurenciji). Diksit i Štiglic (Dixit and Stiglitz) su u svom „revolucionarnom“ članku⁴ kvantitativno formalizovali koncept monopolističke konkurencije, koji je, potom, uz različite modifikacije, korišćen kao osnovni „alat“ za modeliranje u različitim oblastima ekonomske teorije: nove teorije (međunarodne) trgovine, nove teorije rasta, nove teorije industrijske organizacije, nove ekonomske geografije.

Modeli nove ekonomske geografije, formalizujući rastuće prinose objašnjavaju nastanak i istrajnost koncentracije ekonomskih aktivnosti u prostoru, odnosno aglomeracija. Nova ekonomska geografija, teorija koja na najbolji način objašnjava prostornu (regionalnu) ekonomiju danas, zasniva se na analitičkom pristupu i rezultatima koji su zajednički za novu teoriju trgovine i novu teoriju rasta. Oba pravca glavno „uporište“ imaju u pomenutom modeliranju nesavršene konkurencije i rastućih prinosa na obim, a unutar okvira monopolističke konkurencije prema kojoj je korisnost funkcija raznovrsnosti⁵. Značaj nove teorije trgovine za prostornu ekonomiju jeste to što ona suštinski predstavlja prostornu verziju teorije monopolističke konkurencije. Izbor lokacije za poslovanje (preduzeća), te za život i rad (ljudi) opredeljen je kombinacijom pozitivnih (uštede u transportnim i transakcionim troškovima) i negativnih (zagušenost, zagađenje, loši uslovi života) eksternalija. Dakle, raspored aktivnosti u prostoru jednim delom nastoji da se objasni pomoću izbora lokacije od strane mikroekonomskih subjekata. Drugi pravac u literaturi koji je povezan sa prostornim

---

² M. Fujita, P. Krugman and A. J. Venables, *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, MIT Press, 1999, str. 3.

³ Jedan od prvih naučnih članaka koji se bavi uticajem rastućih prinosa na raspored ekonomske aktivnosti u prostoru jeste: P. Krugman, „Increasing returns and economic geography“, *Journal of Political Economy*, Vol. 99 Issue 3. 1991, str. 483-499.

⁴ A. K. Dixit and J. E. Stiglitz, „Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity“, *American Economic Review*, Vol. 67, 1977.

⁵ Detaljnije u: P. McCann and F. van Oort, „Theories of agglomeration and regional economic growth: a historical review“, in: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 22-25.

rasporedom ekonomskih aktivnosti jeste nova teorija endogenog rasta, koja je primenjena na nivou regiona. U pitanju su regionalni modeli rasta koji izvore rasta prepoznaju u rastućim prinosima što potiču iz tehnološkog progressa i kvaliteta ljudskog kapitala, a koji su, sa svoje strane, endogeni procesi nastali kao rezultat koncentracije u prostoru/aglomeracije.

1.1. Različiti nivoi prostorne koncentracije: lokalni, regionalni i globalni

1.1.1. Blagostanje i prostor

Ekonomska aktivnost oduvek je bila nejednako raspoređena u prostoru – kako unutar, tako i između pojedinačnih zemalja. Nivo životnog standarda, takođe, nije jednak u svim lokalitetima. U prilog iznetom stavu svakako ide činjenica da su i danas, u eri globalizacije, ekonomska aktivnost i ljudi koncentrisani u relativno malom broju lokaliteta. U zemljama Evropske unije, regionu NAFTA-e i Istočne Azije kreira se gotovo 83% ukupnog svetskog dohotka⁶. Iako se podrazumeva da proces globalizacije pretežno utiče na nacionalne države/nacionalne ekonomije, činjenica je da pomenuti proces izaziva promene i na nivoima „ispod“ nacionalnog. I pored činjenice da je sve manje prepreka za slobodno kretanje robe, kapitala i ljudi, i da su transportni troškovi i troškovi trgovine (rečju, transakcioni troškovi) sve niži, realnost je da se unutar pojedinačnih zemalja ekonomska aktivnost sve više koncentriše u malom broju velikih gradova, kao i unutar razvijenih regiona. Razvoj i blagostanje koncentrisani su u glavnim gradovima, koji najčešće dominiraju unutar nacionalnih privreda.

Regionalna ekonomija je po svojoj prirodi prostorna disciplina, pa ćemo se ukratko osvrnuti na razvoj prostorne ekonomije uopšte, kao i na neke njene zakonitosti. Prostor je kao pojam dobio na značaju i postao predmet interesovanja ekonomista tek onda kada je postao „kritičan“ elemenat razvoja. Koncentracija ekonomske aktivnosti u prostoru zahtevala je kako teorijska objašnjenja, tako i konkretna, praktična rešenja za razvoj „zapuštenih“, devastiranih i nerazvijenih teritorija/područja. Tokom XX veka, ekonomisti su se ozbiljno bavili prostorom, shvatajući još tada da je u pitanju ograničen resurs. Na temeljima pomenutih istraživanja nastala je prostorna ekonomija, oblast koja proučava zakonitosti razmeštaja ekonomske

---

⁶ M. Fujita, „The Development of Regional Integration in East Asia: from the Viewpoint of Spatial Economics“, RURDS, Vol. 19, No. 1, March 2007, str. 3.

aktivnosti u prostoru, što sa svoje strane, predstavlja osnov i za druge grane ove discipline, kao što su regionalna i urbana ekonomija.

„Kolevkom“ prostorne ekonomije smatra se Nemačka. Heinrich von Thünen⁷ prvi je autor koji je još u prvoj polovini XIX veka ukazivao na značaj koji ima razmeštaj proizvodnje u prostoru (u to vreme poljoprivredne proizvodnje u Nemačkoj). U svojoj teoriji, koja se zasniva na nizu pretpostavki, von Thünen razmatra ponašanje pojedinačnih poljoprivrednih proizvođača uzimajući u obzir njihovu različitu udaljenost od središta (grada). Pomenuti autor prvi je upozorio na značaj i uticaj transportnih troškova na raspored aktivnosti u prostoru. Krajem XIX veka, u vreme kada su počeli da se manifestuju efekti industrijske krize, pažnju počinje da zaokuplja prostorni razmeštaj industrije. Weber svoju teoriju lokacije industrije temelji na tri bitna elementa: (a) transportnim troškovima, (b) troškovima radne snage i (c) efektima aglomeracije. Obe pomenute teorije su mikroekonomskog karaktera.

Prvi teorijski „zaokret“ ka makro nivou, kada je ekonomski prostor u pitanju, načinio je A. Lösch. Njegova najveća zasluga jeste to što je razvio teoriju prostorne celovitosti respektujući teorije individualnih lokacija. Poznat je Lösch-ov tržišni model „pčelinjeg saća“ prema kojem se proizvodne jedinice u regionu razmeštaju oko središta, a to se središte takođe grupiše oko većih središta. U novije vreme zasluge za razvoj prostorne ekonomije pripadaju Hoover-u i Isard-u⁸.

Najpre treba konstatovati da odluka o optimalnoj lokaciji konkretnog mikroekonomskog subjekta zavisi od toga koju lokaciju su kao optimalnu odabrali ostali akteri, sa kojima posmatrani subjekt ima poslovne relacije. Saradnja između ekonomskih subjekata podrazumeva razmenu robe/usluga. Razmena podrazumeva postojanje troškova trgovine, odnosno izdataka koji nastaju u vezi sa koordinacijom i povezivanjem dobavljača i kupaca koji su fizički udaljeni (nalaze se na različitim lokacijama). Očekivano je da pomenuti troškovi imaju značajnu ulogu u ekonomskoj teoriji budući da su bitna karakteristika razmene robe u prostoru. Zašto su onda troškovi transporta zanemarivani u ekonomskoj teoriji? Dva su potencijalna objašnjenja za to. *Prvo*, sa razvojem tehnologije transportni troškovi su značajno opadali tokom vremena. Međutim, ova pretpostavka nije opravdana, jer konkurencija između preduzeća takođe je intenzivirana, što znači da i veoma male razlike u troškovima predstavljaju značajne izvore komparativnih prednosti. Dakle, „odsustvo“ prostora u ekonomskoj teoriji ne

---

⁷ Autor knjige „Izolovana država“ iz 1826. godine, koja se smatra prvom iz ove oblasti.

⁸ Videti: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007.

može se opravdati padom transportnih troškova. *Drugo*, originalno objašnjenje za zanemarivanje prostora u ekonomiji dala je J. Jacobs⁹. Pomenuta autorka ističe: „ (...) Nacije jesu politički i vojni entiteti, kao što su to i blokovi država. Ipak, to ne znači nužno da su one osnovni, uočljivi subjekti ekonomskog života ili da su korisni i pogodni za istraživanje misterija ekonomske strukture, razloga za povećanje i smanjenje bogatstva“¹⁰. Kreiranje pojma nacije kao političkog entiteta, a potom i ekonomskog, navodilo je kreator ekonomske misli da države/nacije posmatraju kao jedine referentne entitete (po definiciji), te se vremenom iskristalisala pretpostavka o unutrašnjoj homogenosti nacije/države, što je, sa svoje strane, činilo prostor unutar država irelevantnom kategorijom. Jedina prostorna dimenzija koju su ekonomisti uzimali u obzir bila je nacionalna granica. Naravno, bilo bi nekorektno tvrditi da je pojam prostora potpuno „odsustvovao“ iz ekonomske teorije pre pomenute revitalizacije prostorne ekonomije u vidu teorije *nove ekonomske geografije*. Iako ne nastoje da objasne prostorni raspored ekonomskih aktivnosti, kao ni prostorne nejednakosti, dva istraživačka pravca u oblasti ekonomske teorije privukla su pažnju, jer su inkorporirale prostor u predmet svog interesovanja. Jedan pravac odnosi se na oblast urbane ekonomije, čiji je osnivač pomenuti H. von Thünen. Njegovu ideju potom je, znatno kasnije, razradio W. Alonso¹¹ primenjujući je na koncept centralnog poslovnog mesta (*central business district*). Kasnije su ovaj pravac dodatno razvijali Henderson, Krugman, Fujita i drugi autori. Drugi pravac koji uvažava pojam prostora jeste teorija prostorne konkurencije, čiji je začetnik H. Hotelling.¹²

Konačno, dolazimo do zaključka da je uvođenje u analizu rastućih prinosa i imperfektne konkurencije ključno za integraciju prostora u ekonomsku teoriju. Ukoliko je cilj da se objasne distribucija ekonomske aktivnosti u prostoru, procesi aglomeracija i regionalnih specijalizacija, potrebno je da se krene od jedne od sledeće tri pretpostavke¹³: (a) prostor je heterogena kategorija, (b) postoje pozitivne eksternalije u proizvodnji i/ili potrošnji i (c) postoji imperfektna konkurencija na tržištu. Dakle, u realnom svetu, ekonomski prostor jeste rezultat različitih kombinacija navedena tri elementa. Pogledajmo odvojeno kakav je njihov pojedinačni efekat na raspored ekonomske aktivnosti u prostoru.

---

⁹ J. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, New York, Random House, 1984.

¹⁰ Ibidem, str. 31-32.

¹¹ W. Alonso, *Location and Land Use*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1964.

¹² H. Hotelling, „Stability in competition“ *Economic Journal* 39, 1964, str. 41–57.

¹³ P. P. Combes, T. Mayer and J. F. Thisse, *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, 2008, str. 41.

- a) **Heterogenost prostora** pretpostavlja nejednaku distribuciju tehnologije, prirodnih resursa, i drugih faktora, zatim transportnih „čvorišta“ (luka, aerodroma, i dr.), kao i mesta u kojima se odvija promet (berze, velika tržišta i sl.). Pojedinačni lokaliteti se veoma razlikuju prema navedenim karakteristikama i, samim tim, imaju veoma različite razvojne potencijale.
- b) **Ekternalije**¹⁴ nastaju kao posledica delovanja aglomeracionih sila koje imaju endogen karakter jer nastaju kao rezultat netržišnih interakcija između preduzeća i/ili domaćinstava (difuzija znanja, socijalne interakcije, poslovna komunikacija).
- c) **Imperfektna (nesavršena) konkurencija** se javlja zbog toga što, kada maksimiziraju svoj profit, preduzeća više ne tretiraju cene kao date, već nastoje da budu subjekti/entiteti koji će uticati na dinamiku cena. Nivo cena zavisi i od prostorne distribucije preduzeća i potrošača, odnosno od rasporeda ponude i tražnje. Ovde treba razdvojiti dva pristupa: (i) monopolističku konkurenciju i (ii) oligopolističku konkurenciju.

U literaturi se mogu pronaći stavovi da ekonomski razvoj karakterišu tri elementa¹⁵: (a) prostorna neujednačenost, (b) tzv. „kružna uzročnost“ (*circular causality*) i (c) tzv. efekat „susedstva“. Rezultati razvoja ne „stižu“ do svih ljudi podjednako. Ova činjenica evidentna je na svim nivoima, od lokalnog do globalnog. Gradovi se brže razvijaju od ruralnih područja, u pojedinim delovima (regionima) unutar nacionalnih država životni standard građana je na mnogo višem nivou nego u „zaostalim“ regionima, dok na globalnom nivou postoji podela na bogate i siromašne zemlje. Koncentracija ekonomske aktivnosti, dohotka i bogatstva u prostoru kao da je imanentna razvoju. Aglomeracije nastaju da bi se iskorisile mogućnosti koje nudi ekonomija obima. Na taj način područje u kojem je koncentrisana ekonomska aktivnost „privlači“ ljude i preduzeća. Reagujući na pomenute tržišne podsticaje „novopridošli“ tržišni akteri (ljude i preduzeća) dodatno uvećavaju razvojni potencijal u visoko koncentrisanim područjima. U pitanju je delovanje kumulativnog i samopodstičućeg procesa gravitiranja

---

¹⁴ Postoje tzv. *tehnološke ekternalije* i *novčane ekternalije*. Prve se odnose isključivo na netržišne odnose između učesnika koje direktno utiču na individualnu korisnost ili na proizvodnu funkciju preduzeća. Novčane ekternalije nastaju kao rezultat tržišnih odnosa i utiču na preduzeća i potrošače putem razmene/cenovnog mehanizma. Prema: P. P. Combes, T. Mayer and J. F. Thisse, *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, 2008, str. 42, (fusnota br. 11).

¹⁵ Videti: World Bank, *World Development Report: Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 2.

ekonomskih činilaca ka razvijenim područjima. Opisani proces ima i dodatne efekte. „Nagomilavanje“ proizvodnih činilaca deluje u pravcu intenziviranja konkurencije na tržištu faktora (između radnika i preduzeća) u razvijenim, dok se intenzitet konkurencije smanjuje u manje razvijenim područjima. Time se postepeno izjednačava nivo životnog standarda na celoj teritoriji. Dakle, konvergencija u životnom standardu i koncentracija ekonomske aktivnosti ne moraju biti „suprotstavljeni“ ciljevi. Pored toga što dele zajedničke teritorijalne „granice“, susedne teritorijalne jedinice imaju zajedničku „ekonomsku“ sudbinu. Jedna od zakonitosti koja se iskristalisala tokom višedecenijskih istraživačkih poduhvata u oblasti ekonomskog razvoja jeste da blizina (*proximity*) i te kako ima uticaja na razvoj pojedinačnih entiteta.

Ekonomska aktivnost koncentriše se na tri nivoa: (a) lokalnom (b) nacionalnom i (c) globalnom. Na lokalnom nivou, koncentracija se ogleda u intenziviranju procesa urbanizacije¹⁶. Udeo stanovništva koje živi u urbanim područjima u ukupnom stanovništvu zemlje rapidno se uvećava kako konkretna zemlja prelazi razvojni put iz grupe nisko razvijenih u kategoriju zemalja sa nižim srednjim dohotkom (oko 3.500 dolara). Na primer, u periodu od 2000-2005. godine prosečna godišnja stopa rasta urbane populacije iznosila je 3 odsto u zemljama sa niskim nivoom dohotka, zatim 1,3 odsto u zemljama sa srednjim nivoom dohotka i 0,9 odsto u zemljama sa visokim nivoom dohotka¹⁷. Nijedna zemlja nije ostvarila ekonomski razvoj bez paralelnog rasta i razvoja njenih gradova/urbanih centara. Što je zemlja razvijenija i bogatija, to je ekonomska aktivnost „gušća“ u gradovima i metropolama. Na nacionalnom nivou, ekonomski rast prouzrokuje slične nejednakosti. Kako razvoj „odmiče“, tako se proizvodnja koncentriše u razvijenim, tzv. „vodećim“ regionima. Određeni delovi zemlje razvijaju se brže zbog toga što su bliže velikim tržištima i/ili što se nalaze u blizini transportnih „čvorova“. Na međunarodnom (globalnom) nivou, proizvodnja i bogatstvo koncentrisani su u nekoliko razvijenih zemalja i regiona. Regioni sa visokim nivoom dohotka koncentrisani su na relativno malom prostoru, globalno posmatrano. Priližno 50% svetkog GDP-a proizvodi oko 15% svetske populacije, dok se 54% svetskog GDP-a stvara u zemljama čije teritorije obuhvataju svega 10% ukupne površine Zemlje. Sa druge strane, siromašnija polovina ukupne svetske populacije proizvodi „svega“ 14% svetskog GDP-a, što znači da ona bogatija polovina

---

¹⁶ Videti na primer: J. V. Henderson, „Urbanization in Developing Countries“, *World Bank Research Observer* 17(1), 2002, str. 89–112; J. V. Henderson, Z. Shalizi and A. J. Venables, „Geography and development“, *Journal of Economic Geography*, 1, 2011, str. 81-105.

¹⁷ Prema: World Bank, *World Development Report: Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 8.

proizvodi čak 86%¹⁸! Isto tako, u oko polovini država članica OECD-a više od 40% vrednosti nacionalnih GDP-a kreira se u regionima koji čine manje od 10% ukupnog broja regiona (videti Tabelu 1.1.1.). Koncentracija proizvodnje blisko je povezana sa procesima urbanizacije. U današnje vreme, po prvi put, broj stanovnika koji živi u gradovima prelazi broj stanovnika koji živi u ruralnim područjima. U 2005. godini trećina populacije u zemljama OECD-a živela je u velikim i koncentrisanim urbanim područjima/regionima, koji, u proseku, nisu imali manje od 1,5 miliona stanovnika.

Prostorne nejednakosti počele su da se stvaraju kao rezultat nejednake raspoređenosti prirodnih bogatstava između teritorija/područja (raspoloživost prirodnih resursa, klimatski uslovi, reljef, prirodni uslovi za transport, pristupačnost). Prirodni faktori opredeljivali su, inicijalno, u kojim mestima/lokalitetima će se koncentrisati proizvodnja i ljudi. Porast produktivnosti u lokalitetima sa obiljem resursa, sa svoje strane, doprinosa je razlikama u ostvarenom ekonomskom napretku¹⁹. Ipak, postojeća „gustina“ ekonomskih aktivnosti u prostoru nikako se ne može objasniti samo na osnovu početnih (prirodnih) pretpostavki razvoja.

Postoje i drugi faktori koji nastavljaju da deluju u pravcu koncentracije ekonomske aktivnosti. U pitanju su rezultati/efekti ljudske aktivnosti, koji su samo nastavili „započetim putem“. Prirodne pretpostavke/predispozicije predstavljaju samo inicijalnu „kapislu“ razvoja konkretnih lokaliteta (*first nature*), dok postoje i dodatni razlozi zbog kojih ekonomska aktivnost nastavlja da se koncentriše u njima (*second nature*)²⁰. U pitanju su druge relevantne razvojne pretpostavke (institucionalna uređenost, tradicija, istorija, kulturno nasleđe, navike stanovništva, njihov odnos prema poslu, nivo i kvalitet socijalnog kapitala, umrežavanje mikroekonomskih subjekata, uslovi za život i rad itd.).

---

¹⁸ J. V. Henderson, Z. Shalizi and A. J. Venables, „Geography and development“, *Journal of Economic Geography*, 1, 2011, str. 81.

¹⁹ Klasična ekonomska teorija nastoji da objasni razlike koje postoje između teritorija (zemalja/regiona) u oblasti proizvodnje (što posledično uslovljava procese razmene/tokove trgovine između zemalja/regiona) pomoću dve tradicionalne teorije međunarodne trgovine - Rikardove teorije komparativnih prednosti i Hekšer-Olin-Semjuelsonovog modela (skraćeno HOS modela). Za detaljnije objašnjenje pomenutih teorija međunarodne trgovine videti u: B. Pelević, *Uvod u međunarodnu ekonomiju*, CID, Beograd, 2005, str. 3-38.

²⁰ Videti: S. V. Lall and S. Ghosh, „Learning by Dining: Informal Networks and Productivity in Mexican Industry“, *World Bank Working Paper No. 2789*, 2002.

Tabela 1.1.1. Procenat nacionalnog GDP-a koji se generiše u 10% najbogatijih regiona (2005. godina)

Država	Procenat nacionalnog GDP-a koji se generiše u 10% najbogatijih regiona
Turska	54%
Grčka	53%
Portugalija	49%
Švedska	47%
Mađarska	46%
Finska	44%
Španija	44%
Austrija	44%
Kanada	43%
Novi Zeland	42%
Japan	41%
Meksiko	40%
Italija	40%
SAD	39%
OECD (27) - ukupno	38%
Francuska	37%
Velika Britanija	37%
Nemačka	35%
Koreja	35%
Norveška	31%
Irska	30%
Poljska	30%
Češka Republika	28%
Australija	27%
Holandija	25%
Danska	24%
Slovačka	22%
Belgija	21%

Izvor: OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009, str. 28.

Neoklasična ekonomska doktrina, zasnovana na pretpostavkama o konstantnim prinosima na obim i perfektnoj (savršenoj) konkurenciji, nametala je svojevrstnu barijeru pred ekonomsku teoriju da objasni zašto se ekonomska aktivnost koncentriše u prostoru i pored činjenice da su transportni troškovi veoma niski. Tek sa prihvatanjem realnije pretpostavke o tome da postoje rastući prinosi i imperfektna (nesavršena) konkurencija, ekonomska teorija postaje „sposobna“ da objasni „pokretačke snage“ koje doprinose da preduzeća i pojedinci preferiraju da budu blizu jedni drugih. U pitanju je tzv. „kružna uzročnost“. Preduzeća nastoje da lociraju svoje poslovanje u blizini velikih tržišta (na mestima gde se nalazi mnogo

potencijalnih kupaca i samim tim radnika). Sa druge strane, pojedinci (potrošači/radnici) takođe nastoje da se lociraju tamo gde postoji visok nivo raznovrsne ponude (u blizini mesta gde su locirana preduzeća). Dakle, kao efekat opisanog ponašanja mikroekonomskih subjekata (pojedinaca i preduzeća) ekonomska aktivnost i ljudi se koncentrišu u prostoru.

Tradicionalna teorija međunarodne trgovine i regionalne ekonomije predviđa da se ekonomska aktivnost koncentriše usled razlika koje postoje u cenama faktora proizvodnje. Ipak, ove teorije ne mogu da objasne razlike koje se javljaju u modernom, globalizovanom svetu, tzv. „svetu bez granica“ (*borderless world*). Nova teorija prostorne ekonomije ukazuje na to da nejednakosti nastaju i postoje usled delovanja tri faktora: (a) rastućih prinosa/ekonomije obima, (b) transportnih troškova i (c) mobilnosti faktora proizvodnje. U Tabeli 1.1.2. izvršeno je ilustrativno poređenje teorijskih postavki tradicionalne škole i „nove ekonomske geografije“.

Tabela 1.1.2. Poređenje dva teorijska okvira

Tradicionalna regionalna ekonomija	„Nova ekonomska geografija“
Konstatni prinosi	Rastući prinosi
Perfektna konkurencija	Imperfektna konkurencija
Nejednaka distribucija resursa (<i>first nature</i>)	Endogeni aglomeracioni procesi (<i>second nature</i>)
Postojanje granica	Transportni troškovi
Statička ravnoteža u dugom roku	Evolutivna (dinamička) ravnoteža

Izvor: M. Fujita, „The Development of Regional Integration in East Asia: from the Viewpoint of Spatial Economics“, *RURDS, Vol. 19, No. 1, March 2007*, str. 5.

Neke zakonitosti u prostornoj ekonomiji

Jedna od najznačajnijih zakonitosti koja postoji i deluje u prostornoj ekonomiji, a posebno dolazi do izražaja u savremenim uslovima poslovanja, jeste postojanje tzv. *eksternih ekonomija*. Marschall razlikuje interne i eksterne ekonomije. Interne ekonomije zavise od sopstvenih sposobnosti, dok eksterne potiču iz prosperiteta cele pripadajuće grane (povezanih entiteta). U literaturi se najčešće mogu pronaći dva termina koji bliže opisuju efekte eksterne ekonomije: (a) termin za pozitivne efekte – *eksterne ekonomije* i (b) termin za negativne efekte –

eksterne diseconomije. Prema W. Isard-u u prostornoj ekonomiji postoje dva tipa eksternih ekonomija. Jedan se pojavljuje u obliku **lokalizacije**, a drugi u obliku **urbanizacije**.

„Rastući prinosi na obim proizvodnje ključni su za objašnjavanje prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti“²¹. U cilju određivanja značaja koji rastući prinosi (ekonomija obima) imaju, korisno je razgraničiti „tipove“ ekonomije obima. Osnovna podela koja se može izvršiti jeste na (a) interne i eksterne i na (b) statičke i dinamičke ekonomije obima. *Interne ekonomije obima* postoje na nivou pojedinačnih preduzeća i dovode do imperfektne konkurencije²². *Eksterne ekonomije obima* nastaju na nivou industrije ili regiona i vode ka formiranju prostornih aglomeracija. *Statičke ekonomije obima* povećavaju nivo produktivnosti, dok *dinamičke* povećavaju stopu rasta produktivnosti.

Sličnu analizu ekonomija obima možemo pronaći i u Izveštaju o svetskom razvoju iz 2009. godine (videti Tabelu 1.1.3.). Koristi od rastućih prinosa mogu biti interne ili eksterne. Eksterne ekonomije jesu sinonim za ekonomije aglomeracija, koje nastaju kao rezultat lokalizacije ili urbanizacije. **Lokalizacija** postoji u situaciji kada pojedinačno preduzeće ostvaruje koristi jer je locirano u blizini drugih proizvođača koji posluju u istoj grani/delatnosti. **Urbanizacija** postoji kada se koristi ostvaruju usled blizine proizvođača koji ne posluju nužno u istoj grani/delatnosti. Postoje i potrošačke eksternalije koje su takođe povezane sa aglomeracionim procesima²³, ali one su još nedovoljno istražene. Dakle, i lokalizacijske i urbanizacijske eksternalije povezane su sa ekonomijom obima koja potiče iz proizvodnih aktivnosti.

Interne ekonomije obima nastaju kao rezultat povećanja poslovnih aktivnosti preduzeća, jer se tada fiksni troškovi raspodeljuju na veći obim poslovanja, što za efekat ima smanjenje prosečnih troškova poslovanja (vrste ekonomije obima od 1 do 3 u Tabeli 1.1.3.). *Lokalizacija* nastaje kao rezultat većeg broja preduzeća iz iste delatnosti koja posluju na istoj lokaciji (vrste ekonomije obima od 4 do 7 u Tabeli 1.1.3.). Prostorna blizina je korisna, jer konstantan pristup i relacije/odnosi sa konkurencijom omogućavaju preduzeću da uvek ima „prave“ informacije o dešavanjima na tržištu na kojem posluje, tako da to može da iskoristi u pregovorima sa

---

²¹ S. Lall, Z. Shalizi and U. Deichmann, „Agglomeration Economies and Productivity in Indian Industry“, *World Bank WP 2663*, Washington D.C., str. 1.

²² Razlog za to treba tražiti u činjenici da se interne ekonomije obima javljaju u situaciji kada sa povećanjem proizvodnje prosečni troškovi opadaju, jer troškovi po jedinici proizvoda zavise od veličine individualnog preduzeća, a ne od veličine industrije u kojoj preduzeće posluje. Vidi: P. R. Krugman and M. Obstfeld, *International Economy – Theory and Policy*, Harper Collins Publishers Inc. New York, 2003, str. 137.

²³ E. L. Glaeser, J. Kolko and A. Saiz, „Consumer City“, *Harvard Institute of Economic Research, Discussion Paper Number 1901*, 2000.

kupcima i dobavljačima. Isto tako, preduzeća koja čine klastere imaju prednosti i po osnovu toga što je prisutna „kritična masa“ radne snage koja poseduje potrebne veštine, a nema mogućnosti da se lako prekvalifikuje za druge poslove. *Urbanizacija* postoji u situaciji kada na istom mestu posluju kompanije iz različitih delatnosti (vrste ekonomije obima od 8 do 11 u Tabeli 1.1.3.).

Dinamičke eksternalije intraindustrijskog karaktera se nazivaju Marshall-Arrow-Romer (MAR) eksternalijama, dok se eksternalije koje su interindustrijskog karaktera nazivaju Jacobs eksternalijama. J. Jacobs zastupa stav da najznačajniji pozitivni efekti na ekonomski rast (gradova, lokaliteta) proističu iz širenja znanja i tehnologija koji pripadaju različitim granama/delatnostima²⁴. Autorka ističe da je raznovrsnost privredne strukture jedan od osnovnih razloga za nastanak i razvoj aglomeracija, odnosno za koncentrisanje u prostoru. Diversifikovan industrijski miks povećava šanse za interakciju, razmenu iskustava i znanja, preuzimanje i modifikovanje veština koje su u nekoj drugoj delatnosti već korišćene. Prisustvo i drugih delatnosti i institucija, ne samo onih čisto ekonomskih, već i onih što imaju društveni i kulturni karakter, (poput univerziteta, istraživačkih centara, poslovnih udruženja i sl.) samo stvara dodatne mogućnosti za kreiranje novih ideja, sposobnosti za njihovu razmenu i apsorpciju, te dalju difuziju, zatim za inovativnost, umrežavanje i dr²⁵. Sa druge strane, A. Marshall, K. Arrow i P. Romer pretpostavljaju da širenje znanja i tehnologije ima najveći efekat ukoliko potiče iz istih grana/delatnosti²⁶.

G. Duranton i D. Puga²⁷ navode sledeće razloge za interne eksternalije. Preduzeća ostvaruju koristi usled činjenice da su prostorno locirana u blizini drugih preduzeća zbog: (a) deljenja, (b) usklađivanja i (c) učenja. Činjenica da prostorno koncentrisana preduzeća koriste (*dele*) iste dobavljače, znači da ti dobavljači mogu da ostvaruju ekonomiju obima u svom poslovanju usled efekta „veličine tržišta“ (*home market effect*). Dobavljači se specijalizuju, snabdevaju kupce specifičnim proizvodima po pristupačnijim cenama, što za rezultat ima veći profit za sve. *Usklađivanje* potreba za radnom snagom koju imaju poslodavci (preduzeća) sa

---

²⁴ J. Jacobs, *The Economy of Cities*, Vintage, New York 1969.

²⁵ P. McCann and F. van Oort, „Theories of agglomeration and regional economic growth: a historical review“, in: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 20.

²⁶ O interindustrijskom i intraindustrijskom karakteru rasta više videti u: E. L. Glaeser, H. D. Kallal, J. A. Scheinkman and A. Shleifer, „Growth in Cities“, *Journal of Political Economy*, Vol. 100, No. 6, 1992.

²⁷ Prema: S. Kim, „Spatial Inequality and Economic Development: Theories, Facts, and Policies“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 16, 2008, str. 8*. Isto tako, videti i: World Development Report 2009: *Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 129.

obimom i kvalitetom radne snage (radnici) mnogo je efikasnije ukoliko su preduzeća i radnici locirani/koncentrisani u istom lokalitetu. Sigurnost i izvesnost veći su kako za preduzeća, tako i za radnike. U situaciji kada je veliki broj preduzeća i njihovih zaposlenih radnika lociran na jednom mestu javlja se efekat *učenja* jednih od drugih.

Kao što smo videli, centralno teorijsko pitanje u vezi sa koncentracijom ekonomske aktivnosti u prostoru jeste da li mikroekonomski subjekti imaju više koristi od toga što se lociraju blizu preduzeća koja posluju u istoj delatnosti (lokalizacija – MAR eksternalije) ili onih koja posluju u različitim delatnostima (urbanizacija – Jacobs eksternalije). Međutim, nedavno sprovedena empirijska istraživanja ne daju precizne odgovore. Zbog čega ne postoje jasni empirijski dokazi koji bi nedvosmisleno potvrdili jednu od (ili čak obe istovremeno) pomenutih konkurentskih teorija? Očito je da nam je za razumevanje realnosti potrebno još teorijskih objašnjenja i analiza. Ukoliko u analizu uvedemo ranije pomenutu evolutivnu perspektivu, moguće je produbiti analizu i identifikovati četiri različite strategije²⁸. *Prvo*, nova istraživanja nude savremenija rešenja od uobičajene, uopštene dihotomije na efekte specijalizacije (MAR) i efekte raznovrsnosti (Jacobs). Posmatrano sa stanovišta „prelivanja“ znanja i razmene iskustava između preduzeća i pojedinaca, u novijim istraživanjima se navodi da nije dobro da u lokalitetu postoje potpuno iste delatnosti (specijalizacija), jer tada jedni od drugih ne bi imali mnogo da nauče. Isto tako, ukoliko se delatnosti međusobno jako razlikuju, po prirodi stvari je otežana bilo kakva razmena znanja. Stoga se kao najbolje rešenje navodi određeni stepen diversifikacije delatnosti unutar privredne strukture u lokalitetu, a koji pretpostavlja postojanje određene sličnosti, odnosno povezanosti između različitih delatnosti. Da bi se znanje razmenjivalo, te da bi se ostvario efekat „prelivanja“ znanja kao i učenje jednih od drugih, neophodno je da tzv. kognitivna distanca/razlika između delatnosti ne bude ni suviše velika, ni suviše mala. *Drugo*, sledeći teoriju životnog ciklusa, u poslednje vreme sve više se iznosi stav da određeni tip eksternih ekonomija (specijalizacija - MAR vs. raznovrsnost - Jacobs) ne deluje na isti način u svakoj delatnosti, tako da se ne može jednoznačno odrediti koja je vrsta aglomeracije bolja. Efekat zavisi od toga u kojoj se fazi životnog ciklusa nalazi delatnost koja je predmet analize²⁹. Delatnosti koje su na početku životnog ciklusa (nove industrije) više koristi

---

²⁸ Videti: R. Boschma and K. Frenken, „The emerging empirics of evolutionary economic geography“, *Urban & Regional research centre Utrecht*, Utrecht University, 2011, str. 5-7.

²⁹ Detaljnije o fazama životnog ciklusa delatnosti videti u: A. Potter and H. D. Watts, „Evolutionary agglomeration theory: increasing returns, diminishing returns, and the industry life cycle“, *Journal of Economic Geography* 11, 2011.

imaju od efekata urbanizacije (raznovrsnosti privredne strukture - Jacobs) jer na taj način imaju podršku za inoviranje u vidu već postojećih i dostupnih tehnologija koje potiču iz drugih delatnosti unutar lokalne ekonomije. „Starije“ delatnosti više koristi ostvaruju ukoliko su smeštene u lokalitetima u kojima postoji ista vrsta aktivnosti (koristi od specijalizacije - MAR), jer se efekti aglomeracije ostvaruju usled optimizacije u lancu snabdevanja. Dakle, značaj MAR eksternalija raste, a Jacobs eksternalija opada sa „starenjem“ delatnosti, i obrnuto. *Treće*, sve je veći broj studija i istraživanja koje ukazuju na to da dve „klasične“ grupe eksternih ekonomija deluju drugačije u zavisnosti od toga koliko je određena delatnost intenzivna znanjem. Utvrđeno je da preduzeća/delatnosti koja su intenzivna znanjem mogu više da izgube, a manje da dobiju od efekata razmene, odnosno „prelivanja“ znanja, nego preduzeća koja nisu intenzivna znanjem. Drugim rečima, intenzitet koristi koje preduzeća/delatnosti mogu da ostvare od specijalizacije (MAR eksternalija) opada sa porastom nivoa znanja koje se koristi u tim preduzećima/delatnostima. *Četvrto*, nije bez značaja utvrđivanje načina na koji „prelivanje“ znanja deluje na koncentrisanje ekonomske aktivnosti i ljudi u prostoru, jer u zavisnosti od toga varira i značaj specijalizacije, odnosno raznovrsnosti u pogledu privredne strukture. Mobilnost radne snage jeste jedan od načina da se znanje transferiše i razmenjuje između ljudi. U tom kontekstu, efekat od pokretljivosti radnika i razmene znanja na performanse preduzeća i celokupnih delatnosti jeste veći ukoliko se mobilnost ostvaruje između sličnih, povezanih delatnosti. Kvalitet društvene povezanosti i društvenih mreža između pojedinaca veoma je važan, jer što su one bolje to je povezanost između onih koji menjaju radno mesto i njihovih bivših kolega veća, te je veća mogućnost za efikasnu i efektivnu upotrebu razmenjenih informacija i znanja. Isto tako, od vrste znanja zavisi da li će se ono lako razmenjivati. Univerzalna („opšta“) znanja se jedostavnije „prelivaju“ na druge pojedince, preduzeća i čitave delatnosti, nezavisno od geografske blizine. Suprotno, vrlo specifična i konkretna znanja imaju tendenciju da se slabije i teže „prelivaju“ na druge aktere.

Tabela 1.1.3. Vrste ekonomija obima

Vrsta ekonomije obima			Primer	
Interne ek. obima	1. novčani karakter		Mogućnost da se sirovine i međuproizvodi kupuju po diskontnim cenama po osnovu količinskog rabata.	
	tehnološki karakter	2. statička tehnološka	Opadanje prosečnih troškova usled postojanja fiksnih troškova poslovanja postrojenja.	
		3. dinamička tehnološka	Sticanje sposobnosti i znanja tokom vremena, što utiče na povećanje efikasnosti poslovanja preduzeća.	
Eksterne ek. obima	lokalizacija	statička	4. „kupovina“	Kupci su privučeni po osnovu toga što je na jednom mestu lociran veći broj prodavaca.
			5. „Adam Smit“ specijalizacija	Korišćenje tuđih usluga doprinosi da i dobavljači proizvodnih <i>input</i> -a i kupci profitiraju po osnovu povećanja produktivnosti, a usled specijalizacije.
			6. „Maršalijanska“ radna snaga	Radnici koji poseduju specifične veštine gravitiraju ka onim lokalitetima u kojima postoji visok nivo koncentracije.
		dinamička	7. „Marshall-Arrow-Romer“ (MAR eksternalije): učenje kroz rad	Smanjenje troškova koje nastaje usled ponavljanja i kontinuirane proizvodne aktivnosti tokom vremena i koja se širi između preduzeća smeštenih u istom lokalitetu.
	urbanizacija	statička	8. „Jane Jacobs“ inovacije	Što se više različitih aktivnosti obavlja na lokalnom nivou, više je šansi za proučavanje i prihvatanje ideja od drugih.
			9. „Maršalijanska“ radna snaga	Slično kao u tački 6. Radnici u jednoj delatnosti pružaju i donose inovacije radnicima koji rade u drugim delatnostima. Razlika je što sada koristi nastaju usled postojanja različitih delatnosti u jednom lokalitetu.
			10. „Adam Smit“ podela rada	Slično tački 5. Razlika je što podela rada postoji zahvaljujući postojanju različitih delatnosti na istom mestu.
		dinamička	11. „Romer“ endogeni rast	Što je veće tržište, veći je i profit; što je lokacija atraktivnija za preduzeća, više je radnih mesta; što je više radne snage, veće je tržište – i tako „u krug“
	12. „Čista“ aglomeracija			Deljenje fiksnih troškova infrastrukture na više korisnika/poreskih obveznika. Disekonomije nastaju usled zagađenja i zagađenja.

Izvor: World Development Report 2009: *Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 128.

1.1.2. Globalna ekonomija i „gustina“ ekonomske aktivnosti

„Gustina“ ekonomske aktivnosti predstavlja „količinu“ proizvodnje po jedinici površine teritorije. Drugim rečima, radi se o fenomenu koji izražava vrednost proizvodnje po posmatranoj teritorijalnoj jedinici. Na primer, može se iskazati kao vrednost bruto domaćeg proizvoda po kvadratnom kilometru. Ilustracije radi, na globalnom nivou prvih 30 gradova rangiranih po visini bruto domaćeg proizvoda generišu zajedno čak oko 16 odsto ukupne svetske proizvodnje, dok prvih 100 gradova kreiraju oko 25 odsto svetskog *output*-a. Navedimo primer Meksiko Sitiya u kojem je tokom 2005. godine generisano 30 odsto bruto bomaćeg proizvoda Meksika, iako glavni grad zauzima teritoriju od svega 0,1 odsto površine države³⁰. I u ostalim zemljama u razvoju postoji slična pravilnost da se u glavnim gradovima stvara neproporcionalno visok nivo proizvodnje (postoji, dakle, visok stepen koncentracije ekonomske aktivnosti)³¹.

Za kreatore ekonomske politike veoma je važno da razumeju da je koncentracija na lokalnom nivou veoma usko povezana sa koncentracijom na regionalnom nivou (unutar nacionalne ekonomije). Urbana nejednakost utiče na formiranje i postojanje regionalnih nejednakosti na sledeće načine³². *Prvo*, budući da postoje evidentne razlike u nivou zarada urbanog i ruralnog stanovništva, regionalne nejednakosti unutar zemlje će se formirati ukoliko postoje regionalne razlike u stepenu urbanizacije. *Drugo*, urbane specijalizacije (gradovi se specijalizuju u određenim granama/delatnostima) dovode do regionalnih razlika ukoliko unutar regiona postoje različite vrste gradova. *Treće*, gradovi se razlikuju po svojoj veličini, tako da se regionalne nejednakosti formiraju i usled činjenice da pojedini gradovi „pripadaju“ različitim regionima.

Sa razvojem na nacionalnom nivou, stepen koncentracije ekonomske aktivnosti se povećava. Samo jedna od deset država danas ima koliko-toliko ravnomernu distribuciju proizvodnje unutar nacionalnih granica, sa manje od 10 odsto proizvodnje kreirane na 5 odsto teritorije. Mnogo je više onih zemalja koje imaju znatno koncentrisaniju ekonomsku aktivnost

---

³⁰ Videti: World Development Report 2009: *Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 57.

³¹ O činiocima i dinamici „gustine“ ekonomske aktivnosti u pojedinim tranzicionim zemljama (Poljskoj, Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj), više videti u: G. Petrakos, „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies*, Vol. 9, No.3., 2001.

³² Prema: S. Kim, „Spatial Inequality and Economic Development: Theories, Facts, and Policies“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 16*, 2008, str. 7.

unutar svojih teritorija – u oko jednoj četvrtini država danas se više od polovine njihovih bruto domaćih proizvoda kreira na manje od 5 odsto njihovih nacionalnih teritorija³³.

Centripetalne i centrifugalne sile

Zašto je ekonomska aktivnost tako izrazito koncentrisana u prostoru, danas kada je proces globalizacije snažniji nego ikada i kada su mogućnosti za transport veće, a cene niže? Centripetalne i centrifugalne sile predstavljaju osnovne „pokretačke snage“ koje utiču na prostornu koncentraciju/disperziju ekonomskih aktivnosti. U zavisnosti od toga koje sile preovladavaju, ekonomska aktivnost će biti više ili manje koncentrisana. Ukoliko su centripetalne sile „jače“ stiču se uslovi za razvoj aglomeracija, dok u slučaju dominacije centrifugalnih sila ekonomske aktivnosti se šire u prostoru. U cilju što boljeg razumevanja procesa aglomerisanja i disperzije, potrebno je objasniti prirodu centripetalnih i centrifugalnih sila, naročito u kontekstu intenzivnog procesa globalizacije. U Tabeli 1.1.4. predstavljene su osnovne vrste pomenutih sila.

Dva osnovna pitanja koja se sada nameću jesu: (a) kako se mogu objasniti priroda i delovanje centripetalnih (aglomeracionih) sila i (b) kako se mogu objasniti priroda i delovanje centrifugalnih (disperzionih) sila. Odgovorimo najpre na drugo pitanje. Veliki broj preduzeća na malom prostoru znači, ujedno, i visok nivo tražnje za faktorima proizvodnje (zemljištem, radom i dr.). Visoka koncentracija ekonomskih aktivnosti u prostoru deluje na povećanje cena proizvodnih faktora (zemlje, rada i dr.) i dovodi do pojave „zagušenja“ (saobraćajne gužve, zagađenje prirodnog okruženja). Navedena tvrdnja naročito važi za zemljište, budući da je u pitanju imobilan faktor čija je raspoloživost u konkretnom lokalitetu ograničena. Porast cena faktora proizvodnje u lokalitetima u kojima je „gustina“ ekonomske aktivnosti visoka izaziva „pritisak“ na preduzeća da proizvodnju presele u perifernije lokalitete u kojima su troškovi poslovanja niži. Kao dodatni faktor disperzije javlja se ograničenost apsorpcionih kapaciteta tržišta. Nakon određenog stepena koncentracije, tržišta postaju saturirana, a tražnja podmirena³⁴. Uloga i značaj sila disperzije zavisi od toga koji se faktor tretira kao mobilan, a koji kao nemobilan. U slučaju regiona unutar jedne zemlje, radna snaga može se smatrati

---

³³ Videti: World Development Report 2009: *Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 81.

³⁴ J. V. Henderson, Z. Shalizi and A. J. Venables, „Geography and development“, *Journal of Economic Geography*, 1, 2011, str. 83-84.

mobilnim resursom, dok zemljište nema takav karakter. U međunarodnim okvirima, radna snaga je manje mobilna, poput zemljišta, tako da će povećana koncentracija uzrokovati veću tražnju i više nadnice, što će negativno delovati na aglomeracije, a u slučaju da se migracije dogode, biće rezultat izražene nejednakosti u dohotku na internacionalnom nivou³⁵.

Tabela 1.1.4. Osnovne centrifugalne i centripetalne sile

Centripetalne sile	Centrifugalne sile
Povezanost sa <i>kupcima</i> (onima što slede u lancu snabdevanja) i <i>dobavljačima</i> (onima što prethode u lancu snabdevanja) (<i>forward and backward linkages</i>)	Faktori proizvodnje koji nisu mobilni
Velika tržišta	Cena zemljišta/troškovi saobraćaja
Širenje/prelivanje znanja i ostale eksterne ekonomije	Zagađenje, zagušenost i druge disekonomije

Izvor: M. Fujita, P. Krugman and A. J. Venables, *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, MIT Press, 1999, str. 346.

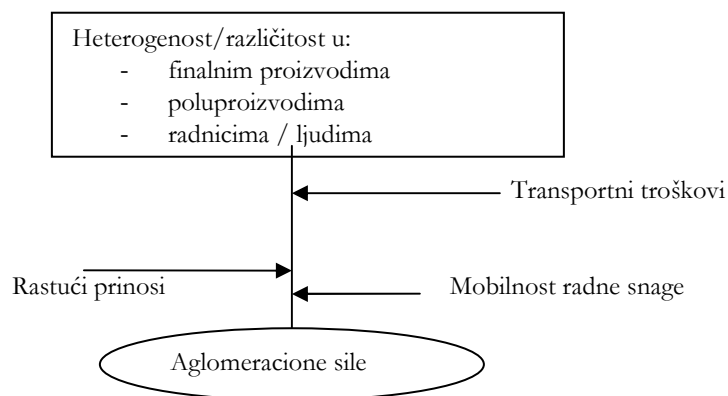
Razmotrimo sada delovanje aglomeracionih (centripetalnih) sila usled kojih nastaje prostorna koncentracija u gradovima i industrijskim područjima. Na Skici 1.1.1. predstavljen je mehanizam putem kojeg nastaju aglomeracione sile. Naime, pod pretpostavkom da postoji dovoljna heterogenost (diferencijacija) proizvoda³⁶, usluga i radne snage, interakcija između rastućih prinosa (na nivou pojedinačnog preduzeća), transportnih troškova (shvaćenih u širem smislu) i migracije radne snage (radnika i potrošača) doprinosi delovanju tzv. „kružne uzročnosti“ koja za efekat ima koncentraciju potrošača (ljudi) i ponuđača (proizvođača). *Prva* bitna pretpostavka koja se mora zadovoljiti jeste heterogenost proizvoda. Ukoliko je pomenuta pretpostavka zadovoljena individualna preduzeća će se koncentrisati bez potrebe da obaraju cene sopstvenih proizvoda, jer nisu u pitanju supstituti. Sa druge strane, potrošači će takođe gravitirati ka takvim lokalitetima, jer će na jednom mestu imati kompletnu ponudu komplementarnih proizvoda i usluga. *Druga* važna pretpostavka jeste postojanje rastućih prinosa na nivou individualnog preduzeća. Bez postojanja ekonomije obima na nivou preduzeća (usled koncentracije) ne bi bilo potrebe da se preduzeća lociraju na istom mestu na

³⁵ Detaljnije o teoriji i praktičnim implikacijama internacionalnih i intraregionalnih migracija videti u: H. Armstrong, and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, deo 6, str. 140-165.

³⁶ „ (...) rast varijeteta proizvoda je zaista neverovatan. Na primer, dok je broj proizvoda koji se uvoze u SAD porastao sa 7.731 u 1972. godini na 16.390 u 2001. godini, broj varijacija ovih proizvoda je porastao sa 74.667 na 259.215“, prema: P. P. Combes, T. Mayer and J. F. Thisse, *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, 2008, str. xvi.

kojem su i ostali, već bi se raspoređivala (disperzovala bi se) u prostoru locirajući se u tačkama gde postoji tražnja, odnosno tamo gde su locirani kupci. *Treći* ključni element jesu transportni troškovi. Ukoliko ne bi bilo izdataka za transport, pitanje lokacije bilo bi potpuno marginalizovano. U realnosti, izdaci za transport postoje, tako da firme koje su locirane blizu jedna drugoj ostvaruju koristi zbog ušteda u troškovima transporta. Javlja se tzv. „efekat domaćeg tržišta“ (*home market effect*) koji nastaje kada se preduzeće locira blizu tržišta sa velikim potencijalom (na kojem postoji veliki broj potencijalnih kupaca). *Četvrti* bitan faktor bez kojeg aglomeracije ne bi postojale jeste mobilnost radne snage (a to ujedno znači i mobilnost potrošača), kao osnovni uslov za kreiranje tržišta sa velikim potencijalom, kojem će podjednako stremiti radnici (potrošači) i preduzeća.

Skica 1.1.1. Generisanje aglomeracionih sila

Izvor: M. Fujita, „The Development of Regional Integration in East Asia: from the Viewpoint of Spatial Economics“, *RURDS, Vol. 19, No. 1, March 2007*, str. 6.

Agglomerisanje ekonomskih aktivnosti i ljudi nastaje usled postojanja ekonomije obima, a zbog prostorne blizine preduzeća. Već pomenuti koncept eksternih ekonomija u literaturu je prvi uveo A. Marshall, koji ga je ilustrativno predstavio kao prednosti koje preduzeća stižu ukoliko posluju unutar „industrijske četvrti“.

Prema Marshall-u, tri su osnovna razloga zbog kojih se proizvođači koncentrišu u prostoru³⁷:

1. Širenje/prelivanje znanja (*knowledge spillovers*) – blizina i pristupačnost olakšavaju i pozitivno deluju na širenje informacija.

³⁷ M. Fujita, P. Krugman and A. J. Venables, *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, MIT Press, 1999, str. 18.

2. Prednosti velikog/širokog tržišta za specijalizovana znanja – firme lako pronalaze radnike sa potrebnim znanjima i kvalifikacijama, a radnici lako mogu promeniti posao ukoliko preduzeće u kojem su zaposleni loše posluje.
3. Postojanje veza sa dobavljačima i kupcima (*forward and backward linkages*)³⁸ koje su rezultat veličine tržišta – koncentracija kreira tržište za specijalizovane lokalne snabdevače koji prodaju proizvodne sirovine i poluproizvode (*input-e*).

Efekti aglomeracionih ekonomija mogu se iskoristiti ukoliko se mikroekonomski subjekti lociraju u područjima koja su „gusto“ naseljena i u kojima takođe ima mnogo drugih proizvođača. Radi se, dakle, o područjima u kojima postoji visok stepen koncentracije kapitala, proizvodnje i ljudi.

Imajući u vidu navedene razloge zbog kojih se ekonomska aktivnost koncentriše, možemo da izvedemo i određene zaključke. Naravno, nakon toga korisno je i da napravimo kratak pregled rezultata empirijskih istraživanja koja su sprovedena tokom prethodnog perioda sa ciljem da ispituju razloge i efekte koncentracije proizvodnje i ljudi u prostoru.

Preduzeća se koncentrišu u određenim gradovima, delovima nacionalne države (regionima) ili na nivou globalne ekonomije sa ciljem da ostvare određene koristi. „Gustina“ ekonomske aktivnosti i ljudi preduzećima upravo to omogućava. Prostorno izolovana preduzeća bi do određene mere mogla da ostvaruju koristi od internih ekonomija obima, ali bez kontakata sa drugim preduzećima koja su locirana u istom gradu ili regionu, nema ranije pomenutih pozitivnih efekata eksterne ekonomije obima (lokalizacija i urbanizacija). Koncentrisane aktivnosti privlače obučenu radnu snagu, sirovine, međufazne (polu)proizvode u potrebnoj količini i zadovoljavajućeg kvaliteta, podstičući tako usklađivanje na relacijama poslodavac-zaposleni i kupac-prodavac.

Na proces aglomeracije snažno utiče nivo prostornog agregiranja, kao što gustina ekonomske aktivnosti i međusobna udaljenost ekonomskih aktera utiče na nivo produktivnosti i koristi koje se ostvaruju po osnovu ekonomije obima.

Jedno od osnovnih pitanja na koje, u kontekstu prethodnih razmatranja, treba odgovoriti jeste formiranje različitih oblika ekonomske aglomeracije (koncentracije) u prostoru. Aglomerisanje ekonomskih aktivnosti u prostoru odvija se na različitim geografskim nivoima

---

³⁸ U domaćoj literaturi se mogu pronaći i drugačija određenja ovih pojmova, odnosno pojava: efekat prednjeg lančanog spoja (*forward linkage*) i efekat zadnjeg lančanog spoja (*backward linkage*), prema: Č. Očić, *Strukturna analiza jugoslovenske privrede:1952-1962-1968*, Službeni glasnik, Beograd, str. 20 i str. 32.

(lokalni, regionalni, globalni) i ima različite oblike. Jedan oblik aglomeracija postoji kada se male prodavnice i restorani koncentrišu u nekom delu grada, a sasvim drugačiji nastaje kada se, recimo, posmatra formiranje gradova različitih veličina (od Tokija sa blizu 30 miliona stanovnika, do mnogo manjih gradova sa „svega“ nekoliko desetina hiljada žitelja). Poseban oblik koncentrisanja predstavljaju formirane industrijske oblasti u kojima postoje klasteri u određenoj delatnosti (na primer, klaster u proizvodnji elektronske industrije *Silicon Valley* u SAD). Iza pomenutih (različitih) vidova i nivoa koncentrisanja poslovanja i ljudi, nalaze se i deluju različite pokretačke snage, odnosno alternativne kombinacije i intenzitet centripetalnih i centrifugalnih sila. U Tabeli 1.1.5. prikazani su neki mogući efekti/rezultati. Kada postoje slabe centrifugalne sile, to znači da su resursi/faktori proizvodnje pokretljivi. Ukoliko centripetalne sile deluju isključivo unutar pojedinih delatnosti (intraindustrijskog su karaktera, pa se stoga može reći da postoje u „užem“ smislu) i u situaciji kada je većina proizvodnih resursa mobilna, rezultat će biti sistem lokaliteta/gradova koji su se specijalizovali u određenoj proizvodnji³⁹. U situaciji kada centripetalne sile deluju unutar celog lokaliteta, nezavisno od delatnosti (interindustrijskog su karaktera, pa se stoga može reći da postoje u „širem“ smislu), a faktori su mobilni, ostvariće se koncentracija različitih delatnosti u gradskim područjima, što dovodi do formiranja velikih urbanih aglomeracija. Kakav efekat se ostvaruje u situaciji kada postoje jake centrifugalne sile, odnosno kada proizvodni faktori nisu pokretljivi? Kada pozitivne eksternalije postoje samo unutar pojedinih delatnosti („uske“ centripetalne sile), generisaće se industrijski klasteri u mestima gde su locirani faktori. Međutim, kada su centripetalne sile takve da deluju „široko“ na celom području, a faktori su nepokretljivi, efekat će biti polarizacija. Nepokretljivost faktora, uz izraženu tražnju za njima vodiće ka rastu cena *input*-a. Ipak, pozitivne eksternalije od koncentracije prevazilaze uštede u troškovima koje bi se ostvarile ukoliko bi se proizvođači preselili u područja gde su resursi jeftiniji⁴⁰.

---

³⁹ Model opšte ravnoteže sistema specijalizovanih gradova razvio je Henderson. Videti: J. V. Henderson, „The Sizes and Types of Cities“, *Journal of Political Economy*, Vol. 107, Issue 2, 1974.

⁴⁰ Model koji predviđa polarizaciju (sever-jug), tj. nejednakost na globalnom planu formalno je razrađen u: P. Krugman and A. J. Venables, „Globalization and inequality of nations“, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. CX, Issue 4, 1995.

Tabela 1.1.5. Aglomeracija: sile i ishodi

		Centrifugalne sile (sile disperzije)	
		<i>Slabe (mobilni faktori)</i>	<i>Jake (imobilni faktori)</i>
Centripetalne sile (sile koncentracije/aglomeracije)	<i>Uske/slabe</i>	specijalizacija proizvodnje u gradu	industrijski klasteri
	<i>Široke/jake</i>	formiranje grada	nejednakost dohotka u svetu

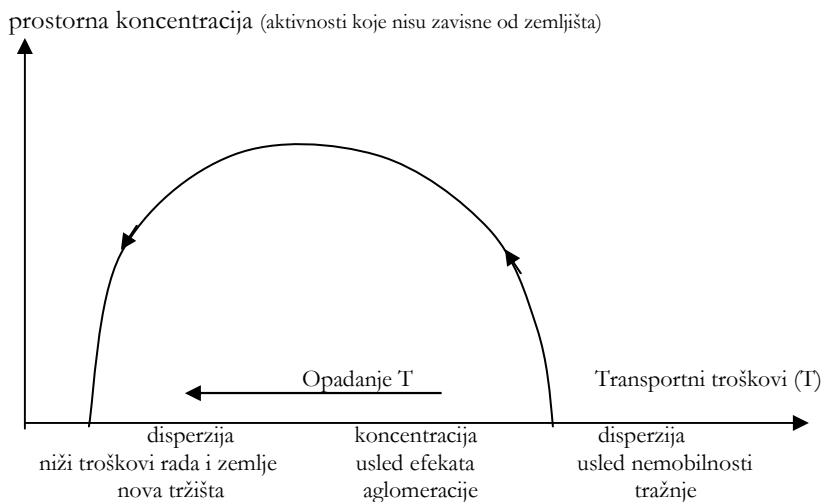
Izvor: J. V. Henderson, Z. Shalizi and A. J. Venables, „Geography and development“, *Journal of Economic Geography*, 1, 2011, str. 85.

Transportni troškovi

Jedan od glavnih razloga za intenziviranje procesa globalizacije jeste snižavanje transportnih troškova. U pomenutom kontekstu transportne troškove treba shvatiti u širem smislu – ne samo kao troškove prevoza robe (usled postojanja fizičkih distanci), već kao celokupnost troškova/izdataka koji su povezani sa trgovinom (tzv. transakcioni troškovi). Na Skici 1.1.2. ilustrativno je predstavljen uticaj snižavanja transportnih troškova na raspored ekonomske aktivnosti u prostoru. Pretpostavimo, najpre, da su transportni troškovi na veoma visokom nivou (donji desni ugao na Skici 1.1.2.). Pod tim uslovima interregionalna/internacionalna trgovina gotovo da nije moguća. Radnici (potrošači) su locirani u mestima gde se odvija proizvodnja koja je zavisna od zemljišta (poljoprivreda, ekstraktivna industrija). Visoki troškovi transporta sprečavaju mobilnost radne snage, što uzrokuje nemobilnost tražnje. Dalje, disperzirana tražnja privlači i druge vrste proizvodnje koje nisu vezane za zemljište (industrija, usluge) u lokalitete u kojima se nalaze kupci. Kao krajnji efekat javlja se disperzirana ekonomska aktivnost u prostoru. Pretpostavimo zatim da transportni troškovi počinju da opadaju. Centripetalne sile počinju da deluju i ekonomska aktivnost počinje da se koncentriše u prostoru. Što se transportni troškovi više smanjuju, koncentracija je veća (središnji deo na Skici 1.1.2.). Pogledajmo, na kraju, šta bi trebalo da se dogodi ukoliko bi transportni troškovi nastavili dalje da opadaju (levi deo na Skici). U visoko koncentrisanim lokalitetima tražnja za radnom snagom i zemljištem raste, što sa svoje strane deluje u pravcu povećanja nadnica, rente i troškova stanovanja. Pomenuti „pritisci“ na troškove poslovanja, uz dodatno smanjenje izdataka za transport, utiču na to da ekonomske aktivnosti koje koriste rad i

zemlju kao proizvodne resurse sele svoju aktivnost na periferiju, gde su troškovi poslovanja niži⁴¹.

Skica 1.1.2. Neujednačeno dejstvo opadajućih transportnih troškova

Izvor: M. Fujita, „The Development of Regional Integration in East Asia: from the Viewpoint of Spatial Economics“, *RURDS, Vol. 19, No. 1*, March 2007, str. 10.

Međutim, ključno pitanje koje se nameće jeste *zašto se onda u savremenim, globalnim uslovima dešava upravo suprotno?* Iako su transportni troškovi (i troškovi trgovine, odnosno transakcioni troškovi) niski, ekonomska aktivnost nastavlja da se koncentriše, suprotno opisanim teorijskim pretpostavkama. Opisani teorijski pristup bi za krajnji efekat, uz dovoljno niske transportne troškove, mogao da ima potpunu disperziju ekonomske aktivnosti u prostoru (donji levi deo Skice 1.1.2.), što bi značilo „odumiranje“ i nestanak velikih gradova (urbanih aglomeracija). U realnom životu, ipak, događa se nešto sasvim drugo – veliki svetski „megagradovi“ (Njujork, London, Pariz, Tokio, Seul, Hong Kong) postaju veći, mnogoljudniji, i „moćniji“ nego ikada ranije. Dobijaju status globalnih gradova. Zašto se ovo dešava, ako se transportni troškovi konstantno smanjuju?

Ključni faktor pod čijim dejstvom ekonomska aktivnost nastavlja i dalje da se koncentriše u velikim gradovima jeste tehnološka (IT) revolucija. Revolucija u oblasti visoke tehnologije (primena digitalne tehnologije i integralnih kola) upravo doprinosi pomenutim, pomalo paradoksalnim, trendovima. Napredne informacione tehnologije nisu delovale samo u

⁴¹ O uticaju transportnih troškova i rastućih prinosa na raspored ekonomskih aktivnosti u prostoru videti: P. Krugman, „Urban Concentration: The Role of Increasing Returns and Transport Costs“, *Proceedings of the Annual World Bank Conference on Development Economics*, Washington D.C., 1994.

pravcu snižavanja transportnih troškova, već su, isto tako, razvijale potpuno „nove“ delatnosti/sektore. Nove ekonomske aktivnosti, poput globalnih finansijskih usluga, globalnog menadžmenta, istraživanja i razvoja zasnovanog na primeni visokih tehnologija, softverske industrije itd. imaju značajnu zajedničku karakteristiku – intenzivne su znanjem (*knowledge intensive*). Današnji globalni gradovi upravo se šire na bazi aglomerisanja pomenutih, znanjem intenzivnih, novih delatnosti koje dominiraju u globalizovanom svetu. To su gradovi u čijoj privrednoj strukturi značajno mesto zauzimaju moderne kreativne industrije. U tim delatnostima zapošljavaju se ljudi koji poseduju savremene veštine i znanja, najčešće vrlo intenzivne modernom informaciono-komunikacionom tehnologijom. Pomenuti urbani centri prepoznatljiviji su kao *kreativni gradovi*⁴².

Mnoge savremene teorije aglomeracija pokušavaju da razumeju i objasne gradove i klastere kao središta u kojima se znanje razvija i razmenjuje, što je ključno na visokim nivoima inovativnosti i rasta⁴³. Osnovni proces koji pokreće razvoj i razmenu znanja u gradovima jeste tzv. odnos „licem u lice“ (*face-to-face contact: F2F*). Gradovi danas funkcionišu kao mesta u kojima je olakšana razmena nematerijalnih dobara, što ih upravo čini povoljnim mestima za razvoj novih vrsta znanja i centrima u kojima se kreiraju inovacije. Za razliku od ranijeg perioda kada se u gradovima koncentrisala materijalna proizvodnja, danas se ekonomska aktivnost koncentriše u gradovima zbog proizvodnje i razmene znanja, ideja i informacija⁴⁴. Kreiranje i razmena pomenutih savremenih razvojnih resursa najbolje se odvija ukoliko su ljudi blizu jedni drugih. Eksterne ekonomije u novim uslovima pretpostavljaju visok stepen poverenja, intenzivniju komunikaciju i poznanstvo između ljudi, zatim neformalne kontakte poslovnih partnera i sl.⁴⁵

---

⁴² Više o kreativnim gradovima, izvorima njihovog ekonomskog rasta, kao i ulozi koju u tom procesu imaju savremene delatnosti (softverska i IT industrija, advertajzing, arhitektura, izdavaštvo, mediji, modna industrija, filmska i muzička industrija itd.) videti u: D. Andersson, A. Andersson and C. Mellander, *Handbook of Creative Cities*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, 2011.

⁴³ M. Storper and A. J. Venables, „Buzz: The Economic Force of the City“, Paper to be presented at the *DRUID Summer Conference on Industrial Dynamics of the New and Old Economy – who is embracing whom?*, Copenhagen/Elsinor, 2002, str. 1.

⁴⁴ P. McCann and F. van Oort, „Theories of agglomeration and regional economic growth: a historical review“, in: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 28. Videti i: R. Florida, *Cities and the Creative Class*, Routledge, New York 2005; R. Florida, *Who's Your City? How the Creative Economy Is Making Where to live the Most Important Decision of Your Life*, Basic Books, New York, 2008; E. L. Glaeser, „Are Cities Dying?“, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 12, Number 2, Spring 1998, pp. 139–160.

⁴⁵ S. V. Lall and S. Ghosh, „Learning by Dining: Informal Networks and Productivity in Mexican Industry“, *World Bank Working Paper No. 2789*, 2002.

1.1.3. Merenje prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti

Kvantifikovanje prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti (aglomeracija) veoma je važan zadatak. Geografi i ekonomisti tražili su načine da konstruišu indikatore kojima će meriti nejednakost u okviru pojedinih delatnosti, tokom vremena i u prostoru. Pokazatelji koji se koriste u pomenute svrhe trebalo bi da pružaju informacije o tome kako i u kojoj meri je proizvodnja koncentrisana u geografski definisanim prostornim jedinicama (na primer u okviru regiona). Pojedini pokazatelji dobili su status standardnih, međutim do sada nije kreiran onakav pokazatelj koji bi imao sva potrebna svojstva. Iako se ekonomska teorija intenzivno bavila pomenutim pitanjima tokom poslednje decenije, još uvek nema jedinstvenog stava o tome koji pokazatelj bi bio najadekvatniji za merenje koncentracije ekonomske aktivnosti. Drugim rečima, idealan pokazatelj (indeks) još nije otkriven. Pitanje kvaliteta do sada razvijenih pokazatelja, koji se najčešće koriste u empirijskim analizama, dodatno dobija na značaju kada se u obzir uzme potreba za međunarodnim poređenjima.

Geografska koncentracija postoji kada se na relativno maloj površini posmatrane teritorije nalazi/generiše relativno veliki deo ukupne proizvodnje. Iako se iz ove jednostavne definicije to ne naslućuje, sam izbor adekvatnog pokazatelja za praktična istraživanja nije tako jednostavan. Naša je namera da prezentujemo nekoliko pokazatelja koji se mogu koristiti prilikom empirijskih ispitivanja i analiza u vezi sa prostornom koncentracijom ekonomske aktivnosti. Pokazatelji koje ćemo predstaviti korisni su i za regionalna istraživanja. Mogu se alternativno koristiti za analizu geografske (regionalne) koncentracije proizvodnje, ali i za analizu prostorne/regionalne koncentracije pojedinih delatnosti. Mi ćemo se u našem radu baviti koncentracijom ukupne proizvodnje na regionalnom nivou. Postoji nekoliko standardnih mera koje se koriste i koje se mogu pronaći u relevantnoj literaturi. Bez pretenzija da ih navedemo sve, detaljnije ćemo prikazati one što se najčešće koriste u empirijskim istraživanjima. Pre njihovog detaljnijeg predstavljanja, ukazujemo na veoma čestu primenu dva pokazatelja, **koeficijenta varijacije** i **Theil indeksa**. S obzirom da ćemo ih i sami koristiti u sopstvenom empirijskom istraživanju (četvrti deo rada), opredelili smo se da njihovo izvođenje, razlaganje i značenje detaljnije obradimo u posebnom delu rada. Stoga, na ovom mestu se njima nećemo baviti, ostavljajući prostor za to u drugom delu rada (tačka 2.2.).

Koeficijent koncentracije predstavlja odnos između udela koji posmatrani region ima u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti i udela koji isti region ima u ukupnoj (geografskoj) površini

teritorije. Ukoliko kao meru nivoa ekonomske aktivnosti posmatramo ostvarenu proizvodnju, merenu određenim makroekonomskim agregatom, onda bi se koeficijent koncentracije računao na sledeći način. Za svaki od „n“ regiona u okviru posmatrane nacionalne ekonomije izražava se vrednost proizvodnje koja se ostvaruje u određenoj godini, te se, potom, regioni rangiraju po pomenutom kriterijumu. Naredni korak jeste da se isti regioni rangiraju po kriterijumu geografske površine koju zauzimaju u okviru nacionalne teritorije. Potom se za svaki region može izračunati nivo koncentracije putem deljenja učešća konkretnog regiona u ukupnoj ostvarenoj proizvodnji sa njegovim učešćem u površini teritorije. Isto tako, može se meriti i nivo koncentracije „prvih n“ regiona tako što će se računati isti odnos, ali sa kumuliranim podacima za vrednost proizvodnje i površinu teritorije. Što je dobijeni odnos veći, veći je stepen prostorne koncentracije. Za meru nivoa ekonomske aktivnosti se alternativno, umesto agregata proizvodnje, mogu koristiti i drugi agregati, poput zaposlenosti i sl.

Iako veoma jednostavan za primenu, opisani metod ima i jedan krupan nedostatak. Nije pogodan za međunarodna poređenja, jer je nivo koncentracije ekonomske aktivnosti dominantno određen brojem regiona „n“⁴⁶. Zemlje imaju „diskreciono“ pravo da arbitrarno određuju broj i granice regiona, tako da ovaj pokazatelj gubi na kvalitetu u situaciji kada se primenjuje na internacionalnom nivou, budući da se, po pravilu, broj i veličina regiona između zemalja razlikuju. No, to nikako ne umanjuje značaj ovog pokazatelja. Pokažimo jednim hipotetičkim primerom kako se računa racio koncentracije, te ukažimo i na njegov najveći nedostatak. Posmatrajmo dve zemlje (A i B) i geografsku/prostornu distribuciju ekonomske aktivnosti u njima (videti Tabelu 1.1.6.). Obe zemlje imaju isti broj regiona u svom sastavu (po četiri regiona). Kada bi se koncentracija merila na nivou prvog regiona, bila bi veća u zemlji A (2.0 : 1.5). Ukoliko bi se agregacija vršila na nivou prva dva regiona, onda bi zemlje A i B imale isti stepen geografske distribucije ekonomske aktivnosti (1.5 : 1.5), dok bi u slučaju agregacije na nivou prva tri regiona, zemlja B imala veću koncentraciju (1.0 : 1.5). U sva tri slučaja dobijaju se različiti rezultati prilikom međunarodnih poređenja.

---

⁴⁶ Nije zadovoljen tzv. princip populacije, jedan od osnovnih principa koje svaki dobar pokazatelj nejednakosti treba da zadovolji. Detaljnije o „poželjnim“ principima koje kvalitetni pokazatelji nejednakosti treba da zadovolje biće više reči u drugom delu rada (tačka 2.2.1.).

Tabela 1.1.6. Koeficijent koncentracije

Region	ZEMLJA „A“			ZEMLJA „B“		
	Učešće proizvodnje u uk. proizvodnji (%)	Učešće površine teritorije u uk. površini teritorije (%)	Racio koncentracije	Učešće proizvodnje u uk. proizvodnji (%)	Učešće površine teritorije u uk. površini teritorije (%)	Racio koncentracije
1	40	20	2.0	30	20	1.5
2	20	20	1.5	30	20	1.5
3	20	40	1.0	30	20	1.5
4	20	20	1.0	10	40	1.0

Izvor: samostalan prikaz autora.

Herfindalov indeks⁴⁷ jeste tradicionalni pokazatelj koji se koristi za izražavanje stepena koncentracije. Može se primeniti i na prostorne/regionalne podatke, pa se neretko upotrebljava prilikom ispitivanja regionalne koncentracije ekonomske aktivnosti. Herfindalov indeks, u svom apsolutnom izrazu, pretpostavlja da su svi regioni jednake veličine tako da pojedinačni regioni imaju veličinu $1/R$ (R je broj regiona u okviru nacionalne ekonomije). U tom slučaju, obrazac za izračunavanje indeksa svodi se na:

$$H = \sum_{i=1}^R y_i^2,$$

gde su:

R – broj regiona u okviru posmatrane nacionalne ekonomije;

y_i - udeo proizvodnje (ili nekog drugog agregata kojim se mere ekonomske performanse) regiona i u ukupnoj proizvodnji zemlje.

Herfindalov indeks može imati maksimalnu vrednost jedan (maksimalna koncentracija), dok se donja vrednost ovog pokazatelja određuje na posredan način. Naime, vrednost donje granice zavisi od slučaja do slučaja, a dominantno je određen brojem regiona koji se analiziraju. Donja granica predstavlja situaciju u kojoj svi regioni imaju podjednako učešće u proizvodnji na nacionalnom nivou i može se izračunati kao inverzna vrednost broja

⁴⁷ B. Gardiner, R. Martin and P. Tyler, „Does spatial agglomeration increase national growth? Some evidence from Europe“, *Journal of Economic Geography*, 2010, str. 10.

regiona ($1/R$). Dakle, H indeks može uzeti vrednosti u intervalu $[1/R, 1]$. S obzirom da u realnosti ne stoji teorijska pretpostavka o tome da su regioni isti po svojoj veličini, potrebno je konstruisati indikator koji poredi učešće koje region ostvaruje u proizvodnji sa relativnom veličinom teritorije regiona u odnosu na nacionalnu teritoriju. Indikator koji uvažava ovaj zahtev jeste Ellison-Glaeser-ov indeks.

Elison–Glaeser-ov indeks⁴⁸ uvažava zahtev da indikator prostorne/regionalne koncentracije treba da uzme u obzir kako udeo regiona u ukupnoj proizvodnji (ili nekom drugom posmatranom indikatoru), tako i učešće površine teritorije tog regiona u površini nacionalne teritorije. Indeks se izračunava na sledeći način:

$$EG = \sum_{i=1}^R (y_i - a_i)^2 ,$$

gde su:

y_i - udeo proizvodnje (ili nekog drugog agregata kojim se mere ekonomske performanse) regiona i u ukupnoj proizvodnji zemlje;

a_i - udeo površine teritorije regiona u ukupnoj površini nacionalne teritorije.

Ukoliko je učešće svakog pojedinačnog regiona u proizvodnji na istom nivou kao i udeo geografske površine tog regiona u površini ukupne teritorije, onda indeks ima vrednost nula (nema geografske koncentracije ekonomske aktivnosti). Dakle, što je veća vrednost EG indeksa, veći je i stepen geografske koncentracije proizvodnje⁴⁹.

Osnovni nedostatak koji se može pripisati ovom pokazatelju jeste taj što nije prikladan za međunarodna poređenja. Razlog tome jeste što je veoma senzitivan na način agregiranja regionalnih podataka. Promena nivoa i kriterijuma za agregiranje teritorijalnih celina (promena kriterijuma regionalizacije) izaziva i promenu u visini indeksa koji nam pokazuje stepen prostorne/regionalne koncentracije, a zbog činjenice da se, prema obrascu za izračunavanje, razlika između udela u proizvodnji i u površini teritorije kvadrira. S obzirom da se kriterijumi regionalizacije razlikuju po zemljama, postoji problem uporedivosti na međunarodnom nivou. Naime, različiti nivoi agregiranja mogu dovesti bilo do precenjenosti, bilo do potcenjenosti

---

⁴⁸ Za prirodu i detaljnije obrazlaganje ovog indeksa videti: L. Bertinelli and J. Decrop, „Geographical Agglomeration: Ellison and Glaeser's Index Applied to the Case of Belgian Manufacturing Industry“, *Regional Studies Vol. 39.5*, 2005.

⁴⁹ V. Spiezia, „Geographic concentration and territorial disparity in OECD countries“, *Cities and Regions*, OECD, Paris, 2006 (dostupno na www.oecd.org/dataoecd/43/0/15179780.doc).

prostorne koncentracije proizvodnje. Sa ciljem da pokažemo praktičnu implikaciju iznetog ograničenja, poslužimo se sledećim hipotetičkim primerom. Pretpostavimo da želimo da izmerimo stepen koncentracije na nivou prva dva rangirana regiona u nekoj zemlji⁵⁰. Neka oba regiona imaju isti udeo u ukupnoj proizvodnji (po 30%) i u ukupnoj teritoriji (po 20%). Vrednost EG indeksa bila bi⁵¹: $(0,3-0,2)^2 + (0,3-0,2)^2 = 0,02$. Ukoliko sada pretpostavimo da podaci nisu bili dostupni za niži nivo teritorijalne agregacije, već samo za one više, to bi značilo da nemamo podatke za dva (manja) regiona, već za jedan (veći). Udeli tog regiona bili bi 60% u ukupnoj proizvodnji i 40% u ukupnoj teritoriji. U ovom drugom slučaju vrednost EG indeksa bila bi: $(0,6-0,4)^2 = 0,04$. Agregacija, dakle, u ovom primeru doprinosi tome da EG indeks precenjuje geografsku (prostornu koncentraciju). Razmotrimo još jedan hipotetički primer. Pretpostavimo da opet imamo dva regiona, ali ovoga puta sa nejednakim udelima u ukupnoj proizvodnji i ukupnoj površini teritorije i to: region 1 (30% udeo u proizvodnji i 20% udeo u teritoriji) i region 2 (30% udeo u proizvodnji i 50% udeo u teritoriji). Vrednost EG indeksa bi u slučaju većeg stepena dezagregacije (odvojeno posmatrano dva regiona) bila $(0,3-0,2)^2 + (0,3-0,5)^2 = 0,05$, a kada bi dva regiona bila agregirana u jedan (veći stepen agregacije) EG indeks bi imao vrednost $(0,6-0,7)^2 = 0,01$. U ovom drugom slučaju veći nivo agregiranja potcenjuje stepen geografske (teritorijalne) koncentracije.

Sa ciljem da se prevaziđe pomenuti nedostatak (pristrasnost) EG indeksa, možemo ga preformulisati u **indeks geografske koncentracije GC** (koji će nam kasnije poslužiti za izvođenje prilagođenog indeksa geografske koncentracije AGC):

$$GC = \sum_{i=1}^R |y_i - a_i|$$

Na ovaj način se obezbeđuje manja pristrasnost/greška u slučaju da se vrše različite agregacije, čime se poboljšava kvalitet prilikom međunarodnih komparacija. Ukoliko se poslužimo istim primerima kao u slučaju EG indeksa, uočićemo da bi pristrasnost usled različitog stepena agregacije postojala, ali bi bila manja (što GC indeks čini kvalitetnijim indikatorom).

⁵⁰ Radi veće ilustrativnosti, predstavili smo „parcijalni“ pokazatelj, koji ne uzima u obzir sve regione već samo deo ukupne teritorije. Potpuno isti zaključci u vezi sa precenjivanjem/potcenjivanjem vrednosti EG indeksa prilikom većeg stepena teritorijalne agregacije zemlje bi se izveli i kada bi se primer proširio na ukupan broj regiona.

⁵¹ Prilikom izračunavanja vrednosti EG indeksa u obrascima se koriste relativno iskazani udeli.

Indeks geografske koncentracije (GC) dostiže svoju maksimalnu vrednost u situaciji kada je celokupna proizvodnja koncentrisana u regionu koji ima najmanju površinu:

$$GC^{MAX} = \sum_{i \neq \min} a_i + 1 - a_{\min} = 1 + 1 - 2a_{\min} = 2(1 - a_{\min})$$

gde je $a_{\min}$ relativni udeo regiona sa najmanjom površinom u ukupnoj teritoriji. Međutim, ni ovaj indeks nije pogodan za međunarodna poređenja ukoliko se veličina regiona razlikuje između zemalja. Da bi se dobio međunarodno uporediv pokazatelj, može se izvršiti sledeće prilagođavanje u smislu relativizacije indeksa GC na sledeći način:

$$AGC = GC / GC^{MAX}$$

Indeks koji je dobijen ima oznaku **AGC (Adjusted Geographic Concentration)**. Može uzeti vrednosti od nula (nema koncentracije) do jedan (maksimalna koncentracija). Budući da je relativan po svojoj prirodi, te da načinom na koji se izračunava relativizuje razlike u veličini regiona u različitim zemljama, može se koristiti i za međunarodne komparacije. Suštinski, ovaj indeks nastao je transformacijom Herfindal-ovog indeksa uzimanjem u obzir razlika u veličini regiona koje se javljaju kako unutar pojedinačnih država, tako i u slučaju međunarodnih komparacija.

Teritorijalni Gini koeficijent i korigovani teritorijalni Gini koeficijent⁵². Tradicionalni pokazatelji nejednakosti, poput Gini koeficijenta, predstavljaju prirodnu i dobru polaznu osnovu prilikom analiziranja teritorijalnih nejednakosti. Ipak, treba imati u vidu da se mogu pojaviti određene metodološke poteškoće, te specifični problemi prilikom primene Gini koeficijenta u istraživanjima koja za predmet imaju teritorijalne/prostorne disparitete. Prvi potencijalni problem nastaje kao rezultat činjenice da je Gini koeficijent inicijalno nastao za potrebe merenja i analize nejednakosti u dohotku između pojedinaca, dok je karakter regionalnih dispariteta u dohotku drugačiji. Suštinski, u pitanju su dva različita indikatora, budući da se prvi bazira na stanovništvu (pojedincima), dok drugi u svojoj osnovi ima podelu teritorije na regione (većeg ili manjeg stepena agregacije). U cilju potvrde iznetog stava,

---

⁵² Jedan od prvih radova i istraživanja u kojima figuriše Gini koeficijent pomoću kojeg se izračunavaju teritorijalni (regionalni dispariteti) jeste: P. Krugman, *Geography and Trade*, Published jointly by Leuven University Press, Belgium and MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1992, str. 129; (u Appendix-u D videti podatke o, kako ga autor naziva „lokacionom” Gini koeficijentu – *Locational Gini Coefficient*).

poslužit ćemo se kratkim primerom. Razmotrimo situaciju u kojoj bi celokupno stanovništvo jedne države bilo locirano samo u jednom regionu, dok u drugim regionima (nezavisno od toga na koliko je regiona podeljena teritorija države) uopšte nema stanovnika. Pretpostavimo, dalje da svaki stanovnik unutar tog regiona ima identičan nivo dohotka. U ovom hipotetičkom slučaju nejednakost između pojedinaca ne bi postojala (svi primaju isti dohodak), tako da bi vrednost Gini koeficijenta bila nula ($G=0$). Međutim, potpuno pogrešno bi bilo zaključiti da ne postoje teritorijalne nejednakosti. Naime, regionalni dispariteti u dohotku bili bi vrlo izraženi, jer bi svi ostali regioni osim onoga u kojem je locirano stanovništvo bili bez dohotka. Ovako posmatrano, vrednost Gini koeficijenta bila bi maksimalna ($G=1$). Zaključak koji se na osnovu ovog jednostavnog hipotetičkog primera može izvesti jeste da teritorijalne (regionalne) disparitete treba meriti pomoću pokazatelja koji uzimaju u obzir geografski prostor (teritoriju). Na ovom mestu, prikazaćemo formu Gini koeficijenta u kojoj kao ponder za regione figuriše površina koju zauzimaju teritorije, a ne broj stanovnika. Obeležimo sa A površinu države, sa GDP vrednost bruto domaćeg proizvoda, sa P broj stanovnika. Neka je celokupna teritorija podeljena na N regiona, od kojih svaki ima površinu A_i , vrednost (regionalnog) bruto domaćeg proizvoda GDP_i i broj stanovnika P_i . Obrazac za izračunavanje Gini koeficijenta pomoću kojeg je moguće izračunati regionalne disparitete u GDP-u (dohotku) po stanovniku ima sledeći oblik⁵³:

$$G = \frac{\sum_{i=1}^{N-1} (F_i - Q_i)}{\sum_{i=1}^{N-1} F_i} = \frac{\sum_{i=1}^{N-1} \left(\sum_{j=1}^i \frac{A_j}{A} - \sum_{j=1}^i \frac{GDP_j / P_j}{Am} \right)}{(N-1)/2}$$

gde su F_i i Q_i , respektivno, kumulativna frekventnost i kumulativno učešće GDP-a (dohotka) prvih i regiona, a m je prosečna vrednost GDP-a po stanovniku ponderisana površinom teritorije regiona⁵⁴:

$$F_i = \frac{i}{N} \quad ; \quad Q_i = \frac{\sum_{j=1}^i GDP_j / P_j}{\sum_{i=1}^N GDP_i / P_i} \quad ; \quad m = \sum_{i=1}^N \frac{A_i}{A} \frac{GDP_i}{P_i}$$

⁵³ Prema: OECD, „Geographic concentration and territorial disparity in OECD countries“, Paris, 2003, str. 18-20.

⁵⁴ OECD, „Annex C: indexes and formulas“, in: *OECD Regions at Glance 2011*, OECD Publishing, 2011.

http://dx.doi.org/10.1787/reg_glance-2011-40-en; (u navedenoj publikaciji koristi se neponderisani Gini koeficijent, ali je značenje pojedinačnih indikatora identično kao i u našem radu).

Indeks može uzeti vrednosti između nula (potpuna jednakost: GDP po stanovniku je isti u svim regionima) i jedan (potpuna nejednakost: GDP po stanovniku je nula u svim regionima, osim u jednom).

1.1.4. Održivost prostornih nejednakosti

Neka od pitanja koja se mogu postaviti u vezi sa analiziranom problematikom (koncentracijom ekonomske aktivnosti u prostoru, tj. prostornim nejednakostima), jesu⁵⁵: (a) šta uzrokuje nastanak i širenje prostornih nejednakosti, (b) zašto su prostorne nejednakosti važne i (c) koje su to politike, instrumenti i mere pomoću kojih se može delovati na smanjivanje prostornih nejednakosti. Navedena, ali i druga pitanja, postala su predmet sve većeg interesovanja kreatora ekonomske politike, budući da u mnogim zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji (npr. Meksiku, Rusiji, Indiji, Južnoj Africi) prostorna, pre svega regionalna, dimenzija nejednakosti beleži porast. Činjenica je da je prostorna/regionalna koncentracija imanentna procesu ekonomskog rasta, jer se nova aktivnost uglavnom razvija tamo gde već postoji proizvodnja, infrastruktura, tržište i sl. Međutim, postavlja se pitanje da li je opisani proces permanentan ili prolazan, kao i koje su mere pogodne za disperziju aktivnosti iz razvijenih u manje razvijena područja.

Prostorne nejednakosti su važne iz više razloga. Pored činjenice da postoji odnos međuzavisnosti prostornih/regionalnih nejednakosti i privrednog rasta, važno pitanje kojem, takođe, treba posvetiti punu pažnju jeste međusobni uticaj ekonomskih i drugih, neekonomskih (socijalnih, etničkih, političkih, verskih itd.) oblika regionalnih nejednakosti. Pomenuta interakcija predstavlja potencijalnu opasnost za socijalnu i političku stabilnost. Naime, usled postojanja prostornih nejednakosti ekonomske performanse zemlje mogu biti manje od potencijalnih (postojanje „gubitaka“).

Na prethodnim stranicama ukazali smo na osnovne razloge zbog kojih se ekonomska aktivnost koncentriše u prostoru. Takođe, nastojali smo i da predstavimo mehanizme putem kojih se koncentracija odigrava, generišući prostorne nejednakosti na sva tri nivoa - lokalnom, nacionalnom i globalnom. Ekonomska istraživanja nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da su prostorne razlike u dohotku i proizvodnji gotovo neizbežne u procesu ekonomskog rasta i

---

⁵⁵ Slična pitanja u vezi sa prostornim nejednakostima predmet su analize i u: R. Kanbur and A. J. Venables (editors), *Spatial Inequalities and Development*, United Nations University World Institute, for Development Economics Research (WIDER), Oxford University Press Inc, New York, 2005, posebno videti strane 8-11.

razvoja. Naponi koji bi se preduzimali sa ciljem da se spreči prostorna neujednačenost ekonomskog rasta, verovatno bi negativno delovali na sam proces rasta. Na to ukazuju i razvojna iskustva zemalja koja danas spadaju u red visoko razvijenih. Međutim, navedena konstatacija nikako ne znači da **razvoj** ne treba da bude **ravnomernije raspoređen u prostoru**, odnosno da rezultati rasta ne budu dostupni svima. Kreatori ekonomske politike treba da sprovode takve mere koje će prostorno ujednačavati nivo osnovnog životnog standarda. Dakle, ekonomska aktivnost može (i treba) da se koncentriše, ali nivo životnog standarda trebalo bi da konvergira.

Odavno je u teoriji poznata distinkcija između pojmova ekonomskog rasta i razvoja. Razvoj pored rasta sadrži i strukturne promene/transformacije, u smislu da se sa razvojem menja (unapređuje) privredna struktura. Sa aspekta analize prostornih (pre svega ekonomskih) nejednakosti, čini se da razvoj nema samo navedeni „uslov“ strukturnih, već da postoji neophodnost i za prostornim prilagođavanjima i transformacijama tokom razvojnog procesa. Dinamiziranje ekonomskog rasta zahteva prostornu koncentraciju, ali razvoj može biti sveobuhvatniji ukoliko se sprovedu adekvatne mere. Izazov upravo predstavlja „dozvola“ za prostorno neujednačen (koncentrisan) rast, ali uz mere za ujednačeniji razvoj. To se postiže putem procesa ekonomske integracije u smislu da se manje razvijeni delovi povezuju sa razvijenim delovima. Za sprovođenje postupka ekonomske integracije manje razvijenih regiona/teritorija, kreatorima stoje na raspolaganju brojni instrumenti. Prihvatilićemo podelu ovih instrumenata koja se prvi put pojavila u Izveštaju Svetske banke o svetskom razvoju iz 2009. godine. U pitanju su tri grupe instrumenata, koje su takođe poznate i kao koncept „3I“, zbog početnih slova (engleskih) naziva tih instrumenata: (a) institucije (*institutions*), (b) infrastruktura (*infrastructure*) i (c) intervencije (*interventions*).

Navedene grupe instrumenata razlikuju se između sebe po tome koliko uvažavaju i na koji način tretiraju prostor. *Institucije* treba da poseduju karakteristiku „nepoznavanja“ prostorne dimenzije. Drugim rečima, regulativa koja se propisuje i koja treba da se poštuje morala bi da bude unificirana i da važi za sve, nezavisno od lokaliteta. Neki od primera za unificiranu regulativu (institucionalna rešenja) jesu propisi koji se odnose na zemljište i zemljišnu politiku, radnu snagu, međunarodnu trgovinu, kao i na usluge poput obrazovanja i zdravstvene zaštite. Dakle, radi se o uslovima koje javna vlast obezbeđuje svima, nezavisno od lokaliteta u kojem se preduzeće/pojedinac nalazi. *Infrasruktura* bi trebalo da ima ulogu prostornog povezivanja. Zadatak ovog instrumenta jeste da putem izgradnje puteva, železnica,

aerodroma, luka, savremenih sistema komunikacije i sl. „poveže“ manje razvijena područja sa razvijenim. Na taj način bi se „skratila“ udaljenost (fizička distanca) između manje razvijenih i razvijenih tržišta, što je preduslov za delovanje eksternih ekonomija, razvoj i ekonomsku integraciju. *Intervencije*, po svojoj prirodi, imaju prostornu dimenziju, jer su usmerene tačno i ciljano na određeni deo teritorije. Ovaj oblik instrumenata „favorizuje“ lokalitete u koje je usmeren. Klasični primeri jesu podsticaji za iskorenjivanje siromaštva tamo gde ono postoji, zatim poreske olakšice za tačno određene namene (konkretne delatnosti ili teritorijalne jedinice sa ciljem da se podstakne njihov razvoj), povlašćene trgovinske olakšice, subvencije za razvoj nedovoljno razvijenih područja i sl. Suština savremenog unapređivanja ekonomske, ali i socijalne, društvene, institucionalne, naučne, kulturne i svake druge razvojne dimenzije odnosi se na ekonomsku politiku integracija. Ovaj novi koncept treba da omogući skladniji regionalni razvoj. Moderna uloga države ogleda se u tome da uspostavi *institucije* koje ujedinjuju, *infrastrukturu* koja povezuje i *intervenciju* koja je usmerena („3I“), kako bi se obezbedio i postigao integralni razvoj i razvoj regiona. U periodu realizacije ključni element razvojnih politika predstavljaju proces integracije - ekonomske (u globalnu privredu ili povezivanje manje razvijenih sa prosperitetnim regionima), političke (ulazak u različite međunarodne saveze), infrastrukturne (jače povezivanje udaljenih krajeva unutar zemlje ili između država), socijalne (uključivanje marginalizovanih društvenih grupa u društvene tokove), institucionalne (povezivanje i saradnja više nivoa vlasti u cilju definisanja i sprovođenja razvojnih politika) i dr. Regionalno povezivanje (integracija), urbanizacija i regionalni razvoj tri su segmenta na kojima države treba da insistiraju prilikom razmatranja mogućnosti za ekonomski rast. Naime, za postizanje cilja neophodno je izvršiti nekoliko „geografskih promena“ - povećati gustinu (*density*), smanjiti razdaljinu (*distance*) i ublažiti odvojenost/podelu (*divide*) od okruženja („3D“) ⁵⁶.

Budući da se u radu bavimo regionalnim nejednakostima, na ovom mestu fokusiraćemo se upravo na održivost ekonomskih (ali i drugih) dispariteta na regionalnom nivou, unutar granica nacionalnih država. Prostorne nejednakosti u dohotku unutar država koje dalje kreiraju i produbljuju neravnomernosti u drugim oblastima, često dovode do socijalnih i ekonomskih konflikata, kao i do političkih tenzija. Iz tog razloga, važno je da razumemo prirodu pomenutih nejednakosti, kao i njihovu dinamiku.

---

⁵⁶ Videti: World Bank, *World Development Report: Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009.

Brojna su istraživanja koja za predmet imaju analizu kretanja prostornih nejednakosti, pre svega regionalnih, tokom procesa ekonomskog razvoja zemlje. Pitanje od kojeg se polazi jeste da li su nejednakosti koje se stvaraju trajne ili prolazne, kao i kako se može delovati u pravcu njihovog smanjenja. Empirijski podaci ukazuju na činjenicu da u početnim fazama razvoja regionalne nejednakosti u dohotku i potrošnji rastu, a zatim se smanjuju. Podaci postoje i za zemlje u razvoju (ZUR), kao i za danas razvijene zemlje (koje su ranije imale status sličan onom koji danas imaju ZUR). Stoga bi iskustva danas razvijenih zemalja, mogla da posluže kao primer zemljama koje se danas nalaze u kategoriji nerazvijenih i zemalja u razvoju.

Ekonomski razvoj doprinosi tržišnoj interakciji i razvoju tržišnog načina poslovanja, zatim podstiče mobilnost radne snage i kapitala i utiče na dinamiziranje procesa razmene. Navedene promene, svakako, najviše pogoduju razvijenim teritorijama/regionima, jer će ljudi, kapital, roba gravitirati ka razvijenim delovima zemlje u kojima već postoji ekonomska aktivnost. Putem procesa aglomerisanja (koji smo ranije analizirali) razvijeniji delovi postaju centri inovacija, znanja i rasta, što ih čini „motorima“ razvoja nacionalnih privreda. Ipak, ovi procesi ne mogu trajati beskonačno dugo. Naime, postoje i negativne eksternalije, kao što su zagušenost (preterana gustina) i zagađenje, što deluje u pravcu dekoncentracije. U jednom trenutku postaje previše skupo biti u „centru“, te se pojedinim mikroekonomskim subjektima više isplati da se lociraju izvan razvijenih centara

Prema podacima za razvijene zemlje, dohodak po glavi stanovnika inicijalno je imao divergentna kretanja između regionalnih jedinica sve dok dostignuti nivo GDP-a *per capita* nije dostigao 10.000 dolara, da bi nakon toga nastupio proces konvergencije. U pitanju je tendencija kretanja koja prati putanju obrnute „U-krive“ (oblik „zvona“). Drugim rečima, što se zemlja nalazi na višem nivou razvoja, regionalne nejednakosti trebalo bi da budu manje.

Poređenje podataka za veliki broj zemalja na različitim razvojnim nivoima ukazuje na pravilnost da se prostorne nejednakosti u vrednosti proizvodnje i bogatstvu po stanovniku smanjuju sa ekonomskim razvojem. Što je zemlja razvijenija, razlike u dohotku i bogatstvu koje se isključivo mogu pripisati lokaciji sve su manje. Navedeni zaključak izveden je na bazi dva obimna istraživanja⁵⁷. Jedno pruža uvid u nivo potrošnje domaćinstava u više od 80 zemalja u razvoju, a drugo u visinu GDP-a po stanovniku u više od 90 zemalja. Prikupljeni podaci ukazuju na sledeće pravilnosti.

---

⁵⁷ Videti: WDR 2009, str. 88.

Kao što se može videti iz Tabele 1.1.7., ekonomske nejednakosti između određenih delova nacionalnih ekonomija, prate obrnutu „U-krivu“. Zemlje u razvoju danas mogu da koriste iskustva razvijenih zemalja. Činjenica je, međutim, da će se razvojna dinamika razlikovati, jer nove informacione i komunikacione tehnologije (IKT) nude različite metode za povezivanje i integraciju manje razvijenih i razvijenih delova zemlje.

Tabela 1.1.7. Podaci o potrošnji domaćinstava i regionalnom dohotku po stanovniku

Zemlja	GDP <i>per capita</i>	Nejednakost u potrošnji domaćinstava (minimum-maksimum koeficijent)
Kambodža	234	1,89
Bangladeš	286	1,73
Kolumbija	1.989	1,54
Tajland	2.109	1,52
Argentina	7.489	1,48
Kanada	23.392	1,22
Zemlja	GDP <i>per capita</i>	Nejednakost u nivou regionalnog GDP <i>per capita</i> (minimum-maksimum koeficijent)
Filipini	920	5,43
Poljska	3.099	5,63
Novi Zeland	11.552	3,35
Norveška	27.301	1,78
Japan	33.280	0,35

Izvor World Bank, *World Development Report: Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press, 2009, str. 88.

Ekonomski rast često je povezan sa nejednakim regionalnim i urbanim razvojem. Kreatori ekonomske politike i donosioci ekonomskih odluka suočavaju se sa činjenicom da ekonomski rast češće podstiče, nego što smanjuje prostorne nejednakosti. Sa stanovišta ekonomske efikasnosti, prostorne nejednakosti mogu biti i korisne i štetne⁵⁸. U slučaju da nastaju kao rezultat regionalne specijalizacije koja se zasniva na komparativnim prednostima, te na rastućim prinosima na obim proizvodnje, prostorne nejednakosti mogu biti korisne jer su rezultat rasta regionalne produktivnosti. Sa druge strane, ukoliko su regionalne razlike nastale kao posledica eksternih ekonomija koje nisu internalizovane, tada nejednakost nije poželjna. Sa stanovišta pravičnosti, prostorne/regionalne nejednakosti mogu biti socijalno neprihvatljive ukoliko ekonomski dispariteti između teritorijalnih jedinica (regiona) destabilizuju socijalnu i/ili političku situaciju unutar države. U aktuelnom trenutku, posebno se nameću sledeća pitanja –

⁵⁸ S. Kim, „Spatial Inequality and Economic Development: Theories, Facts, and Policies“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 16*, 2008, str. 1.

da li proces globalizacije utiče na prostorne nejednakosti unutar nacionalnih ekonomija i na koji način nosioci vlasti mogu da deluju na njihovo kretanje (povećanje ili smanjenje)? Dakle, kreatori ekonomske politike moraju uzeti u obzir i moraju da znaju kako da procene uticaj međunarodne trgovine na kreiranje prostornih nejednakosti i, što je možda i važnije, moraju da razumeju ulogu političkih institucija u pomenutom procesu.

Neka država može da se odluči za liberalizaciju svojih trgovinskih tokova. Kakve to efekte može izazvati na nejednakost unutar njenih granica? Prema jednom istraživanju⁵⁹ liberalizacija trgovinskih odnosa zemlje, pod određenim okolnostima, može doprineti smanjenju regionalnih nejednakosti tokom vremena, u uzastopnim iteracijama. Shodno ovom modelu, inicijalno proizvodnja je koncentrisana u jednom regionu. To utiče na rast nadnica u razvijenom regionu i vremenom se povećava razlika u nadnicama između razvijenog regiona i onih nerazvijenih. Kao posledica toga, preduzeća će se vremenom realocirati u jedan od nerazvijenijih regiona zbog jeftinije radne snage. Zbog aglomeracionih sila, proizvodnja će se sada koncentrisati samo u tom regionu. Tokom vremena, iz istih razloga, firme će se „preseliti“ u treći region (koji je do tada spadao u kategoriju nerazvijenih). Na osnovu svog modela, D. Puga i A. J. Venables zaključuju da i politika uvozne supstitucije (povećanje carina) i liberalizacija trgovine (smanjenje carina) mogu biti metod za privlačenje investicija i proizvodnje u nerazvijene regione, ali da se bolji rezultati ostvaruju u situaciji kada se deluje u pravcu ukidanja barijera za slobodnu trgovinu.

Kada se razmišlja o tome kako da se poboljša nivo životnog standarda stanovništva u manje razvijenim regionima, najčešće se prvo pomisli na direktne podsticaje/intervencije sa ciljem da se ekonomska aktivnost preusmeri u te lokalitete. Međutim, dosadašnja iskustva kako razvijenih, tako i zemalja u razvoju, ukazuju na činjenicu da bez adekvatne institucionalne podrške i infrastrukturnih projekata direktni podsticaji/intervencije najčešće bivaju neefikasni i skupi. Izdvajanju podsticajnih sredstava trebalo bi da prethodi integrisanje zaostalih sa razvijenim delovima teritorije, što se u prvom redu obezbeđuje jednakim institucionalnim rešenjima (regulativom) i investicijama u različite oblike infrastrukture koja će bolje povezivati teritorijalne jedinice (putevi, pruge, luke, telekomunikacija i dr.). U procesu smanjivanja teritorijalnih razlika unutar zemlje, pitanje koje se, takođe, često postavlja jeste u kom pravcu treba usmeriti investicije – u razvoj lokaliteta ili u razvoj ljudi (ljudskog faktora). Ni u ovom

---

⁵⁹ D. Puga and A. J. Venables, „Agglomeration and Economic Development: Import Substitution vs. Trade Liberalisation“, *Economic Journal* 109(455), 1999.

slučaju odgovor nije jednoznačan. Investicije treba usmeravati na način da se na nivou nacionalne ekonomije kao celine ostvare maksimalno pozitivni ekonomski i socijalni efekti. Preporuka jeste da se u razvijenim regionima potencira razvoj lokaliteta – trajnim investicijama koje će podsticati ekonomski rast na nacionalnom nivou. U manje razvijenim teritorijalnim jedinicama investicije treba usmeravati u ljudski faktor, sa ciljem da se podstakne sposobnost tih područja za apsorbovanje razvojnih podsticaja, koji će uslediti kao deo buduće regionalne politike države. Ukoliko se pravilno upotrebljavaju, kombinacijom navedenih mera (institucije, infrastruktura i intervencije) omogućava se konkretnoj zemlji da ostvari koristi od rastuće koncentracije ekonomske aktivnosti, kao i socijalne, političke i ekonomske koristi usled konvergencije u nivou životnog standarda između razvijenih i nerazvijenih regiona. Dakle, oslanjanje „samo“ na intervencije koje su namenjene konkretnim regionima, onim zaostalim u razvoju, predstavlja najčešću grešku koja se dešava u praksi⁶⁰.

Izgradnja fizičke ili „tvrde“ infrastrukture je bio važan cilj ekonomske politike tokom procesa industrijalizacije. U globalnim uslovima poslovanja, u vreme kada dominira sektor usluga i ekonomija znanja, značaj fizičke („tvrde“) infrastrukture postaje sve manji u poređenju sa modernim oblikom infrastrukture, tzv. „mekom“ infrastrukturom⁶¹. „Meka“ infrastruktura jeste imovina lokalne zajednice koja se akumulira u okviru humanog, institucionalnog i kreativnog kapitala. *De facto*, to su ljudsko znanje i sposobnost učenja, pristup informacijama i znanju, obučena i kvalifikovana radna snaga koja se permanentno usavršava, zatim brza lokalna administracija, razvijena institucionalna mreža, aktivna saradnja između javnog i privatnog sektora itd. U uslovima globalizacije svako pojedinačno preduzeće i svaka lokalna zajednica moraju da se prilagođavaju promenama u okruženju. Promene su veoma dinamične. Uslovi poslovanja se menjaju mnogo češće nego ikada ranije. Da bi poslovanje opstalo i da bi radnici (lokalno stanovništvo) zadržali svoje poslove, lokalna privreda mora biti sposobna da se brzo prilagodi promenama koje nameće dinamično globalno okruženje. U dinamičnim uslovima mogu opstati i napredovati samo „okretne lokalne zajednice“ (*agile communities*).⁶² Okretne ili spretne lokalne privrede su one koje su „brze u obavljanju poslovnih aktivnosti i donošenju ekonomskih odluka, kao i u prihvatanju organizacionih i tehnoloških inovacija, što im donosi

---

⁶⁰ Vidi: OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009, str. 27-31.

⁶¹ Vidi: A. Pike, A. Rodrigues–Pose and J. Tomaney, *Local and Regional Development*, Routledge, New York, 2006, str. 93.

⁶² R. J. Stimson, R. R. Stough and B. H. Roberts, *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy*, Springer, New York, 2006, str. 334.

novi oblik konkurentne prednosti u globalno konkurentnom okruženju”⁶³. Sposobnost lokaliteta da se prilagođava promenama u velikoj meri zavisi od elemenata koji sačinjavaju „meku” infrastrukturu. Konkurentnost lokalnih preduzeća zavisi od njihove sposobnosti da uče i prilagođavaju se, a ovo direktno zavisi od „meke”, ili kako se još može nazvati infrastrukture znanja, koja postoji u lokalnoj zajednici (*smart infrastructure*). Infrastruktura znanja pretpostavlja da u lokalnoj zajednici/ekonomiji postoje „kvalitetni elementi „tvrde“ infrastrukture (transport i telekomunikacije), ali i elementi „meke“ infrastrukture, kao što su sistemi institucionalnih aranžmana i stimulatívno okruženje u kojem je moguće ostvariti efikasnu saradnju u oblasti kreiranja i difuzije znanja”⁶⁴.

Teritorijalni kapital: nova paradigma za smanjivanje prostornih nejednakosti

Aktuelna globalizacija, koja je „izrodila“ najnoviju finansijsku i ekonomsku krizu i tokom koje se realizuje produblјivanje međunarodne integracije (kreiranje monetarnih unija), nametnula je regionima obavezu permanentnog unapređenja konkurentnosti sopstvenih proizvodnih sistema. Podrazumeva se da pomenuti proces mora biti iniciran endogeno. Lokalne specifičnosti, lokalna materijalna i nematerijalna imovina (uključujući znanje i procese učenja) postaju strateški elementi na kojima se zasniva konkurentnost regiona u globalnoj ekonomiji⁶⁵. Teorija i politika regionalnog razvoja moraju uvažavati činjenicu da je konkurentnost regiona, odnosno njihove privredne strukture, faktor koji opredeljuje položaj regiona u međunarodnoj podeli rada i, što je važnije, determiniše održivost tog položaja. Uloga javnih politika više se ne percipira kao „dirigovana“ i komandujuća (*top down* pristup), već se smatra da je za njenu uspešnost i efikasnost presudno to da bude zasnovana na partnerstvu svih lokalnih/regionalnih aktera uz mobilizaciju svih relevantnih resursa (opipljivih i neopipljivih). Kreatori ekonomske (i regionalne) politike sada imaju novo „polje“ na kojem treba da deluju u pravcu jačanja regionalnih kapaciteta, a sa ciljem da se ostvari ujednačeni razvoj. Jačanje internih kapaciteta regiona i lokalnih zajednica postaje prioritet, tako da sve intervencije, mere i instrumenti moraju da se sprovede sa tim ciljem. Poslednje je naročito

---

⁶³ Ibid, str. 335.

⁶⁴ R. J. Stimson, R. R. Stough and B. H. Roberts, *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy*, Springer, New York, 2006, str. 335.

⁶⁵ Vidi: R. Capello and P. Nijkamp, „Regional growth and development theories revisited“, u: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 318-320.

bitno ukoliko se zna da značajan izvor regionalnog razvoja jesu tehnološki progres i inovacije. Kako relevantni autori primećuju, „(...) zajednička nota svih novijih pristupa ogleda se u naglašavanju značaja kreiranja regionalnih inovativnih sistema“⁶⁶. U prostornom kontekstu (regionalnom, lokalnom) vrlo je bitno razumeti da se razvoj regiona bazira na uslovima i mogućnostima koji postoje unutar regiona za apsorbovanje, implementaciju i dalje kreiranje novih tehničko-tehnoloških rešenja, ideja i inovacija⁶⁷. Prostorna difuzija tehnologije, te razvoja uopšte nije moguća ukoliko u regionima/lokalitetima ne postoje kapaciteti i resursi spremni da prihvate novi način poslovanja i nove proizvodne procese. Sve pomenuto zahteva i nameće jedan interdisciplinarni pristup regionalnom razvoju, koji bi bio usmeren na jačanje sveukupnih kapaciteta regiona, uz uvažavanje svih internih/endogenih resursa i željenih pravaca razvoja koji su definisani po *bottom-up* principu.

Polazna osnova za jednu takvu temeljnu analizu može se pronaći još u radovima Hirschman-a, koji je u svojim istraživanjima o strategiji ekonomskog razvoja na ubedljiv način pokazivao da opšti nivo socijalnog/društvenog kapitala jeste potreban, ali ne i dovoljan uslov za ekonomski progres. Osnovni zadatak kreatora ekonomske politike jeste upravo: (a) da u svakom lokalitetu obezbede postojanje i unaprede kvalitet razvojnih resursa obe kategorije – materijalnih, koji se direktno upotrebljavaju u proizvodnom procesu i opštih, socijalnih, kao i (b) da uravnoteže kombinaciju pomenute dve kategorije resursa. Neujednačen razvoj može biti posledica kako nedostatka nekih od resursa, tako i neadekvatnog „podešavanja“ odnosa između njih.

Prema Hirschman-u, opšti, socijalni/društveni kapital ima veoma široko značenje (suprotno od onoga što se danas podrazumeva pod socijalnim kapitalom⁶⁸): u pitanju je kapital u javnom vlasništvu koji je nedeljiv i nema proizvodni karakter (za razliku od rada i kapitala). Može imati materijalni (putevi, železnica, aerodromi, različite vrste vodova – elektro, gas, vodosnabdevanje itd.) i nematerijalni (znanje, veštine, povezanost/umrežavanje, obrazovanje, komunikacije, kultura itd.) oblik. Prva vrsta (grupa) mogla bi se nazvati *infrastruktururom*, a druga

---

⁶⁶ G. Rikalović, Ž. Stojanović i Z. Zakić, „Novi obrazac privrednog razvoja i zapošljavanja: model kreativne ruralne industrijalizacije“, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke 141* (urednik: Č. Očić), Novi Sad, 2012, str. 566.

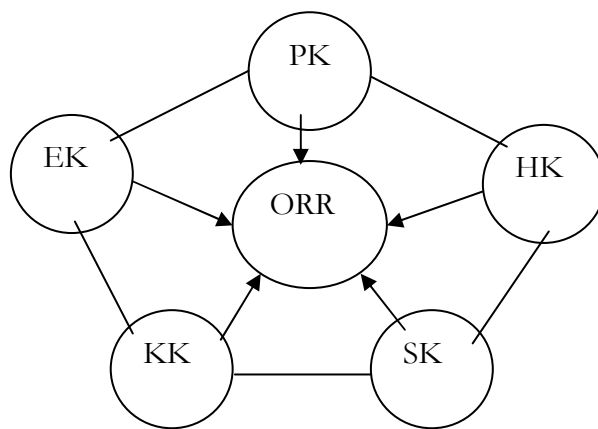
⁶⁷ O ulozi koju imaju inovacije, zatim sektor IKT i sektor istraživanja i razvoja, kao i o rezultatima politike regionalnog razvoja zasnovane na naučnim, znanjem intenzivnim, delatnostima opširnije videti u: C. Karlsson, B. Johansson and R. R. Stough, *Innovation, Agglomeration and Regional Competition*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, 2009, (posebno drugi deo zbornika „Regional competition“).

⁶⁸ Za sveobuhvatnu teorijsku analizu socijalnog kapitala u savremenom kontekstu upućujemo na: H. Westlund, *Social Capital in the Knowledge Economy: Theory and Empirics*, Springer-Verlag, Heidelberg, 2006.

*suprastrukturo*⁶⁹. U prethodnom periodu teorija i praksa regionalnog razvoja daleko više pažnje pridavale su elementima infrastrukture prilikom objašnjavanja, planiranja i podsticanja regionalnog razvoja. U poslednje vreme mnogo više istraživanja se vrši u domenu ispitivanja veza između infrastrukture i suprastrukture u funkciji ekonomskog rasta. Ona su pokazala da potencijal za ekonomski rast nekog područja zavisi od toga sa koliko *infrastrukture* i sa koliko *suprastrukture* raspolaže konkretan lokalitet (region). Poslednjih nekoliko godina u literaturi iz oblasti regionalnog, lokalnog i urbanog razvoja pozicionira se jedan novi koncept, koji se može, a u skladu sa Hirschman-ovom podelom opšteg javnog kapitala, definisati kao *kreativna suprastruktura*. Nakon pionirskih radova R. Floride u kojima se iznose ideje o uticaju koji na privredni rast (naročito na nivou regiona i gradova) mogu imati kreativna klasa i kreativne industrije⁷⁰, usledila su mnoga druga istraživanja koja za predmet imaju ispitivanje odnosa između kreativnog okruženja na lokalnom i regionalnom nivou i ekonomskog razvoja.

Da bi određeno područje (region, grad) u savremenom kontekstu moglo da raste i razvija se neophodno je da svi endogeni resursi budu stavljeni u funkciju realizacije tog cilja. U pomenutom kontekstu moguće je formulisati i predložiti oblik proizvodne funkcije koja može obezbediti održivi inovativni razvoj, a na bazi „pentagon“ modela u kojem je sadržano pet kritičnih faktora uspeha (videti Skicu 1.1.3.).

Skica 1.1.3. „Pentagon“ model kreativnih resursa/snaga za održivi regionalni razvoj

Izvor: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 10.

⁶⁹ Prema: P. Nijkamp, „XXQ Factors for Sustainable Urban Development: a Systems Economics View“, *Romanian Journal of Regional Science*, Vol.2 No. 1, 2008, str. 21-23.

⁷⁰ R. Florida, *The Rise of the Creative Class*, Pluto Press Australia, Melbourne, 2002. i R. Florida, *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins Publishers, New York, 2007.

Pet elemenata koje treba da poseduje svaki region koji pretenduje da ostvari društveno-ekonomski razvoj jesu⁷¹:

1. *Proizvodni kapital* (PK) – njegov značaj potiče iz neoklasičnih teorija rasta po kojima proizvodnju dominantno determinišu tradicionalni faktori proizvodnje, rad i kapital.
2. *Humani kapital* (HK) – odnosi se na kvalitet radne snage kao faktora proizvodnje (nivo formalnog i neformalnog obrazovanja, nove veštine). Od toga kako je humani kapital raspoređen između pojedinaca unutar regiona, kao i između regiona, zavisi potencijal za rast pojedinačnih regiona, te nivo međuregionalne nejednakosti.
3. *Socijalni (društveni) kapital* (SK) – čine ga interakcija i komunikacija između aktera u regionu, zatim poslovne mreže (formalne i neformalne) između preduzetnika na nivou regiona, odnosi i relacije koje se zasnivaju na poverenju itd.
4. *Kreativni kapital* (KK) – nivo sposobnosti da se savladaju novi izazovi i iskoriste mogućnosti, a potiče iz postojanja preduzetničkog duha i preduzetničke kulture, zatim predstavlja nove načine razmišljanja i delovanja, sposobnost da se postojeći problemi rešavaju na inovativan način. Često se može pronaći u multikulturalnim područjima.
5. *Ekološki kapital* (EK) – najkraće rečeno čine ga pogodni uslovi za život i rad (*amenity*) u nekom lokalitetu (gradu, regionu). Ekološki čista sredina, postojanje različitih sadržaja za rekreaciju, sport, kulturu, obrazovanje i sl. značajno povećavaju inovativni potencijal regiona, a time i njegove kapacitete za održivost.

Koristeći navedeni model, kreatori ekonomske politike jasnije mogu da odrede prioritetne oblasti u kojima je potrebno vršiti intervencije u konkretnim lokalitetima, a u skladu sa njihovim položajem i definisanim razvojnim ciljevima. Jačanjem navedenih oblika kapitala u manje razvijenim regionima⁷² kreira se potencijal za razvoj i apsorbovanje podsticaja i razvojnih impulsa koji dolaze iz okolnih razvijenih područja. Manje razvijene teritorijalne celine, ukoliko ostanu uskraćene za neki od pomenutih oblika kapitala verovatno će ostati nerazvijena, čak i u situaciji kada im se budu dodeljivala određena sredstva za razvoj, direktno merama regionalne politike države ili kada se razvoj iz razvijenih bude širio ka njima. Prostorne nejednakosti mogu

---

⁷¹ Prema: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 10-11.

⁷² Posebno ističemo ulogu koju kreativni kapital može imati u procesu razvoja ruralnih područja, videti: G. Rikalović, Ž. Stojanović i Z. Zakić, „Novi obrazac privrednog razvoja i zapošljavanja: model kreativne ruralne industrijalizacije“, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke 141* (urednik: Č. Očić), Novi Sad, 2012, str. 565-582 (naročito odeljak: „Model kreativizacije ruralnog razvoja“).

se smanjivati isključivo tako što će se u manje razvijenim sredinama jačati potencijali, čime će one postati interesantne stranim i domaćim investitorima⁷³.

Ekonomska teorija beleži trostruku promenu paradigme kada je u pitanju jačanje endogenih sposobnosti regionalnog rasta⁷⁴:

- od razvojnih faktora ka inovativnim faktorima,
- od „tvrdih“ ka „mekim“ faktorima, koji su neopipljivi – lokalna sinergija među akterima, pozitivan način upravljanja, visok nivo humanog kapitala i imovine zasnovane na znanju i
- od funkcionalnog ka kognitivnom pristupu.

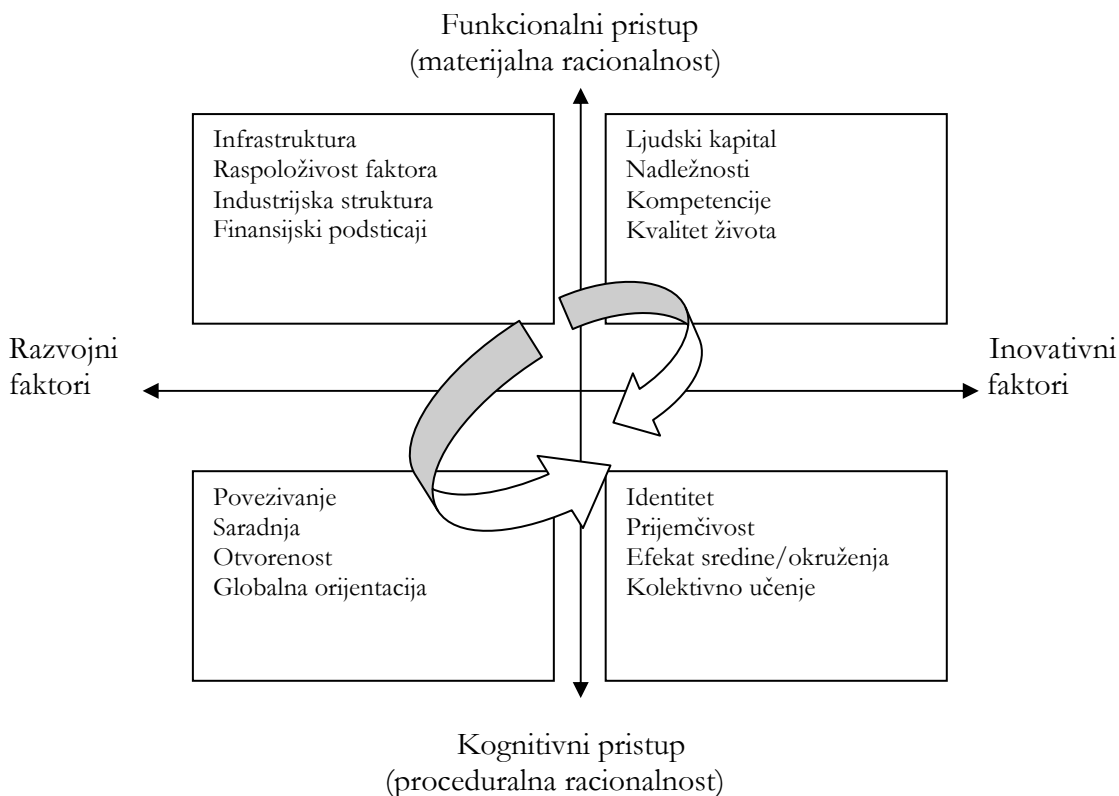
Poslednja i najnovija promena do sada je malo obrađivana u literaturi u poređenju sa prve dve, te ćemo joj posvetiti nešto više pažnje. Kognitivni pristup, koji zamenjuje tradicionalni, ističe značaj onih faktora koji su specifični za konkretan region (internog su karaktera), i koji, kao takvi, doprinose tome da ekonomski subjekti u regionu razvijaju sopstvene sposobnosti i postanu prijemčiviji za ekterne stimulacije i podsticaje (privatne i javne investicije), kao i sposobniji da na te podsticaje reaguju na kreativan način. Lokalna/regionalna konkurentnost danas se, naročito, zasniva na kooperaciji, poverenju i osećajima pripadnosti i povezanosti relevantnih aktera (a to znači usvajanje kognitivnog pristupa), a ne samo na raspolaganju kapitalom; na kreativnosti više nego na postojanju/raspoloživosti radne snage; na prijemčivosti za nove poslovne ideje i organizaciona rešenja više nego na prisutnosti određenog broja malih i srednjih preduzeća; na povezivanju, kooperaciji i kvalitetnim odnosima više nego na dostupnosti; na lokalnom/regionalnom identitetu, efikasnosti i kvalitetu življenja (videti Skicu 1.1.4.).

---

⁷³ Detaljnije o potencijalima rasta nerazvijenih područja, te značaju njihovog ekonomskog rasta za nacionalnu privredu u celini videti u: OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009, str. 32.

⁷⁴ R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 214.

Skica 1.1.4. Promene paradigme u pogledu faktora i politike regionalnog razvoja

Izvor: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 215.

Svi navedeni elementi kognitivnog pristupa, sumirani zajedno sa tradicionalnim, funkcionalnim pristupom, čine novi koncept koji se (tek) odnedavno pojavio u literaturi – koncept **teritorijalnog kapitala**. Prvi put se pominje 2001. godine u publikaciji OECD-a *Territorial Outlook*, koji razmatra probleme regionalne politike, a 2005. godine je ponovo uvršten u Izveštaj Komisije Evropskih Zajednica (*Commission of the European Communities*). U pomenutom izveštaju navodi se sledeće: „(...) svaki region poseduje sopstveni teritorijalni kapital, različit u odnosu na onaj koji postoji u drugim područjima i, kao takav, omogućava da se u regionu ostvari veći prinos na jednu vrstu investicija, nego na neke druge oblike investicija, jer te investicije pogoduju datom regionu i koriste njegovu imovinu i potencijale maksimalno efikasno. Politike teritorijalnog/regionalnog razvoja trebalo bi, najpre, da pomognu području

(regionu) da razvije sopstveni teritorijalni kapital⁷⁵. Pomenuti koncept kapitala obuhvata ne samo materijalna, već i nematerijalna dobra i, shodno tome, doprinosi razumevanju suštine regionalnog/lokalnog razvoja, i nudi adekvatna rešenja kada su u pitanju mere i politike usmerene na smanjivanje prostornih nejednakosti u razvijenosti. Visok nivo teritorijalnog kapitala geografskim celinama obezbeđuje ekonomsku efikasnost i konkurentnost, kao i zadovoljavajući stepen blagostanja i uslova za život stanovništva.

Teritorijalni kapital i regionalni razvoj

U pomenutom Izveštaju OECD-a, navodi se i lista faktora koji figurišu kao determinante teritorijalnog kapitala (od tradicionalnih materijalnih, do savremenih nematerijalnih faktora): „(...) Ovi faktori mogu obuhvatiti geografski položaj područja/teritorije, veličinu teritorije, raspoloživost proizvodnih činilaca, klimu, tradiciju, prirodne resurse, kvalitet života ili ekonomije aglomeracija koje nastaju i deluju u gradovima konkretnog područja, ali takođe i kategorije kao što su biznis inkubatori i industrijski klasteri ili neke druge vrste poslovnih mreža koje čine da nivo transakcionih troškova bude niži. Druga vrsta faktora jeste ona koja se odnosi na običaje i neformalna pravila koji omogućavaju ekonomskim akterima da posluju u uslovima nesigurnosti, zatim to su solidarnost, uzajamna pomoć i razmena ideja koje često nastaju i razvijaju se unutar klastera malih i srednjih preduzeća iz iste delatnosti (socijalni kapital). Na kraju, prema Maršalu, postoji i neopipljivi faktor, „nešto u vazduhu“, što se naziva „ambijent“, a koji je rezultat kombinovanja institucija, pravila, praksi, proizvođača, istraživača i kreatora politike, što zajedno čini da određena kreativnost i inovativnost bude moguća⁷⁶.

Polazeći od ovakve, ipak vrlo široke definicije, relativno novi koncept teritorijalnog kapitala zahteva i zaslužuje detaljnije i bliže određenje, kako u celini, tako i u pogledu komponenti koje ga čine, te njihovog ekonomskog značenja. Da li neki od navedenih faktora pripadaju istoj grupi, ili su, pak, u potpunosti isti, a nose samo drugačiji naziv zbog toga što su ih definisali drugi teoretičari? Da li je i u kojoj meri opravdano da se svakom od navedenih faktora dodeli epitet kapital? Sa ciljem da odgovorimo na ova i slična pitanja klasifikovaćemo

---

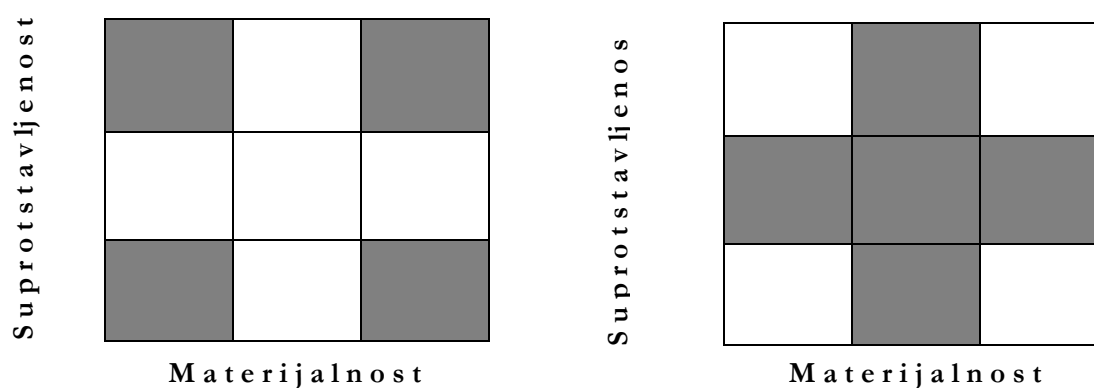
⁷⁵ Prema: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 216.

⁷⁶ Prema: R. Camagni, „Territorial capital and regional development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 121.

faktore koji određuju teritorijalni kapital. Klasifikaciju ćemo izvršiti tako što ćemo obrazovati matricu „tri puta tri“ koja ima sledeće dve dimenzije, dovoljne za razvrstavanje potencijalnih izvora teritorijalnog kapitala⁷⁷:

- **rivalitet/suprotstavljenost dobara u smislu vlasništva (*rivalry*):** javna dobra, privatna dobra i međuklasa društvenih i mešovitih javnih dobara;
- **materijalnost/opipljivost:** opipljiva dobra, neopipljiva dobra i međuklasa tzv. mešovitih dobara.

Skica 1.1.5. Tradicionalni i inovativni faktori teritorijalnog kapitala

Četiri „ekstremne“ grupe – visok i nizak rivalitet između dobara, kao i opipljiva i neopipljiva dobra – predstavljaju izvore teritorijalnog kapitala koji se uobičajeno navode u literaturi o regionalnoj politici. Na šematskom prikazu (Videti Skicu 1.1.5.) zauzimaju takav položaj da se mogu označiti kao „tradicionalni kvadrat“ (levo na Skici 1.1.5.). Sa druge strane, četiri grupe dobara koje imaju karakter „mešovitih“, a ne „čistih“ u kontekstu navedenih dimenzija i sprovedene klasifikacije, predstavljaju inovativnije elemente na koje danas posebno treba obratiti pažnju. Na šematskom prikazu zauzimaju takav položaj da se mogu označiti kao „inovativni krst“ (desno na Skici 1.1.5.).

Na horizontalnoj osi vrste kapitala/dobara su sortirane prema opipljivosti (materijalnosti). Razlikuju se opipljivi resursi („tvrđi“), zatim kombinovani („tvrđi“ + „meki“) i neopipljivi („meki“). Kombinovani materijalni resursi jesu oni koji imaju sposobnost da virtuelne i neopipljive elemente prevedu u konkretnu aktivnost, kooperaciju, javno-privatno partnerstvo, odnosno da potencijalne odnose i relacije pretaču u konkretne veze između ekonomskih aktera. Na vertikalnoj osi vrste dobara/kapitala klasifikovane su prema karakteru vlasništva. U pomenutom kontekstu, „suprotstavljenost“ predstavlja nemogućnost istovremene upotrebe dobara od strane većeg broja korisnika.

⁷⁷ Prema: Ibid. str. 121.

Skica 1.1.6. Komponente teritorijalnog kapitala: teorijski prikaz

Suprotstavljenost	Visoka suprotstavljenost (privatna dobra)	<u>Privatna osn. sred.</u> <u>Novčane eksternalije</u> <u>Dobra (javna) za koja se plaća dažbina</u> (zbog mogućnosti isključivanja) c	<u>Relacione privatne usluge:</u> eksterno povezivanje firmi transfer rezultata I&R <u>Univerziteti</u> i	<u>Humani kapital</u> preduzetništvo kreativnost <u>Novčane eksternalije</u> (meke) f
	(zajednička dobra)	<u>Vlasničke mreže</u> <u>Kolektivna dobra:</u> pejzaž kulturno nasleđe b	<u>Kooperacione mreže</u> strateške alijanse u oblasti I&R JPP u uslugama <u>Upravljanje zemljištem i kulturnim resursima</u> h	<u>Relacioni kapital</u> Sposobnost za kooperaciju i kolektivnu aktivnost Kolektivne nadležnosti e
	(mešovita javna dobra)	<u>Resursi:</u> prirodni kulturni infrastruktura a	<u>Agencije za razvoj I&R aktivnosti</u> <u>Jačanje prijemčivosti</u> <u>Povezivanje</u> <u>Aglomeracione ekonomije</u> g	<u>Socijalni kapital</u> institucije modeli ponašanja poverenje, reputacija d
	(javna dobra)	Niska suprotstavljenost		
	Opipljiva dobra („tvrda“)	Mešovita dobra („tvrda“ + „meko“)	Neopipljiva dobra („meko“)	Materijalnost

Izvor: R. Camagni, „Territorial capital and regional development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 123.

Ukoliko je u pitanju privatno dobro, vlasništvo nad njim od strane jednog entiteta uskraćuje (suprotstavlja) mogućnost drugom akteru da ga koristi. Dobra u javnom vlasništvu su takva da nisu „suprotstavljena“ u smislu da upotreba od strane određenog broja aktera ne umanjuje mogućnost drugima da koriste to dobro. U ovom slučaju mešovita dobra mogu imati sledeće oblike. Prvo, dobra koja se, kao i javna ne mogu nikome uskratiti (ne mogu se isključiti nikome), ali postoji visok stepen suprotstavljenosti zbog velikog broja korisnika, što izaziva retkost konkretnog dobra. Konflikt se pojavljuje ili između različitih grupa korisnika ili između grupe koja plaća i održava javno dobro i onih koji to ne rade (*free-riders*). Drugo, dobra koja se karakterišu suprotnom situacijom – nizak nivo rivaliteta, ali visoka mogućnost uskraćivanja upotrebe pojedincima i grupama. Treća grupa mešovitih resursa u pogledu odnosa (rivaliteta), poseduje više karakteristika privatnih nego javnih dobara (te smo ih u prethodnoj skici u tu grupu i svrstali), pa se mogu odrediti kao javna dobra za koja se plaća dažbina (zbog

mogućnosti isključivanja). Dažbinu nameću javna administracija ili koncesionar. Što je cena usluge/dobra bliža onoj koja pokriva proizvodne troškove i troškove održavanja, ova dobra su sve sličnija privatnim dobrima/resursima.

Razmotrimo sada redom sve oblike kapitala/resursa koji figurišu na Skici 1.1.6. i koji čine teritorijalni kapital. Bolje razumevanje komponenata teritorijalnog kapitala, ukazaće nam na šta kreatori regionalne politike treba da obrate pažnju, kako bi u svakom regionu stvorili uslove za rast, što je jedini način za ujednačavanje razvoja regiona na dugi rok.

(a) Javna dobra i resursi jesu dobra koja su opipljiva i u javnom su vlasništvu. Tradicionalno, u pitanju su infrastruktura, prirodni resursi, kulturni, ekološki resursi i sl. Čine osnovu opšte privlačnosti određene teritorije. Dva su osnovna faktora koja ograničavaju upotrebu ovih resursa: održivost (raspoloživost) i rast cene/rente što utiče na smanjenje profitabilnosti onih koji plaćaju za njihovu upotrebu. Instrumenti koji se mogu primeniti u cilju njihove zaštite jesu poboljšanje regulative i primena principa da „zagađivač plaća“.

(b) Mešovita/zajednička opipljiva dobra u suštini jesu javna, ali postoje određena ograničenja u pogledu njihove upotrebe. To su: vlasničke mreže koje funkcionišu putem dobijanja licenci za rad u oblasti transporta, komunikacija i energije; javna dobra koja su izložena efektima zakrčenja/zagušenosti; kolektivna dobra koja su kombinacija javnih i privatnih dobara, kao na primer, urbani i ruralni pejzaži, ili pak imovina koja ima karakter kulturne baštine (kulturnog nasleđa). U slučaju transporta, komunikacija i energije, više je prisutna javna regulacija koja doprinosi stabilnosti snabdevanja, zaštiti od monopolskih cena, kvalitetu održavanja i inoviranja u mrežama. Kada su u pitanju izgled, pejzaž, kulturna baština i sl., često je regulativa nedovoljna jer su ovo resursi koji su kombinovanog vlasništva, bez jasne granice u podeli odgovornosti, troškova i koristi. Moguća je pojava brojnih aktera koji ne žele da plaćaju za korišćenje resursa ili njihovih pozitivnih efekata (*free-riders*). Stoga je potrebno da privatni vlasnici sarađuju sa javnim vlastima kako bi svi u lokalitetu imali i koristili pozitivne efekte od postojanja ovih resursa. Snažan osećaj pripadnosti i povezanosti sa lokalitetom („teritorijalna lojalnost“) mogu doprineti tome da se zajedničkom aktivnošću spreči oportunističko ponašanje prema ovim resursima.

(c) Privatna dobra se prevashodno odnose na osnovna sredstva u privatnom vlasništvu i javna dobra za koja se plaćaju dažbine. U pitanju su tradicionalni elementi kapitala određene teritorije. Budući da su u pitanju mobilni resursi (privatni kapital), u lokalitetu treba kreirati takav ambijent koji će uspeti da privuče i zadrži pomenute resurse. U ovu grupu

spadaju i tzv. novčane eksternalije u vezi sa privatnim kapitalom koje obuhvataju, primera radi, kvalitetna kapitalna dobra ili dobra proizvedena u lokalitetu, a koja su poznata u širokom okruženju (proizvodi sa geografskim poreklom). Kao treću grupu ističemo dobra koja smo već pomenuli, suštinski javna dobra za čije korišćenje se plaća nadoknada.

(d) Socijalni kapital se može definisati kao skup normi i vrednosti koje regulišu odnose između ljudi, institucija u koje su ljudi uključeni, mreže i veze koje su formirane između različitih društvenih aktera, kao i celokupnu koheziju/harmoniju u društvu. Rečju, socijalni kapital je „lepak“ koji drži zajednicu na okupu. Za ekonomiste, socijalni kapital obuhvata neopipljivu imovinu (poput pravila, navika i odnosa/relacija) koja olakšava razmenu i inovativne procese, što za efekat ima ekonomski razvoj. Valjano funkcionisanje tržišnog mehanizma pretpostavlja postojanje opšteprihvaćenih normi, institucija i obrazaca ponašanja koji deluju u pravcu snižavanja transakcionih troškova, garantuju poštovanje ugovora i brzo rešavanje eventualnih sporova. Ukoliko se u obzir uzmu i dodatni elementi socijalnog kapitala - osećaj pripadnosti zajednici koja deli iste vrednosti i neguje iste obrasce ponašanja, participacija civilnog sektora u postupku donošenja odluka od značaja za razvoj zajednice – onda se u lokalitetima koji poseduju visok nivo socijalnog kapitala kreira „klima“ koja stimuliše odgovornost, saradnju i sinergiju⁷⁸. Ovakva klima pozitivno deluje na produktivnost i kreativnost.

(e) Relacioni kapital se interpretira kao skup bilateralnih i multilateralnih veza koje su razvili lokalni akteri, kako unutar, tako i izvan svoje lokalne teritorije. U ovom kontekstu pojam relacionog kapitala izjednačava se sa procesima u kojima se kreiraju integrisani lokalni proizvodni sistemi (lanci snabdevanja), lokalna industrijska/proizvodna kultura, zajedničko učenje itd. Geografska blizina i povezanost dovode se u vezu sa društvenom i kulturnom sličnošću – postojanje zajedničkih modela ponašanja, međusobnog poverenja, zajedničkih moralnih pravila... Uloga relacionog kapitala u kontekstu ekonomske teorije jeste u tome što značajno doprinosi kvalitetu mehanizma za protok informacija i saradnju svih tržišnih aktera. Mogu se izdvojiti tri osnovne vrste uticaja ovog oblika kapitala, pomoću kojih se ostvaruje njegova pomenuta uloga: (i) smanjuje se nesigurnost u procesima donošenja odluka i inovacija, (ii) obezbeđuje se *ex ante* koordinacija među tržišnim akterima čime se podstiče zajednička

---

⁷⁸ O ulozi koju socijalni kapital ima u razvoju lokalnih zajednica i regiona, više videti u: M. Osborne, K. Sankey and B. Wilson, *Social Capital, Lifelong Learning and the Management of Place: An international perspective*, Routledge, New York, 2007.

aktivnost i (iii) promoviše se kolektivno učenje. Relacioni kapital tipičan je primer mešovitog dobra, koje nije javno, budući da koristi imaju samo izabrani partneri/akteri koji se nalaze u određenom lokalitetu, te poseduju specifičan identitet i dele slične interese i vrednosti. Treba pomenuti da relacioni kapital poseban značaj ima u domenu garancija za ispunjenje ugovornih obaveza. Naime, kada postoje stabilne relacije među partnerima, odnosno interpersonalne mreže, moguće je potpuno izbeći izdatke za nadzor i prinudno izvršenje ugovornih obaveza. Partneri osećaju posebnu dozu odgovornosti prema saradnicima, kupcima i dobavljačima, te ne dozvoljavaju sebi da krše postignute dogovore, budući da ih grupa kojoj pripadaju lako može „isključiti“, što će imati vrlo negativne posledice na njihov poslovni ugled i buduće poslovne performanse.

(f) Humani kapital ima dokazani značaj u modelima endogene teorije rasta. Ipak, u kontekstu razmatranja koncepta teritorijalnog kapitala, treba ga posmatrati i na jedan drugačiji način. U pitanju su ekonomski efekti koji se generišu unutar teritorije, a putem pružanja sofisticiranih usluga koje podrazumevaju postojanje visokog nivoa humanog kapitala – pružanje finansijskih usluga, marketinškog konsaltinga, softverskih usluga i sl. Visok nivo humanog kapitala u lokalitetu jeste izvor za stvaranje kreativnog miljea u kojem se lociraju kreativne industrije i kreativni pojedinci.

(g) Ekonomije aglomeracije, povezivanje, prijemčivost i javne razvojne agencije predstavljaju resurse koji poseduju karakteristike i „tvrđih“ i „mekih“ dobara, a javnog su karaktera. Po svojoj prirodi to su elementi teritorijalnog kapitala koja se odnose na: (i) ekonomije aglomeracija usled koncentracije ekonomskih aktivnosti, (ii) povezivanje koje je rezultat fizičke pristupačnosti, što pojedinačni akteri koriste za prikupljanje informacija, organizovanje poslova i razmenu poruka na efektivan način, (iii) prijemčivost – sposobnost da se izvuče maksimalna korist od pristupa lokalitetu, uslugama ili informacijama i (iv) postojanje javnih agencija koje doprinose akumulaciji i difuziji znanja, a putem olakšavanja i podsticanja interakcije između istraživačkih centara, univerziteta i kompanija.

(h) Kooperacione mreže jesu element teritorijalnog kapitala koji se nalazi u centru kvadrata (videti Skicu 1.1.6.) – sa jedne strane je kombinovanog vlasništva (javno, privatno), a sa druge strane ima obeležja i opipljivih i neopipljivih resursa. Integriše u sebi „tvrde“ i „meke“ resurse koji se najčešće kreiraju putem javno-privatnih partnerstava. Prva grupa jesu strateške alijanse za kreiranje znanja i istraživačko-razvojnih aktivnosti, koje podržavaju javne agencije u postupcima njihovog širenja/difuzije, što je najbolji put za implementaciju ideje o društvu

znanja. No, partnerstvo javnog i privatnog kapitala ne iscrpljuje se samo u aktivnostima difuzije znanja. Druga oblast u kojoj značaj kooperativnih mreža za kreiranje teritorijalnog kapitala dolazi do izražaja jeste saradnja i koordinacija u oblasti upravljanja lokalnim razvojem. Saradnja u postupku planiranja omogućuje privatnom kapitalu da ostvari profit, a javnom sektoru da bude efikasan. Treća oblast u kojoj se ovaj oblik teritorijalnog kapitala manifestuje jeste strateški pristup u oblasti prostornog planiranja i upotrebe zemljišta. U svim prethodnim slučajevima opravdano je upotrebljavati reč kapital, budući da izgradnja kooperacionih mreža podrazumeva realne troškove, iako se one često previđaju zbog toga što imaju karakter oportunitetnog troška (utrošak vremena, organizacioni troškovi, rizik od neuspeha itd.).

(i) Privatne usluge se odnose na postojanje specijalizovanih institucija i kompanija unutar posmatrane teritorije koje pružaju usluge lokalnim preduzećima, poput obezbeđivanja partnera u poslovanju, zatim dobavljača, potom uslova za transfer tehnologije, kao i usluga lobiranja itd. U ovom kontekstu treba interpretirati i ulogu koju mogu imati univerziteti unutar konkretnog lokaliteta u smislu saradnje koju ostvaruju sa privatnim sektorom, bilo putem specijalizovanog obrazovanja budućih kadrova, bilo putem saradnje na planu istraživanja i razvoja novih proizvoda, tehnoloških rešenja i sl.

Iz prethodnog proizilazi da je teritorijalni kapital novi koncept koji omogućava da se direktno i sveobuhvatno razmatra sva imovina koja ima teritorijalni karakter (privatna i javna, opipljiva i neopipljiva, kao i različiti oblici mešovityh resursa). Navedeni oblici imovine mogu biti rezultat proizvodnje (privatna i javna), zatim mogu biti prirodno dati, odnosno nasledeni (prirodni i kulturni resursi), potom svesno kreirani nezavisno od svog nematerijalnog karaktera (koordinacija i upravljanje) i, konačno, mogu biti nenamerno stvoreni, odnosno nastali kao rezultat saradnje i interakcije koja je ostvarena zbog drugih razloga, a ne zbog proizvodnje. *Ekonomska uloga i značaj teritorijalnog kapitala jeste da poveća efikasnost i produktivnost lokalnih/regionalnih aktivnosti.* Sva izneta razmatranja imaju izrazit značaj i implikacije za adekvatno definisanje i vođenje novih politika prostornog/regionalnog razvoja, koje pre svega, u fokusu imaju saradnju i povezanost između relevantnih aktera. Pristup sugerise novu ulogu lokalnih i regionalnih kreatora razvojne politike u smislu da oni treba da olakšavaju i podstiču povezivanje, umrežavanje i kooperaciju, kako mikroekonomskih subjekata, tako i teritorija. Sredstva ne treba da budu usmerena direktno ka jednom korisniku, već treba osmišljavati i finansirati projekte koji će željeni efekat ostvariti na širu društvenu zajednicu, a putem saradnje što većeg broja učesnika na tržištu. Isto tako, kada je u pitanju regionalni razvoj, ne treba

finansijski pomagati samo nerazvijena područja, već treba podržavati projekte putem kojih će se ostvariti saradnja razvijenih i nerazvijenih, a od koje će i jedni i drugi imati i sredstva na raspolaganju i koristi. Pri tome treba davati prednost projektima koji su generisani od strane onih koji za sredstva konkurišu, jer oni najbolje znaju svoje potrebe i željene koristi. Na taj način će se razvijati sve teritorije, a u skladu sa svojim mogućnostima, ciljevima, potrebama, kao i zahtevima šire teritorijalne organizacije. Teritorije same treba da prepoznaju svoju ulogu u hijerarhiji, a da bi mogle da budu ravnopravni partneri moraju biti sposobne da apsorbuju podsticaje i šanse iz okruženja. Za tako nešto moraju imati razvijene gotovo sve elemente teritorijalnog kapitala.

U globalnim uslovima poslovanja, razvoj regiona, dinamika regionalnih dispariteta i njihova održivost, odvijaju se u kontekstu međusobnog takmičenja teritorija i to u uslovima rastuće kompleksnosti i nesigurnosti. Kao posledica toga „pojavi“ su se novi, kognitivni modeli koji zahtevaju drugačiji pristup procesu donošenja odluka u domenu politike regionalnog razvoja. Ne dovodi se u pitanje neophodnost postojanja te politike, već joj se pristupa na novi način. Fleksibilnost, partnerstvo između zainteresovanih strana, iterativni procesi u domenu odlučivanja, kontrole i procene, jesu karakteristični za novi način vođenja regionalne politike koja treba da dovede do toga da svaki region dâ svoj maksimum. Razvijeni treba da se razvijaju i dalje, a manje razvijeni da aktiviraju i unaprede sopstveni teritorijalni kapital kako bi bili osposobljeni da: (a) samostalno, endogenim procesima, razviju poslovnu aktivnost, (b) apsorbuju sve razvojne impulse koji do njih dolaze tokom difuzije rezultata razvoja iz razvijenijih regiona (*spillover effect*). Ovakav, integrativni metod razvoja karakterističan je po tome što objedinjuje delovanje sektorskih i prostornih javnih politika⁷⁹. Efekti sektorskih politika više se ne ocenjuju samo na osnovu ostvarenih direktnih rezultata na planu rasta zaposlenosti ili dohotka, već se u obzir uzimaju i učinci koje su preduzete mere imale na opšti nivo konkurentnosti teritorije (regiona). Tokom prethodnih pola veka, razvoj teritorijalnih sistema, kao i evolucija teorijskih koncepata doprineli su tome da se strategije, javne politike, mere i instrumenti takođe menjaju. Tokom 1950-ih razvoj infrastrukture je figurisao kao

---

⁷⁹ O pristupu razvoju koji uvažava konkretne potrebe i mogućnosti lokaliteta, a koji se zasniva na kombinaciji mera sektorske i regionalne politike (*place-based approach*) više videti u: F. Barca, „An agenda for a reformed Cohesion policy: a place-based approach to meeting European Union Challenges and Expectations“, Report for European Commission, DG Regio, 2009; od novijih radova domaćih autora u vezi sa novim pristupom regionalnoj politici sugerišemo detaljniji uvid u: S. Devetaković, „Regionalni razvojni podsticaji i razlike u Srbiji danas“, u: *Srbija i svet: razvoj i integracije* (urednik: S. Grk), Institut društvenih nauka, Beograd, 2011.

osnovni preduslov za rast. Polazilo se od toga da ekonomski razvoj treba da bude teritorijalno ujednačen, a za to je potrebno da sve teritorije imaju iste preduslove. Narednu deceniju (period 1960-ih), na planu regionalnog razvoja, obeležili su napori za privlačenje investicija i aktivnosti iz okruženja, zatim razvoj teorije „polova“ razvoja, kao i strateška orijentacija ka izvoznim industrijama. U pomenutoj dekadi bila je izražena potreba da se pronađu brza i efikasna rešenja za ekonomski razvoj teritorija. U ovom periodu nastaju teorije „big push“, „nebalansirani rast“ i „polovi rasta“. Period 1970-ih karakterističan je po konceptima endogenog razvoja, zatim razvoja malih i srednjih preduzeća, kao i lokalnih kompetencija. Ovi instrumenti trebalo je da koriguju efekte koncentracije koji su nastali kao rezultat izgradnje javne infrastrukture i lociranja egzogeno kreiranih velikih preduzeća koja nisu uspostavila saradnju sa lokalnom sredinom. Stoga se razvojne politike usmeravaju ka jačanju potencijala lokalnih MSP, prvo putem direktnih subvencija, a potom pomoću podsticanja specijalizacije lokalnih preduzeća i njihove saradnje sa okruženjem. Za narednu deceniju (period 1980-ih) vezuju se koncepti inovacija, difuzije tehnologije, inovativnih okruženja i „miljea“. Period 1990-ih karakterističan je po tome što politika regionalnog razvoja počinje da uvažava proizvodnju zasnovanu na znanju, zatim neopipljive faktore razvoja, kulturu i sl. Konačno, tokom prethodnih desetak godina (period 2000-ih) strategije, mere i instrumenti regionalnog razvoja počinju da se temelje na konceptima relacionog kapitala, zajedničkog učenja, povezanosti između aktera, teritorijalnog kapitala itd.

Kao što se može videti, tokom evolucije shvatanja i pristupa nije bilo napuštanja prethodnih strategija, već njihovog „obogaćivanja“ i proširivanja, a u skladu sa orijentacijom ka novim ciljevima. Prostorni razvoj se, stoga, danas shvata kao kompleksan i muldimenzionalni fenomen, potpuno oslobođen svih ranijih iluzija o jednostavnim i brzim rešenjima. Opšti dugoročni trend uvažava nove elemente kojima je potrebno upravljati sa ciljem da se vodi moderna politika teritorijalnog razvoja:

- Neopipljivi faktori: humani kapital i znanje.
- Relacioni faktori: stvaranje sinergija, promovisanje kooperacije i partnerstava, ukazivanje na značaj koji imaju odnosi aktera na lokalnom nivou, lokalna kultura i kulturno nasleđe, socijalni i relacioni kapital.
- Napredna komunikaciona mreža i komunikacione usluge: efikasnost teritorije umnogome je determinisana sposobnošću da se blagovremeno pristupi globalnom tržištu, a to zavisi od pristupa informacijama o tržištima, poslovnim prilikama i dr.

Da bi ovako nešto bilo moguće, potrebno je promeniti način vođenja razvojne politike:

- Instrumente treba podešavati tako da jačaju: pripremljenost teritorija za inovativnost, sposobnost da se prilagode promenljivom globalnom kontekstu, mogućnost za apsorbovanje novih poslovnih aktivnosti, investicija, novih organizacionih stilova koji se mogu „uvesti“ iz eksternog okruženja.
- Promovisati značaj saradnje između teritorija i preduzeća, a ne samo nuditi i obezbeđivati povoljna finansijska sredstva.
- Isticati i promovisati generički pristup razvoju (*bottom up*) umesto konkurentnog (*top down*) pristupa.

Ideju u vezi sa „*Pentagon*“ modelom regionalnog razvoja, kao i novi koncept *teritorijalnog kapitala* obradili smo zato što naše uverenje jeste da svi lokaliteti poseduju određene razvojne mogućnosti. Te mogućnosti, svakako, nisu iste, niti ishodi razvoja treba da budu isti. Međutim, činjenica je da mnogi lokaliteti nisu u dovoljnoj meri iskoristili svoje razvojne kapacitete. Isto tako, veliki je broj nekada razvijenih područja, koja su propustila priliku da nastave sa razvijanjem internih mogućnosti, zanemarila su uticaj promena iz okruženja, te su dospela u stanje nerazvijenosti. Ključno jeste da sva područja treba maksimalno da koriste sve predispozicije za razvoj, unapređuju postojeće kapacitete i aktivno rade na saradnji sa razvijenijim područjima, a sa ciljem da se integrišu u širi teritorijalni sistem, nudeći okruženju sopstvene kvalitete za život i rad. Važno je napomenuti da je u pitanju kontinuiran proces, a nikako jednokratni postupak. Sve komponente teritorijalnog kapitala i njihovo kontinuirano poboljšanje imaju za cilj da u konkretnom regionu kreiraju ambijent za lociranje preduzeća/delatnosti koja će, ekonomski i socijalno, činiti osnov razvoja. Od kvaliteta teritorijalnog kapitala zavisi kakva će biti privredna struktura regiona. Komponente teritorijalnog kapitala zajednički delujući trebalo bi da doprinesu izgradnji i prilagođavanju regionalne privredne strukture aktuelnim promenama i potrebama.

Koncentracija ekonomske aktivnosti u prostoru jeste proces koji je imanentan razvoju. Sa druge strane, činjenica je da se ne radi o procesu koji je nužno i zauvek jednosmeran. Naime, kako nerazvijeni lokaliteti, tako i oni razvijeni (u kojima je koncentrisana ekonomska aktivnost) moraju uvažavati faktore koji deluju u pravcu (de)koncentracije. Počevši od teorije aglomeracije A. Maršala, pa preko Porter-ove teorije klastera sve do „nove ekonomske geografije“ P. Krugman-a, prisutno je uverenje da preduzeća imaju koristi ukoliko se

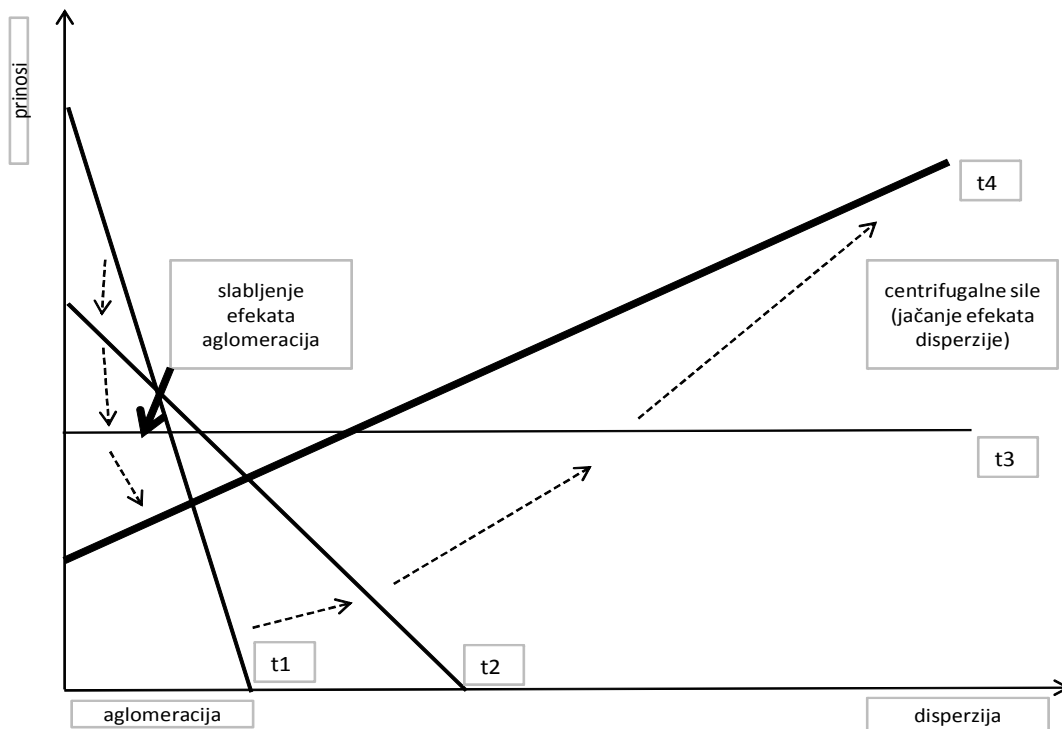
koncentrišu u prostoru, odnosno da geografska blizina generiše rastuće prinose usled raspoloživosti kvalitetne radne snage, povezanosti sa mrežom lokalnih dobavljača i „prelivanja“/razmene znanja. Međutim, u pitanju je statičko posmatranje. Iz ugla održivosti takvog stanja, potrebno je razmotriti i bliže rasvetliti razloge i faktore koji tokom vremena mogu delovati u pravcu smanjivanja intenziteta ili, čak, nestanka efekta rastućih prinosa usled geografske blizine (koncentracije). Novije **evolutivne teorije** ukazuju na činjenicu da ekonomije aglomeracije (radna snaga, mreža dobavljača, prelivanje znanja) mogu generisati rastuće prinose, ali da to ne važi zauvek, već da dominantno zavisi od faze životnog ciklusa u kojoj se delatnosti koje sačinjavaju lokalnu/regionalnu privrednu strukturu nalaze. U određenim okolnostima, geografska koncentracija preduzeća može imati i negativne efekte, odnosno izvesno je da će sa delovanjem početi negativne eksternalije, što će doprineti opadajućim prinosima i disperziji ekonomske aktivnosti. U tom slučaju, ukoliko se blagovremeno ne pripreme za promene (a to zavisi od kvaliteta teritorijalnog kapitala), razvijena područja, nakon izvesnog vremena, mogu postati nerazvijena. Kvalitetan teritorijalni kapital čini regione „okretnim“, odnosno sposobnim da prate promene u okruženju i da njima prilagode razvojne prioritete i privrednu strukturu.

Kao i proizvodi, tako i pojedinačne delatnosti imaju sopstveni „životni ciklus“. Stepem ekonomske razvijenosti regiona zavisi od toga koliko delatnosti sačinjava regionalnu privrednu strukturu, kao i od toga u kojoj fazi svog životnog ciklusa se one pojedinačno nalaze. Na ovom mestu želimo da ukažemo na razliku u delovanju aglomerativnih ekonomija u zavisnosti od faze životnog ciklusa delatnosti, što sa svoje strane objašnjava razvoj lokalnih i regionalnih ekonomija tokom vremena. U pitanju je **evolutivna teorija aglomeracija**, koja upravo počiva na stanovništu da delovanje rastućih prinosa usled geografske blizine nije „večno“ i objašnjava razloge zbog kojih rastući prinosi mogu postati opadajući, delujući u pravcu smanjenja konkurentnosti regiona, te njegove ekonomske razvijenosti.

Mnogi istraživači zastupaju stav da se razvoj pojedinačnih delatnosti odvija u skladu sa teorijom životnog ciklusa. Prema ovoj teoriji, evolucija delatnosti prati krivu na kojoj je moguće razlikovati četiri faze: *embrionalnu fazu*, *fazu rasta*, *zrelu fazu* i *fazu nazadovanja*. Empirijska istraživanja potvrdila su da razvoj pojedinačnih delatnosti sledi pomenutu putanju, kao i da se u takvu razvojnu trajektoriju uklapa evolucija mnogih gradova i regiona u kojima je ostvarena

koncentracija u pojedinim delatnostima⁸⁰. Na Skici 1.1.7. prikazano je kako se, prema evolutivnoj teoriji aglomeracija, efekti koncentracije menjaju tokom vremena i, shodno tome, utiču na ekonomski razvoj regiona.

Skica 1.1.7. Model životnog ciklusa aglomeracija

Period	Faze životnog ciklusa delatnosti	Koncentracija/aglomeracija ekonomske aktivnosti (centripetalne sile)	Disperzija ekonomske aktivnosti (centrifugalne sile)
t1	Embrionalna faza	Rastući prinosi	Opadajući prinosi
t2	Faza rasta	Rastući prinosi	Opadajući prinosi
t3	Zrela faza	Konstantni prinosi	Konstantni prinosi
t4	Faza nazadovanja	Opadajući prinosi	Rastući prinosi

Izvor: A. Potter and H. D. Watts, „Evolutionary agglomeration theory: increasing returns, diminishing returns, and the industry life cycle“, *Journal of Economic Geography* 11, 2011, str. 420.

Na horizontalnoj osi predstavljene su centripetalne (aglomeracija/koncentracija) i centrifugalne sile (disperzija), a na vertikalnoj prinosi koji se ostvaruju u konkretnoj delatnosti,

⁸⁰ Vidi: A. Potter and H. D. Watts, „Evolutionary agglomeration theory: increasing returns, diminishing returns, and the industry life cycle“, *Journal of Economic Geography* 11, 2011, str. 419.

u zavisnosti od protoka vremena i neto efekata od delovanja pomenutih dveju sila. Četiri linije na grafiku prikazuju odnos koji postoji između delovanja centripetalnih/centrifugalnih sila i ekonomskih performansi koje preduzeća u konkretnoj delatnosti ostvaruju tokom četiri vremenska perioda koji ilustruju različite faze životnog veka delatnosti (t_1 , t_2 , t_3 i t_4). Ukoliko neko preduzeće koje posluje u konkretnoj industriji/delatnosti želi da iskoristi mogućnosti proistekle iz koncentracije u prostoru, tada će se ono na X-osi kretati ulevo (bilo da upošljava dodatne zaposlene sa lokalnog tržišta rada koji poseduju specifične veštine, bilo da koristi veći izbor kvalitetnih sirovina od lokalne mreže dobavljača ili, pak, da u poslovanju koristi efekte preliivanja/difuzije znanja). No, da li će ovakav postupak preduzeća ujedno imati pozitivan efekat na njegove performanse prevashodno zavisi od toga u kojoj fazi životnog ciklusa se nalazi delatnost u kojoj preduzeće posluje. Tokom embrionalne faze i faze rasta (t_1 i t_2) delovaće rastući prinosi od kojih će preduzeće imati koristi, u zreloj fazi (t_3) do izražaja dolaze konstantni prinosi, dok će koncentracija u prostoru imati negativne efekte (opadajući prinosi) na performanse preduzeća u fazi opadanja (t_4). Pojasnimo mehanizme i činioce koji određuju pomenute efekte na prinos u pojedinim fazama životnog ciklusa delatnosti.

Nekoliko je važnih razloga zbog kojih su preduzeća motivisana da se geografski grupišu tokom **embrionalnog perioda razvoja** delatnosti kojoj pripadaju. *Prvo*, jedan manji broj preduzeća se u geografskom/prostornom smislu približava onima koji su „otkrili“ novu delatnost - osnivačima, preduzetnicima, naučnicima – i osnovali prva preduzeća u toj oblasti. U pitanju je tzv. *efekat osnivača*. *Drugo*, vremenom dolazi do odvajanja jednog dela preduzetnika od inicijalne grupe, koji osnivaju nova, sopstvena preduzeća. U pitanju su „ćerke“ kompanije koje se lociraju u neposrednoj blizini „jezgra“, a u nameri da koriste pogodnosti koje iz takve odluke proističu (znanje, tržište itd.). *Treće*, s obzirom da je u pitanju još uvek vrlo „mlada“ delatnost, znanje koje je generisano ima neopipljiv karakter i teško ga je prenositi i unapređivati ukoliko preduzeća nisu locirana blizu jedna drugih. *Četvrto*, tokom ove faze razvoja dolazi i do prvih oblika specijalizacije preduzeća unutar određene delatnosti. Pomenuta podela posla još više usmerava preduzeća na međusobnu saradnju, pa se na taj način kreiraju lokalni lanci snabdevanja i lokalne proizvodne mreže. *Peto*, tokom ove faze neka preduzeća, iako mogu da se dislociraju, odlučuju da ostanu unutar koncentrisanog tržišta, jer koriste određene pogodnosti koje proističu iz postojanja socijalnih veza, poslovnih relacija, povezanosti, lokalnih kontakata, visokog nivoa poverenja unutar lokalne zajednice i lokalnog tržišta itd. *Šesto*, embrionalnu fazu karakterišu i prvi oblici imitacije. Konkurentska preduzeća koja se odluče da

kopiraju rešenja začetnika u delatnosti, uglavnom se lociraju blizu njih, jer bolje mogu da koriste prednosti koncentracije. *Sedmo*, zbog pozitivnih efekata i rastućih prinosa brojne kompanije iz okruženja odlučuju se na realokaciju svojih postrojenja bliže lokalitetu u kojem deluju pozitivne eksternalije koje proističu iz koncentracije.

Fazu rasta karakteriše činjenica da nakon relativno dugog procesa učenja tokom rada, početnih inovacija, pojedinih promašaja, tehnoloških poteškoća i sl. dolazi do povećanja proizvodnje novih proizvoda. To dalje navodi veliki broj preduzeća da „ulaze“ u ovu delatnost, podstiče otvaranje novih preduzeća (*start up*-ova), uz relativno nizak broj preduzeća koja prestaju sa radom. Istraživanja ukazuju na to da se tokom ove faze broj kompanija koje posluju u delatnosti povećava i za 30 odsto. Konkurencija koja se intenzivira utiče na dodatnu specijalizaciju preduzeća i njihovo pozicioniranje u tržišnim nišama. Rečeno primorava kompanije da u postupku diferencijacije proizvodne strukture koriste naučne pronalaskе, intenziviraju svoju naučno-istraživačku aktivnost, kao i da konstantno sprovode inovativne postupke. Mnoge druge institucije, koje pripadaju drugim delatnostima (univerziteti, finansijske institucije, naučne ustanove, trgovci, profesionalna udruženja i sl.), a koje predstavljaju partnere preduzećima iz delatnosti, lociraju se u njihovom najbližem okruženju, jer to ima pozitivnog efekta i na performanse njihovog poslovanja. Isto tako, preduzeća koja su ostvarila uspeh (profit) u delatnosti, tokom ove faze reinvestiraju zarađen novac. Razvijaju se novi proizvodi, dolazi do novih otkrića i pronalazaka, inovacija i sl. što sve deluje u smeru povećanja obima proizvodnje, zaposlenosti, obogaćivanja lokalne/regionalne privredne strukture itd. Ipak, rastući broj kompanija u delatnosti lociranih na jednom mestu polako počinje da utiče i na smanjenje koristi od geografske blizine. Visok nivo koncentracije u prostoru počinje da generiše i negativne efekte – porast troškova radne snage, nerealno visoke rente, troškove zagušenja, zagađenje i sl. Prinosi se polako smanjuju (uporediti linije t_1 i t_2 na Skici 1.1.7.), tako da dolazi do toga da šire geografsko okruženje (manje razvijeni, periferni regioni) počinje da ostvaruje koristi usled činjenice da firme napuštaju inicijalnu lokaciju.

Delatnosti ne mogu ostvarivati rast i prosperitet zauvek. Postoje određeni razlozi zbog kojih delatnosti dospevaju u **zrelu fazu** tokom koje preduzeća ostvaruju konstantne prinose u odnosu na koncentraciju u prostoru. Drugim rečima, prinos im se ne menja u zavisnosti od lokacije (blizina ili udaljenost od preduzeća iz iste delatnosti). *Prvo*, znanje i veštine u toj delatnosti postaju opšte, manje specifične, poznate, priznate i usvojene, tako da je njihov prostorni/geografski transfer moguć bez većih troškova. *Drugo*, proizvodi i proizvodni procesi

se standardizuju, dolazi do primene masovne proizvodnje, koja ne zahteva geografsku blizinu i pristupačnost. *Treće*, umesto inovacija, nastupa faza u kojoj je važno da se postojeći standardizovani proizvodi proizvedu po što nižoj ceni, tako da su preduzeća motivisana da realociraju svoje pogone u jeftinije lokalitete (sa nižim troškovima poslovanja). *Četvrto*, u ovoj fazi određeni broj preduzeća prestaje sa radom, ali zbog zrelosti faze nema više motiva za nova preduzeća da započnu poslovanje u delatnosti. Sa jedne strane, dolazi do zasićenja tržišta i intenzivnije konkurencije zbog visokog stepena koncentracije, dok, sa druge strane, jedan broj preduzeća ostvaruje koristi i pozitivne efekte usled prostorne disperzije svojih aktivnosti.

Tokom **faze nazadovanja** opadaju prodajne cene proizvoda, smanjuju se profitne marže, tako da veliki broj preduzeća sve teže održava poslovanje u delatnosti. Procene su da tokom ove faze broj preduzeća u grani opadne za 50-80 odsto, kao posledica delovanja opadajućih pronosa usled koncentracije ekonomske aktivnosti u prostoru. Preduzeća ostvaruju negativne efekte usled aglomeracije iz sledećih razloga. *Prvo*, firme koje nastavljaju da budu usmerene na lokalno tržište radne snage specijalizuju se u zastareloj tehnologiji. Nema priliva novih znanja, jer je lokalna radna snaga dostigla maksimum svojih veština i sposobnosti i sada se samo „šeta“ između lokalnih preduzeća, što doprinosi povećanju troškova rada bez rasta produktivnosti. *Drugo*, usmerenost na lokalne dobavljače tokom dužeg vremenskog perioda dovodi do toga da preduzeća postaju zavisna od snabdevača koji nisu motivisani da inoviraju, pa firme trpe zbog toga što kupuju zastarele sirovine niskog kvaliteta po relativno visokim cenama. *Treće*, usmerenost na difuziju i prelivanje lokalnog znanja onemogućava preduzećima da koriste pozitivne efekte od povezivanja sa drugim delovima sveta gde se razvijaju drugačija znanja, veštine i *know-how*. U ovoj fazi dolazi do opadajućih prinosa zbog koncentracije i rasta prinosa usled disperzije aktivnosti. Ovo doprinosi kreiranju tzv. globalne proizvodne mreže. Dakle, tokom poslednje faze životnog ciklusa delatnosti, efekti od koncentracije ekonomske aktivnosti u prostoru negativno deluju na regionalni razvoj u slučaju da u regionalnoj proizvodnoj strukturi dominira ta konkretna delatnost.

Zadatak kreatora regionalne politike upravo jeste da, koristeći sve elemente teritorijalnog kapitala i primenjujući integrativni pristup u domenu regionalnog razvoja, obezbede formiranje takve proizvodne strukture regiona u kojoj će dominirati one delatnosti koje se nalaze u prvoj i drugoj (eventualno trećoj) fazi, dok će broj privrednih subjekata iz delatnosti koje su ušle u fazu nazadovanja biti što manji.

1.2. Regionalizacija kao izraz optimalnog stepena koncentracije

Ekonomске aktivnosti se odvijaju i razvijaju u prostoru. Prostor je neodvojiva komponenta ekonomskog života, kako svakog mikroekonomskog entiteta, tako i privrede kao celine. Kao što preduzeća donose odluke o proizvodnim faktorima i tehnologiji koje će upotrebljavati, tako biraju i mesto/lokaciju za svoje poslovanje. Ekonomisti su ranije najviše pažnje i istraživačkog napora usmeravali ka problemima i pitanjima u vezi sa alokacijom proizvodnih faktora između različitih sektora (vrsta proizvodnje/delatnosti), a da su, pri tome, manje značaja pridavali prostornoj dimenziji ekonomskog razvoja. Budući da prostor i te kako utiče na ekonomski sistem, pitanja u vezi sa optimalnom upotrebom retkih resursa postaju znatno komplikovanija kada se pomenuta varijabla uvede u analizu. Prostor opredeljuje izvore ekonomskih prednosti/nedostataka, kao što je raspoloživost proizvodnih faktora u konkretnom lokalitetu (prirodni resursi, ljudski faktor itd.). Geografske karakteristike lokaliteta imaju značajan uticaj na stepen ekonomske razvijenosti, budući da dostupnost/blizina tržišta (sirovina i gotovih proizvoda) određuju visinu transakcionih troškova. Karakteristike određenog lokaliteta u kojem se odvija ekonomska aktivnost, pored pomenutih statičkih, mogu biti i dinamičke. Dakle, javlja se potreba da se alokativni pristup (po svojoj prirodi statičan) proširi dinamičkim konceptom koji povezuje alokativne odluke sa procesom razvoja. Geografska/prostorna distribucija razvojnih resursa, danas je samo jednim delom određena egzogenim faktorima (raspoloživost sirovina, postojanje prirodnih komparativnih prednosti i sl.). Znatno većim delom determinisana je potencijalima koji se kumuliraju tokom vremena unutar lokaliteta - ljudski kapital, zatim socijalni i kreativni kapital, kao i ljudskim radom stvorene pogodnosti i prednosti (fizički kapital).

Uključivanje prostora kao kategorije u ekonomsku analizu za efekat ima i drugačije/alternativno poimanje pojedinih ekonomskih disciplina. Na primer, *regionalna ekonomija* se pre može definisati kao grana ekonomske nauke koja nastoji da uvede prostor u analizu funkcionisanja tržišta, nego kao disciplina koja analizira ekonomska dešavanja na nivou administrativnih teritorijalnih jedinica⁸¹. Funkcionisanje tržišnog mehanizma u prostoru doprinosi koncentraciji ekonomske aktivnosti i stanovništva (usled delovanja mehanizama koji su prethodno detaljnije opisani). Za potrebe ovog rada opredelili smo se da kao optimalan nivo koncentracije ekonomske aktivnosti odredimo regione, odnosno subnacionalna

---

⁸¹ Videti: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str. 2.

područja/teritorijalne jedinice. Ima više razloga za ovakvo naše opredeljenje u vezi sa tretmanom prostorne komponente. Prvo, iako se globalizacija često tretira kao fenomen koji pretežno utiče na nacionalne države i njihove ekonomske sisteme, praksa i empirijska istraživanja ukazuju na činjenicu da je njen uticaj izražen i na subnacionalnom nivou. Ukoliko za jedinice posmatranja uzmemo nacionalne ekonomije (privrede pojedinačnih zemalja), zaključak koji se može izvesti jeste da se aktivnosti koncentrišu u nekoliko većih regionalnih centara (gradskih/urbanih područja)⁸². Odnos centripetalnih i centrifugalnih sila rezultira u geografskoj koncentraciji ključnih razvojnih faktora (*input-a*) i ekonomskih rezultata (*output-a*) na regionalnom nivou. Drugo, uloga regionalnih/subnacionalnih institucija postaje sve značajnija paralelno sa jačanjem inicijativa za decentralizaciju u okviru (sve većeg broja) nacionalnih država⁸³. Treće, na regionalnom nivou postoji dovoljna „kritična masa“ resursa za ekonomski rast i razvoj, ali i za adekvatno uspostavljanje i funkcionisanje ostalih neekonomskih segmenata društvenog života (obrazovne institucije, zdravstvene ustanove, kulturni i umetnički sadržaji, mogućnosti za bavljenje sportom i rekreacijom itd.). Napušta se pretpostavka o uniformnosti prostora na nacionalnom nivou. Prihvata se alternativni stav da nacionalni prostori poseduju određene teritorijalne/regionalne karakteristike koje uzrokuju postojanje regionalnih ekonomija koje jesu dovoljno velike i zaokružene celine sa kapacitetima da se samostalno razvijaju i uspostavljaju veze sa drugim područjima/teritorijalnim celinama, kako unutar, tako i izvan granica države u čijem se sastavnom delu nalaze. Specifičnosti regiona podstiču delovanje centripetalnih sila unutar regiona, intenzivirajući veze između mikroekonomskih subjekata. Sa druge strane, nepostojanje administrativnih barijera (veća mobilnost) ostavlja mogućnost za društveno-ekonomsku saradnju između različitih regionalnih entiteta.

Uzimajući u obzir navedeno, neka od pitanja na koja regionalna ekonomija kao naučna disciplina (i kao grana ekonomske nauke) treba da odgovori jesu: zašto se preduzeća, domaćinstva i pojedinci koncentrišu u okviru regionalnih/prostornih jedinica? Zbog čega su neke teritorijalne/regionalne jedinice razvijenije od drugih?

---

⁸² Prema: P. P. Combes, T. Mayer and Jacques-François Thisse, *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, New Jersey, 2008, str. xiv.

⁸³ O složenosti odnosa između regiona i nacionalne države, posebno u eri globalizacije, kao i u kontekstu integracionih procesa u Evropi (EU) više videti u: Č. Očić, *Regionalistička dekonstrukcija Srbije*, Prosveta, Beograd, 2012, (odjeljak: „Globalni okviri regionalizacije“, str. 19-21; odeljak: „Evropski okviri regionalizacije“, str. 22-23; odeljak: „Regionalizam“, str. 24-26).

1.2.1. Pojmovno određenje regiona: teorijske nedoumice

Aktuelan proces globalizacije doprinosi slabljenju uticaja nacionalne države kao entiteta i kao nosioca/kreatora ekonomske politike⁸⁴. Pomenuta uloga donosioca „ključnih“ odluka u velikoj meri prepuštena je nadnacionalnim institucijama. Sa druge strane, uže administrativne jedinice od države preuzimaju inicijativu i samostalno se bore za što bolje uslove života u njima. Sa širenjem političke participacije građana, jačaju centrifugalne sile unutar nacionalnih država - koje stoga trpe dvostruki pritisak - spolja (globalizacija) i iznutra (lokalizacija).⁸⁵ Između nacionalne države i lokalne zajednice oduvek postoje pritisci/napetosti, jer lokalne zajednice sa svojim teritorijalnim identitetom, te resursnom bazom žele što više slobode (autonomiju), dok nacionalna država nastoji da očuva svoju celovitost. Kao neto efekat pomenutih uticaja, identifikovali smo i prihvatili *regionalni nivo* kao osnovnu teritorijalnu subnacionalnu jedinicu kako za potrebe analize, tako i za sprovođenje mera razvojne (regionalne) politike. Naime, pored razumevanja nastanka, evolucije i funkcionisanja regionalnih ekonomija i regionalnih ekonomskih sistema, zaokruživanje regionalne problematike ne može biti potpuno bez obuhvatanja regionalne (ekonomske) politike, odnosno strategije regionalnog razvoja. Regionalna politika jeste, dakle, disciplina koja ima za cilj kreiranje mera čije sprovođenje treba da smanji regionalne razlike⁸⁶. Budući da proces regionalizacije zaokuplja sve veću pažnju ekonomista, ali i naučnika koji za predmet istraživanja i izučavanja imaju druge društvene pojave, prikladno je da na ovom mestu bliže odredimo sâm pojam, te prirodu regiona, odnosno drugih pojava i procesa koji su sa njima povezani - faze stvaranja regiona, alternativne metode za sprovođenje regionalizacije, regionalni identitet itd.

Pođimo od pojma koji predstavlja našu teritorijalnu jedinicu posmatranja. Kako se može definisati **region**? U pitanju je kompleksna, prostorno zaokružena, teritorijalna jedinica koja poseduje određena svojstva/specifičnosti (ekonomske, socijalne, kulturne i dr.) u odnosu na druge (susedne) teritorije, te kao takva predstavlja homogeniju celinu koja se diferencira u odnosu na okruženje. Ovde odmah treba ukazati na činjenicu da ne možemo dati jednoznačan

---

⁸⁴ A. J. Scott, *Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition, and Political Order*, Oxford University Press, 1998, posebno treći deo knjige, str. 25-46.

⁸⁵ Navedeno prema: B. Jovanović Gavrilović, *Privredni razvoj sa ljudskim likom* (materijal/skripta za poslediplomce), Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2003.

⁸⁶ Detaljnije o regionalnoj politici videti u: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, Oxford, 2000, str. 203-204.

odgovor na postavljeno pitanje, budući da regioni mogu postojati kako na nivou nacionalnih država, tako i na međunarodnom nivou (pitanja u vezi sa internacionalnom i intranacionalnom regionalizacijom biće obrađena detaljnije u tački 1.2.3.). Ipak, mogu se izdvojiti zajedničke karakteristike za sve regione nezavisno od toga da li se prostiru unutar jedne nacionalne države ili, pak, obuhvataju delove teritorija više nacionalnih država (nacionalne regionalne asocijacije, prekogranična saradnja itd.).

Sâmo poimanje regiona odmah asocira na postojanje teritorijalnosti, granica i prostora/mesta. U pitanju je percipiranje regiona kao fizičkog entiteta koji postoji u jasno definisanom i određenom prostoru. Ima i onih autora koji sve manje značaja pridaju granicama i teritorijama kao osnovama regiona, budući da razvoj tehnologije i informatička (digitalna) era u kojoj živimo vrše „kompresiju“ vremena i prostora. Fizičko postojanje regiona, prema ovim autorima, biva zamenjeno povezivanjem mikroekonomskih subjekata nezavisno od mesta u kojem žive i rade, tako da savremeni regioni jesu tzv. virtuelni regioni (mreže). Ipak, ovakva viđenja, još uvek, ne dominiraju u praksi.

Pojam regiona najuže je povezan sa geografijom. I sami geografi često pokušavaju da odgonetnu „pravu“ prirodu regiona i ponude jednu sveobuhvatnu definiciju. U svojim pokušajima da definišu region, naučnici često dolaze do zaključka da je najverovatnije u pitanju pojam koji je „mentalna (umna) kategorija“ kreirana za potrebe određenih istraživanja i da, shodno tome, ne postoji kao „data“ kategorija⁸⁷. Dakle, region predstavlja kreiranu kategoriju, instrument koji je stvoren da bi zadovoljio konkretne ciljeve istraživača. Prema R. Hartshorn-u, „(...) ne postoji jedinstvena definicija regiona, kao što ne postoje standardna pravila za prepoznavanje, uobličavanje i opisivanje regiona“⁸⁸. Ipak, ne bi bilo dobro zaustaviti se na ovakvoj konstataciji. Regioni kao entiteti postoje, premda nisu unificirani. Konstrukcija/kreiranje regiona jeste permanentan proces transformacije prostora u kojem regioni postoje, traju i nestaju. U pitanju je proces. Regioni nisu entiteti koji su *a priori* definisani i unapred „dati“. Oni evoluiraju. Da bi regioni bili prepoznati kao „realni“ (postojeći), moraju da budu institucionalizivani i moraju da imaju zajednička obeležja po kojima će biti „uočljivi“ javnosti, istraživačima i kreatorima regionalne politike, te po kojima će se međusobno razlikovati. Institucionalizacija regiona predstavlja proces tokom kojeg određena

---

⁸⁷ Vidi: A. Paasi, „Re-constructing regions and regional identity“, *Nethur lecture, 7.11.2000, Nijmegen, The Netherlands*, 2000, str. 2.

⁸⁸ Prema: Ibid, str. 2.

teritorija postaje entitet prepoznatljiv u ekonomskim, političkim, kulturnim, društvenim i administrativnim „krugovima“.

Žilber (Gilbert)⁸⁹, na primer, prepoznaje tri različita pristupa identifikovanju i podeli regiona: (a) materijalistički pristup, (b) pristup društvene interakcije i (c) kulturološki pristup. Prema prvom, regioni imaju političko-ekonomsku osnovu tako da se njihovo kreiranje i postojanje zasniva na „logici“ kapitala. Drugi pristup regione određuje kao mesta u okviru kojih se uspostavljaju društveni odnosi. Treći pristup ističe da regioni nastaju kao rezultat kulturoloških veza, kao jednog oblika povezanosti pojedinaca i/ili grupa sa određenim mestom, što dovodi do regionalne identifikacije i kreiranja regionalnog identiteta. Finski geograf Ansi Paasi⁹⁰ (Ansi Paasi) zastupa sledeću klasifikaciju regiona: (a) pronaučni koncept regiona, (b) koncept regiona koji se prilagođava disciplini/svrsi i (c) kritički koncept regiona. Pronaučni koncept ukazuje na činjenicu da regioni postoje kao rezultat praktičnog izbora istraživača. U pitanju su unapred date, već postojeće teritorijalne jedinice (opštine, distrikti, provincije, okruzi, pokrajine i sl.) koje se koriste isključivo za svrhe prikupljanja i prezentovanja podataka koji su od značaja za konkretna istraživanja. Pomenuti koncept regiona, kao okvira za istraživanja, u potpunosti odgovara aktuelnoj regionalizaciji u Evropskoj uniji („Evropa regiona“). Iako se radi o regionima koji su po svojoj prirodi statistički i ne potiču „iz glave“ (u smislu da istraživač samostalno određuje regione prema potrebi istraživanja), ne treba ih doživljavati kao pasivne, budući da su takvi entiteti uključeni u društveno-ekonomske procese. Koncept regiona koji se prilagođava disciplini/svrsi poima regione kao objekte, odnosno kao rezultate istraživačkog procesa. U ovom slučaju region jeste ishod istraživanja, način da se određene pojave i procesi teritorijalno grupišu i razlikuju prema određenim obeležjima. U pitanju je geografsko/prostorno obeležje određenih pojava i procesa. Kritički koncept regiona određuje ih kao „društvene konstrukcije“ koje nastaju kao rezultat široke mreže kulturnih, političkih i ekonomskih procesa. Regioni se određuju kao procesi, odnosno kao dinamičke kategorije koje nastaju i nestaju u procesu kontinuirane regionalne transformacije⁹¹. Kada se govori o regionima u jednom konkretnom društvu i u konkretnom vremenskom trenutku,

---

⁸⁹ A. Gilbert, „The new regional geography in English and French-speaking countries“, *Progress in Human Geography* 12, 1988, prema: A. Paasi, „Place and region: regional worlds and words“, *Progress in Human Geography* 26,6, 2002.

⁹⁰ A. Paasi, „Place and region: regional worlds and words“, *Progress in Human Geography* 26,6, 2002, str. 804.

⁹¹ A. Paasi, „Re-constructing regions and regional identity“, *Nethur lecture, 7.11.2000, Nijmegen, The Netherlands*, 2000, str. 5.

sâmo postojanje regiona reflektuje određenu istorijsku i kulturnu fazu u razvoju posmatranog društva.

Iako su regioni postali veoma važna i nezaobilazna tema u okviru debata o perspektivi i budućnosti Evrope (Evropske unije) nakon 1990-ih godina, malo je pažnje posvećeno pitanjima o prirodi i funkcionisanju regiona. Istraživači često regione doživljavaju kao date entitete u okviru kojih se odvijaju društveno-ekonomski procesi, radije nego da analiziraju same regione. U praksi, naročito ekonomskoj, regioni se doživljavaju kao aktivni entiteti koji imaju mogućnost i moć da utiču i menjaju ekonomsku stvarnost⁹². Ipak, regioni nisu nezavisni (samostalni) akteri/entiteti, već nastaju (i menjaju se) kao deo procesa u kojima i sami egzistiraju. Regioni se ne nalaze „tamo negde“ čekajući da budu otkriveni, već su rezultat ljudskih konstrukcija. Ne treba ih razumeti kao procese na koje ljudi ne utiču, već naprotiv, kao društvene tvorevine kreirane u ekonomskoj, političkoj, administrativnoj i kulturnoj praksi. Proces institucionalizacije regiona (kreiranje, evolucija i nestajanje) analitički se može razložiti na četiri odvojena sastavna elementa, odnosno faze⁹³: (a) definisanje teritorije, (b) postojanje simbola, (c) kreiranje institucija i (d) generisanje percepcije o postojanju regiona. U praksi, međutim, navedene faze uvek predstavljaju različite strane jednog istog procesa. Postojanje *teritorije i granica*, odnosno definisanje zasebne teritorijalne celine regiona, jeste preduslov (prva faza) stvaranja i postojanja regiona⁹⁴. Prostor na kojem se „prostire“ region može biti fiksiran (kao u slučaju administrativnih regiona) ili fleksibilan. Dakle, ne mora se raditi o fizičkim linijama, niti se pomenute granice moraju podudarati sa nacionalnim granicama pojedinih država (primer prekogranične saradnje). Granice su važne jer pojedincima omogućavaju da se identifikuju sa određenim mestom i da kreiraju uključivanje i isključivanje, odnosno podele na „nas“ i „njih“, tj. na one koji pripadaju i one koji ne pripadaju određenom regionu. Ipak, savremena tumačenja granica upućuju na to da ih treba doživljavati kao mesta/linije sastajanja, a nikako razdvajanja. Naredna faza u procesu institucionalizacije regiona jeste prihvatanje i oblikovanje *simbola*. Simboli se koriste da bi se konkretan region diferencirao od svih ostalih.

---

⁹² Regioni ponekad mogu biti tretirani kao ključni instrumenti (poluge moći) za redefinisavanje i preoblikovanje upravljačkih, ekonomskih u kulturnih pravila. Videti: Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, posebno odeljak „Region i moć“, str. 42-44.

⁹³ W. Knapp, „Regional Identity – A Conceptual Framework“, ILS NRW, 2003, str. 4.

⁹⁴ Istina, postoje i autori koji smatraju da granice u aktuelnom vremenu, koje se karakteriše intenzivnom globalizacijom, gube svoj značaj u procesima kreiranja regiona i da regioni bivaju zamenjeni *mrežama*. Navedeni stavovi mogu se dovoditi u pitanje ukoliko se zna da je teritorija osnov za identifikaciju regiona. Naime, brojni autori iz različitih naučnih disciplina ističu da postoji „tesna“ veza između granica i identiteta. Više videti u: A. Paasi, „Re-constructing regions and regional identity“, *Nethur lecture, 7.11.2000, Nijmegen, The Netherlands*, 2000, str. 6.

Najbitniji simbol regiona jeste ime. Pored imena, postoje i drugi simboli regiona koji se koriste i koji imaju svoju ulogu (zastave, grbovi, rituali, ceremonije, pesme, muzika, filmovi itd.). Eksploataisanje teritorije i njenih simbola u svakodnevnim aktivnostima vodi ka kreiranju *institucija* regiona. Region treba da ima političke, ekonomske, kulturne i druge institucije, ali i formalna administrativna tela da bi održao i produžio svoju teritorijalnu diferenciranost. Sa jedne strane, postoje dugoročne institucije na nivou regiona, kao što su preduzeća, obrazovne ustanove, mediji i sl., dok sa druge strane svoju ulogu u postupku institucionalizacije regiona imaju i manje formalne, kratkoročno i/ili jednokratno orijentisane institucije, poput kulturnih i turističkih manifestacija. Poslednja faza jeste dostignuta onda kada region uspostavi svoj *status* u prostornoj strukturi/organizaciji određenog društva tj. države, koja je praćena *društvenom svešću/percepcijom* o postojanju konkretnog regiona. Uspostavljen je onaj region čiji identitet postoji u različitim društvenim oblastima kako unutar samog regiona, tako i izvan njega. Konačno, institucionalizacija regiona gotovo uvek pretpostavlja deinstitucionalizaciju prethodne teritorijalne organizacije/podele i ranijih regiona⁹⁵. Na kraju, kada je u pitanju regionalni identitet, treba praviti jasnu razliku između *identiteta regiona* (kao specifične teritorije) i *regionalnog identiteta stanovnika* regiona (regionalna svest). Prvi pojam formira se tokom vremena i odnosi se na identifikaciju određene teritorije kao posebne/odvojene celine (regionalnost). Drugi fenomen predstavlja identifikaciju ljudi sa mestom (topofilija).

S obzirom da smo se opredelili da posmatramo region kao analitičku jedinicu od interesa i značaja za ekonomski rast, razmotrimo još neka važna pitanja u vezi sa pojmom regiona, a koja su od interesa za (spro)vođenje regionalne politike. Među teoretičarima se vodi intelektualna debata o tome da li region treba posmatrati kao objekat ili kao subjekat⁹⁶? Poimanje regiona kao objekta (državne) politike pretežno se zasniva na dva stava. Prvo, granice i teritorija regiona kreiraju se od strane centralne vlasti (države). Drugo, specifikaciju statističkih indikatora na osnovu kojih se vrše kategorizacija i tipologija područja/regiona vrše centralne (državne) institucije. Dakle, država određuje „pravila igre“ na osnovu kojih regione definiše kao razvijene ili nerazvijene. Sa druge strane, aktuelan proces globalizacije relativizuje ulogu nacionalne države. Jačaju pokreti unutar regiona za samostalnošću i za kreiranjem ekonomskog razvoja po principu „odozdo“ (*bottom up*), što vodi ka državnoj reorganizaciji u

---

⁹⁵ Dobar i nama blizak primer za opisane procese svakako jeste transformacija istočnoevropskog prostora i njegova integracija u postojeći prostorni sistem Zapadne Evrope (proširenje Evropske unije).

⁹⁶ Vidi: R. Hudson, „Regions and Uneven Regional Development Forever? Some reflective Comments upon Theory and Practice“, *Regional Studies*, Vol 41.9, 2007, str. 1152-1153.

mnogim zemljama. Centralna ideja pomenutih stremljenja jeste da se izgrade snažniji subnacionalni entiteti koji će samostalno moći da donose razvojne odluke i implementiraju razvojne strategije (samostalno vođenje razvojne politike). Regioni, dakle, stiču svoj subjektivitet, budući da im je delegirana regulatorna funkcija u procesu kreiranja novih oblika saradnje između regiona i nacionalne države.

Stavljanje regiona u funkciju (bilo kao objekat, bilo kao subjekat) podrazumeva prethodno sprovođenje postupka **regionalizacije**⁹⁷. Aktuelne karakteristike u prostoru predstavljaju osnovu za regionalizaciju, u čijoj osnovi se javlja region kao osnova za diferenciranje nacionalne (državne) teritorije, uz pomoć određenih kriterijuma i za unapred jasno definisanu svrhu. U navedenom smislu, regionalizacija predstavlja metod upravljanja državom. Regionalizacija se može okarakterisati i kao klasifikacija prostornih/teritorijalnih jedinica za različite svrhe. U skladu sa svrhom za koju se sprovodi, mogu se definisati različiti kriterijumi regionalizacije - politički, upravni, ekonomski, funkcionalni, statistički, etnički itd. – od kojih će zavistiti i sâm ishod regionalizacije. Među mnogim kriterijumima, za potrebe ovog rada izdvojili smo sledeće: (a) planska regionalizacija, (b) administrativno-upravna regionalizacija i (c) politička regionalizacija. *Planska regionalizacija* ne pretpostavlja kreiranje novih teritorijalnih jedinica, već se uglavnom zasniva na postojećim. Krajnji cilj nije decentralizacija, već veća efikasnost centralne uprave. Planski regioni kreiraju se u nameri da se ostvare određeni ciljevi u različitim oblastima planiranja, pre svega u oblasti ublažavanja postojećih ekonomskih nejednakosti na regionalnom nivou. *Administrativno-upravna regionalizacija* predstavlja uspostavljanje organa centralne javne uprave na regionalnom nivou. Regionalnim jedinicama se ovim putem ne priznaju autonomna politička prava, tako da se radi o dekoncentraciji javne vlasti, a ne o suštinskoj decentralizaciji. *Politička regionalizacija* jeste najbliža stvarnoj decentralizaciji na regionalnom nivou, budući da pretpostavlja regionalnu upravu koja je izabrana na regionalnom nivou, te nije imenovana od strane nosioca centralne vlasti⁹⁸. Jedan od osnovnih problema prilikom sprovođenja regionalizacije jeste izbor kriterijuma za određivanje veličine i granica regiona. Preporuka je da se regioni definišu uvek kada je to moguće (u zavisnosti od raspoloživih statističkih podataka) na osnovu više kriterijuma. Treba težiti tome da regionalizacijom budu definisane teritorijalne jedinice

---

⁹⁷ Pojam, kriterijumi i ciljevi regionalizacije detaljno su razmatrani u: Č. Očić, *Regionalistička dekonstrukcija Srbije*, Prosveta, Beograd, 2012, str. 14-18 (odjeljak: „Regionalizacija“).

⁹⁸ Primeri političke regionalizacije mogu se pronaći u državama koje imaju dugu regionalnu tradiciju, poput Italije i Španije.

približno iste veličine i sa približno istim brojem stanovnika, jer se samo takvi regioni mogu smatrati uporedivim prilikom sprovođenja bilo kakvih ekonomskih istraživanja⁹⁹.

Razlozi i načini za sprovođenje regionalizacije u jednoj zemlji takođe mogu biti različiti¹⁰⁰. Među najznačajnijim ističu se sledeći argumenti za sprovođenje procesa regionalizacije¹⁰¹: (a) region (kada postoji – prim. D.M.), omogućava raščlanjeno prikazivanje aktivnosti i rezultata, (b) region predstavlja instrument za sprečavanje razvojnih konflikata, budući da centralizacija podstiče neravnomeran razvoj, (c) lokalne zajednice ne mogu samostalno da sprovedu zadatke koji su povezani sa zajedničkom saradnjom, (d) bez međunivoa lokalni nivo ne može biti odgovarajući pregovarač sa centralnom vlašću, (e) međuopštinsko povezivanje je važan činilac privrednog razvoja. Kada je u pitanju način sprovođenja regionalizacije, postoje dva načelno suprotstavljena stava: (a) decentralizovan – „odozdo“ i (b) centralizovan – „odozgo“. Prva alternativa pretpostavlja da se lokalnim samoupravama daje mogućnost da se samostalno udružuju prema svojim potrebama i u skladu sa sličnostima i specifičnostima koje postoje između lokalnih entiteta (u domenu privredne strukture, istorije, kulture, tradicije, mentaliteta itd.). Svakako da se radi o regionalizaciji koja je održivija, jer je „prirodnija“, budući da uvažava specifičnosti sastavnih delova buduće teritorijalne celine koja je predmet kreiranja (regiona). Međutim, radi se o postupku koji je dugoročnog karaktera (oduzima mnogo vremena) i tokom kojeg se mogu dešavati različite izmene, sve dok se ne dobije „prava mera“ konkretnog regiona. Centralizovan pristup je mnogo brži i efikasniji, jer se od strane države (neretko putem ustavnih i/ili zakonskih odredbi) definišu broj i vrste regiona. Manjkavost ovakvog normativnog pristupa je što ne može da uzme u obzir sve razvojne zahteve i potrebe lokalnih entiteta¹⁰².

---

⁹⁹ Vrstan primer nepoštovanja pomenutih pravila regionalizacije bila je regionalizacija SFRJ u kojoj su kao regionalne jedinice/entiteti bile određene republike (njih šest) i autonomne pokrajine (dve). O regionalizaciji, regionalnom razvoju i (ne)ostvarenim rezultatima regionalne politike u SFRJ više videti u: K. Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1990. i Č. Očić, *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1998.

¹⁰⁰ O ciljevima i načinima za sprovođenje regionalizacije, posebno na primerima regionalnih država (Italije i Španije), više videti u: Z. Vacić i ostali, *Regionalizacija Srbije*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003 (naročito prvi deo „Regionalizacija i decentralizacija“, str. 9-26).

¹⁰¹ Iako modifikovano, navedeno nabranje argumenata prihvaćeno je iz: *Regionalni razvoj Srbije 2009*, Republički zavod za razvoj, Beograd, 2009, str. 109.

¹⁰² O prednostima i nedostacima ovih metoda više videti u: Z. Vacić i ostali, *Regionalizacija Srbije*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003, str. 34-36.

1.2.2. Ekonomski i neekonomski kriterijumi regionalizacije

Pitanja koja su povezana sa pojmom regionalizacije daleko prevazilaze ekonomsku disciplinu, njenu logiku i metodologiju. Nauka koja je među prvima imala za predmet klasifikaciju prostora na prostorne jedinice (regione) jeste geografija, a na osnovu razlika/specifičnosti određenog područja u pogledu reljefa, klime, vegetacije i sl. Druge naučne discipline nastavile su da se bave klasifikacijom prostornih jedinica, ali po drugim osnovama, odnosno na bazi drugačijih kriterijuma, a u skladu sa predmetom izučavanja i potrebama sopstvene analize. Etničke karakteristike i ekonomska svojstva stanovništva, zaposlenost, analiza resursne baze, proizvodnja i sl. neki su od aspekata koji se analiziraju prilikom razmatranja regionalnih pitanja. Pretpostavka od koje se polazi jeste da su teritorijalne celine koje se putem regionalizacije dobijaju (regioni) homogone unutar sebe, a da se od ostatka teritorije (drugih regiona) razlikuju. Drugim rečima, region se može posmatrati kao nedeljiva celina, odnosno područje, koja se kao entitet može efikasno upotrebiti kako za analizu, tako i za sprovođenje javne regulacije/intervencije. Dakle, regionalizacija se javlja kao sredstvo razvoja, jer bez adekvatne regionalizacije nema ni kvalitetne regionalne politike. Ciljevi regionalizacije mogu biti različiti. U zavisnosti od ciljeva, upotrebljavaju se različiti kriterijumi delimitacije prostora. Dekompozicija teritorije na regione uglavnom se zasniva na kombinaciji formalnih i funkcionalnih kriterijuma. Formalni kriterijumi su oni geografskog karaktera. Funkcionalni kriterijumi mogu biti različiti i najčešće su u pitanju: (a) ekonomski - karakteristike proizvodne strukture, karakteristike infrastrukture i robne razmene itd., (b) demografski - jezik, verska i etnička struktura stanovništva, fizičko kretanje stanovništva itd., (c) socijalni, (d) obrazovni - pismenost, kvalifikaciona struktura radne snage, (e) kulturni - važeći sistem vrednosti, odnos prema radu i radne navike, neformalne norme ponašanja, (f) istorijski, (g) politički itd.

Uzimajući u obzir navedene kriterijume, mogu se odrediti osnovni razlozi za sprovođenje regionalizacije¹⁰³:

(a) smanjenje nejednakosti i disproporcija u ekonomskim performansama između različitih teritorijalnih jedinica (regiona),

(b) upravljanje razvojem infrastrukture kako „tvrde“, tako i „meke“, kao osnovnom pretpostavkom ekonomskog i društvenog razvoja,

---

¹⁰³ Vidi: *Regionalni razvoj Srbije 2009*, Republički zavod za razvoj, Beograd, 2009, str. 107.

- (c) smanjenje kvantitavnih i kvalitativnih neujednačenosti u demografskoj strukturi i
- (d) uspostavljanje pravičnijeg (demokratskog/decentralizovanog) sistema u oblasti upravljanja razvojem.

Suštinski, regionalizacija predstavlja određeni oblik decentralizacije. Kao takva, ogleda se u reformi organizacije države/državne uprave, te ima svog odraza na ekonomski, socijalni i politički život. Iako je njen cilj uvek poboljšanje funkcija države, posledice regionalizacije mogu biti i negativne. Efekti uglavnom zavise od osnovnog razloga zbog kojeg se regionalizacija zemlje sprovodi, ali i kriterijuma i načina na koji se to čini. U praksi često dominiraju politički kriterijumi regionalizacije¹⁰⁴ nad ekonomskim. Davanje prioriteta političkim kriterijumima prilikom sprovođenja regionalizacije može imati dugoročne negativne posledice kako po ekonomski, tako i po opštedruštveni razvoj konkretne zemlje. Politički rezon najčešće ugrožava osnovna načela ekonomske struke, što sa svoje strane direktno ugrožava ekonomsku efikasnost sistema (države) i racionalnost prilikom sprovođenja regionalizacije. Tačno je da „spuštanje“ nadležnosti sa centralnog na niže nivoe u osnovi predstavlja „približavanje države narodu“, te da se radi o određenom obliku demokratizacije društva. Decentralizovane državne funkcije¹⁰⁵ mogu da obezbede građanima više mogućnosti za izražavanje sopstvenih preferencija i direktniju kontrolu vlasti. Međutim, ukoliko se ne uvažava i ekonomski kriterijumi, vrlo verovatno je da će efekti sprovedene regionalizacije biti negativni¹⁰⁶.

Ekonomski razlozi za regionalizaciju ogledaju se u povećavanju efikasnosti upotrebe javnih resursa/sredstava i većoj spremnosti građana da plaćaju za usluge koje odgovaraju njihovim ličnim preferencijama i potrebama. Naime, efikasnost pružanja javnih usluga (i sa njima povezana upotreba budžetskih sredstava) povećava se ukoliko one odražavaju potrebe lokalnih rezidenata. „Udaljena“ centralna vlast svakako ima mnogo manje informacija i namera da zadovoljava potrebe građana na lokalnom nivou na adekvatan način. Isto tako, efikasnost se može povećati i putem konkurencije između više različitih regionalnih nivoa vlasti u nameri da građanima ponude što bolje usluge. Treći oblik koristi ima svog odraza na prihodnoj strani javnih finansija. Građani su posebno zainteresovani za finansiranje javnih usluga ukoliko su

---

¹⁰⁴ Politička regionalizacija postojala je u bivšoj SFRJ. Detaljnije o efektima (posledicama) takve regionalizacije videti u: Č. Očić, *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1998.

¹⁰⁵ O odnosu decentralizacije državnih funkcija i regionalne politike videti: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 336-361 (12. deo knjige).

¹⁰⁶ Na pomenuti zaključak upućuju iskustva brojnih zemalja. Pored „našeg“ primera regionalizacije (SFRJ), slična su i ona u Rusiji i Češkoj (A. Beckmann, „Centre vs. Regions: The Big Yawn, Decentralization in the Czech Republic“, 1999. <http://www.ce-review.org/99/13/beckmann13.html> - uvid u stranicu 19.09.2010.).

direktno uključeni u proces donošenja odluka o konkretnim uslugama namenjenih njima samima. Naravno, postoje i kritike koje se upućuju na račun ekonomskih razloga regionalizacije. Potencijalni negativni efekti regionalizacije su niža efikasnost novonastalih javnih tela i organizacija na regionalnom nivou, povećanje troškova javne administracije usled dodatne birokratizacije (upravni, skupštinski i izvršni organi na regionalnom nivou), kao i širenje korupcije i nepotizma. Sve navedene opasnosti potiču od činjenice da nove i „mlade“ institucije na regionalnom nivou zahtevaju određeni vremenski period koji im je potreban za učenje, uhodavanje i stabilizaciju. Ukoliko se nove institucije ne stabilizuju, efekat regionalizacije biće povećanje javnih rashoda, budžetskog deficita i javnog duga.

Jedno od osnovnih pitanja prilikom klasifikacije nacionalnog prostora na regione odnosi se na ekonomske i neekonomske funkcije koje bi budući regioni trebalo da obavljaju. Odgovor svakako nije jednoznačan. Potencijalne ekonomske funkcije regiona treba određivati u domenu onih poslova koje savremena država treba da obavlja u ekonomskoj sferi. Četiri osnovne ekonomske funkcije države jesu: regulativna, stabilizaciona, redistributivna i alokativna. U kojim od navedenih područja delovanja javne vlasti nadležnosti i ingerencije mogu biti prenete na regione? U kojoj meri se ideja o regionalizaciji slaže sa svakom od navedenih javnih ingerencija? Nije poželjno da se regionalizacijom dovodi u pitanje jedinstvenost nacionalnog tržišta. Dakle, *regulatorna tela* trebalo bi da se nalaze, a odluke da se donose na centralnom nivou. Jedinstven regulatorni mehanizam sve aktere u zemlji stavlja u istovetan položaj, nezavisno od sedišta/prebivališta. Ukoliko ne bi bilo jedinstvene regulacije, nastupio bi tzv. kompetitivni federalizam u kojem članice (regioni) imaju ovlašćenja da kreiraju različite uslove poslovanja. U praksi su ovakvi primeri retki, a kada postoje, različita regulatorna rešenja u okviru iste države daju veoma loše rezultate (poznati su primeri „poreskih ratova“ između federalnih država u Brazilu). Za našu zemlju interesantan je podatak da Evropska unija nastoji da izgradi federalno uređenje sa jedinstvenim regulatornim rešenjima. *Stabilizacija* (monetarna, fiskalna, spoljnotrgovinska politika itd.) jeste funkcija koja po definiciji pripada centralnim organima, jer subnacionalni nivo ne poseduje instrumente (novac, carine) za njeno sprovođenje. *Redistributivna funkcija* takođe je najpoželjnija na centralnom nivou. Konačno, razmotrimo potencijalne efekte od regionalizacije/decentralizacije *alokativne funkcije*. Alokativna uloga države jeste proizvodnja i distribucija javnih dobara namenjenih građanima, odnosno krajnjim korisnicima. Kao takva, alokativna funkcija jeste pogodna za regionalizaciju, budući da se na taj način javne usluge „približavaju“ građanima. Koji način regionalizacije

odabrati sa ciljem da se zadovolje ekonomski kriterijumi? Odgovor na pitanje o tome koja će se javna dobra/usluge proizvoditi na kom nivou državne organizacije (centralnom, regionalnom, lokalnom), u načelu zavise od sledećeg¹⁰⁷: (a) kakav je stepen složenosti – proizvodne, organizacione, tehničke i sl. - u konkretnoj delatnosti i (b) stepena i vrste eksternih efekata koje izaziva konkretno javno dobro/usluga. Osnovni princip koji bi trebalo zadovoljiti prilikom uvažavanja ekonomskih kriterijuma jeste *efikasnost*. U skladu sa tim, stepen složenosti poslovnih procesa koji su povezani sa konkretnim javnim dobrom direktno uslovljava nivo na kojem će se organizovati proizvodnja. Male teritorijalne jedinice (lokalne samouprave) ne bi trebalo da se bave proizvodnjom onih dobara čija se proizvodnja može efikasno organizovati samo u velikim razmerama. U tom slučaju količina proizvedenih dobara prevazilazi potrebe teritorijalnih entiteta u kojima je proizvedena. Uvažavanje principa ekonomije obima sugeriše da opštine i regioni ne bi mogli racionalno da organizuju zasebno svoje elektroprivredne sisteme, železnicu, izgradnju putne mreže i sl¹⁰⁸. Sa druge strane, centralni državni nivo bi nižim organizacionim nivoima (regionima, opštinama) trebalo da prepusti delatnosti koje se efikasno mogu obavljati na tim nivoima (sakupljanje, odnošenje i deponovanje smeća, javni prevoz, javna higijena, vodosnabdevanje i sl.). Isto tako, princip efikasnosti pretpostavlja da teritorijalna jedinica koja donosi određenu odluku/vrši delatnost treba da uživa sve koristi/štete od toga. Minimizacija eksternih efekata (bilo pozitivnih, bilo negativnih), koji se mogu javiti između različitih regiona jeste pretpostavka održive regionalizacije. Postojanje znatnih i trajnih eksternih efekata narušava pomenuti princip efikasnosti. U slučaju pozitivnih eksternalija, smanjuje se interes regiona koji finansira projekte (jer troškove podnosi sâm, a koristi imaju i ostali), dok se u slučaju negativnih eksternalija pojavljuje konflikt između regiona. Eksterni efekti, kada postoje, opravdavaju deregionalizaciju (centralizaciju) obezbeđivanja određenih javnih dobara/usluga, a u cilju internalizovanja troškova/koristi. Ekonomski kriterijumi regionalizacije treba da zadovolje tzv. „područja koristi“. Strategija regionalizacije trebalo bi da se temelji na¹⁰⁹: (a) zadovoljenju potreba i preferencija građana na što višem nivou i uz što niže troškove, (b) postojanju solidarnosti između teritorijalnih

---

¹⁰⁷ Vidi, na primer : *Regionalni razvoj Srbije 2009*, Republički zavod za razvoj, Beograd, 2009, str. 108. i Z. Vacić. i ostali, *Regionalizacija Srbije*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003, str. 55-57.

¹⁰⁸ Jedan od ključnih problema jugoslovenskog „regionalnog pitanja“, barem u ekonomskoj sferi, bio je dupliranje velikih infrastrukturnih kapaciteta – imali su ih svi regioni (republike i pokrajine) zasebno. Detaljnije o „nacionalnim ekonomijama“ unutar SFRJ videti u: K. Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1990. i Č. Očić, *Rast ili vlast*, Ekonomika, Beograd, 1990. (odeljak „Regionalni razvoj“, str. 218-242).

¹⁰⁹ Prema: Z. Vacić. i ostali, *Regionalizacija Srbije*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2003, str. 57.

jedinica/regiona – minimalne usluge moraju da imaju svi i (c) obezbeđenju uslova za ekonomsku stabilnost i rast.

Ciljevi regionalizacije moraju da zadovolje i prate ne samo ekonomske pristupe i kriterijume. Regionalni „problem“ daleko prevazilazi ekonomska pitanja, te izražava čitavu skalu društvenih vrednosti, što rezultira u obuhvatanju niza socijalnih, političkih i drugih kriterijuma prilikom planiranja i sprovođenja regionalizacije. Principi jednakosti, pravičnosti i društvene solidarnosti, pre svega u sferi socijalnih aktivnosti države (obrazovanje, zdravstvo, briga o siromašnima i dr.), trebalo bi da imaju važnu ulogu u povezivanju različitih delova nacionalne teritorije (regiona) u jedinstvenu celinu. Istina, ekonomski razlozi i principi regionalizacije koje smo pomenuli jesu bitna pretpostavka sveukupnog razvoja, ali nikako se ne mogu odvojiti od drugih važnih funkcija koje javni sektor ima za zadatak da sprovodi kako na nacionalnom, tako i na nižim nivoima (regionalnom). Razvoj nije sam sebi cilj. Niti je ekonomsko napredovanje moguće zasnivati isključivo na postojanju materijalne baze, odnosno *ekonomske infrastrukture* (tzv. „tvrde“ infrastrukture – puteva, pruga, telekomunikacija itd.). Uzimajući u obzir rečeno, zaključujemo da za ujednačavanje nivoa razvijenosti pojedinih teritorijalnih celina (regiona), te pozitivno delovanje „tvrde“ infrastukture na regionalni razvoj zemlje, važno mesto imaju elementi *društvene infrastrukture* (tzv. „meke“ infrastrukture). U literaturi se elementi društvene infrastrukture različito definišu/određuju, ali se uglavnom radi o skupu koji sadrži sledeće oblasti: obrazovanje i naučno-istraživački rad, zdravstvenu zaštitu, socijalnu zaštitu, kulturu i umetnost, ekologiju, sport i rekreaciju itd. Sa stanovišta regionalnog razvoja i regionalizacije, veoma je važan njihov teritorijalni raspored¹¹⁰, budući da zajedno sa elementima „tvrde“ infrastrukture opredeljujuće utiču na razvojnu dinamiku pojedinačnih regiona, te na realizaciju ciljeva regionalizacije i regionalne politike. Dakle, prilikom regionalizacije treba sa posebnom pažnjom uvažavati neekonomske kriterijume, koji, kao što smo istakli, u velikoj meri mogu da opredele uspehe samog postupka. Pod pretpostavkom da se regionalizacija sprovodi sa ciljem da se obezbedi ujednačeniji razvoj zemlje i da se smanje postojeći regionalni dispriteti, ključno je da se postupak sprovede tako da buduće teritorijalne celine (regioni) budu „snabdevene“ ne samo materijalnom bazom, već i elementima koji se u prvi mah ne mogu definisati kao ekonomski (mogućnosti za školovanje/obrazovanje,

---

¹¹⁰ Detaljnije o ulozi društvene infrastrukture i značaju njenog teritorijalnog rasporeda aspekta regionalnog razvoja videti u: S. Devetaković, „Društvena infrastruktura i kreativni sektor u regionalnom razvoju Srbije“, *Kultura* (ur. G. Rikalović), Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2010, str. 32-37.

dostupnost zdravstvene zaštite, kvalitet životne sredine, kvalitetni sadržaji za provođenje slobodnog vremena, sport, kultura i sl.). Uvažavanje ekonomskih i neekonomskih kriterijuma regionalizacije može predstavljati dobru osnovu za zaustavljanje širenja razlika, te i za sprečavanje daljeg demografskog pražnjenja pojedinih područja. Konačno, kreatori ekonomske (regionalne) politike trebalo bi da budu svesni da je prvi korak ka zaustavljanju nazadovanja regiona upravo zadržavanje stanovništva. To se postiže jedino tako što se nude kvalitetni sadržaji za život i rad, čime se smanjuju potreba i nastojanje ljudi da migriraju.

Tokom poslednje dve decenije sazrelo je mišljenje da su ljudi, njihovo znanje i veštine glavni pokretači ekonomskog rasta. Stvaranje vrednosti sve manje se zasniva na eksploataciji materijalnih resursa, upotrebi zemljišta i na unapređenju proizvodnih procesa, a sve više na upotrebi intelekta, mašte i kreativnosti. Pomenuta ideja predstavlja osnovu teorije humanog kapitala. Pre toga, ekonomisti su uglavnom zastupali stav da se neki drugi faktori/činioци nalaze u osnovi ekonomskog napredovanja. Dugo se verovalo da se regioni/gradovi razvijaju isključivo zahvaljujući pojedinim materijalnim pretpostavkama - tome što imaju povoljan geografski položaj, što se nalaze blizu transportnih „čvorišta“, zbog toga što raspolazu velikim količinama prirodnih bogatstava i sl. Navedene pogodnosti trebalo bi da motivišu preduzeća da se lociraju u tim lokalitetima (gradovima, regionima) i da generišu ekonomski rast, zaposlenost i dohodak u njima. Rukovodivši se opisanim konvencionalnim pretpostavkama, tokom prošlosti načinjeni su brojni pokušaji i naponi širom sveta sa ciljem da se ekonomska aktivnost privuče u određene lokalitete. Verovalo se da izgradnja „tvrde“ infrastrukture (putevi, železnica, industrijske zone itd.) jeste dovoljan razlog da se privuku preduzeća. Poznat je primer italijanske oblasti Mecodorno (Mezzogiorno) u kojoj nije došlo do smanjivanja zaostatka u odnosu na oblasti na severu Italije uprkos ulaganjima u infrastrukturu u periodu dužem od 40 godina.¹¹¹ Ipak, u savremenom, globalizovanom svetu, za ekonomski prosperitet lokaliteta potrebno je još nešto, osim materijalnih pretpostavki. Zagovornici teorije humanog (ljudskog) kapitala tvrde da se ekonomski rast i razvoj ostvaruju zahvaljujući visoko obrazovanim i produktivnim ljudima. Teorija humanog kapitala ima svoje „korene“ u stavovima J. Jacobs o tome da gradovi imaju odlične razvojne predispozicije, jer su sposobni da privuku kreativne ljude koji podstiču ekonomski rast.¹¹² Ekonomista R. Lucas takođe je tvrdio da se efekat povećanja produktivnosti ostvaruje usled geografskog grupisanja

---

¹¹¹ A. Pike, A. Rodrigues – Pose and J. Tomaney, *Local and Regional Development*, Routledge, New York, 2006, str. 13.

¹¹² Videti: J. Jacobs, *Cities and the Wealth of Nations*, Vintage, New York 1984.

(klasterisanja) ljudskog kapitala, te da to predstavlja kritični faktor ekonomskog rasta.¹¹³ Postoje brojna empirijska istraživanja koja pronalaze povezanost između ekonomskih performansi i nivoa humanog (ljudskog) kapitala. Tradicionalno, nivo humanog kapitala meri se dostignutim nivoom obrazovanja ljudi. Ekonomista E. Glaeser sa Univerziteta Harvard u seriji sprovedenih istraživanja u SAD, ukazao je na činjenicu da je humani kapital značajan činilac regionalnog ekonomskog rasta.¹¹⁴ Naime, prema pomenutom autoru, grupisanje humanog kapitala jeste glavni razlog za koncentraciju preduzeća na nivou regiona.

Poslednjih godina sve su aktuelnije teorije koje dokazuju da se ekonomski rast duguje kreativnom kapitalu. Da bi regioni ekonomski napredovali treba da privlače što više kreativnih ljudi (pripadnika kreativne klase) različitih profila i profesija¹¹⁵ koji će pronaći dovoljno želje i izazova da žive u konkretnom regionu. Kreativni ljudi (oni koji poseduju talenat) jesu veoma mobilan faktor, tako da su vrlo „osetljivi“ na atraktivne i stimulatívne uslove za život i rad koje pruža regionalno okruženje. Kreativni regioni jesu oni koji uspevaju da obezbede sve tri pretpostavke rasta. Prema teoretičarima koji se bave kreativnim kapitalom¹¹⁶ najvažniji faktori koji podstiču ekonomski rast jesu: *tehnologija, talenat i tolerancija* („3T“). Uspešni regioni se od neuspešnih upravo i razlikuju po tome što uspevaju da kreiraju adekvatne uslove za život i rad (sačinjenih više od „meke“ infrastrukture) za one ljude koji pripadaju kreativnoj klasi. U procesu (ne)ostvarivanja ciljeva regionalne politike često ključnu ulogu imaju ljudi i ljudski faktor.

Područja (regioni) u kojima ne postoji adekvatna „meka“ infrastruktura, vremenom se demografski prazne i gube bilo kakvu šansu da se ekonomski oporave. Demografska kretanja, dakle, igraju važnu ulogu u politici regionalnog razvoja. Čak i kada se obezbede materijalne

---

¹¹³ R. Lucas, „On the Mechanics of Economic Development“, *Journal of Monetary Economics* 22, 1988.

¹¹⁴ E. L. Glaeser, „Are Cities Dying?“, *Journal of Economic Perspectives, Volume 12, Number 2*, Spring 1998; E. L. Glaeser, „Cities, information and economic growth“, *Cityscape* 1, 1994; E. L. Glaeser, „The Economic Approach to Cities“, *John F. Kennedy School of Government Faculty Research Working Paper Series*, Harvard University, 2008; E. L. Glaeser and D. C. Maré, „Cities and Skills“, *Journal of Labor Economics, Vol 19, No. 2*, 2001; E. L. Glaeser and J. E. Kohlhase, „Cities, regions and the decline of transport costs“, *Papers in Regional Science* 83, 2004. E. L. Glaeser and J. M. Shapiro, „Urban growth in 1990s: Is city living back?“, *Journal of Regional Science, Vol. 43, No. 1*, 2003; E. L. Glaeser, J. Scheinkman and A. Schleifer, „Economic growth in a cross-section of cities“, *Journal of Monetary Economics*, 36/1, 1995.

¹¹⁵ Postoje stavovi da se ekonomski rast u gradovima generiše ponajviše zahvaljući koncentraciji različitih delatnosti na jednom mestu. Tezu da je raznolikost jedan od osnovnih impulsa za rast naročito je zastupala J. Jacobs. Videti: J. Jacobs, *The Economy of Cities*, Vintage, New York 1969.

¹¹⁶ Videti, na primer, sledeće radove/knjige autora Ričarda Florida: R. Florida, *Cities and the Creative Class*, Routledge, New York 2005; R. Florida, *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins Publishers, New York 2007; R. Florida, *The Rise of the Creative Class*, Pluto Press Australia, Melbourne, 2002. R. Florida, *Who's Your City? How the Creative Economy Is Making Where to live the Most Important Decision of Your Life*, Basic Books, New York, 2008.

pretpostavke razvoja (investicije), ukoliko u konkretnom lokalitetu nema ljudi koji poseduju adekvatne obrazovne i radne karakteristike, znanje, veštine i talenat za njihovu apsorpciju, efekat će izostati. Ako u nerazvijenim regionima nema stručnjaka koji mogu i znaju da implementiraju projekte i investicione poduhvate, onda su materijalna ulaganja uzaludna i ekonomski neopravdana. Konačno, neravnomeran regionalni razvoj uzrokuje i probleme koji imaju svoju političku dimenziju. Depopulacionizovana područja postaju laka „meta“ za kreiranje etničkih sukoba, koji se ogledaju u ispoljenom separatizmu.

1.2.3. Internacionalna i intranacionalna regionalizacija

Svet u kojem živimo je regionalizovan svet. Poznato je da u savremenim uslovima (intenzivne globalizacije) uloga i snaga nacionalne države slabi, a da jačaju, sa jedne strane, subnacionalni pokreti, dok sa druge strane, na značaju dobijaju supranacionalne institucije i organizacije. Uže teritorijalne jedinice unutar nacionalnih prostora izražavaju svoje zahteve sa samostalnošću/autonomijom, osnažujući regionalističke ideje i pokrete. Izvan nacionalnih granica takođe se odvijaju procesi integracije. U ovom slučaju akteri su kako nacionalne države kao celine, tako i uže teritorijalne jedinice različitih zemalja. Rečju, tokom poslednjih dvadesetak godina regionalizam kao pojam dobija na značaju kako na nivou nacionalnih država/ekonomija, tako i na međunarodnom planu.

Postoji ograničen broj autora i njihovih stručnih radova u kojima se pravi jasna razlika između pojmova regionalizacije i regionalizma¹¹⁷. Mnogo češće se pomenuti pojmovi koriste kao sinonimi, mada se suštinski radi o potpuno različitim konceptima. Regionalizacija, u ekonomskom smislu, predstavlja autonomni, spontani proces koji u okviru konkretne geografske teritorije vodi jačanju regionalne ekonomske međuzavisnosti i izgradnji specifičnih obrazaca ponašanja (običaja) u oblasti ekonomskih transakcija. Sa druge strane, regionalizam predstavlja pokret (skup ideja) čiji je cilj da određeni prostor promoviše kao regionalni projekat. Regionalizam je, u stvari, povezan sa konkretnim programima (koji sadrže ciljeve) i strategijama (načinima i mehanizmima za ostvarenje ciljeva), što konačno treba da vodi ka institucionalizovanju regiona. Regionalizam je gotovo uvek politički projekat, koji, doduše, ne mora da bude iniciran i (pred)vođen od strane države, već svoju ulogu u tom procesu mogu

---

¹¹⁷ Vidi: B. Hettne, „Beyond the ‘New’ Regionalism“, *New Political Economy*, Vol. 10, No. 4, 2005, str. 545; Č. Očić, *Regionalistička dekonstrukcija Srbije*, Prosveta, Beograd, 2012, str. 24-26 (odjeljak: „Regionalizam“).

imati i drugi akteri. Pored države, različite organizacije, institucije, preduzeća, transnacionalne kompanije, nevladine organizacije, te različite vrste društvenih mreža učestvuju u promovisanju i kreiranju regionalnih ideja i entiteta. Njihov uticaj važan je budući da putem neformalnih procesa ubrzavaju regionalne projekte.

Regionalizam dolazi do izražaja kako na *nacionalnom* planu, tako i na *transnacionalnom* (nacionalnom; supranacionalnom; međunarodnom) planu. Na nacionalnom nivou postoje posebne teritorijalne jedinice koje se mogu odrediti kao regioni. U pitanju su geografski, ekonomski, socijalno i kulturno zaokružene i relativno homogene celine. Ne moraju se obavezno podudarati sa političko-teritorijalnim jedinicama konkretne zemlje. Na transnacionalnom planu regionalizam se dvojako ispoljava: (a) kao skupina više susednih država ili kao (b) skupina samo nekih delova (područja) pojedinih, najčešće susednih država. Ne postoji jedinstvena terminologija koja se koristi sa ciljem da se razlikuju tipovi regiona u pomenutom kontekstu. Naime, supranacionalni regioni (koji predstavljaju udruživanje/integracije više država) nazivaju se *makro* regionima ili svetskim regionima (*world regions*). Subregioni, kao delovi nacionalnih država (i, stoga, zasebne celine makro regiona), mogu se odrediti kao *mikro* regioni.

Mikro regioni postoje na nivou između nacionalnog i lokalnog, tako da se kao analitičke jedinice mogu definisati lokalna zajednica, region i država. Intranacionalna regionalizacija koristi se za ostvarivanje razvojnih ciljeva zemlje, što pomenutu teritorijalnu podelu određuje kao regionalnu komponentu privrednog razvoja zemlje. Naime, privredni razvoj svake zemlje može se ostvarivati i ocenjivati sa različitih aspekata, pa i sa regionalnog (prostornog). Regionalni razvoj u okviru pojedinih država treba da doprinese ravnomernijem i ujednačenijem razvoju pojedinih delova nacionalne države. Ukoliko nacionalnu teritoriju posmatramo u kontekstu podela na uže jedinice (regione), tada je važno da se uoče dve dimenzije ukupne neravnomernosti razvoja – interregionalna i intraregionalna. Adekvatne mere regionalne politike mogu se doneti samo ukoliko se identifikuju pravi razlozi koji doprinose postojanju i širenju regionalnih dispariteta. U tom smislu je regionalizacija na nacionalnom nivou značajna, jer kreatorima ekonomske politike daje preporuke na kom nivou treba intenzivirati razvojne aktivnosti/mere.

U pomenutom smislu posebno je interesantno da razmotrimo i ukažemo na značaj i ulogu koju ima lokalni nivo. Naime, prilikom regionalizacije neophodno je uvažiti zahteve lokalnih rezidenata kako bi regionalizacija u ekonomskom smislu imala efekta. Nova uloga

lokalne samouprave¹¹⁸ posebno je značajna u kontekstu tzv. Evropskog regionalizma. Ideja o „Evropi regiona“¹¹⁹ zasniva se na jakoj lokalnoj samoupravi, budući da ravnomeran regionalni razvoj pre svega vidi kao rezultat održivog razvoja na lokalnom nivou. Upravo zato je važno sprovesti „dobru“ regionalizaciju na nacionalnom nivou, koja će doprinosti identifikaciji svih razvojnih „uskih grla“ i koja će lokalnim nivoima unutar nacionalnih prostora ostavljati dovoljno slobode da samostalno donose odluke o sopstvenom razvoju (*bottom-up* pristup). Naime, za skladan regionalni razvoj neophodno je da lokalne samouprave postepeno u svom radu usvajaju standarde regionalne politike EU i to putem pomenutog aktivnog učestvovanja u nacionalnom sistemu regionalne politike. U tom smislu veoma važan dokument predstavlja *Evropska povelja o lokalnoj samoupravi* koja je usvojena 1985. godine od strane Saveta Evrope (Srbija ju je usvojila 2007. godine¹²⁰). Zemlje članice Saveta Evrope pretpostavljaju da je lokalni nivo vlasti osnovni temelj savremenog društva i da se prava građana u oblasti javnih poslova/nadležnosti najbolje i najneposrednije mogu ostvarivati od strane lokalne samouprave. Povelja garantuje da će se javni poslovi obavljati na nivou koji je „najbliži“ građanima, a da će se prilikom prenošenja vršenja vlasti na više nivoe uvek striktno voditi računa o načelima efikasnosti i ekonomičnosti (princip supsidijarnosti). Cilj je da se stvori platforma regionalnog razvoja u vidu jakih i sposobnih lokalnih samouprava koje će samostalno moći da definišu i ostvaruju svoje strateške i operativne ciljeve, kao i da prepoznaju i najefikasnije rešavaju svakodnevne probleme građana. Jačanje kapaciteta lokalnog nivoa pretpostavlja nekoliko ključnih stvari – samostalnost u donošenju odluka, finansiranju sopstvenih aktivnosti, upravljanju i izvršavanju delegiranih poslova¹²¹. Finansijska stabilnost lokalne samouprave i mogućnost planiranja investicija rešava pitanja ravnomernog regionalnog razvoja u dužem roku. Takva lokalna samouprava imaće mogućnosti da kontinuirano obezbeđuje uslove za veću participaciju građana, za poboljšanje uslova za život i rad, za kreiranje bolje investicione klime, te kreativnog ambijenta. Regionalna politika i regionalni nivo nikako nisu ugroženi time što se lokalnom nivou pridaje veći značaj. Naprotiv, u pitanju je tzv. generički razvoj. Lokalne

---

¹¹⁸ O novoj ulozi lokalne samouprave u procesu evropskih integracija videti: *Regionalni razvoj Srbije 2008*, Republički zavod za razvoj, Beograd, 2008, str. 72-76.

¹¹⁹ Videti diskusiju i argumentaciju o smanjivanju značaja nacionalnih granica u Evropi u: E. Corijin, „Urbanity as a Political Project: Towards Post-national European Cities“, in: *Creative Economies, Creative Cities: Asian-European Perspectives* (eds: L. Kong and J. O'Connor), Springer, Heidelberg, 2009, str. 199-205.

¹²⁰ Zakon o potvrđivanju Evropske povelje o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik RS“, br. 70/07.

¹²¹ Vidi: J. P. Blair and M. C. Carroll, *Local Economic Development: Analysis, Practices, and Globalization*, Sage Publications Inc., California, 2008. i E. J. Blakely and T. K. Bradshaw, *Planning Local Economic Development – Theory and Practice*, Sage Publications Inc., California, 2006.

samouprave se podstiču na udruživanja sa ciljem da bolje i kvalitetnije obavljaju poslove koji su u njihovom zajedničkom interesu i interesu građana. Lokalne vlasti imaju pravo i mogućnost da se udružuju, da pripadaju međunarodnim udruženjima lokalnih vlasti (na primer, u okviru Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti Saveta Evrope), kao i da ostvaruju saradnju sa lokalnim vlastima drugih zemalja.

Mikro regioni unutar nacionalnih država mogu da budu rezultat kako formalne kooperacije, tako i posledica različitih uzajmih veza, procesa i aktivnosti koji se odvijaju na nivou pojedinaca, preduzeća, lokalnih zajednica. U pitanju su neformalni procesi regionalizacije, koji se odvijaju po principu „od dole ka gore“. U tom smislu u analizu regionalizacije treba uključiti i pojave/procese koje su povezane sa mikroekonomskim subjektima i njihovim dnevnim aktivnostima¹²². U literaturi i praksi postoje mnogi dokazi o tome da oba oblika regionalizma, mikro i makro, jesu pod rastućim uticajem nedržavnih aktera. Dakle, ukoliko regioni jesu pod uticajem i ostalih faktora koji se ne mogu odrediti kao državna aktivnost i ukoliko nacionalne granice više nisu toliko „krute“, onda je sve teže zastupati ideju o postojanju razlike između makro i mikro regionalizma¹²³.

Različiti oblici regionalizma i regionalizacije se pojavljuju, odvijaju i međusobno utiču jedni na druge, a na različitim nivoima prostorne agregacije. Tradicionalno, analitičari iz oblasti međunarodnih odnosa i međunarodne ekonomije, uglavnom su bili preokupirani pitanjima koja se odnose na „velike“ regione, odnosno na odnose unutar i između tri velika regiona – Evrope, Severne Amerike i Azijskog Pacifika. Fokus je, uglavnom, na regionalnim organizacijama kao što su EU, NAFTA, APEC, ASEAN, Mercosur itd. Druge akademske discipline, poput geografije, regionalnih studija, urbanog planiranja itd. naglasak stavljaju na subnacionalne i prekogranične regionalne organizacije i procese (evropski regioni, „trouglovi“ rasta, razvojni koridori u Aziji, Severnoj Americi i Africi, mikro države poput Singapura i Hong Konga itd.). Upravo se osnovna inovativnost i doprinos tzv. nove regionalne teorije (NRT) ogleda u tome da spoji makro i mikro perspektivu regionalizma, umesto da ih razdvaja. Proces globalizacije kreira mogućnosti za mikro regione da prevaziđu granice nacionalne države, čiji su sastavni deo, prilikom ekonomske saradnje sa okruženjem (regionima drugih zemalja i/ili drugim državama)¹²⁴.

---

¹²² Vidi: M. H. Marchand, M. Boas, and T. M. Shaw, „The political economy of new regionalisms“, *Third World Quarterly*, Vol. 20, No. 5, 1999, str. 905-906.

¹²³ Prema: B. Hettne, „Beyond the ‘New’ Regionalism“, *New Political Economy*, Vol. 10, No. 4, 2005, str. 558.

¹²⁴ Prema: B. Hettne and F. Söderbaum, „Theorising the Rise of Regioness“, *New Political Economy*, Vol. 5, No.3, 2000.

Danas u svetu postoje različiti primeri za ulogu koju mikro regioni imaju u procesima regionalizacije, globalizacije i razvoja. U nekim slučajevima se radi o formalnim regionima koji su kreirani od strane države sa namerom da se ostvare određeni razvojni ciljevi. Ima i onih primera kada se regioni kreiraju pod uticajem tržišnih snaga i rezultat su različitih interakcija koje nastaju između aktera privatnog sektora i/ili interpersonalnih veza (dijaspora, etničke i porodične veze, religiozne sličnosti itd.)¹²⁵.

Mikro regioni, kao teritorijalni entiteti unutar nacionalnih država, imaju svoju ulogu i u internacionalnim regionalnim integracijama, naročito u eri globalizacije. Intranacionalni regioni (mikro) postaju osnovni nosioci *prekograničnog regionalizma*. U pitanju je prostorno integrisani oblik društveno-ekonomske saradnje i rešavanja problema koji prevazilazi granice nacionalnih država uz kreiranje osećaja kohezije, međusobne zavisnosti i zajedničkog interesa.

Pojam i praksa prekogranične saradnje posebno su značajni za aktuelnu regionalizaciju u EU. Brojne teritorijalne jedinice učestvovala su u nekom od oblika prekogranične interregionalne saradnje, kao što su: (a) prekogranična saradnja, (b) trans-nacionalna saradnja i (c) međuregionalna saradnja. *Prekogranična saradnja* jeste saradnja između susednih regiona (teritorija) koji se nalaze u okviru različitih nacionalnih država. Zajedničko za ove susedne regione (koji pripadaju različitim državama) jeste to da tokom prošlosti nisu saradivali, te da su zbog toga neefikasno koristili sopstvene resurse, a usled dupliranja kapaciteta, infrastrukturnih objekata, kao i niza nedoslednosti u oblasti saobraćaja, energije i sl. *Trans-nacionalna saradnja* uključuje grupe regiona, nezavisno od toga da li su unutar EU, ukoliko su pokazale zajedničke teritorijalne karakteristike¹²⁶. *Međuregionalna saradnja* povezuje teritorijalne zajednice na osnovu različitih kriterijuma, nezavisno od toga da li se regioni graniče među sobom ili ne, kao i od toga da li pripadaju Evropskoj uniji.

Programi prekogranične saradnje veoma su zastupljeni u okviru evropske regionalne politike. Koriste se kao instrument za unapređivanje dobrosusedskih odnosa i promovisanje saradnje između različitih regiona kako onih unutar Unije, tako i onih koji pripadaju zemljama koje još nisu članice EU. Osnovni principi prekogranične saradnje u Evropi utvrđeni su tzv. *Madridskom konvencijom*¹²⁷, koju je još 1980. godine usvojio Savet Evrope. Motivacija za

---

¹²⁵ Ibid., str. 465.

¹²⁶ Definisan je trinaest grupa regiona, uz dopuštanje da se određena grupisanja mogu i preklapati. Svi evropski regioni su mogli da učestvuju u pomenutom obliku saradnje. U pitanju su grupe regiona kao što su: Zapadni Mediteran, Alpski region, Karipsko područje, Cades (Srednja Evropa, Jadran, Dunav i Jugoistočna Evropa).

¹²⁷ Pun naziv konvencije je *Okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih jedinica ili vlasti* (European outline convention or transfrontier co-operation between territorial communities or authorities). Ona datira iz

institucionalizovanje prekogranične saradnje, kao instrumenta za sprovođenje ideje o „Evropi regiona“¹²⁸, bila je da se ukaže na značaj udruživanja i zajedničkog rada na rešavanju problema pograničnih regiona. Teritorijalne zajednice koje treba da budu nosioci celokupne aktivnosti jesu regionalni i lokalni nivoi vlasti, dok se uloga centralnog nivoa vlasti nacionalnih država uglavnom ogleda u tome da omogući i podstakne prekograničnu saradnju pomenutih nižih nivoa vlasti. Osnovni ciljevi prekogranične saradnje jesu¹²⁹: (a) izmena „karaktera“ granica – mesta sastajanja, umesto mesta razdvajanja, (b) ublažavanje razlika koje postoje između graničnih područja, (c), unapređivanje infrastrukture i isticanje prednosti lokaliteta i zajedničkog privrednog razvoja, (d) poboljšanja u oblasti zaštite životne sredine i (e) podsticanje kulturne saradnje. Prekretnicu u domenu kreiranja evroregiona predstavlja odluka iz 1990. godine da se ustanovi program INTERREG, sa ciljem da se pripreme pogranična područja različitih zemalja na zajednicu bez unutrašnjih granica.

Na internacionalnom planu, pitanja u vezi sa regionalizacijom ponovo dobijaju rastući značaj. Nakon skoro dve decenije zanemarivanja, sredinom 1980-ih počinje da se razvija koncept tzv. „novog regionalizma“, a kao rezultat potpune strukturne transformacije globalnog sistema. Kao što je to bio slučaj sa tzv. „starim regionalizmom“, koji se razvijao u periodu od 1950-ih do 1970-ih, novi talas, da bi se razumeo, mora biti razmatran u istorijskom kontekstu u kojem je i nastao. Dakle, „novi regionalizam“, između ostalog, treba tumačiti kao deo krupnih promena u svetskom sistemu¹³⁰. Prvo, svetski poredak više nije bipolaran, već se može govoriti o multipolarnoj (ili, barem, o tripolarnoj) strukturi, koju prati nova podela moći i podela rada. Drugo, dolazi do slabljenja američkog vodstva (hegemonije) u odnosu na druge zemlje, u kombinaciji sa otvorenim i pozitivnim odnosom unutar SAD prema ideji regionalizma. Treće, erozija sistema u kojem dominira ideja/koncept nacionalne države (Vestfalijanski sistem

---

1980. godine, a dodatni protokoli o njenom sprovođenju usvojeni su 1995. i 1998. godine. Konvenciju je potpisalo i ratifikovalo preko 30 država-članica Saveta Evrope. Konvencija definiše prekograničnu saradnju kao interteritorijalnu saradnju u funkciji jačanja dobrosusedskih odnosa između dve ili više teritorijalnih zajednica i vlasti u okviru nadležnosti strana ugovarača na osnovu sporazuma i aranžmana neophodnih za ostvarenje ovog cilja, na osnovu: (a) bilateralnih sporazuma država i partnerskih regiona, (b) institucionalizacije evropskih regiona, (c) saradnje u oblasti multilateralnih državnih radnih tela u pograničnim područjima, (d) transevropske regionalne saradnje u koju su pored administrativno-političkih tela regiona uključena i zainteresovana mala i srednja preduzeća i njihovi klasteri.

¹²⁸ Svakako treba imati u vidu i činjenicu da se aktuelan proces regionalizacije unutar EU odvija uz prisustvo otpora prilikom pokušaja da se nametne koncept „Evropa regiona“. Protivnici ove ideje navode da se iza regionalizacije „krije“ namera preuzimanja nadležnosti od nacionalne države (slabljenje njenog značaja i uloge) i njihovo prenošenje na nadnacionalne institucije EU, a putem evropskih regiona.

¹²⁹ Prema: *Regionalni razvoj Srbije 2009*, Republički zavod za razvoj, Beograd, 2009, str. 91-92.

¹³⁰ Prema: B. Hettne and F. Söderbaum, „Theorising the Rise of Regioness“, *New Political Economy*, Vol. 5, No.3., 2000, str. 457.

nacionalnih država) praćena je porastom međuzavisnosti zemalja usled globalizacije. Ćetvrto, dolazi do prihvatanja neoliberalnog koncepta ekonomskog razvoja, kao i do promene političkih sistema u zemljama u razvoju i post-komunističkim zemljama. Današnji regionalizam jeste ekstrovertan, pre nego introvertan budući da se zasniva na međuzavisnosti i uspostavljanju međusobne saradnje između zemalja (kao i delova nacionalnih država). Pod uticajem navedenih promena dolazi do širenja postojećih i/ili nastanka novih regionalnih programa/projekata kao što su ASEAN (Asocijacija zemalja Jugoistoćne Azije), APEC (Azijsko-Pacićka ekonomska saradnja), ECOWAS (Ekonomska zajednica zemalja Zapadne Afrike), EU (Evropska unija), Mercosur (Andean Community and Southern Common Market), NAFTA (Severnoamerički sporazum o slobodnoj trgovini), SADC (Zajednica za razvoj Južne Afrike)¹³¹. U periodu između 1990. i 1994. godine u okviru Generalnog sporazuma o carinama i trgovini (GATT) potpisana su 33 regionalna trgovinska sporazuma. U pitanju je bilo povećanje od 300% u odnosu na ukupan broj potpisanih sporazuma koji je evidentiran do 1980. godine i porast od blizu 30% svih međunarodnih sporazuma potpisanih od 1948. godine. Najveći broj regionalnih trgovinskih sporazuma potpisan je tokom 1990-ih godina, budući da je njihov broj iznosio oko 40 početkom, a 160 na kraju pomenute deкаде. Regionalni trgovinski sporazumi (RTS) nastavljaju da se umnožavaju nesmanjenom brzinom. Sredinom januara meseca 2012. godine, bilo je potpisano ukupno 511 ovakvih sporazuma koji su evidentirani u okviru GATT-a i, kasnije, u okviru STO. Od pomenutog ukupnog broja, oko 90 odsto jesu sporazumi o slobodnoj trgovini, dok ostatak čine carinske unije¹³². Osnovu regionalne saradnje na internacionalnom planu danas predstavljaju različiti ugovori koji se kreću od sporazuma o slobodnoj trgovini do ekonomskih unija. Naime, postoji više nivoa/oblika (regionalne) ekonomske integracije: (a) zona slobodne trgovine, (b) carinska unija, (c) zajednićko tržište, (d) ekonomska unija i (e) politićka unija.

Prema Hetneu¹³³ postoji nekoliko razloga zbog kojih regionalne integracije na internacionalnom nivou dobijaju na znaćaju. Centralna tema u vezi sa internacionalnim regionalnim integracijama bila je trgovina. Regionalna saradnja uglavnom je imala neki oblik trgovinskog „bloka“, što je, sa svoje strane, doprinosilo formiranju razlićitih stavova teoretićara

---

¹³¹ Naravno, u pitanju su samo neke, po našoj oceni najpoznatije i najrelevantnije regionalne integracije, a koje su nastale kao rezultat saradnje nacionalnih država. Više videti, na primer u: M. H. Marchand, M. Boas and T. M. Shaw, „The political economy of new regionalisms“, *Third World Quarterly*, Vol. 20, No. 5, 1999, str. 897.

¹³² Prema: http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm (uvid u stranicu 29.04.2012.)

¹³³ B. Hettne, „Beyond the ‘New’ Regionalism“, *New Political Economy*, Vol. 10, No. 4, 2005, str. 550-554.

– od toga da pomenuti trendovi vode ka novoj eri protekcionizma, do onih da će rezultat biti slobodna trgovina na globalnom nivou. Pomenuti autor razlikuje nekoliko vrsta regionalizma: (a) trgovinski blokovi, (b) monetarni regionalizam, (c) razvojni regionalizam i (d) bezbednosni regionalizam. *Regionalni trgovinski sporazumi* se mogu ocenjivati sa stanovišta da li doprinose zatvaranju ili, pak, otvaranju i širenju multilateralnog trgovinskog sistema. Tokom ere „starog regionalizma“ u 1950-im i 1960-im godinama, RTS imali su pretežno protekcionistički karakter, te ga savremeni ekonomisti ocenjuju kao pogrešan. Intenziviranje globalnih tokova i dominacija STO primorala je manje razvijene zemlje da započnu regionalnu saradnju kako bi zaštitile svoje privrede. Monetarna pitanja dugo su zanemarivana u regionalnim diskusijama, budući da je fokus bio na pomenutim trgovinskim sporazumima. No, sa pojavom ozbiljnijih finansijskih kriza i njihovih negativnih implikacija na veći broj zemalja, postaje jasno da problemi zahtevaju zajednički odgovor, odnosno reakciju na nivou saradnje više zemalja. Najvažniji cilj *monetarnog regionalizma* jeste očuvanje monetarne stabilnosti. Kao i trgovinski sistem i finansijski sistem je asimetričan. Finansijska stabilnost jeste globalni problem. Međutim, globalni instrumenti i mere koji se preduzimaju imaju negativan uticaj na slabije, manje razvijene zemlje. Dakle, potrebne su regionalne monetarne institucije, koje treba da spreče ekstremnu volatilitet. Posledice azijske finansijske krize iz 1997. godine, jasno su ukazale na činjenicu da postoji izražena međuzavisnost zemalja, čak i konkurentskih regiona (zemlje ASEAN-a i APEC-a), kao i na fakat da globalni instrumenti nisu dovoljni da osiguraju stabilnost. Pomenuta finansijska kriza značajna je zato što ranije (pre 1997. godine) nije bilo čak ni inicijativa izvan Evrope da se razmatraju pitanja koja se odnose na upravljanje finansijskom stabilnošću u zemljama koje pripadaju različitim regionima. Iako monetarni regionalizam u Evropi ima svoje nedostatke, svakako da demonstrira značaj institucionalizovanja i zajedničkog pristupa vođenju ekonomske politike. Japan je svojevremeno izneo predlog da se osnuje Azijski monetarni fond, ali je takva ideja naišla na odbijanje od strane MMF-a, SAD-a i EU. *Razvojni regionalizam* se može označiti kao ujedinjavanje napora grupe zemalja koje pripadaju istom geografskom području sa ciljem da ojačaju kapacitete (internacionalne) regionalne ekonomije, kao i međusobnu ekonomsku komplementarnost. Zemljama na raspolaganju stoje trgovinski sporazumi, kao i sveobuhvatne razvojne strategije. Ove ideje bile su jedan od pokretača evropskog modela regionalizma, koji je danas oličen u EU. Poučene iskustvom evropskih zemalja, u drugim delovima sveta nacionalne države su takođe nastojale da formiraju slične integracije – ASEAN, Mercusor,

SADC. Uzimajući to u obzir, jasno je da je razvojni regionalizam izvodljiv samo ukoliko se odvija unutar multidimenzionalnih i sveobuhvatnih regionalnih organizacija/integracija, jer jedino one mogu da iskoriste efekte „prelivanja“ i veze između trgovinskih i netrgovinskih, kao i ekonomskih i političkih sfera. Na primer, NAFTA jeste tipičan trgovinski sporazum, te nije realno očekivati da može da iskoristi pomenute veze. Iako je prva generacija regionalnih integracija bila uglavnom motivisana ekonomskim razlozima, novija istraživanja i teorije ukazuju na to da *bezbednosni regionalizam* predstavlja jedan od važnih razloga koji utiče na nacionalne države da međusobno sarađuju. U pitanju je zaštita od mogućeg „prelivanja“ lokalnog konflikta u zemlje u okruženju, kao i od mogućeg uticaja spoljnog faktora na stabilnost unutar zemlje (diplomatsko uplitanje, vojna intervencija, konfliktna rezolucija i sl., koje mogu biti preduzete od strane nekog regionalnog tela). Regionalna saradnja između zemalja, koja se zasniva na bezbednosti ima za cilj da osigura mir unutar zemalja (intraregionalno) i eksternu saradnju u oblasti izgradnje dobrih odnosa (interregionalno).

Prethodni pregled ukazao je na razloge zbog kojih se širi i jača internacionalna regionalna saradnja. Jedna „jednostavnija“ i kraća lista razloga mogla bi da identifikuje dve glavne grupe razloga: (a) političke i (b) ekonomske¹³⁴.

1.2.4. Regionalni razvoj: sistematizacija značajnijih teorija i modela

Tokom više od pedeset godina svog postojanja, regionalna ekonomija je kao naučna disciplina obuhvatila veliki broj pristupa, teorija i modela koji su za cilj imali pojašnjenje prostornog rasporeda ekonomskih aktivnosti, te regionalnog razvoja uopšte. Interpretativna sposobnost pojedinačnih teorija i modela razlikovala se u zavisnosti od konkretnih pretpostavki. Na ovom mestu ističemo kategoriju koja je, po mnogo čemu, opredeljivala sposobnost teorijskih modela da objasne realnost. U pitanju je *prostor*, koji je kao faktor regionalnog rasta i razvoja različito tretiran kroz istoriju razvoja regionalne ekonomije kao naučne discipline. Namera nam je da u ovom odeljku razmatrajući pojedine teorijske pravce i njihove doprinose razvoju regionalne ekonomije, kroz jednu istorijsko-hronološku perspektivu, bliže rasvetlimo shvatanje prostora u modelima regionalnog rasta i razvoja. U tom kontekstu izvršićemo, na jedan drugačiji način, klasifikaciju, te grupisanje znatnog broja do danas

---

¹³⁴ M. Miljković, „Regionlani razvoj u uslovima globalizacije“, *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*, Ekonomski fakultet, Niš, 2007, str. 92-93.

poznatih teorija o regionalnom rastu i razvoju. Dakle, *tretman prostora* poslužiće nam kao kriterijum za razvrstavanje, a potom i grupisanje teorija. Pomenuto tretiranje prostora pomoći će nam da teorije razvrstamo na: *teorije o regionalnom rastu* i *teorije o regionalnom razvoju*.

Odluka o tome gde se locirati, za pojedinačne mikroekonomske subjekte, slična je odlukama u vezi sa izborom proizvoda i usluga koji će se proizvoditi/kupovati, o tehnologiji koja će se upotrebljavati i sl. Proizvodni resursi nisu ravnomerno raspoređeni u prostoru. Usled nejednake kvalitativne i kvantitativne geografske/prostorne distribucije resursa, pitanje alokacije faktora kompleksnije je nego što se inače percipira. Prostor utiče na funkcionisanje ekonomskog sistema. Razlog tome jeste činjenica da se izvorište ekonomskih prednosti (nedostataka), poput raspoloživosti proizvodnih faktora i/ili sirovina nalazi u prostoru. Prostor takođe opredeljuje određene geografske prednosti (manjkavosti), kao što su (ne)pristupačnost području. Koncentrisanje ekonomskih aktivnosti u prostoru, takođe može biti izvor određenih prednosti – prostorna blizina i povezanost smanjuju nivo transakcionih troškova, što doprinosi povećanju efikasnosti poslovanja. Prostorni raspored resursa i razvojnih potencijala samo u retkim slučajevima jeste određen egzogenim faktorima, a u daleko većoj meri je endogenog karaktera: nivo ljudskog i socijalnog kapitala, kvalitet prirodnih resursa unapređen čovekovim radom, pristupačnost (dominantno određena kvalitetom izgrađene infrastrukture) itd.

Regionalna ekonomija jeste grana ekonomske nauke koja uvažava dimenziju „prostor“ u svojim analizama. Štaviše, ona „prostor“ redefiniše u „teritoriju“ koja postaje glavni fokus u analizi. U pomenutom kontekstu regionalni modeli rasta i razvoja tretiraju teritoriju kao jedinicu posmatranja, a prostor kao nezavisni faktor proizvodnje budući da poslovanje u određenom lokalitetu može biti generator i izvor statičkih i dinamičkih prednosti za kompanije, s obzirom da je klasterisanje važna determinanta konkurentnosti¹³⁵. Iako može delovati pomalo trivijalno to što se ističe značaj prostora za ekonomske aktivnosti, činjenica je da je ekonomska teorija tek odnedavno počela da ga uvažava (prednost se davala sektorskoj i vremenskoj dimenziji razvoja).

Regionalna ekonomija kao disciplina treba da, između ostalog, odgovori na sledeća pitanja: kojom (ekonomskom) logikom se rukovode preduzeća i domaćinstva prilikom izbora lokacije, koji su ekonomski razlozi za nastanak i održivost velikih ekonomskih celina, poput velikih urbanih centara, i zašto su određena područja (regioni, gradovi) razvijenija od drugih?¹³⁶

---

¹³⁵ B. Asheim, P. Cooke and R. Martin, *Clusters and Regional Development: Critical reflections and explorations*, Routledge, New York, 2006, str. 35-37.

¹³⁶ Vidi: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str. 3.

Nastojanje da se pruže odgovori na ova i slična pitanja generisalo je dve velike grupe teorija, unutar regionalne ekonomije kao naučne discipline¹³⁷: *teorije lokacije* i *teorije regionalnog rasta (razvoja)*. **Teorija lokacije** obezbedila je regionalnoj ekonomiji identitet, u naučno-disciplinarnom pogledu, te kao takva čini njenu teorijsko-metodološku osnovu. U pitanju je mikroekonomska disciplina, koja ima pretežno statički karakter i pristup. Dominantan cilj ove teorije jeste da istraži i objasni izbore lokacije pojedinaca i preduzeća (kao mikroekonomskih subjekata), ali i da analizira disparitete u prostornom rasporedu ekonomske aktivnosti, koji nastaju kao rezultat pojedinačnih izbora kada je u pitanju lokalitet za život i rad. Teorija lokacije prostor tretira kao kontinuelnu kategoriju, bez ikakvih granica. Pomenuto tzv. *fizičko-metričko* tretiranje prostora omogućava teoriji lokacije da izbor mikroekonomskih subjekata u vezi sa lokacijom posmatra nezavisno od ograničenja koja postoje u realnosti (fizičke granice između zemalja, ali i one koje nemaju administrativni karakter – prirodne, jezičke, kulturne barijere i sl.). **Teorija regionalnog rasta (razvoja)** u suštini ima makroekonomski karakter, ali se od čistog makroekonomskog pristupa razlikuje po tome što u obzir uzima teritorijalni pristup. Analogno mikroekonomskoj osnovi makroekonomije, utemeljenje teorije regionalnog rasta (razvoja) čini teorija lokacije. Sa svoje strane, teorija regionalnog rasta prostor posmatra kao teritorijalne celine koje su međusobno odvojene, ali interno homogene (prostor se tretira kao *razdvojeno-homogen*). Kombinovanjem navedenih krajnosti, kada je tretman prostora u pitanju (fizičko-metrički i razdvojeno-homogen), pojavljuju se i drugačije percepcije prostora kao kategorije, koje jesu utemeljenje za druge grupe teorija o regionalnom razvoju. Treći način da se prostor uvrsti u ekonomsku analizu jeste njegovo viđenje kao zaokružene teritorijalne celine, koja je, ovoga puta, interno diversifikovana/nehomogena, ali povezana i međuzavisna. Teorije koje proizilaze iz ovakvog poimanja prostora jesu teorije lokalnog/regionalnog razvoja koje se baziraju na internoj, međusobnoj povezanosti i međuzavisnosti učesnika u ekonomskom životu unutar svakog pojedinačnog područja/regiona. Opisana tri načina za poimanje prostora još uvek su odvojene koncepcije u ekonomskoj nauci, mada ih novije teorije o lokalnom rastu, koje se zasnivaju na rastućim prinosima mikroekonomskih subjekata usled koncentracije/klasterizacije, tretiraju kao povezane. U pitanju je četvrti način za tretman prostora, kao interno diversifikovanog, ali bez shvatanja da prostor/region zahvaljujući svojim karakteristikama predstavlja „rezervoar“ (izvor) rastućih prionosa, već je pretpostavka da se

---

¹³⁷ Prema: R. Capello, „Space, growth and development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 34.

rastući pronosi ostvaruju na nivou pojedinačnog preduzeća (mikroekonomskog subjekta), a ne zahvaljujući karakteristikama područja u kojem preduzeća posluju (što je bio slučaj u prethodnom, trećem načinu na koji se prostor tretira).

Broj i raznovrsnost modela, teorija i konceptualnih pristupa u domenu regionalne ekonomije danas je tako veliki da postoji realna potreba za njihovom svojevrsnom sistematizacijom, koja bi, ujedno, predstavljala i razvoj ekonomske misli u ovoj oblasti, počevši od prvih teorija lokacije iz 1940-ih, pa do najnovijih teorija endogenog rasta i teorije „nove ekonomske geografije“. Na ovom mestu prikazaćemo jednu takvu sistematizaciju različitih teorija, u čijoj osnovi se nalazi različit tretman prostora kao: (a) fizičko-metričkog, u tradicionalnim teorijama lokacije, (b) homogeno-razdvojenog u teorijama regionalnog rasta iz 1950-ih i 1960-ih, (c) diversifikovano-povezanog, na kojem se zasnivaju teorije lokalnog/regionalnog razvoja iz 1970-ih i 1980-ih, i (d) diversifikovano-atomiziranog, što je karakteristično za nove teorije endogenog rasta i modele „nove ekonomske geografije“¹³⁸.

Regionalni razvoj jeste disciplina koja „pokriva“ širok spektar pitanja i problema, a koji se prevashodno odnose na iznalaženje adekvatnih rešenja u ostvarivanju ekonomskog napredovanja regiona (bilo u apsolutnom, bilo u relativnom smislu). Shodno tome, regionalni razvoj najuže je povezan sa ciljevima efikasnosti (optimalna upotreba ograničenih resursa) i ciljevima pravičnosti (poput društvene kohezije i pravične raspodele dohotka i bogatstva, što se u poslednje vreme u literaturi naziva i „teritorijalnom kohezijom“). Sa druge strane, ne treba izgubiti iz vida ni to da moderna teorija regionalnog razvoja mora da uvaži i zahteve održivosti, koji se, pre svega, odnose na očuvanje ekoloških resursa i kvaliteta života. Dakle, regionalni razvoj ne svodi se isključivo na „takmičenje“ za retke resurse, već je u novije vreme sve više fokusiran na stvaranje ekoloških uslova za održivo poslovanje, rad i vođenje kvalitetnog života. U pomenutom kontekstu, pokretači regionalnog razvoja jesu efikasnost, pravičnost i održivost¹³⁹. Dva su osnovna trenda koja su odlučujuće uticala na teorijski razvoj regionalne ekonomije tokom poslednje dve decenije: (a) potreba za više realizma u teorijama i (b) zaokret ka dinamičkim, umesto statističkim pristupa. U Tabeli 1.2.1. sumiran je uticaj pomenutih trendova na teorije regionalnog rasta i razvoja.

---

¹³⁸ Prema: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007.

¹³⁹ Videti: R. Capello and P. Nijkamp, „Regional growth and development theories revisited“, u: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 301-305.

Teorije regionalnog rasta pokušavaju da na formalan, odnosno kvantitativan način objasne dinamiku (rast ili pad) odabranog makroekonomskog agregata (dohotka, zaposlenosti itd.) na nivou regiona, dok teorije regionalnog razvoja nastoje da identifikuju i kvalitativne, opipljive i neopipljive, elemente rasta na regionalnom nivou.

Tabela 1.2.1. Savremene tendencije teorija u regionalnoj ekonomiji

Teorije / trendovi	Teorije regionalnog rasta	Teorije regionalnog razvoja
Više realizma u teorijskim pristupima	Determinante endogenog rasta	Neopipljiva imovina i resursi kao izvor regionalne konkurentnosti
	Uvažavanje značaja koji u modelima rasta imaju interaktivno ponašanje, kao i procesi koji se odvijaju u prostoru: oba za efekat imaju rastuće prinose na obim	Determinante uspeha klastera MSP, lokalnih aglomeracija
	Uvažavanje nesavršene konkurencije u modelima rasta	Aktivna uloga regiona u procesu kreiranja znanja
	Rast kao dugoročni proces zasnovan na konkurentnosti	
	Tehnički progres kao endogeni faktor rasta	
Dinamički umesto statičkog pristupa	Nelinearna (eksponencijalna/rastuća) međuzavisnost kompleksnih sistema koji figurišu u prostoru	Dinamički umesto statičkih aglomerativnih procesa

Izvor: R. Capello and P. Nijkamp, „Regional growth and development theories revisited“, u: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 306.

Vratimo se na razvrstavanje teorija prema shvatanju/tretmanu prostora. Sve teorije ćemo podeliti i svrstati u četiri velike grupe. Kao što je već pomenuto, obeležje na osnovu kojeg ćemo ih razvrstati u pojedinačne grupe jeste način tretiranja prostora. Poimanja prostora opredeljuje i način na koji teorija objašnjava regionalni rast i razvoj. Pored pomenutog kriterijuma (tretman prostora) za podelu teorija, koristićemo još jedan dodatni potkriterijum – *interpretacija rasta* - pomoću kojeg ćemo još detaljnije odrediti prirodu i vrstu teorija regionalnog razvoja. Dakle, u okviru svake od pomenutih četiri grupa teorija izvršićemo detaljniju podelu u zavisnosti od toga šta se podrazumeva pod regionalnim rastom: (i) povećanje proizvodne efikasnosti i po tom osnovu uvećavanje makroekonomskih agregata – intenzivan tip (prim.

D.M.), (ii) eksploatacija raspoloživih resursa, rada/kapitala – ekstenzivan tip (prim. D.M.) i (iii) permanentno povećavanje konkurentnosti putem inovacija.

(a) Teorije lokacije i „fizičko-metrički“ prostor

Prva i najstarija grupa teorija o regionalnom razvoju može se zajedničkim nazivom označiti kao **teorije lokacije**. Ono što je zajedničko svim teorijama koje se mogu svrstati u ovu grupu jeste to što prostor posmatraju kao čisto geografsku kontinuelnu (neprekidnu) kategoriju koja se može odrediti pomoću fizičkog rastojanja i visine transportnih troškova između lokaliteta. Dakle, prostor kao kategorija ima indirektan značaj u teorijama lokacije, a preko delovanja mehanizma transportnih troškova na visinu cena. Mikroekonomski subjekti (preduzeća) vrše izbor lokacije sa ciljem da minimiziraju transportne/transakcione troškove, deleći na taj način tržište između sebe. Teorije lokacije nastoje da objasne distribuciju ekonomske aktivnosti u prostoru, odnosno da odrede faktore koji utiču na izbor lokacije mikroekonomskih subjekata. Dodatna pretpostavka u ovim modelima jeste da je prostor potpuno homogen (ima potpuno iste karakteristike u svakoj tački), odnosno da je iz analize izuzeta mogućnost da bilo kakva njegova karakteristika/različitost u nekoj tački odredi teritorijalnu koncentraciju aktivnosti. Odluke u vezi sa izborom lokacije mikroekonomskih entiteta isključivo su posledica delovanja dva procesa sa suprotnim dejstvom: transportnih troškova, koji utiču na disperziju aktivnosti u prostoru, i efekata aglomeracije, koji doprinose prostornoj koncentraciji. Balansirajući delovanje dveju „suprotstavljenih“ snaga (centrifugalnih i centripetalnih sila), ova grupa modela/teorija objašnjava koncentrisanje ekonomske aktivnosti čak i u prostoru koji je tretiran kao perfektно homogena kategorija.

U okviru ove grupe, može se izvršiti diferenciranje teorija u zavisnosti od pretpostavke vezane za prostornu/teritorijalnu strukturu i raspored ponude i tražnje, što se odražava na ciljeve pojedinih teorija. Izdvaja se nekoliko grupa modela. *Prva* pretpostavlja da su tržišta finalnih proizvoda i sirovina/proizvodnih faktora „tačkasto“ i neuređeno raspoređena u prostoru. U tom slučaju izbor lokacije vrši se na osnovu namere da se minimiziraju transportni troškovi između alternativnih lokacija i pod uticajem efekata aglomeracije (teorije lokacije minimalnog troška). Kao primer za ovu grupu teorija, navodi se model koji je razvio A. Weber. *Drugu* grupu modela čine oni koji imaju vrše prostornu podelu tržišta (*market areas*) između većeg broja proizvođača koji su prisutni na tržištu. Ovi modeli polaze od pretpostavke da je

tražnja fiksirana i ravnomerno raspoređena u prostoru, a da se proizvođači raspoređuju i prilagođavaju mestima u kojima postoji tražnja. Lokaciona ravnoteža određena je maksimiziranjem profitne funkcije proizvođača, gde svaki od njih kontroliše sopstveni deo tržišta (teorije lokacije maksimalnog profita). Kao poznati primeri za ovu grupu teorija iz literature se mogu izdvojiti teorije A. Lösch-a i H. Hotelling-a. Potom, *treća grupa* koja se može identifikovati ima za zadatak da objasni prostorni raspored proizvođača u odnosu na proizvodne faktore (*production areas*). Pretpostavka je da je tražnja „tačkasto“ i neravnomerno raspoređena u prostoru (primera radi grad, ili gradsko jezgro), dok se ponuda prilagođava (ovo je suprotno prethodnoj grupi teorija lokacije). Pitanje je kako će proizvođači koji koriste zemlju kao proizvodni faktor da je raspodele između sebe pozicionirajući se u prostoru, a u odnosu na tražnju koja je, kao i zemljište, fiksirana. Prostorna ravnoteža postiže se optimizacijom odnosa između transportnih troškova (pristup tražnji) i troškova zemljišta (cena zemljišta opada proporcionalno udaljavanjem od centra). Logiku ovih modela predstavljaju modeli J. H. Von Thünen-a i W. Alonso-a, kao i škole „nove urbane ekonomije“. Konačno, analizom literature može se uočiti i četvrta grupacija u okviru teorija lokacije koja za predmet analize ima ekonomske i društvene mehanizme koji regulišu veličinu teritorijalnih aglomeracija, njihovu funkcionalnu i ekonomsku specijalizaciju, kao i njihov teritorijalni raspored. Ovi modeli predstavljaju kompleksniju i uopšteniju teoriju lokacije i strukturu ekonomskih odnosa koji mogu da objasne postojanje različitih teritorijalnih aglomeracija (po veličini i strukturi) unutar opšte prostorne ravnoteže. Osnovni doprinos razvoju ovakvih teorija lokacije dali su W. Christaller i A. Lösch.

(b) Teorije regionalnog rasta i „homogeno-razdvojen“ prostor

Druga grupa teorija regionalnog razvoja nastoji da objasni zašto se rast i ekonomski razvoj dešavaju na regionalnom nivou. Za razliku od prethodne grupe teorija, u ovom slučaju teorije i modeli se odnose na tačno definisan, teritorijalno ograničen i „uokviren“ prostor subnacionalnog nivoa (region, okrug, grad ili neka druga teritorijalna celina sa specifičnim ekonomskim karakteristikama). Predmet analize regionalne ekonomije jeste određeni subnacionalni teritorijalni sistem i njegov kapacitet da razvije sopstvenu ekonomsku aktivnost, da privuče novu poslovnu aktivnost i da generiše društveno-ekonomske uslove za održivi razvoj. U pomenutom kontekstu, regionalni ekonomski razvoj predstavlja sposobnost

lokalnog/regionalnog ekonomskog sistema da pronade svoju ulogu, konstantno je održava i, po potrebi, ponovo generiše, u međunarodnoj podeli rada, a pomoću kreativne upotrebe resursa kojima raspolaže. Teorije koje se mogu svrstati u ovu grupu nastoje da otkriju razloge zbog kojih postoje regioni koji su razvijeniji i oni koji su manje razvijeni, zašto neki regioni rastu brže od drugih, odnosno koji to faktori određuju rast na lokalnom/regionalnom nivou?

Prve teorije o regionalnom rastu nastale su kao posledica napuštanja pretpostavke da je prostor kontinuelan i fizički neograničen (metrički) i prihvatanja shvatanja prostora kao homogeno-razdvojene kategorije. Ovo je u potpunosti suprotno u odnosu na teorije lokacije. Geografski prostor „izdeljen“ je na regione, zasebna područja ograničene veličine (koja se često poklapaju sa administrativnim podelama unutar država) koja su unutar sebe potpuno homogena, u smislu da u svakom delu regiona postoje identični uslovi za razvoj, identični uslovi na strani ponude (raspoloživost i struktura faktora, proizvodna struktura), kao i na strani tražnje (preferencije potrošača su identične u svakom delu regiona). Prednost ovakvog poimanja prostora jeste mogućnost primene makroekonomskih modela koji se mogu lako interpretirati. Ono što je, sa druge strane, nedostatak ove grupe teorija jeste to što u potpunosti zanemaruju i odbacuju ranija dostignuća teorije lokacije. Dakle, u ovim modelima nije predviđena mogućnost bilo kakve međuregionalne saradnje, kooperacije i aglomeracije. Regioni se posmatraju kao potpuno odvojene celine („izolovane“), bez mogućnosti da saraduju. Pretpostavka ovih teorija jeste da neravnomerna distribucija resursa, proizvodnih činilaca, nejednako distribuirana tražnja i njeni uslovi, kao i međuregionalne razlike u proizvodnoj strukturi jesu faktori koji određuju postojanje teritorijalnih/regionalnih dispariteta, budući da regioni mogu za svoj rast koristiti samo one resurse kojima raspolažu u okviru sopstvenih „granica“. Prostor u ovom slučaju ima potpuno pasivnu ulogu u procesu razvoja i posmatra se isključivo kao „rezervoar“ faktora razvoja (u fizičkom smislu). Neki teoretičari, stoga, svoje tumačenje regionalnog razvoja svode na alokaciju ukupnog razvoja nacionalne privrede između regiona (tzv. konkurentski regionalni rast). Teorije i modeli koji prostor posmatraju na opisani način imaju za cilj da objasne trend rasta pomoću kvantitativnih sintetičkih pokazatelja razvoja – zaposlenost, dohodak i sl. Istina, zbog toga se gube kvalitativne informacije o razvoju, ali je prednost ovakvog modeliranja to što na „elegantan“ način omogućava predviđanje razvojne putanje regiona. Unutar ove grupe teorija pravi se razlika između onih koje rast posmatraju kao povećavanje proizvodnje i zaposlenosti u kratkom roku, do onih koje kao cilj rasta vide dugoročno povećanje proizvodnje uz poboljšavanje individualnog blagostanja (veće zarade i

društveni proizvod po glavi stanovnika, povoljnije cene, ravnomernija raspodela dohotka i bogatstva itd.). U ovu grupu ubrajaju se *neoklasične teorije regionalnog rasta, teorija izvozne baze, teorija proizvodne baze, teorija međuregionalne trgovine*, koje su razvijene iz različitih grana glavnih teorijskih pravaca u ekonomiji tokom 1950-ih i 1960-ih godina (neoklasična ekonomija, razvojna ekonomija, ekonomija međunarodne trgovine).

(c) Teorije lokalnog razvoja i „diversifikovano-povezan“ prostor

Ova grupa teorija poima prostor kao diversifikovanu kategoriju, koja nije interno homogena. Nova koncepcija prostora pruža mogućnost analitičarima da unutar posmatranih teritorija identifikuju njihove različite karakteristike. Pomenuta promena u percepciji dozvoljava da ekonomska aktivnost, proizvodni činioci, tražnja, sektorska struktura itd. budu tretirani kao prostorno heterogene kategorije unutar pojedinačnih regiona (osnovnih jedinica posmatranja), što na teritorijalne odnose „baca“ novo svetlo. Unutar samih regiona stvaraju se „polovi“ razvoja. Aktivnosti, resursi, struktura ekonomskih i tržišnih odnosa generiše kumulativne procese teritorijalnih aglomeracija. Dakle, uvođenje nove pretpostavke o heterogenosti prostora/teritorije u modeliranje doprinosi povezivanju prethodne dve grupe teorija. Delovanje aglomeracionih (centripetalnih) sila, koje je karakteristično za teoriju lokacije, uvodi se kao varijabla u teorije regionalnog razvoja, postajući jedan od glavnih izvora lokalnog/regionalnog razvoja. Dodatna razlika jeste to što se prostor sada ne definiše više kao razdvojena i „uokvirena“ kategorija, već se posmatra nešto apstraktnije – formira se kao skup odnosa i veza između tržišnih aktera. Dakle, prostor nema više karakter administrativne kategorije koja je fizički ograničena i određena, već „granice“ regiona imaju više „neopipljiv“ i fleksibilan karakter budući da ga definišu i formiraju tržišne, ekonomske i društvene relacije između aktera koji pripadaju posmatranom regionalnom ekonomskom sistemu. Iz ove dve nove pretpostavke proizilazi naziv „diversifikovano-povezan“ prostor. Kada se prostor razume na opisani način, teorije radikalno menjaju svoju prirodu, interpretativnu sposobnost i cilj. Makroekonomski i makro-teritorijalni pristup ustupaju mesto mikro-teritorijalnim i mikro-bihejviorističkim objašnjenjima regionalnog razvoja. Napušteno je određenje regiona kao dela nacionalnog sistema koji je interno potpuno homogena celina i funkcioniše samostalno. Uvodi se novo shvatanje prema kojem ekonomski razvoj regiona određuju pojedinačni mikroekonomski subjekti čije se ponašanje izučava u kontekstu izbora lokacije, proizvodnih i

investicionih kapaciteta, konkurentnosti, ali i odnosa sa ostalim učesnicima, lokalnim institucijama i širim okruženjem. Dalje, ova grupa teorija napušta stav koji je dominirao – da se razvoj tumači samo kao povećanje dohotka i zaposlenosti – već se razvoj određuje kao pospešivanje svih opipljivih i neopipljivih činilaca koji dugoročno determinišu konkurentnost i mogućnosti za njeno održavanje i povećavanje tokom vremena. Ova grupa teorija identifikuje elemente koji doprinose snižavanju troškova poslovanja u lokalnom/regionalnom području, na osnovu čega subjekti koji u njemu posluju (a time i samo područje) postaju konkurentniji. Postoje dve osnovne grupe pomenutih elemenata: (i) oni koji imaju egzogeni karakter u odnosu na lokalni kontekst i (ii) oni koji su endogenog karaktera. *Egzogena grupa* elemenata nastaje izvan lokalnog sistema i njihov uticaj na razvoj lokaliteta prenosi se slučajno/spontano ili namerno/planski. Primera radi, kao egzogeni izvor lokalnog rasta može se pojaviti sasvim slučajno prisustvo dominantnog preduzeća ili velike multinacionalne kompanije u lokalnom poslovnom okruženju; zatim, difuzije inovacija unutar lokalnog sistema koje su generisane izvan njega; izgradnja određene infrastrukture od strane eksternih (centralnih) vlasti¹⁴⁰. Iako prisustvo ovih faktora nije rezultat unutrašnjih karakteristika, kapaciteta, snaga i doprinosa, činjenica je da ti faktori mogu trajno izmeniti položaj lokalnog/regionalnog ekonomskog sistema, te njegovu razvojnu putanju. *Endogeni elementi* uglavnom se odnose na preduzetničku sposobnost i lokalne proizvodne faktore. Takođe, važni su i „meki“ činioci poput upravljačkih sposobnosti i veština lokalnih ekonomskih, društvenih i institucionalnih aktera da kontrolišu proizvodni proces, pružaju mu neophodnu podršku tokom transformisanja i inoviranja. Delovanje ovih elemenata dodatno se pojačava i poboljšava usled teritorijalne sinergije koja generiše procese privlačenja znanja i učenja unutar lokalnog/regionalnog ekonomskog sistema, zatim kreiranja mreža ekonomskih i društvenih odnosa koji ekonomske transakcije i poslovanje čine bržim i jeftinijim.

Opisano poimanje prostora omogućava napuštanje stava da se pitanje regionalnog razvoja svodi na alokaciju raspoloživih resursa između regiona (karakteristika tzv. konkurentskog rasta)¹⁴¹. Umesto toga, regionalni razvoj shvata se kao proces koji „izrasta“ iz

---

¹⁴⁰ Mnoge teorije usvojile su ideju egzogenog faktora kao pokretača regionalnog razvoja: prisustvo dominantnog preduzeća (F. Perroux), podsticaj u obliku infrastrukture (Aschauer i Biehl), prostornu difuziju eksterno kreiranih inovacija (Hägerstrand) itd. Prema: R. Capello, „Space, growth and development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 48 (vidi fusnotu br. 13 u navedenom radu).

¹⁴¹ Pomenuto shvatanje rasta, karakteristično je za neoklasične teorije interregionalnog rasta koje pretpostavljaju da je stopa nacionalnog rasta egzogeno određena, a da se problem regionalnog razvoja svodi na regionalnu

lokalnih/regionalnih proizvodnih kapaciteta, konkurentnosti, inovativnosti i kreativnosti. Efekat jeste da se nacionalna stopa privrednog rasta dobija kao suma rasta ostvarenog u pojedinačnim regionima. Rast se, dakle, ne raspodeljuje između regiona, već se, prema ovoj grupi teorija, endogeno generiše u samim regionima u zavisnosti od njihovih internih razvojnih kapaciteta, čineći u zbiru i nacionalni rast (generički model regionalnog rasta)¹⁴².

Interpretacija prostora kao diversifikovano-povezane kategorije „vraća“ teorijama regionalnog razvoja jedan od osnovnih postulata teorije lokacije, a to je delovanje efekata ekonomija aglomeracije, dajući im obeležje osnovnog pokretača regionalnog i lokalnog razvoja putem postizanja unutarregionalne efikasnosti proizvodnih procesa. Osnovni cilj ovih teorija jeste da pruže objašnjenje u vezi sa konkurentnošću teritorijalnih sistema, determinantama lokalnog razvoja, kao i u vezi sa kapacitetima područja da postignu i održavaju svoje mesto u međuregionalnoj i međunarodnoj podeli rada. Drugim rečima, treba da ukažu na lokalne uslove koje omogućavaju lokalnim/regionalnim sistemima da ostvare visoke stope rasta i razvoja¹⁴³. Ova grupa teorija, dakle, predstavlja maksimalno moguće približavanje teorije lokacije i teorije regionalnog rasta i čini suštinu regionalne ekonomije, budući da pruža teorijsku, metodološku i naučnu osnovu za primenu koncepta generičkog rasta. Punu primenu ove teorije dobile su tokom 1970-ih i 1980-ih godina, zagovarajući da prostor može biti generator prednosti upravo usled delovanja ekonomije obima i aglomeracija, koje stvaraju sinergiju i kumuliraju rast. Veze i odnosi među akterima koji postoje unutar teritorije smatraju se izvorima rasta. Teorija polova rasta F. Perroux-a, predviđa da se usled fizičke blizine stvaraju stabilne relacije koje doprinose kumulativnosti i koncentraciji rasta. Popularni „bottom-up“ procesi lokalnog razvoja, koji su afirmisani 1970-ih, zasnivaju se na tzv. inovativnim miljeima (*innovative milieux*) koji, sa svoje strane, nastaju u prostoru kao sistem lokalizovanih tehnoloških eksternalija: opipljivi i neopipljivi faktori usled blizine, pristupačnosti i međusobne povezanosti povećavaju produktivnost i inovativnost lokalnih preduzeća. Pored toga, unapređuje se kvalitet javne uprave, koja postaje sposobna da ujedini zajednicu, da obezbedi sinergetsko delovanje i saradnju privatnih preduzeća i javnih institucija. Sve navedeno deluje u pravcu stvaranja socijalnog kapitala unutar konkretne teritorije.

(re)distribuciju takvog rasta. Shodno tome, rast u jednom regionu može nastati isključivo na štetu rasta drugih regiona (igra sa nultom sumom).

¹⁴² O razlici između konkurentskog i generičkog rasta videti u: Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 76-77.

¹⁴³ Prema: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str 7.

Do 1970-ih godina prostor se u ekonomskim teorijama i modelima pominjao u dva različita konteksta: (a) *kao barijera* za obavljanje ekonomske aktivnosti u fizičkom smislu, usled fizičke/geografske udaljenosti dobavljača i kupaca, svodeći modele na optimizaciju transportnih troškova i (b) *kao „rezervoar“* u kojem se razvoj odvija. Ista ekonomska logika upotrebljavala se za objašnjavanje razvoja na nacionalnom, regionalnom, gradskom nivou (teorija izvozne baze, Harod-Domarov model, neoklasični modeli rasta itd.). Prostor do tada nije prepoznavan kao faktor razvojne putanje lokalne/regionalne ekonomije. Sredinom 1970-ih prostor dobija potpuno novu ulogu u razvojnom procesu. Počinje da se tretira kao ekonomski resurs, nezavisni proizvodni faktor. Prostor dobija ulogu generatora statičkih i dinamičkih prednosti preduzeća i ključni izvor konkurentnosti lokalnih/regionalnih ekonomskih sistema. Teorije koje ga posmatraju kao diversifikovano-povezan pretpostavljaju da je prostor izvor rastućih prinosa i pozitivnih eksternalija u formi ekonomija aglomeracija i ekonomija lokalizacija¹⁴⁴. U literaturi dolaze do izražaja shvatanja da regionalni razvoj zavisi od efikasnosti organizacije teritorijalno koncentrisane proizvodnje, a ne samo od raspoloživosti resursa u regionu i od njihove efikasnije prostorne (re)alokacije.

Teorije lokalnog/regionalnog endogenog razvoja mogu se podeliti u dve velike grupe¹⁴⁵: (a) neo-maršalijanske i (b) neo-šumpeterijanske. Prve rast vide kao rezultat pozitivnih eksternalija koje se manifestuju na nivou preduzeća, ali imaju statički karakter, dok ga druge interpretiraju kao rezultat inovativnog kapaciteta preduzeća (dinamički karakter). Brojni teoretičari i istraživači koji pripadaju neo-maršalijanskom pravcu tokom 1970-ih i 1980-ih godina razvili su teorije koje objašnjavaju na koji način grupisanje u prostoru može doprineti rastućim prinosima. Navedimo neke od poznatijih teorija, kao i njihove tvorce: koncept „razvoj odozdo“ (Walter Stöhr), teorija „urođenog potencijala“ (Enrico Ciciotti i Reinhart Wettmann), teorija „lokalnog konteksta“ (Bengt Johannison), teorija „sistema područja“ (Bernardo Secchi i Gioacchino Garofoli), koncept „lokalizovanog industrijskog sistema“ (Claude Courlet-Bernard Pecqueur i Bernard Ganne). Navedene neo-maršalijanske studije u kojima prostor generiše i razvija mehanizme za povećanje proizvodne efikasnosti dovele su do stvaranja nove grupe teorija, poznate kao neo-šumpeterijanske, koje teritoriju određuju kao generator dinamičkih eksternalija – dakle, ne samo kao faktor koji stvara uslove za *proizvodnu efikasnost* preduzeća, već kao faktor koji podstiče njihovu *inovativnu efikasnost*. Prema ovim

---

¹⁴⁴ Vidi: R. Capello, „Space, growth and development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 41.

¹⁴⁵ Ibid.

teorijama, sinergetsko delovanje svih tržišnih aktera u prostoru/unutar teritorije treba da obezbedi smanjenje nesigurnosti i neizvesnosti koje su najuže povezane sa procesima kreiranja inovacija. Najvažnije od njih jesu: teorija „inovativnog miljea“ (Aydalot, Camagni, Ratti), zatim teorija „regiona koji uči“ (Lundvall, Cooke). Trajno obezbeđivanje prednosti za teritoriju može se objasniti i teorijom kreativnog kapitala (Richard Florida). Teritorije (gradovi, regioni) koje u globalnom okruženju uspeju da obezbede trajnu konkurentnost jesu one koje imaju sva tri elementa kreativnosti („3T“ - tehnologija, talenat, tolerancija) pomoću kojih privlače talentovane i kreativne pojedince.

(d) Teorije regionalnog rasta i „diversifikovano-atomizirani“ prostor

Do kraja 1980-ih godina sve poznate koncepcije prostora u oblasti regionalne ekonomije razvijane su pomalo nezavisno jedna od druge i bez konvergencije među njima (srastanja u jedinstvenu teoriju). Tako je pomenuta grana ekonomske nauke razlikovala, sa jedne strane, „čistu i egzaktnu“ regionalnu teoriju bez delovanja ekonomija aglomeracija, a sa druge strane „primenjenu regionalnu teoriju“ koja nije egzaktna, ali je uvažavala efekte aglomeracija. U prvom slučaju, koji predviđa homogeno-razdvojeni karakter prostora, moguće je primeniti formalne modele i tradicionalni instrumentarij makroekonomske analize rasta. U drugom slučaju radi se o teorijama razvoja koje uvažavaju delovanje ekonomija aglomeracija u procesu lokalnog/regionalnog razvoja, ali kojima je uskraćena mogućnost da budu obrazložene formalno-matematičkim putem, budući da su više kvalitativno-deskriptivnog, nego formalno-matematičkog karaktera.

Tokom 1990-ih u oblasti ekonomske nauke pojavili su se formalizovani ekonomski modeli koji se ne zasnivaju, kao svi dotadašnji, na pretpostavkama o konstatnim prinosima i savršenoj konkurenciji. Pomenuta naučna dostignuća omogućila su uvrštavanje ekonomija aglomeracija u „elegantne“ (makro)ekonomske modele, putem uvođenja pretpostavki o rastućim prinosima i monopolističkoj konkurenciji. Ovo se, pre svega, odnosi na teoriju „nove ekonomske geografije“ i endogene teorije rasta u kojima se prostor poima kao difersifikovano-atomiziran (budući da se kvatitativno modeliranje vrši na nivou mikroekonomskih entiteta). Diversifikovan prostor i dalje pretpostavlja da se proizvodne aktivnosti mogu koncentrisati oko pojedinih polova rasta, čak i unutar istog regiona. Kao i u slučaju prethodne grupe teorija, pretpostavka od koje se polazi jeste da prostor nije homogen, već je, naprotiv, heterogena

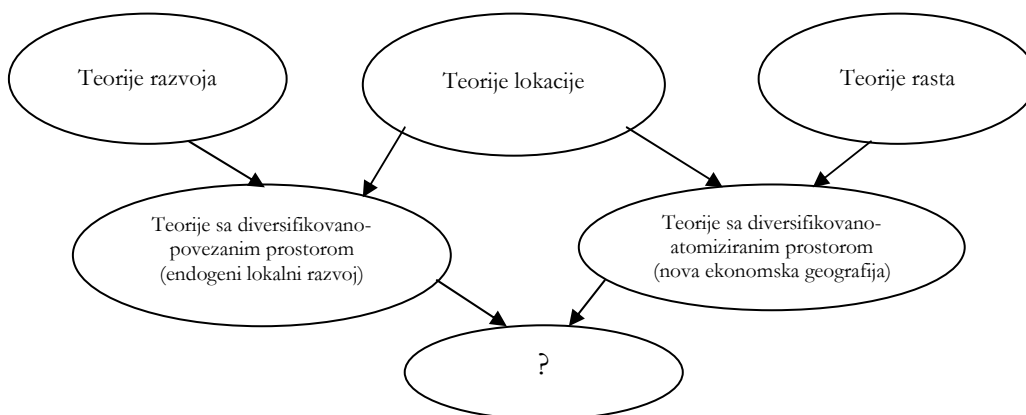
kategorija. Međutim, ono što je različito jeste da se prostor sada tretira kao izolovana tačka (u fokusu je mikroekonomski subjekt, a ne teritorija/područje), gde ni fizičko-geografske karakteristike područja (oblik, topografija, veličina i sl.), niti ekonomski i društveni odnosi i relacije između aktera unutar lokalnog/regionalnog sistema nemaju bilo kakvu ulogu u kreiranju rastućih prinosa. Tako da, iako diversifikovan/nehomogen (dopuštena je koncentracija razvoja i unutar istog regiona), prostor je lišen bilo kakve teritorijalne dimenzije (vrlo bitne za ekonomiste koji se bave regionalnim razvojem). Rastuće prinose moguće je modelirati, ali samo na nivou individualnog mikroekonomskog subjekta. Dakle, regionalni ekonomisti moraju da se „odreknu“ poimanja prostora kao geografske/fizičke kategorije u kojoj su sadržani opipljivi i neopipljivi faktori koji generišu pozitivne eksternalije usled koncentracije aktivnosti u prostoru. Za razliku od prethodne grupe teorija, prostor sada ne može biti shvaćen kao nezavisni proizvodni činilac. U pitanju je pasivna, a ne aktivna interpretacija prostora. Novo koncipiranje prostora delimično je uspelo da reši pitanje od kojeg je teorija regionalnog razvoja „patila“: nesposobnost da konstruiše formalne modele koji bi mogli da povežu specifične teritorijalne karakteristike (eksternalije, ekonomije aglomeracija) sa makroekonomskim zakonitostima i procesima rasta. Uvažavanje rastućih prinosa jeste uvrstilo u analizu pozitivne eksternalije, ali ne tako da one potiču iz dimenzije „prostora“ (usled sinergije, kooperacije, međusobne povezanosti, zajedničkog učenja između prostorno povezanih ekonomskih aktera), već se smatra da one postoje isključivo na nivou pojedinačnih mikroekonomskih učesnika. Iznalaženje načina da se teritorijalna komponenta (uspostavljene relacije između učesnika) formalno predstavi kao izvoriste pozitivnih eksternalija (rastućih prinosa), jeste jedan od osnovnih izazova sa kojima se suočava teorija regionalnog razvoja i regionalni ekonomisti kao naučnici.

Da zaključimo. Dosadašnja evolucija teorija regionalnog razvoja dovela je do određenih približavanja ranije potpuno suprotstavljenih teorija. Teorije diversifikovano-povezanog prostora (o endogenom lokalnom razvoju) u sebi su približile, spojile i „pomirile“ ideje na kojima se baziraju teorije lokacije i teorije lokalnog/regionalnog razvoja. Teorije diversifikovano-atomiziranog prostora (posebno nova ekonomska geografija) spojile su teorije lokacije i teorije rasta (videti Skicu 1.2.1.). Ono što u narednom periodu treba očekivati kao doprinos teoretičara jeste pristup koji bi objedinio ekonomske zakonitosti koje objašnjavaju rast (one su po pravilu egzaktne i u kvantitativnom pogledu formalne) sa karakteristikama teritorije koje se pojavljuju kao posledica prirodne saradnje i povezanosti na lokalnom nivou

(po karakteru su deskriptivne, manje kvantitativne). U pitanju je ono što možemo označiti kao maksimalno povezivanje teorije lokacije, teorije razvoja i teorije ekonomskog rasta, što bi, sa svoje strane, trebalo da predstavlja mikroekonomsku osnovu makroekonomskih modela u domenu regionalne ekonomije.

Skica 1.2.1. Konvergenција teorijskih pristupa o regionalnom razvoju

Izvor: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str. 10.

Vratimo se sada na drugi element na bazi kojeg se teorije mogu grupisati – način interpretacije rasta. Načelno, postoje tri grupe shvatanja u vezi sa regionalnim rastom. Prva, imanentna klasičnoj i neoklasičnoj teoriji rasta, interpretira proces rasta kao povećanje proizvodne efikasnosti i produktivnosti faktora, ispitujući dinamiku zarada, dohotka i blagostanja. Druga filozofija rasta prihvata kratkoročno poimanje rasta i usmerena je na eksploataciju resursa (rada i kapitala) koji su dati, poznati i nedovoljno iskorišćeni. Treća filozofija, koja je ujedno i najmodernija, interpretira putanju rasta kao izgradnju konkurentnosti i to tokom vremena (u dinamičkom smislu), te stoga uzima permanentnu inovativnost ekonomskog sistema kao „esenciju“ razvoja. Navedena tri shvatanja rasta možemo upotrebiti za klasifikaciju svih teorija regionalnog rasta/razvoja u tri grupe, te za isticanje njihovih normativnih ciljeva.

Teorije koje pripadaju prvoj grupi jesu one čiji je cilj da identifikuju faktore koji kreiraju zaposlenost i dohodak u kratkom roku. Pretpostavljaju postojanje raspoloživih resursa (kapitala i rada). U takvim okolnostima ekonomski rast na lokalnom/regionalnom nivou isključivo je određen tražnjom za proizvodima koji se proizvode u lokalnom/regionalnom ekonomskom sistemu. Povećanje proizvodnje, usled rasta eksterne tražnje, pokreće delovanje

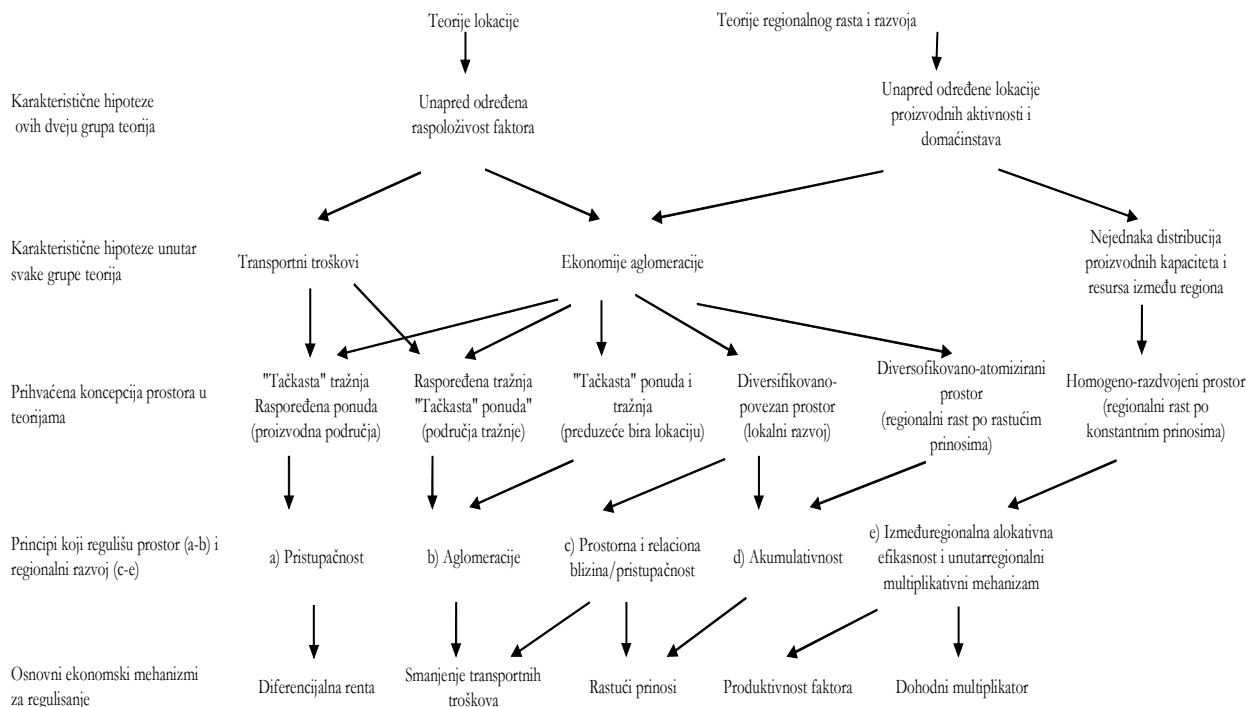
efekta multiplikatora dohotka. Teorije regionalnog rasta 1950-ih karakterisale su se ovim ciljevima (problem nezaposlenosti). Drugu grupu teorija čine one koje treba da identifikuju ekonomske mehanizme pomoću kojih u regionu može da se smanji siromaštvo i obezbedi izvestan nivo blagostanja stanovništva. Rast individualnog blagostanja može se rešiti na dva načina: povećanjem produktivnosti rada i, shodno tome, povećanjem realnih zarada i podsticanjem proizvodne specijalizacije, što doprinosi snižavanju opšteg nivoa cena. Rast su na ovaj način interpretirale mahom teorije aktuelne 1960-ih godina, koje su u centru pažnje imale siromaštvo i nejednaku prostornu distribuciju dohotka. Treća grupa teorija za predmet analize ima lokalne uslove koji omogućavaju lokalnom/regionalnom ekonomskom sistemu da ostvaruje visok nivo konkurentnosti i inovativnosti i održava ga tokom vremena. Pomenuta koncepcija danas je opšte prihvaćena od strane savremenih teorija regionalnog rasta.

Dodatno razvrstavanje teorija prema interpretaciji rasta važno je jer doprinosi temeljnijem razumevanju ciljeva, prednosti i nedostataka, kao i interpretativne sposobnosti svake od njih. Primera radi, teorija razvijena sa ciljem da objasni i reši kratkoročnu (ne)zaposlenost ne može se iskoristiti u svrhe identifikovanja determinanti dugoročne regionalne konkurentnosti. Obrnuto, teorija koja treba da definiše ključne faktore dugoročne konkurentnosti regiona ne može se adekvatno primeniti za analizu kvantitativne promene individualnih dohodaka ili nivoa blagostanja.

Na kraju ovog odeljka predstaviceo ilustrativnim putem odnose između glavnih grupa teorija koje smo definisali i grupisali na prethodno opisan način. Na Skici 1.2.2. sumirani su elementi koji se nalaze u osnovama dveju „suprotstavljenih“ grupa teorija: teorija lokacije i teorija lokalnog/regionalnog razvoja. Navedene dve široke grupe teorija iz domena regionalne ekonomije zasnivaju se na različitim polaznim hipotezama. Sa jedne strane, teorije lokacije bazirane su na pretpostavci da je raspoloživost faktora eksterno određena (egzogeno data), dok sa druge strane, teorije lokalnog/regionalnog rasta i razvoja imaju svoje uporište u verovanju da se preduzeća i radna snaga (faktori proizvodnje) koncentrišu u prostoru. Dalje, teorije iz obe grupe dodatno su podeljene prema osnovnim ekonomskim pretpostavkama na kojima se baziraju (videti drugi red na Skici 1.2.2.), kao i prema načinu na koji tretiraju prostor (videti treći red na Skici 1.2.2.). Kao što se sa skice može videti, u četvrtom redu su identifikovani mehanizmi na kojima počivaju alternativne teorije (teorija lokacije: a i b; teorije lokalnog i regionalnog razvoja: c, d i e). Isto tako, prikazana je uloga koju aglomeracija i njeni efekti imaju u „povezivanju“ i približavanju dve grupe teorijskih pristupa kada je u pitanju regionalna

ekonomija. U poslednjem redu na skici predstavljene su ekonomski mehanizmi koji determinišu prostorni raspored privrednih aktivnosti.

Skica 1.2.2. Principi i fundamentalne hipoteze teorije lokacije, regionalnog rasta i lokalnog/regionalnog razvoja

Izvor: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str. 7.

1.2.5. Regionalni ekonomski razvoj u globalnoj privredi

U industrijskom društvu značajna determinanta nivoa razvijenosti regiona bila je raspoloživost prirodnih resursa. Sa druge strane, u postindustrijskom društvu važe druga pravila. Prioritet dobija sektor usluga, koji nema izraženu direktnu vezu sa teritorijom regiona. Moguće je izdvojiti tri generacije politika regionalnog razvoja. Prva se zasnivala na pružanju podrške i kreiranju „tvrde“ infrastrukture u lokalitetima u kojima se promovisao razvoj. Druga generacija promovisala je inicijative koje su za predmet imale jačanje „meke“ infrastrukture i neopipljivih razvojnih resursa. Kao najčešće upotrebljavani instrumenti regionalne politike tzv. druge generacije mogu se identifikovati razvojni/poslovni inkubatori, inovacioni centri,

istraživačko-razvojni instituti, centri za obuku itd. Treća generacija regionalnih razvojnih politika, koja se naročito afirmisala tokom poslednje dve decenije, daje primat kreiranju i razvoju mreža i mrežnih organizacija, zatim povezivanju i uspostavljanju različitih relacija između tržišnih učesnika, te na toj osnovi pokretanju endogenog (regionalnog) razvoja¹⁴⁶. Umrežavanje predstavlja savremeni oblik upravljanja regionalnim razvojem. Državna politika preraspodele, koja je dominirala tokom 1950-ih i 1960-ih, kao ni razvoj zasnovan isključivo na materijalnim resursima karakterističan za sedamdesete i osamdesete godine prošlog veka, nisu više adekvatna paradigma. U novonastalim, globalnim uslovima privređivanja od primarne važnosti jeste konkurentnost regiona. Kao bitne determinante regionalnog rasta javljaju se inovacije, kvalitet ljudskih resursa, tehnološka osposobljenost kompanija, fleksibilnost preduzetničkih i institucionalnih organizacija i integrisanje kompanija i regiona u konkurentne i inovacione mreže. U skladu sa navedenim, težište regionalne politike od 1990-ih (što koincidira sa intenziviranjem procesa globalizacije) pomerilo se sa davanja subvencija ka faktorima koji podsticajno deluju na pokretanje endogenog rasta i na rast efikasnosti upotrebe ljudskih resursa.

Uzimajući u obzir dinamiku i obim promena koje se dešavaju u globalizovanom svetu, održavanje leaderske pozicije nije nimalo jednostavan posao. Očuvanje visokog nivoa konkurentnosti zahteva usavršavanje, učenje i usvajanje najsavremenijih tehnoloških pronalazaka. Efekat koji nužno nastaje jeste sve dublja specijalizacija u konkretnoj oblasti poslovanja. Upravo zbog sve većeg stepena specijalizacije, danas gotovo da ne postoji organizacija koja samostalno može da obavlja vlastitu delatnost bez saradnje sa drugim organizacijama koje su se specijalizovale u drugim oblastima, te koje u proizvodno-prometnom lancu prethode ili slede posmatranu delatnost. U globalnim uslovima, ekonomski akteri postaju veoma zavisni jedni od drugih, tako da njihova međusobna saradnja, a ne konkurencija i takmičenje, postaju osnov za sticanje konkurentne prednosti. Kako navode relevantni autori, „težnja za povećanjem regionalne konkurentnosti rezultira u povećanoj saradnji između preduzeća, kao i između javnog, privatnog i civilnog sektora“¹⁴⁷.

Primena informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) u svim oblastima poslovanja, proizvodnja zasnovana na znanju, učenju i informacijama, dodatno doprinose povećanju

---

¹⁴⁶ Više videti u: A. Vazquez-Barquero, *Endogenous Development: Networking, Innovation, Institutions and Cities*, Routledge, New York, 2002 (posebno odeljak/poglavlje br. 9), str. 152-170.

¹⁴⁷ R. J. Stimson, R. R. Stough and B. H. Roberts, *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy*, Springer, New York, 2006, str. 388.

neizvesnosti u poslovnom okruženju. Povećana neizvesnost doprinosi povećanju rizika poslovanja. U cilju smanjenja rizika i ostvarivanja što boljih rezultata u budućnosti preduzeća i organizacije u regionu se udružuju. Saradnja između regionalnih aktera se ostvaruje putem različitih vidova umrežavanja, osnivanjem partnerstava i kreiranjem strateških alijansi. Zajedničkim delovanjem regionalni akteri mogu da smanje rizik i povećaju izvesnost. Međusobna saradnja povećava poverenje, tako da se regioni koji primenjuju navedeni koncept nazivaju „regioni visokog poverenja“. Odnosi poverenja doprinose bržoj razmeni informacija, smanjenju troškova i rizika, kao i zajedničkom rešavanju problema.¹⁴⁸ Zaključujemo da je koncept konkurentne prednosti zamenjen konceptom koji se zasniva na saradnji (*collaborative advantage*), a sve u cilju upravljanja rizicima koji deluju u globalnom okruženju. Udruženi u regionalne privredne mreže i alijanse i uz pomoć savremenih informacionih sistema, akteri lakše mogu da uoče i anticipiraju buduća ekonomska kretanja. Mogućnosti koje proizilaze jesu bolje iskorišćavanje šansi ili efikasnije amortizovanje negativnih efekata. Udružena preduzeća, u vidu poslovnih mreža ili strateških alijansi, imaju i snažniji uticaj na tržišna kretanja u poređenju sa uticajem koji ostvaruju individualni učesnici. Prednost se ogleda u tome što se putem „zajedničkog delovanja“ mogu obezbediti pristupi novim tržištima koja ranije nisu opsluživana. Isto tako, usled „jače pragovaračke pozicije“ koju ima udružena grupa, efektnije se mogu zaštititi postojeća tržišta (na kojima preduzeća već posluju) od ulaska konkurencije. Pojedinačna preduzeća mogu biti „lak plen“ za globalne igrače, dok to nije slučaj sa dobro organizovanim strateškim alijansama, poslovnim mrežama i industrijskim klasterima.

Stoga, politika regionalnog razvoja u globalnim uslovima zasniva se na promociji onih inicijativa koje imaju za cilj razvoj samih regiona, a ne prostornu (re)distribuciju ekonomskih aktivnosti unutar teritorije zemlje. Najkraće, karakteristike savremene regionalne politike jesu¹⁴⁹: (a) smanjenje uobičajene finansijske podrške regionima, (b) veći naglasak na pomoć malim i srednjim preduzećima, kao i na „inkubatorima“ razvoja, (c) podrška proizvođačima u pružanju usluga, (d) pružanje pomoći radi povećanja fleksibilnosti za suočavanje i prilagođavanje izazovima, (e) podsticanje inovacija i (f) koordinacija sa drugim politikama. Navedene politike pozitivno utiču na kvalitet regionalne infrastrukture (tvrde i meke), stimulišu širenje inovacija u okviru regiona, ohrabruju pokretanje i razvoj kompanija itd.

---

¹⁴⁸ Više videti u: A. Pike, A. Rodrigues–Pose and J. Tomaney, *Local and Regional Development*, Routledge, New York, October 2006, str. 92-93.

¹⁴⁹ Prema: M. Jovanović, *Evropska ekonomska integracija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. 540.

Proces globalizacije je moguće tumačiti na različite načine, ali ga sa stanovišta savremenih tržišnih privreda treba razumeti, pre svega, kao strateški, promišljeni, proces razvoja postindustrijskog društva. Globalizaciji se teško može pripisati epitet „idealna“, ali bez obzira na sve svoje manjkavosti, čini se da danas, nema razumnu alternativu. Stoga su prihvatanje i prilagođavanje pomenutom procesu, ipak, neophodni. Sa aspekta teme koja je predmet našeg razmatranja (regionalizacija), proces globalizacije ima dve važne karakteristike. *Prvo*, globalizacija praćena dinamičnim razvojem informaciono- komunikacionih tehnologija (IKT) snažno je doprinela kreiranju savremenih trendova i pravaca u ekonomskoj nauci. Znanje, veštine, inovacije, nove ideje i kreativnost postali su najvažniji činioци proizvodnje. Pomenuti faktori, koji se nalaze u ljudima, pomerili su granice privrednog i društvenog razvoja. Ekonomija znanja, ekonomija informacija i kreativna ekonomija revolucionarno doprinose razvoju postindustrijske civilizacije za koju je karakteristična dominacija usluga u stvaranju društvenog proizvoda, novododate vrednosti i zaposlenosti. Za postindustrijsko društvo vezuje se i ekspanzija transnacionalnog karaktera privređivanja, praćena pluralizmom i kombinovanjem javnog i privatnog sektora/vlasništva, uz preplitanje mehanizama tržišnog, korporativnog i javnog regulisanja privrednih tokova. Kao rezultat navedenog pojavljuju se novi oblici organizacione strukture na principima mrežne organizacije¹⁵⁰. Iz prethodnog sledi i *druga* karakteristika globalizacije - poslovni entiteti (preduzeća) koji su nosioci procesa globalizacije imaju karakter multinacionalnih korporacija (MNK). U pitanju su složeni poslovni sistemi koji u svom sastavu imaju geografski udaljene poslovne jedinice. Upravljanje takvim poslovnim sistemima zahteva mere javne regulacije koje će imati odgovarajući efekat na savremene mrežne organizacije. Karakteristike mreža, dakle, treba da budu predmet istraživanja, sa ciljem da se globalizacija adekvatno (is)koristi kao činilac proizvodnje i privrednog razvoja. Zbog toga, podrška privredi treba da ima obeležja podsticanja umrežavanja i saradnje u oblastima kao što su obrazovanje, istraživanje i razvoj, podela rada i dr.

Pod uticajem pomenutih karakteristika procesa globalizacije i sam pojam regiona evoluirao, odnosno dobija novo značenje. Jedno moguće poimanje regiona jeste tradicionalno, koje ga određuje kao entitet koji se nalazi na tačno određenom geografskom i administrativnom prostoru. U pitanju je tzv. *esencijalističko* posmatranje regiona. Međutim, u savremenom dobu, u eri globalizacije u kojoj dolazi do kompresije prostora i vremena,

---

¹⁵⁰ O ekonomiji znanja, sektorima intenzivnim znanjem, te njihovom doprinosu razvoju inovacija videti: P. Cooke et al, *Regional Knowledge Economies: Markets, Clusters and Innovation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2007, str. 26-75.

literatura sve više upućuje na stanovište da se uloga mesta/prostora prilikom određivanja regiona redukuje, a pod uticajem uspostavljanja globalnih mreža, komunikacije i proizvodnje. Čini se da dolazi do promene u poimanju regiona, od jedinice koja je neodvojiva od geografskog prostora i zajednice u njemu, do entiteta koji se zasniva na komunikaciji i umrežavanju izvan geografskog prostora, u virtualnom prostoru. Kriterijumi za definisanje/stvaranje, ali i samo postojanje regiona pomeraju se od esencijalističkih ka *funkcionalnim*. Uvažavaju se zahtevi novog društva koje karakterišu nove IKT, delatnosti i proizvodnja zasnovana na znanju i informacijama (kao i na drugim oblicima nematerijalnih vrednosti), kao i virtualizacija stvarnosti. Informacioni tokovi postaju dinamičniji, a potreba za teritorijalnošću iščezava. U novim uslovima, konceptu regiona suprotstavljen je koncept *mreže*, kao novi oblik prostornih, društveno-ekonomskih odnosa¹⁵¹.

Globalizacija je izmenila svet u smislu da su poslovne mogućnosti, aktivnosti, institucije, organizacije i sl. dostupnije nego ranije, a zahvaljujući difuziji i primeni IKT. Tehnološki razvoj i procesuiranje informacija, zatim razvoj transportnih i komunikacionih sistema povećali su mobilnost i fleksibilnost ekonomskih aktivnosti kako u prostoru, tako i u vremenu. Primena IKT i Internet usluga uzrokuju postepenu promenu društveno-ekonomske strukture, i to od one koja se zasniva na geografskom prostoru ka strukturama koje se temelje na mrežama¹⁵². Položaj nacionalne teritorije, kao osnove za regionalizaciju, nalazi se u „problematicnom“ odnosu prema konceptima koje možemo očekivati da će nastati u bliskoj budućnosti, a koji se mogu odrediti kao postnacionalni, podstaknuti globalizmom, multikulturalizmom, različitošću i postmodernizmom¹⁵³. Pojam mreže može se bliže odrediti, u ekonomskom smislu, kao komunikacija (razmena ideja, informacija, znanja) između pojedinaca i/ili ekonomskih grupacija, kao i ekonomske transakcije između mikroekonomskih subjekata (tržišnih učesnika). Mreže, dakle, mogu imati karakter društvenih odnosa (saradnja između partnera različite vrste i oblika), ili tehničkih sistema/mreža (telekomunikacijske veze/mreže, kompjuterske mreže itd.). Možda najbolju definiciju društvene mreže (koja jeste važna za našu temu), pronalazimo kod Castells-a: „mreže jesu otvorene strukture sposobne da se šire bez granica, integrišući nove čvorove sve dok mogu da ostvaruju komunikaciju unutar mreže,

---

¹⁵¹ Vidi: Č. Očić, *Regionalistička dekonstrukcija Srbije*, Prosveta, Beograd, 2012, str. 18. i Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 50-52 (odjeljak: *Region versus mreža*).

¹⁵² O usticaju razvoja IKT na regionalni razvoj detaljnije u: H. Rahman, *Information and Communication Technologies for Economic and Regional Developments*, Idea Group Publishing, London, 2007, str. 166-168.

¹⁵³ D. Rylander, „The Role of Internet Services in Regionalization“, Göteborg University Sweden (dostupno na: http://www.isoc.org/inet98/proceedings/5c/5c_4.htm) (uvid u stranicu: 30.04.2012.).

odnosno sve dok dele ista pravila komunikacije (...)“¹⁵⁴. Strukture koje su zasnovane na mrežnom principu jesu veoma dinamični i otvoreni sistemi, koji su podložni daljem širenju, bez ugrožavanja sopstvene stabilnosti. Mreže, stoga, predstavljaju prikladni instrument za savremenu kapitalističku ekonomiju, zasnovanu na inovacijama, globalizaciji odnosa i na koncentraciji ekonomskih aktivnosti, radnih mesta, radnika, kompanija, odnosno za društvene odnose koji teže ka brisanju prostora/distanci i ukidanju vremena¹⁵⁵. Najznačajnije obeležje savremenih mrežnih usluga (IKT i Internet) je da omogućavaju komunikaciju između pojedinaca i organizacija nezavisno od fizičke udaljenosti/distance. Upotreba IKT dovodi do povećanja globalne konkurencije, budući da udaljenost tržišnih učesnika (lociranih u različitim gradovima, regionima ili, pak, državama), ne predstavlja više dovoljnu zaštitu od konkurencije. Raniji zahtevi za teritorijalnom blizinom danas bivaju zamenjeni potrebom za pristupanje globalnim mrežama. Postoje stavovi da živimo u vreme virtualizacije stvarnosti.

„Virtuelna ekonomija“ jeste proizvod informatičke ere. Upravljanje poslovnim procesima, društvenim i ekonomskim odnosima odvija se pod značajno izmenjenim uslovima, budući da pojedinci, organizacije i institucije obavljaju svoje aktivnosti u virtuelnom prostoru i virtuelnoj realnosti. Definisane i određivanje pojma virtuelne ekonomije nije jednostavno. U pitanju je multidimenzionalan fenomen, čiji su mnogobrojni elementi uglavnom digitalne prirode. Neke od komponenti virtuelne ekonomije su¹⁵⁶: (a) upotreba telekomunikacionih usluga u svim sferama poslovanja, (b) kreiranje mreža i udruživanje/sklapanje saveza u oblasti obavljanja poslovnih aktivnosti, ali i šire i (c) virtuelna simulacija događaja i iskustava, video konferencije za svrhe poslovanja, edukacije, treninga, učenja itd. Gotovo svaki deo društva u razvijenim zemljama je na neki način zahvaćen virtuelnom ekonomijom, a očekuje se da će proces biti intenziviran u bliskoj budućnosti. Isto tako, treba očekivati virtualizaciju ekonomskih odnosa kako u manje razvijenim regionima, tako i u regionima u razvoju. Kakve efekte na razvoj regiona i lokalnih zajednica mogu imati pomenute promene koje se odigravaju u globalnom svetu? Razmotrimo neke od izazova koje sa sobom nosi virtualna ekonomija, a tiču se razvoja regiona u budućnosti¹⁵⁷. *Prevažilaženje problema udaljenosti* nastaje kao rezultat činjenice da se smanjuje značaj fizičke razdaljine i vremena neophodnog da se pristupi znanju i informacijama. Sposobnost organizacija i kompanija da smanjuju svoje transakcione troškove

---

¹⁵⁴ M., Castells, *The Rise of the Network Society*, Blackwell Publishers Ltd, Cambridge and Oxford, 2000, str. 501.

¹⁵⁵ Ibidem, str. 501-502.

¹⁵⁶ Prema: R. J. Stimson, Roger R. Stough and Brian H. Roberts, *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy*, Springer, New York, 2006, str. 401.

¹⁵⁷ Detaljnije videti: ibidem, str. 401-407.

povećava mogućnost izbora i za kupce nezavisno od geografske lokacije, jer u virtuelnoj ekonomiji i najudaljenija područja jesu potencijalno dostupna. Virtuelna ekonomija predvodi tzv. drugi talas globalizacije (fazu usluga i informacija), koji je mnogo dinamičniji od prvog (faza trgovine robom). Drugi talas otpočeo je liberalizacijom nacionalnih finansijskih tržišta i primenom Interneta i savremenih IKT. Mnoge regionalne ekonomije će se naći „na udaru“ konkurencije koja ranije nije bila prisutna, usled postojanja troškova povezanih sa geografskom distancom. Kompresija vremena i prostora jeste „mač sa dve oštrice“. Sa jedne strane, povećava se konkurentnost razvijenih regiona, usled pojeftinjenja pristupa drugim, do tada, nedostupnim tržištima. Konkurentni regioni, tj. preduzeća koja su u njima locirana ostvarivaće ekonomije obima. Sa druge strane, pomenuto proširivanje tržišta za efekat će imati „gašenje“ i propadanje mnogih kompanija u slabije razvijenim, ruralnim regionima, a pod naletom konkurencije. Mnoge usluge (osiguranje, finansije, pravna pomoć, obrazovanje i sl.) koje su ranije pružale lokalne kompanije, u vreme virtuelne ekonomije preuzimaju specijalizovana preduzeća iz udaljenih i razvijenih regiona, zahvaljujući upotrebi savremenih IKT. Dalje, ovakva situacija vodi ka smanjenoj tražnji za visoko kvalifikovanom radnom snagom i dobro plaćenim radnim mestima u perifernim područjima. Posledica je, svakako, pad bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika u manje razvijenim, ruralnim, regionima, jer se povećava broj nisko plaćenih radnih mesta i zanimanja. Sve su prilike da će virtualizacija ekonomskih aktivnosti dovesti do koncentracije onih delatnosti u kojima se kreira dodata vrednost u tzv. centralnim regionima, a na štetu perifernih regiona. *Uticao virtuelne ekonomije neće biti uniforman, jer će koristiti od virtuelne ekonomije ostvarivati oni regioni koji budu bili sposobni da privuku stručne i osposobljene radnike, sa specifičnim znanjima, veštinama i kreativnošću, koji su spremni da iskoriste prednosti informatičke ere. Kompetencije ljudi, odnosno kvalitet ljudskog kapitala opredeljivaće uspeh konkretnog regiona. Multinacionalne korporacije će imati najveće koristi, budući da elektronska trgovina otvara nova tržišta. Naime, činjenica da je moguće trgovati i poslovati u virtuelnom prostoru i vremenu ujedno znači da pristup udaljenim i nisko profitabilnim tržištima i kupcima neće zahtevati visoke kapitalne investicije u poslovne i prodajne objekte. Dodatna korist proizilazi iz činjenice da MNK mogu da koriste određene specijalizovane i profesionalne usluge pojedinaca koji iz nekog razloga žele da žive u udaljenim, manje koncentrisanim centrima. Multinacionalne kompanije mogu da lociraju te ljude i koriste njihove usluge, bez dodatnih troškova u vezi sa organizacijom putovanja, smeštaja, preseljenja i sl., jer u virtuelnoj ekonomiji ljudi mogu da rade (k)od svoje kuće. Održavanje video*

konferencija, kao i upotreba različitih „interfejs“ sistema omogućava MNK da posluju u virtuelnom prostoru sa zaposlenima, partnerima, potrošačima, kupcima, dobavljačima, bez putovanja na udaljene destinacije. Postojanje *virtuelne infrastrukture* jeste pretpostavka uspeha regiona. Dakle, izazov koji se nalazi pred organizacijama za regionalni ekonomski razvoj jeste stvaranje adekvatne infrastrukture pomoću koje će biti moguće da se iskoriste šanse koje su stvorene nastankom virtuelne ekonomije. Porast broja društvenih i ekonomskih transakcija usled korišćenja Interneta transformiše koncept zajednice (regiona) kao prostornog entiteta u geografskom smislu u zajednicu koja funkcioniše u virtuelnom prostoru. Virtuelne zajednice nastaju kao posledica zajedničkih ideja, verovanja, znanja, problema i nisu nužno vezana za mesto. Lokalne i regionalne zajednice mogu da poboljšaju svoj ekonomski položaj, ali isključivo putem obezbeđivanja pristupa virtuelnim mrežama koje obezbeđuju globalnu integraciju i širenje ideja, znanja i kontakata između ljudi. Pristup i upotreba pomenutih oblika mreža za informisanje i implementaciju razvojnih strategija biće fundamentalna komponenta regionalnog ekonomskog razvoja u budućnosti. Virtuelna infrastruktura omogućava poslovnim ljudima/investitorima pristup onim uslugama koje se fizički ne nalaze u konkretnom regionu. Postojanje virtuelne infrastrukture znači da se u konkretnom regionu nalazi kompletan paket usluga za potencijalnog korisnika (investitora), koji se najčešće kreira putem saradnje lokalnih organizacija. Regionalne/lokalne organizacije kreiraju strateška partnerstva i mreže sa ciljem da spreče ulazak provajdera izvan regionalne ekonomije. Položaj regionalne ekonomije štiti se putem udruživanja i umrežavanja regionalnih organizacija¹⁵⁸. Jedna od manjkavosti koja se javlja u virtuelnoj ekonomiji jeste umanjena sposobnost da se obezbedi *zagarantovan kvalitet* proizvoda/usluge. Veliki broj informacija koje se dobijaju i šire putem Interneta nisu pouzdane. Isto tako, veoma je teško proveriti unapred kvalitet usluge, kao i uporediti njen kvalitet sa onim koji obezbeđuje konkurencija. Postoje shvatanja da je usled uticaja virtuelne ekonomije na pomolu *nastanak nove ekonomske teorije*. Naime, mnogi ekonomski postulati, modeli i teorije biće pred izazovom. Tome (po)najviše može doprineti činjenica da će se umanjiti značaj koji ekonomija obima ima na visinu ukupnih troškova po jedinici proizvoda/usluge. Informacione usluge se mogu multiplikovati više stotina puta, uz konstantne marginalne troškove *input-a*. Na primer, marginalni trošak proizvodnje Microsoft softverskog paketa isti je za 100 korisnika i za 1000 korisnika. Naredni izazov pred

---

¹⁵⁸ Vidi: J. Suriñach, R. Moreno and E. Vayá, *Knowledge Externalities, Innovation Clusters and Regional Development*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2007, str. 25-35.

ekonomskom teorijom javlja se zbog toga što se u virtuelnoj/informatičkoj eri smanjuju barijere za ulazak na regionalna tržišta.

Postavlja se pitanje da li će zaista doći do ukidanja koncepta regiona i do njegovog potpunog istiskivanja od strane nove, virtualne, katerogrije mreže? Potpuna zamena regiona mrežom podrazumevala bi „nestanak“ geografskog prostora kao mesta u kojem se ljudi sreću i obavljaju transakcije¹⁵⁹. Postoji nekoliko argumenata zbog kojih je (još uvek!) teško poverovati da će prostor u potpunosti izgubiti na značaju. Prvo, ljudi su društvena bića, te imaju urođenu potrebu da budu u blizini jedni drugih. Kao dokaz za prethodnu tvrdnju može se navesti činjenica da ljudi nikada ranije nisu toliko težili, starim, arhaičnim načinima i oblicima turizma, doživljaja, odmora, ishrane, uživanja i sl. i to baš u vreme kada Internet i IKT nude potpunu virtuelizaciju stvarnosti. Virtuelna ekonomija može izmeniti načine za stvaranje vrednosti i bogatstva, ali nikada neće moći da zameni prirodnu potrebu ljudi da se sreću, razmenjuju ideje, dobra i usluge u realnim mestima. Dakle, zadovoljenje egzistencijalnih, bioloških, socijalnih i kulturnih potreba preferira i pretpostavlja postojanje realnih regiona, subregiona i lokalnih zajednica, kao sredstva za realizaciju ciljeva vezanih za ostvarivanje udobnog načina života. Drugo, zajedničko obavljanje poslovnih aktivnosti, fizička blizina i lični kontakti koji omogućavaju neformalnu komunikaciju, što za efekat ima snižavanje transakcionih troškova, favorizuju bliske lične kontakte, odnose i relacije, umesto telekomunikacionih usluga. Eksterne ekonomije u novim uslovima pretpostavljaju visok stepen poverenja, intenzivniju komunikaciju i poznanstvo između ljudi, zatim neformalne kontakte između poslovnih partnera i sl.¹⁶⁰

1.2.6. Savremeni pristup regionalizaciji: NUTS klasifikacija

Na kraju ovog dela rada, prikazaćemo koncept regionalizacije kakav danas postoji u Evropskoj uniji. Budući da se naša zemlja nalazi na evropskom kontinentu i da se društvo opredelilo za evropske integracije¹⁶¹, smatramo korisnim da na ovom mestu ukažemo na osnovne razloge, principe, ciljeve, rezultate, ali i poteškoće, pa i pojedine „zamerke“ i nedostatke, koji se odnose na evropski model regionalizacije nacionalnih država.

---

¹⁵⁹ Interesantna razmatranja na ovu temu, a u kontekstu generisanja i „prelivanja“ znanja, mogu se pronaći u: P. Cooke et al, *Regional Knowledge Economies: Markets, Clusters and Innovation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2007, str. 90-94.

¹⁶⁰ Vidi: S. V. Lall and S. Ghosh, „Learning by Dining: Informal Networks and Productivity in Mexican Industry“, *World Bank Working Paper No. 2789*, 2002.

¹⁶¹ Imajući u vidu zvaničnu državnu politiku (prim. D.M.).

Regioni i lokalne zajednice imaju izrazito važnu ulogu u procesima integracije u Evropsku uniju. Većina pitanja koja su ključna za život i rad građana rešavaju se na nižim nivoima uprave. Evropska unija snažno se zalaže za implementaciju principa supsidijarnosti u nameri da uvaži potrebu da se odluke donose „bliže“ građanima. Sa druge strane, potreba za regionalizacijom (i decentralizacijom) u EU ogleda se i u činjenici da je jedna od najvažnijih zajedničkih politika EU upravo regionalna politika¹⁶². Regionalna politika EU osmišljena je i kreirana sa ciljem da se smanje ekonomske i društvene/socijalne razlike između država članica uz pomoć regionalnog razvoja. Decentralizacija i regionalizacija nisu nužni za sprovođenje procesa evropskih integracija, ali predstavljaju važnu pretpostavku boljeg funkcionisanja sistema EU. Uzimajući u obzir (dosadašnja) evropska iskustva, može se zauzeti stav da regionalizacija jeste poželjan način vertikalne organizacije vlasti/nacionalne države iz tri razloga: (a) bolje funkcionisanje sistema, (b) ekonomski razlozi i (c) potreba za identifikacijom/samoodređenjem. Razlozi *funkcionalne* prirode imaju svoje izvorište u nastojanjima da se izgradi takav sistem unutar država članica koji će na najbolji način zastupati interese privrede i građana. Pomenuti princip supsidijarnosti treba posmatrati i kroz nameru predstavnika Evropske unije da se izađe u susret potrebama nižih nivoa vlasti, pre svega regionima i lokalnim samoupravama, a imajući u vidu da upravo niži nivoi raspoložu najkvalitetnijim i direktnim informacijama o razvojnim problemima i potrebama. Razlozi koji se najčešće pominju, kada je u pitanju proces regionalizacije u Evropi, jesu oni *ekonomske* prirode. Ravnomeran regionalni razvoj na prostoru EU jeste jedan od prioritarnih ciljeva Unije, a da bi se ostvario trebalo je definisati jasne kriterijume za merenje nivoa razvijenosti regiona, uvesti posebne statističke jedinice za te svrhe i opredeliti budžetska sredstva EU. Treći razlog, u kojem su sadržane potrebe za kulturno-istorijskom i političkom identifikacijom, svoje ishodište ima u težnji regiona da se njihov glas jasno i glasno „čuje“ unutar Evropske unije. Za takvo pravo regionu su se izborili početkom devedesetih godina i to prilikom pregovora o Ugovoru iz Mاستrihta 1992. godine. Evropski regionu (naročito nemačke pokrajine „lenderi“) uspeli su da se izbore za formiranje Komiteta regiona EU¹⁶³ upravo kako bi obezbedili pravo

---

¹⁶² Tvrdnja da je u pitanju verovatno najznačajnija zajednička politika EU zasnovana je na činjenici da se gotovo 2/3 zajedničkog budžeta EU za period 2007-2013. koristi upravo za potrebe sprovođenja regionalne politike, a tako je planirano da bude i u narednom budžetskom periodu 2014-2020. Vidi: European Commission, *Cohesion Policy 2014-2020 – Investing in growth and jobs*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2012. (Detaljnije o regionalnoj politici EU: http://ec.europa.eu/regional_policy/index_en.cfm) (uvid u stranicu: 14.04.2012.).

¹⁶³ Komitet regiona osnovan je Ugovorom iz Mاستrihta 1992. godine i sačinjen je od predstavnika lokalnih i regionalnih vlasti. Sedište Komiteta regiona je u Briselu. Pojedine zemlje imaju kvotu od 5 do 24 člana, u

na sopstveni ekonomski, politički i kulturno-istorijski identitet unutar EU. Ideja o većoj zastupljenosti evropskih regiona u sistemu odlučivanja EU nije nova i bazira se na istorijskoj prepoznatljivosti regiona u visoko decentralizovanim državama.

Početak 1970-ih godina pojavila se potreba za jedinstvenim sistemom teritorijalne klasifikacije unutar evropskog prostora, a prvenstveno sa ciljem sprovođenja regionalne politike u tadašnjoj Evropskoj Ekonomskoj Zajednici. Potreba za stvaranjem regiona nastala je kao rezultat iskustava o tome da regioni lakše artikuliraju probleme i da poseduju ljudske, materijalne i institucionalne kapacitete za realizaciju razvojnih projekata. Naime, da bi se na nivou EU omogućila analiza i utvrđivanje stepena ekonomskog razvoja neke države/regiona, formulisanje i sprovođenje mera regionalne politike, te praćenje efekata preduzetih mera bilo je potrebno napraviti sistem statističkih regiona¹⁶⁴. U statističkom odeljenju Evropske unije (Eurostat) kreirana je zajednička/jedinstvena klasifikacija subnacionalnih teritorijalnih jedinica – NUTS¹⁶⁵. U pitanju su tzv. *statistički regioni*, koji ne moraju da budu ujedno i postojeće administrativne jedinice unutar nacionalnih država. U praksi, ipak, granice statističkih regiona vrlo često se „poklapaju“ sa postojećim administrativnim podelama nacionalnih teritorija. Dakle, NUTS standardizacija ima administrativno-statističku, a ne političku prirodu, jer je eventualna politička regionalizacija države unutrašnja i diskreciona stvar svake države pojedinačno. Teritorijalno uređenje svake države zavisi od njenog Ustava i predstavlja unutrašnje državno pitanje, tako da EU ne nameće konkretan model teritorijalnog uređenja zemalja. Naprotiv, među zemljama članicama postoje različita uređenja. Primera radi, Francuska, Irska, Belgija, Danska i Holandija su unitarne, dok ima zemalja koje neguju dugu istoriju federalnog uređenja, poput Nemačke, Austrije i Italije. Isto tako, određene članice su relativno skoro otpočele procese regionalizacije (Slovenija, Češka, Slovačka). Kreiranje i klasifikacija pomenutih statističkih regiona vrši se prema metodologiji koja je propisana

---

zavisnosti od svoje veličine. Zemlje kandidati za članstvo u Evropskoj uniji imaju status posmatrača u Komitetu regiona. U pitanju je savetodavno telo koje se sastoji od predstavnika evropskih regionalnih i lokalnih vlasti. Komitet regiona mora da bude konsultovan pre nego što se donesu odluke u Evropskoj uniji iz oblasti regionalne politike, životne sredine, kulture, obrazovanja i transporta, a tiču se regionalnih i lokalnih nivoa vlasti.

¹⁶⁴ G. Arbia, L. de Dominicis and G. Piras, „Regional Growth and Regional Inequality in EU and Transition Countries: A Spatial Econometric Approach“, *European Regional Science Association in its series ERS A conference papers 05*, 2005, str. 3-4.

¹⁶⁵ Akronim NUTS ima svoje korene u francuskom jeziku – Nomenclature of Territorial Units for Statistics, (fra. - *Nomenclature des unités territoriales statistiques*). Odgovarajući prevod na našem jeziku mogao bi da bude Nomenklatura teritorijalnih jedinica za statistiku – NTJS. Podela teritorija nacionalnih država po NUTS metodologiji postoji samo u Evropskoj uniji.

Uredbom Evropske Zajednice¹⁶⁶. Osnovna načela na kojima se zasniva Nomenklatura teritorijalnih jedinica za statistiku su: (a) institucionalna podela nacionalnog prostora, (b) podela prostora na opšte geografske jedinice i (c) uvažavanje principa hijerarhije. U kontekstu institucionalizacije podele teritorija na regione, najčešće se uvažavaju dva koncepta - normativni i analitički. Normativne granice regiona u suštini jesu odraz političke volje. Analitički (funkcionalni) regioni određuju se u skladu sa potrebama analize. Regioni, po NUTS metodologiji, predstavljaju geografske jedinice/teritorije koje imaju opšte (uobičajene) karakteristike. Specifične geografske jedinice, ukoliko ih ima u nekoj državi, (na primer, nalazišta značajnih prirodnih/mineralnih sirovina, zone železničkog saobraćaja, poljoprivredna područja, urbana područja i sl.) mogu se posebno označiti i ograničiti. Specifične jedinice se obično isključuju iz NUTS-a u korist „čistih“ (standardnih) geografskih jedinica. Hijerarhijski karakter teritorijalnih jedinica odnosi se na činjenicu da zbog uporedivosti, NUTS deli svaku državu članicu na regione, i to u nekoliko nivoa. Na prvom nivou teritorija se deli na NUTS 1 regione. Svaki od NUTS 1 regiona deli se na regione drugog nivoa NUTS-a (NUTS 2), a oni se dalje dekomponuju na regione trećeg nivoa, NUTS 3. Regioni koji pripadaju NUTS 3 nivou takođe se dele na manje teritorijalne jedinice. Zajednička statistika je niže lokalne teritorijalne zajednice¹⁶⁷ prvo označavala kao NUTS 4 i NUTS 5 nivoe. Kasnije je uveden naziv Lokalne administrativne jedinice (*Local Administrative Units* - skraćeno LAU), pa su u skladu sa tim definisani novi akronimi LAU 1 i LAU 2 sa istim značenjem. Dakle, NUTS klasifikacija ukupno ima 5 teritorijalnih nivoa. Svaka teritorijalna jedinica NUTS klasifikacije ima specifični kod i naziv. Ukoliko teritorijalne jedinice u dve ili više država imaju isti naziv, dodaje se oznaka matične države, čime se obezbeđuje razlikovanje¹⁶⁸. Osnovni kriterijum na bazi kojeg se vrši klasifikacija regiona jeste broj stanovnika (videti Tabelu 1.2.2.). Kao dodatni kriterijumi uzimaju se: poželjna veličina teritorije, homogenost statističkog regiona, prirodno-geografske karakteristike, istorijski činioci, tradicija i geopolitički faktori, kao i privredna struktura i nivo (ne)razvijenosti pojedinih regionalnih područja. Prvi kriterijum od kog se polazi prilikom

---

¹⁶⁶ Nomenklatura je usvojena 15. jula 1988. godine od strane Veća EEZ, dokumentom *Regulativa Veća* broj 2052/88. Forma NUTS-a je promenjena 26. maja 2003. godine amandmanom broj 1059/2003, kojim se osniva Zajednička klasifikacija teritorijalnih jedinica za statistiku. Vidi: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:154:0001:0041:EN:PDF> (uvid u stranicu: 17.04.2012.).

¹⁶⁷ Manje teritorijalne jedinice od NUTS-a su distrikti (okruzi, srezovi, županije, grofovije, departmani, gradovi) i opštine (lokalne samouprave, komune).

¹⁶⁸ Uvid u kompletnu klasifikaciju područja po NUTS metodologiji: http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_CLS_DLD&StrNom=NUTS_3&StrLanguageCode=EN (uvid u stranicu: 30.04.2012.).

utvrđivanja NUTS klasifikacije jesu postojeće administrativne jedinice. Ukoliko je ukupno stanovništvo države članice ispod postavljenih kriterijuma, onda čitava država spada u jednu NUTS teritorijalnu jedinicu. U situaciji kada za određeni NUTS nivo ne postoje odgovarajuće administrativne jedinice, tada se NUTS nivo konstituše spajanjem potrebnog broja manjih teritorijalnih jedinica.

Tabela 1.2.2. Standardi za NUTS klasifikaciju regiona

NIVO	MINIMALAN BROJ STANOVNIKA	MAKSIMALAN BROJ STANOVNIKA
NUTS – 1	3.000.000	7.000.000
NUTS – 2	800.000	3.000.000
NUTS - 3	150.000	800.000

Ciljevi NUTS klasifikacije jesu: (a) formiranje teritorijalnih jedinica koje su pogodne za prikupljanje, obradu, publikovanje, komparaciju i upotrebu statističkih podataka (b) uspostavljanje osnove za vođenje regionalne politike EU, (c) harmonizacija regionalne statistike EU, (d) kreiranje osnove za društveno-ekonomske analize regiona i (e) oblikovanje zajedničkih regionalnih politika.

Primena Eurostat-ove metodologije za definisanje regiona, kao objekata intervencije Regionalne politike Evropske unije, ogleđa se u sledećem i zavisi od nivoa klasifikacije. Regioni NUTS 1 nivoa koriste se za analizu zajedničkih regionalnih problema (efekti monetarne integracije na područjima koja su direktno ispod nacionalnog nivoa. Regioni NUTS 2 nivoa jesu osnovni okvir nacionalne regionalne analize, te su i osnovni subjekti za implementaciju nacionalnih regionalnih politika i dobijanje podrške iz zajedničkih fondova EU. Regioni NUTS 3 nivoa isuviše su mali za realizaciju kompleksnih analiza, zbog čega se prvenstveno koriste za implementaciju konkretnih razvojnih mera.

Da bi se otklonile regionalne nejednakosti, EU je uvela princip raspoređivanja sredstava preko Strukturnih fondova, kao instrumenata regionalne politike. Ključno je naglasiti da korisnici sredstava nisu države, već regioni NUTS 2 nivoa. Osnovni kriterijum za implementaciju regionalne politike, odnosno raspoređivanje sredstava iz Strukturnih fondova (a na osnovu prava za povlačenje) jesu pokazatelji regionalne statistike na NUTS 2 nivou. U zavisnosti od stepena razvijenosti regiona, svi NUTS 2 regioni unutar EU klasifikovani su u dve osnovne grupe (za budžetski period 2007-2013). U prvu grupu spadaju razvijeni regioni (tzv. konkurentni regioni) sa nivoom bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika iznad

nivoa od 75% proseka EU. Drugu grupu čine nerazvijeni regioni (tzv. konvergentni regioni) koji imaju nivo bruto domaćeg proizvoda po stanovniku ispod nivoa od 75% proseka EU.

Prema mišljenju pojedinih autora, ovaj kriterijum nije odgovarajući iz dva razloga. „Prvo, gotovo svi NUTS 3 regioni niti su 'dovoljno veliki', niti regionalna politika Evropske unije, kao motor ekonomskog razvoja, ima 'dovoljno heterogenih faktora' da bi se regioni posmatrali kao zasebne ekonomske celine. Drugo, dok su neki NUTS 2 regioni veliki i raspoložu dovoljnom količinom faktora proizvodnje (na primer, Andaluzija u Španiji, Akviten u Francuskoj, Lombardija i Sicilija u Italiji, koji imaju između 7 i 11 miliona stanovnika), drugi su mali i imaju mali obim raspoloživih resursa (Molize i Vale d'Aosta u Italiji, Rioha i Kantambrija u Španiji, koji broje između 100.000 i 200.000 stanovnika)¹⁶⁹.

Nesumnjivo da je tačno to da, kako na nivou NUTS 2, tako i na nivou NUTS 3, postoje razlike u pojedinim karakteristikama (razvijenost infrastrukture, stepen obrazovanja stanovništva itd.), te da se javljaju različite prednosti i problemi koji utiču na njihovu (ne)razvijenost. Međutim, postavlja se pitanje koji je to zajednički imenitelj koji može da posluži kao osnova za utvrđivanje svih potencijalnih različitosti, problema i ograničenja na regionalnom nivou. Imajući u vidu da Evropsku uniju čini 27 država članica sa različitim uređenjem (koje varira od unitarnih država do federacija), sa jačim ili slabijim regionima i sa 490 miliona stanovnika, neophodno je pronaći zajednički imenitelj, koji bi služio kao baza za međusobno upoređivanje. I pored uzimanja u obzir upozorenja koja se mogu pronaći u stavovima određenog broja autora, ipak, prevladava stav da osnovni parametri razvijenosti, zasnovani na NUTS klasifikaciji i BDP-u po glavi stanovnika, obezbeđuju neophodne rezultate u smislu podataka za merenje stepena (ne)razvijenosti koji su verodostojni, unificirani, uporedivi i redovno ažurirani. Ono što bi prilikom klasifikacije i rangiranja područja prema stepenu razvijenosti dodatno trebalo uzeti u razmatranje jesu i drugi pokazatelji razvoja kako bi se omogućio što objektivniji prikaz. NUTS klasifikaciju treba posmatrati kao zajednički imenitelj za prikupljanje, obradu i analizu kvalitetnih, pravovremenih i nepristrasnih statističkih podataka i informacija, koji se prikupljaju na nivou teritorijalno zaokruženog dela (regiona), sa skupom karakteristika koje ga čine specifičnim, a sve u cilju dobijanja objektivne slike o realnoj razvijenosti jednog regiona. Regionalizacija EU prema NUTS metodologiji predstavljena je u Tabeli 1.2.3.

---

¹⁶⁹ F. Canova, „Are EU Policies Fostering Growth and Reducing Regional Inequalities“, CREI, Pompeu Fabre University, 2001, str. 4-5.

Tabela 1.2.3. Regionalizacija Evropske unije – NUTS metodologija

ZEMLJA	NUTS - 1	NUTS - 2	NUTS - 3	LAU - 1	LAU - 2
Austrija	3	9	35	2.357	2.357
Belgija	3	11	44	589	589
Bugarska	2	6	28	5.304	5.304
Češka Republika	1	8	14	6.249	6.249
Danska	1	5	11	2.244	2.244
Estonija	1	1	5	227	227
Finska	2	5	19	348	348
Francuska	9	26	100	36.682	36.682
Grčka	4	13	51	6.130	6.130
Holandija	4	12	40	441	441
Irska	1	2	8	3.441	3.441
Italija	5	21	110	8.100	8.100
Kipar	1	1	1	615	615
Letonija	1	1	6	524	524
Litvanija	1	1	10	555	555
Luksemburg	1	1	1	116	116
Mađarska	3	7	20	3.152	3.152
Malta	1	1	2	68	68
Nemačka	16	38	412	12.229	12.229
Poljska	6	16	66	2.478	2.478
Portugalija	3	7	30	4.260	4.260
Rumunija	4	8	42	3.180	3.180
Slovačka	1	4	8	2.928	2.928
Slovenija	1	2	12	210	210
Španija	7	19	59	8.112	8.112
Švedska	3	8	21	290	290
Velika Britanija	12	37	139	10.635	10.635
UKUPNO EU - 27	97	270	1.294	121.464	121.464

Izvor: samostalan prikaz autora na bazi podataka koji su dostupni na:

http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_CLS_DLD&StrNom=NUTS_3&StrLanguageCode=EN (uvid u stranicu: 30.04.2012.).

2. NEJEDNAKOST: TEORIJSKO-METODOLOŠKA RAZMATRANJA

Živimo u svetu u kojem postoje izražene nejednakosti u različitim segmentima društveno-ekonomskog života. Ono što poslednjih godina okupira pažnju istraživača, koji se pomenutom temom bave, jeste nejednaka raspodela prilika/mogućnosti za razvoj, za koje se veruje da jesu glavni uzročnik svih drugih oblika dispariteta. Nejednakosti u prilikama izražene su kako unutar, tako i između pojedinih zemalja. Iako se mesto rođenja ne može birati, činjenica jeste da nivo životnog standarda koji ostvarujemo, te kvalitet života koji vodimo, kao i buduće mogućnosti i sposobnosti za doprinos ekonomskom razvoju dominantno jesu određene upravo mestom (država, region) u kojem započinjemo život. Lokalitet u kojem se pojedinci rađaju za njih jeste egzogena varijabla (pošto na nju nemaju uticaja). Često se u relevantnoj literaturi kao potencijalno rešenje navodi pravičnija raspodela različitih resursa, ne isključivo dohotka, kao sredstvo za obezbeđivanje jednakih prilika/mogućnosti za sve ljude. U pitanju je stav da rezultati koje pojedinci ostvaruju tokom svog života treba isključivo da zavise od njihovih ličnih predispozicija, talenta, te uloženog truda i napora, a ne od mesta u kojem su rođeni. Dakle, isključivo faktori na koje možemo da utičemo (oni koji su endogenog karaktera) trebalo bi da determinišu nivo životnog standarda koji ostvarujemo. U realnosti, ipak, nije tako. Razlog tome jesu teritorijalne nejednakosti. Različiti lokaliteti ljudima nude različite mogućnosti.

Nejednakost je složen fenomen koji se može posmatrati i procenjivati u različitim segmentima, odnosno preko različitih varijabli. Tako se može govoriti o nejednakosti u dohotku, bogatstvu, sreći, slobodi, prilikama, pravima, zadovoljavanju potreba i sl.¹⁷⁰ Našu pažnju najviše će zaokupiti ekonomska nejednakost, koju D. Ray definiše kao „suštinski disparitet, pri kojem jedni imaju određene mogućnosti ekonomskog izbora, dok su drugima te mogućnosti uskraćene“.¹⁷¹

Interesovanje za ekonomsku nejednakost potiče iz dva izvora: (a) *etičkih* i (b) *funkcionalnih*.¹⁷² Kada je reč o etičkom aspektu nejednakosti važno je imati na umu da jednakost

---

¹⁷⁰ Prema: B. Jovanović Gavrilović, *Privredni razvoj sa ljudskim likom* (materijal/skripta za poslediplomce), Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2003.

¹⁷¹ D. Ray, *Development Economics*, Princeton University Press, 1998, str. 170.

¹⁷² Interesantna razmišljanja na tu temu mogu se naći u citiranoj knjizi D. Ray-a, 1998, str. 169-170.

i pravičnost nisu jednaki koncepti. Jednakost je empirijsko pitanje koje se tiče konkretne, postojeće raspodele dohotka (ili nekog drugog izraza ekonomske snage). Pravičnost je normativni koncept, koji se bavi pitanjima kao što su pravična i društveno prihvatljiva raspodela bogatstva/dohotka, odnosno nastoji da odgovori na pitanje kakva bi raspodela trebala da bude. Šta je pravično, a šta nije zavisi od aktuelnog sistema vrednosti, te od percepcije samog koncepta. Pojedini teoretičari smatraju da pravičnost koincidira sa potpunom jednakošću, tj. da je pravična ona raspodela pri kojoj svi primaju iste dohotke. Sa druge strane, mnogi teoretičari veruju u koncept „jednakost prilika“ za sticanje dohotka, smatrajući pri tom da se nejednakost u ostvarenim rezultatima (ishodima) može tolerisati. Različiti ishodi jesu prihvatljivi za jedno društvo upravo zbog činjenice da je normalno, očekivano i razumljivo da postoje razlike među ljudima u njihovim sposobnostima, veštinama, uloženom naporu, obučenosti, spremnosti da se preuzme rizik i sl. Prema ovoj grupi autora, pogrešan bi bio zaključak da pravičnost postoji samo pod uslovom da postoji potpuna jednakost, već se dozvoljava izvestan stepen nejednakosti u raspodeli dohotka.

Percepcija pravičnosti u jednom društvu proističe iz važećih socijalnih i kulturnih normi, odnosno ukorenjenog sistema vrednosti. Ipak, teško je precizno odrediti kako izgleda pravična raspodela dohotka. Čak i kada bi to bilo moguće, vlada nema obavezu da redistribuirala dohodak sve dotle dok se ne postigne pravična raspodela. Vladina politika se ne može oblikovati samo prema kriterijumu pravičnosti, tj. fer raspodele nacionalnog dohotka/bogatstva. U obzir se moraju uzeti i drugi ciljevi, koji su često u konfliktu sa pravičnošću, kao što je, na primer, efikasnost, odnosno povećavanje dohotka zemlje (ekonomski rast). Tako dolazimo do funkcionalnog aspekta nejednakosti, koji predstavlja dopunu etičkog razmatranja ovog pitanja. Analiza dohodnih razlika na funkcionalnom nivou pretpostavlja da se sagledavaju efekti koje nejednakost ima na druge karakteristike ekonomskog razvoja, kao što su proizvodnja, zaposlenost, tempo rasta privrede itd. Čak i ako nas ne interesuje nejednakost kao takva (sama po sebi, posmatrana s etičkog stanovišta) i te kako je moramo razmatrati. Ukoliko nas zanima privredni rast, ne smemo gubiti iz vida da nejednakost u dohotku i bogatstvu ima svoga uticaja na nivo proizvodnje (bilo negativan, bilo pozitivan). Tada ćemo brinuti o nejednakosti ne zbog nje same, već zbog uticaja koji ima na privredni rast, odnosno na one ekonomske karakteristike koje jesu predmet našeg interesovanja.

2.1. Konceptualni okvir i vrste nejednakosti

2.1.1. Nejednakost i nejednake prilike za razvoj

Amartya Sen u svom radu iz 1979. godine¹⁷³ kritički analizira tada važeće koncepte i shvatanja (ne)jednakosti. Pitajući se u čemu se zapravo ogleda jednaka raspodela on detaljnije razmatra sledeće vrste: (a) utilitarističku – prema kojoj treba da postoji jednakost u marginalnoj korisnosti, (b) jednakost ukupne korisnosti i (c) jednakost u osnovnim životnim dobrima/potrebama – jednakost u smislu Rawls-a. Objasnjavajući ograničenja pomenuta tri koncepta jednakosti, Sen dolazi do sopstvenog predloga: može se reći da jednakost postoji onda kada svi ljudi raspolažu osnovnim predispozicijama i sposobnostima koje su potrebne za život i rad.

Ukoliko se osvrnemo na moderne teorije socijalne pravde, uočićemo da su nakon 1970-ih godina uticajni mislioci dali značajne doprinose načinu na koji posmatramo i tumačimo pravičnost. Među najznačajnijim teoretičarima izdvajamo J. Rawls-a, A. Sen-a, R. Dworkin-a i J. Roemer-a. Iako pojedinačno posmatrano, njihove teorije pravičnosti i društvenog izbora jesu različite u mnogim značajnim aspektima, ipak imaju i mnogo toga zajedničkog. Sva četiri autora odbacuju krajnje blagostanje (pojedinaca ili grupa pojedinaca) kao merilo za pravičnost alokativne funkcije sistema. Umesto toga, ističe se značaj individualne odgovornosti za prevođenje resursa u rezultate. Dakle, kao prihvatljiva mera pravednosti sistema određuje se distribucija mogućnosti, sloboda i raspoloživosti resursa koji se nalaze pred pojedincima, ali se podrazumeva da su isključivo *pojedinci sami odgovorni* za to što će kreirati pomoću raspoloživih resursa. Ono oko čega se pomenuta četiri autora ne slažu jeste suština ovog koncepta. Naime, u svojoj knjizi „Teorija pravde“ („A Theory of Justice“) iz 1971. godine, Rawls zastupa tezu da društvena (socijalna) pravda podrazumeva da budu zadovoljena dva principa. Prvi, da postoje prava za potpunom slobodom svih pojedinaca i, drugi, da šanse i mogućnosti – u smislu osnovnih životnih dobara - budu dostupne svim pojedincima u društvu (poznati Rawls-ov maximin princip). A. Sen, sa druge strane, u svojoj knjizi „Roba i sposobnosti“ („Commodities and Capabilities“) objavljenoj 1985. godine, zauzima stav da različiti ljudi mogu imati različite „faktore konverzije“ raspoloživih resursa u aktivnosti, odnosno blagostanje. Sen je istrajan u

---

¹⁷³ A. Sen, „Equality of what?“, In: McMurrin S. (ed.) *Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge University Press, Cambridge, MA, 1979.

tome da pokaže da svi raspoloživi resursi (čak i pomenuta „osnovna dobra“) suštinski jesu *input*-i za buduće delovanje pojedinaca, a nikako dokaz pravičnosti. Čak i neko ko je nesposoban da radi i da učestvuje u društvenom životu zajednice kojoj pripada može imati osnovna dobra na raspolaganju. Za Sen-a, koncept pravičnosti među ljudima postoji kada svaki čovek raspolaže osnovnim sposobnostima između kojih može da vrši izbor („basic capability equality“). Za njega je važno da ljudi budu osposobljeni da obavljaju određene poslove (da ne budu zavisni, već samostalni)¹⁷⁴, da budu aktivan učesnik u društvenom životu, donose odluke u vezi sa svojom budućnošću i sl. Dworkin u svoja dva rada iz 1981. godine, koja su izazvala pažnju („Šta je jednakost? Deo 1: Jednakost u blagostanju“ i „Šta je jednakost? Deo 2: Jednakost u resursima“¹⁷⁵), iznosi argumente o tome da postojanje pravde i pravičnosti pretpostavlja da pojedincima bude kompenzovan nedostatak onog dela prilika za koji nisu odgovorni i za stvari na koje ne mogu da utiču. Pomenuti autor zalaže se za to da se izvrši redistribucija resursa koji će pojedincima nadoknaditi nedostatak u resursima koji su rezultat prirodnih/datih razlika. Konačno, Roemer u knjizi „Jednakost prilika“ iz 1998. godine („Equality of Opportunity“, 1998.) zastupa stav da pravičnost predstavlja postojanje politike jednakih šansi/prilika. On naglašava da pojedinci imaju odgovornost za nivo sopstvenog blagostanja, ali i da, isto tako, postoje određeni preduslovi i okolnosti na koje pojedinci nemaju uticaja, a koji određuju nivo njihovog maksimalnog ostvarivog blagostanja, kao i nivo napora koji moraju da ulože da bi ga ostvarili¹⁷⁶. Nezavisno od navedenih razlika, značajan doprinos pomenutih autora i međusobno slaganje jeste u tome što fokus socijalne pravde (pravičnosti) preusmeravaju sa rezultata na prilike i mogućnosti za ostvarivanje rezultata (rečju, na *input*-e).

Postojeće razlike u životnim prilikama koje postoje između pojedinaca, pored ostalog, snažno su određene kategorijama kao što su: država porekla/življenja, regionalna pripadnost, rasa, pol, društveni status i sl. Iz etičkog ugla posmatrano, možemo reći da je u pitanju „nepravična“ raspodela. Sa stanovišta funkcionalnosti, nejednakosti u dohotku, bogatstvu i moći dovode do nejednakosti u prilikama, a one sa svoje strane, utiču na gubljenje razvojnog potencijala i produktivnosti faktora, te na (ne)efikasnu alokaciju resursa. Drugim rečima, osim što se sa etičkog stanovišta nejednakost može oceniti kao „loša“, ona može imati negativne efekte i na ekonomsku efikasnost, odnosno na privredni rast. Gotovo da svaka kultura, religija,

---

¹⁷⁴ A. Sen, „Equality of what?“, In: McMurrin S. (ed.) *Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge University Press, Cambridge, MA, 1979, str. 218.

¹⁷⁵ „What is Equality? Part 1: Equality of Welfare“ i „What is Equality? Part 1: Equality of Resources“, prema: World Bank, *World Development Report: Equity and Development*, New York: Oxford University Press, 2006.

¹⁷⁶ Ibid.

filozofska škola/tradicija nudi stavove i argumente za pridavanje većeg ili manjeg značaja pitanjima pravičnosti. No, pre nego što detaljnije razmotrimo odnos međuzavisnosti između nejednakosti i privrednog rasta (o tim pitanjima će biti više reči u trećem delu rada), ukažimo na neke osnovne pojmove, koncepte i vrste nejednakosti, kao i na razloge zbog kojih je ona važna.

Šta je pravičnost, a šta jednakost? Zašto je i da li nam je (ne)jednakost važna? (Ne)Jednakost u čemu?¹⁷⁷ Ovo su neka od pitanja na koja ćemo pokušati da pružimo odgovore. Kao i svaki normativni koncept, pravičnost ima različito značenje za različite ljude, u zavisnosti od profesije kojom se bave i razloga zbog kojeg razmatraju i istražuju (ne)pravičnost. Ekonomisti pitanje pravičnosti najčešće povezuju sa distribucijom dohotka, bogatstva, mogućnosti izbora i dr. bilo da se posmatra stanje u porodici ili lokalnoj zajednici, između i unutar regiona, bilo da se porede nacionalne države na globalnom nivou. Za potrebe našeg rada, pravičnost ćemo odrediti kao koncept koji zadovoljava dva osnovna principa:¹⁷⁸ (a) postojanje jednakih šansi/prilika za sve i (b) izbegavanje situacije u kojoj pojedinci/grupe nemaju na raspolaganju dobra za zadovoljavanje osnovnih potreba (u pitanju je zaštita od siromaštva). Prvi princip predstavlja zahtev da rezultati koje pojedinci ostvaruju tokom svog života treba da budu plod najvećim delom njihovih sopstvenih sposobnosti, napora i talenata, a nikako posledica tzv. nasleđenog stanja, odnosno okolnosti koje se stiču rođenjem. Na primer, prema navedenom principu, unapred određene okolnosti i osobine, poput, rase, pola, mesta rođenja, porodičnog porekla i sl. ne bi trebalo da određuju ekonomski, društveni i politički uspeh/rezultat, te status pojedinaca i/ili grupa. Drugi princip u sebi sadrži averziju prema siromaštvu, odnosno „otpor“ prema nejednakosti u meri u kojoj bi nejednaka raspodela određene grupe i pojedince dovela u stanje da ne mogu da zadovoljavaju osnovne životne potrebe za hranom, vodom, stanovanjem, odevanjem, obrazovanjem i zdravstvenom zaštitom (tzv. apolutni gubici). Dakle, poštujući pravilo o jednakosti u prilikama/šansama, a ne u krajnjim rezultatima (ishodima) razvojnog procesa, ipak se zastupa stav da se mora voditi računa o tome da čak i onda kada neko ima jednake šanse i prilike, pa ne uspe (iz bilo kog razloga), društvo/zajednica mu mora obezbediti minimum sredstava za opstanak (socijalna sigurnost).

---

¹⁷⁷ Za detaljno kritičko razmatranje navedenih pitanja, te upoređivanje i ocenu pojedinih teorijskih koncepata videti: A. Sen, „Equality of what?“, In: McMurrin S. (ed.) *Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge University Press, Cambridge, MA, 1979.

¹⁷⁸ Prema: World Bank, *World Development Report: Equity and Development*, Oxford University Press, New York, 2006, videti str. 18-19.

Princip jednakosti prilika je poprilično jednostavan, jer zahteva da okolnosti u kojima se pojedinac rađa (egzogene su) ne budu te koje će odlučujuće determinisati njegova ostvarenja tokom života. Međutim, mnogo je komplikovanije meriti (ne)jednakost u prilikama. Nejednakost u prilikama znatno je širi i neodređeniji koncept od bilo koje druge vrste nejednakosti (u dohotku, bogatstvu, i sl.). Jedan pristup merenju nejednakosti u prilikama zasniva se na dekompoziciji dohodnih nejednakosti na dva dela – jedan koji se pripisuje predodređenim (unapred definisanim, datim) okolnostima i drugi koji zavisi od pojedinca samog. Teškoće nastaju onda kada se pokuša sa preciznim merenjem/kvantifikacijom¹⁷⁹ kategorija poput porodičnog nasleđa. Ne postoje univerzalne i dobre aproksimativne varijable koje bi na pravi način uzele u obzir sve faktore koji na to utiču. Napredniji pristup merenju predstavljao bi pokušaj da se kvantitativno odredi i obuhvati multidimenzionalna priroda nejednakosti u prilikama. U pitanju je pokušaj da se odgovori na pitanje kako su svi relevantni faktori, koji utiču na nečije životne prilike (pristup zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju, povezanost sa drugim ljudima, kvalitet dostupnih usluga, način na koji su tretirani od strane institucija itd.), međusobno povezani i kako utiču jedni na druge. Činjenica je da jesu povezani i da su međusobno zavisni. Takav pristup zahtevao bi da se uzme u obzir ne samo disperzija pojedinačnih distribucija konkretnih varijabli/kategorija (npr. očekivanog trajanja života, dohotka), već i da se razmotri korelacija između njih (npr. kako raspoloživost zdravstvene zaštite varira između pripadnika različitih dohodnih grupa u društvu). Na taj način bi se sumirale informacije o različitim vrstama nejednakosti koje zajednički određuju mogućnosti i prilike, kao i njihovu međuzavisnost.

Opisana analiza nejednakosti u prilikama svakako prevazilazi potrebe rada, te bi nas udaljila od teme, ali je korisno da konstatujemo da uzimajući sve pomenuto u obzir, predodređene okolnosti za pojedinca (egzogene su; one na koje ne možemo da utičemo) utiču dvojako na pravičnost u prilikama koje su mu dostupne. Najpre, okolnosti i okruženje u kojima individua započinje život svakako da opredeljuju nivo raspoloživih resursa, počevši od fizičkog kapitala (zemljište, nepokretnosti, finansijski kapital), preko porodičnih predispozicija (nivo ljudskog, socijalnog i kulturnog kapitala kojim raspolažu roditelji), pa do pristupa/dostupnosti osnovnim uslugama i infrastrukturi (što je dominantno određeno geografskim karakteristikama rodnog mesta)¹⁸⁰. Isto tako, „predispozicije“ koje se stiču

---

¹⁷⁹ F. Bourguignon, F. H. G. Ferreira and M. Walton, „Equity, efficiency and inequality traps: A research agenda“, *Journal of Economic Inequality* 5. 2007, str. 245-247.

¹⁸⁰ Vidi: *World Development Report: Equity and Development*, Oxford University Press, New York, 2006, str. 19.

rođenjem (tzv. nasleđene okolnosti) takođe imaju svog uticaja na to kako će tokom procesa života i rada individua biti tretirana od strane društva i njegovih institucija. Iako dve osobe mogu biti rođene i provoditi život u istom lokalitetu, u praksi je čest slučaj da ne uživaju jednake mogućnosti u prilikama upravo zato što zbog različitog porekla, rase, pola, vere, političkih ubeđenja i sl. nemaju isti tretman. Dakle, pored „nasleđenog stanja“, samog po sebi, jednakost u prilikama takođe je pod velikim uticajem onoga što se može nazvati pravednost u procesima, pomoću kojih se nasleđena stanja/okolnosti mogu menjati (popravlјati ili pogoršavati). U realnom životu, pomenuti zahtevi za što pravičnijim mogućnostima koje bi se sticale rođenjem, potom pravedeni procesi koji koriguju nasleđeno stanje, kao i zaštita od krajnjeg siromaštva često jesu suprotstavlјeni ciljevi. Između njih postoji tzv. *trade-off* (kompenzatorna relacija). Primera radi, aktivnost nosilaca ekonomske politike (proces) koja za cilj ima da ispravi nejednakosti u prilikama koje se „nasleđuju“ često predstavlјa redistribuciju ostvarenih rezultata. Jednoj grupi (ugroženih) se može obezbediti pristup obrazovnom sistemu i zdravstvenoj zaštiti (jer ih rođenjem ne stiču), ali to istovremeno možda predstavlјa uskraćivanje tih mogućnosti nekoj drugoj grupi pojedinaca koji to zasluđuju više. Isti problem javlja se u situaciji kada država treba da odluči da li da uvede progresivne poreske stope na dohodak građana u cilju redistribucije siromašnijim slojevima društva. Potpuno tačnog odgovora na postavljena pitanja nema. Svako društvo samo za sebe mora da donese odluke o tome šta treba činiti, a u skladu sa važećim sistemom vrednosti. Konačno, u pitanju je isključivo pravo svakog društva da samo odluči koliku će „težinu“ pridavati pravičnoj raspodeli u prilikama/šansama za dug i kvalitetan život širokom krugu pojedinaca.

Kao što smo do sada imali prilike da vidimo, nejednakost u prilikama jeste višedimenzionalan koncept. Prilike i mogućnosti kojima ljudi „raspolaužu“ pod uticajem su dohotka, pristupa obrazovnom sistemu i sistemu zdravstvene zaštite, društvenom statusu, političkoj moći i sl. Takođe, uočili smo i međusobnu povezanost različitih dimenzija nejednakosti, u smislu da se ekonomske, društvene i političke¹⁸¹ nejednakosti podstiču između sebe. Da li su uopšte pomenute različitosti i dispariteti važni? Da li se ljudi više brinu o uzrocima ili o posledicama? Drugim rečima, da li se više vodi računa o tome što neki ljudi nemaju pristup obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i ekonomskim mogućnostima/prilikama (uzroci) ili, pak, o činjenici da neki ljudi jesu manje obrazovani, manje su zdravi i imaju manje

---

¹⁸¹ O odnosu međuzavisnosti ekonomske nejednakosti i politike detaljnije videti u: E. L. Glaeser, „Inequality“, *Harvard Institute of Economic Research Discussion Paper Number 2078*, 2005, str. 3-12.

novca na raspolaganju (posledice)? Da li nosioci vlasti (donosioci odluka) na nacionalnom i nadnacionalnom nivou treba da brinu o tome što postoje nejednakosti – u prilikama, procesima, rezultatima – između pojedinaca, regiona i zemalja? Kao što smo ranije konstatovali pravičnost nije isto što i jednakost u dohotku, zdravstvenom statusu/tretmanu ili u bilo kojoj drugoj dimenziji. Pravičnost jeste zahtev da lični naponi, inicijative, sposobnosti, veštine i talenat pojedinaca u mnogo većoj meri određuju njihov ekonomski položaj, nego što ga determinišu rasa, pol, porodično nasleđe, regionalna pripadnost (nasleđene okolnosti). Sam pojam pravičnosti ima duboke korene u ljudskoj prirodi.

Predmet intreresovanja pomera se sa jednakosti u ishodima na jednakost u mogućnostima/prilikama za ostvarivanje željenih ishoda. Nije važno da li se ostvaruju jednaki rezultati, odnosno da li postoji jednakost u nivou ostvarenog blagostanja. Čak se i pretpostavlja da takva mogućnost i nije realna. Ono na šta, međutim, treba obratiti pažnju jeste da svi imaju jednake prilike da uspeju, te da ostvare željene rezultate. Razmotrimo, na primer, takvu situaciju da u jednoj zemlji, usled društveno-ekonomskog uređenja, dugo godina unazad nije postojala mogućnost da se ljudi bave privatnim poslom, preduzetništvom, te da nisu bili u prilici da preuzimaju rizik. Pretpostavimo da se situacija menja i da se usled ekonomske liberalizacije „otvaraju“ pomenute mogućnosti, koje predstavljaju realne mogućnosti izbora za ljude koji žive i rade u posmatranoj zemlji. Neki ljudi će novonastale prilike/mogućnosti iskoristiti, dok će neki nastaviti da se ponašaju u skladu sa pravilima „starog“ sistema. Čak i među onima koji se odluče da preuzmu rizik i da se upuste u privatni posao (iskoriste mogućnosti koje „novi“ sistem nudi) će se javiti ogromne razlike u ostvarenjima – neki će u svojim poduhvatima uspeti, dok neki neće. Novi sistem će uvećati ukupan iznos potencijalnog blagostanja i dovešće do kreiranja veće nejednakosti u sistemu. Ipak, kreatori ekonomske politike ne treba da budu zabrinuti zbog toga, jer ono što je važno jeste da je šansa svima bila ponuđena. To što je neki jesu iskoristili u situaciji kada drugi to nisu, drugo je pitanje. Nejednakost koja nastaje, rezultat je slobodnih individualnih odluka i kapaciteta pojedinaca koji su na početku raspolagali jednakim prilikama¹⁸².

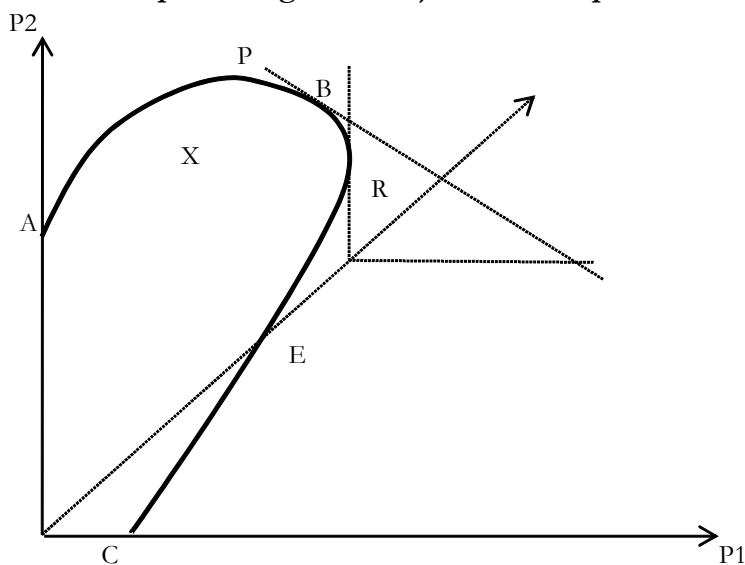
Postoje različita mišljenja i stavovi o tome šta je društveno optimalan nivo (ne)jednakosti. Skica 2.1.1. predstavlja ilustraciju klasične diskusije u vezi sa izborom

---

¹⁸² Videti: R. Kanbur, „Globalization, Growth, and Distribution: Framing the Questions“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 5*, 2008.

optimalnog nivoa nejednakosti. Za potrebe naše analize opredelili smo se da pratimo distribuciju prilika između dve grupe.

Skica 2.1.1. Izbor optimalnog nivoa nejednakosti u prilikama

Izvor: F. Bourguignon, F. H. G. Ferreira and M. Walton, „Equity, efficiency and inequality traps: A research agenda“, *Journal of Economic Inequality* 5, 2007, str. 241.

Pretpostavimo da se društvo sastoji od dve grupe ljudi (u ovom trenutku nam nije važno šta je osnovni kriterijum za podelu – region, rasa, vera, pol i sl.). Obeležimo prvu grupu brojem 1, a drugu brojem 2. Na apscisi ćemo uočiti i označiti nivo prilika koje stoje na raspolaganju prvoj grupi (P1), a na ordinati nivo prilika koje stoje na raspolaganju drugoj grupi (P2). Dalje, uočimo na Grafiku krivu AC koja predstavlja krivu maksimalnih prilika za društvo kao celinu¹⁸³. U svakoj tački na krivoj AC ostvaruje se takva kombinacija prilika P1 i P2 koja predstavlja maksimalno moguću vrednost koju društvo kao celina može da ostvari ($P1+P2 = \max$), uz date resurse i raspoloživu tehnologiju. Od toga u kom delu krive AC se društvo nalazi, zavisice raspodela/distribucija ukupnih maksimalnih vrednosti između dve posmatrane grupe. Kao što se može videti sa grafika, u različitim segmentima krive AC, postoje različite

¹⁸³ Ideja je preuzeta iz A. B. Atkinson and J. E. Stiglitz, *Lectures on Public Economics*, McGraw Hill International Edition, London, 1980, prema: F. Bourguignon, F. H. G. Ferreira and M. Walton, „Equity, efficiency and inequality traps: A research agenda“, *Journal of Economic Inequality* 5, 2007, str. 241. U pomenutoj knjizi, autori (Atkinson i Stiglitz) krivu AC koriste da bi označili nivo maksimalnih korisnosti (*utilities*), što suštinski ne menja ideju kada za cilj imamo da prikazemo različite optimalne alokacije koje odgovaraju različitim kriterijumima socijalne pravde.

mogućnosti za raspodelu. Postoje takvi segmenti kada dolazi do povećanja nivoa prilika one grupe koja u njima oskudeva, ali tako da i jedna i druga grupa mogu „uživati“ povećanje nivoa mogućnosti (deo krive od tačke A do tačke P). U takvim situacijama, redistribucija prilika se vrši u korist celog društva. Ipak, postojanje kompenzatornih relacija dokazuje da pomenuta pravilnost ne važi uvek. Na primer, između tačaka P i R povećanje nivoa prilika za jednu grupu (P1) dovodi do smanjenja nivoa prilika za drugu (P2). Tačke B, R i E označavaju redom situacije: u kojima postoji najveća korisnost za najveći broj pojedinaca (B), zatim Rawls-ov koncept socijalne pravde (R) i na kraju, potpuni egalitarizam (E). Ukoliko bi posmatrano društvo odabralo takav koncept socijalne pravde kojim želi da maksimizira sumu svih ukupnih prilika, tada treba da stremi ka situaciji koja je grafički predstavljan tačkom B. Umesto toga, mogla bi se izraziti preferencija ka maksimiziranju nivoa prilika grupe koja je „siromašnija“ - tada se treba pozicionirati u tački R. U situaciji kada se društvo opredeli za potpunu jednakost u prilikama/mogućnostima onda optimalna distribucija prilika između posmatranih grupa mora biti neka od onih koje se nalaze na pravoj što iz koordinatnog početka kreće pod uglom od 45° stepeni (tačka E). Međutim, društvo se može nalaziti u poziciji koja je predstavljena tačkom X, što znači da društvo kao celina nema maksimalno mogući nivo prilika (tačka X je „ispod“ krive AC). Drugim rečima, zbir prilika grupe 1 i 2 ($P1+P2$) je ispod potencijalnog. Zadatak nosilaca ekonomske politike je tada dvojak: prvo, treba odrediti koji je nivo nejednakosti u prilikama prihvatljiv (odrediti preferencijalnu tačku na krivoj AC), a potom u tim okolnostima povećati ukupan nivo prilika za društvo kao celinu (pomeranje iz tačke X u neku od odabranih tačaka koje se nalaze na krivoj AC).

Šta je sa društvenog aspekta najefikasnije, odnosno kakav je odnos nejednakosti u prilikama i koncepta efikasnosti? Do sada smo bliže odredili suštinu ideje o jednakosti u prilikama, pa je sada korisno da kratko istaknemo šta se može smatrati efikasnom raspodelom prilika između grupa u jednom društvu. Ovo je važno, budući da se mnoge države nalaze u situaciji koja odgovara položaju tačke X na grafiku (dakle ispod maksimalnih mogućnosti), te se suočavaju sa izborom u kom pravcu bi trebalo vršiti distribuciju dodatnih prilika (pomeranje iz tačke X na neku od tačaka na AC krivoj). U tom kontekstu, kao najbolji kriterijum za efikasnost nameće se *ekonomska efikasnost u dinamičkom smislu*. U pitanju je nastojanje da se na osnovu raspoloživih mogućnosti i uslova za proizvodnju ostvare maksimalne vrednosti tokom vremena. U statičkom smislu ekonomska efikasnost predstavlja Pareto efikasnost za neku određenu distribuciju resursa/prilika. Dinamički koncept efikasnosti (koji je u literaturi poznat

i pod nazivom Kaldor-Hicks efikasnost) se razlikuje od Pareto efikasnosti po tome što nije toliko rigorozan kada treba razmotriti dinamiku distribucije prilika između grupa. Izmena rasporeda prilika koji postoji u situaciji A u raspored koji bi postojao u situaciji B efikasna je u smislu Pareta (postoji Pareto poboljšanje) ako i samo ako nikom nije lošije u situaciji B nego u situaciji A i ukoliko je barem neko ostvario korist (to bi značilo da iz tačke X društvo može da se kreće samo na gore i/ili udesno). Sa druge strane, Kaldor-Hicks kriterijum efikasnosti zahteva samo da ukupan nivo mogućnosti/prilika koji je na raspolaganju društvu kao celini bude veći u slučaju B nego u slučaju A. Ukoliko i bude pojedinaca koji će biti lošije pozicionirani u novoj situaciji, kriterijum nalaže da društvo mora da ima na raspolaganju mehanizam kojim bi obeštetilo „gubitnike“. Kaldor-Hicks efikasnost kazuje da je bolje da društvo napreduje, nego da se odrekne napretka samo zato što neko neće zadržati prethodne pozicije. To bi značilo da se iz tačke X ne moramo kretati isključivo nagore i udesno ka krivoj AC (jer jedino će tada obe grupe imati veći nivo prilika), već da je dozvoljeno i ići u drugim „pravcima“ sve dok se društvo kreće ka krivoj AC.

U realnosti, naravno, ne postoji inicijalna jednakost. Ukoliko inicijalna nejednakost, sa svoje strane, utiče na odluke pojedinaca, onda će jedan deo porasta nejednakosti biti posledica odluka koje se donose pod uticajem inicijalnog nivoa nejednakosti. Ipak, „stoji“ ranije pomenuti argument da drugi deo rasta nivoa nejednakosti svakako jeste prouzrokovan odlukama koje su pojedinci donosili „slobodno“ i u skladu sa svojim sposobnostima i afinitetima prema novonastalim šansama/mogućnostima. Ovaj drugi deo rasta nejednakosti ne bi trebalo da „zabrinjava“ nosioce ekonomske politike u normativnom smislu, jer se radi o tome da nisu svi ljudi isti i da ne koriste svi na isti način šanse i prilike koje im se ukazuju.

Postoje i kritičari opisane ideje o jednakosti u prilikama. U jednom svom radu koji za predmet ima distribuciju dohotka u globalnim uslovima, Ravi Kanbur¹⁸⁴ iznosi stav da pored toga što je teorija o jednakosti u prilikama/mogućnostima uverljiva i „elegantna“, u praksi nema naročitu potvrdu. Kao razlog autor navodi činjenicu da u realnim uslovima nije jednostavno povući jasnu granicu između faktora koji jesu pod uticajem pojedin(a)ca i onih koji prevashodno imaju egzogeni karakter. Primera radi, šanse/mogućnosti koje stičemo rođenjem jesu za nas egzogene, ali su rezultat izbora, uložениh napora, sposobnosti, talenta i sl. naših roditelja. Njihovi stečeni uslovi bili su egzogeni za njih, ali jesu rezultat aktivnosti

---

¹⁸⁴ Videti: R. Kanbur, „Globalization, Growth, and Distribution: Framing the Questions“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 5*, 2008, str. 15.

njihovih roditelja itd. Pitanje koje se postavlja jeste *koja je to polazna osnova/baza od koje treba početi sa defnisanjem jednakosti u prilikama*. Teorija nam kaže da ne treba uzimati u obzir one nejednakosti koje su egzogene i na koje pojedinci ne mogu da utiču. Ako je to tako, onda nam teorija sugeriše da to što deca rođenjem stiču različite mogućnosti ne treba da nas brine, pošto je to rezultat slobodnih izbora njihovih roditelja. Međutim, ne mogu se „zatvarati oči“ pred ogromnim razlikama u mogućnostima/prilikama koje postoje između pojedinaca koji se rađaju u različitim zamljama, regionima, različite su vere, rase, pola. Intuicija i pravičnost nam nalažu da o postojećim razlikama, ipak, moramo da vodimo računa nezavisno od toga šta je njihov uzrok. Neki minimum kvaliteta života mora se obezbediti za sve, čak iako su imali jednake prilike koje nisu iskorišćene. Konačno, kreatori ekonomske politike argumentima o jednakosti u prilikama/mogućnostima ne mogu ublažiti postojeće nejednakosti između pojedinaca i između teritorija.

Ljudi preferiraju pravičnost

U ekonomskoj literaturi se u poslednje vreme mogu pronaći brojni podaci i rezultati u vezi sa pitanjima preferencija ka pravičnosti, a koji su dobijeni sprovođenjem istraživanja u tzv. kontrolisanim uslovima. U strogo kontrolisanim (tzv. laboratorijskim uslovima) ljudi se stavljaju u situacije da učestvujući u igrama/simulacijama sa pravim novcem pokažu sopstvene preferencije ka pravičnosti i (ne)jednakosti. Rezultati istraživanja koja su sprovedena u poslednjih deset i više godina ukazuju na to da pretpostavka standardnih ekonomskih modela da pojedinci isključivo vode računa o svom ličnom materijalnom interesu ne „drži vodu“. Obimna je literatura koja za predmet svog interesovanja i bavljenja ima pomenuta pitanja, ali se kao zajednički nalazi mogu izdvojiti sledeći:¹⁸⁵

a) *Pojedini ljudi se ponašaju na način koji je u potpunoj suprotnosti sa hipotezom o racionalnom vođenju računa o ličnim interesima*. Prema jednom istraživanju¹⁸⁶, sprovedenom 2003. godine, ljudi su u određenim okolnostima skloni ka ponašanju koje se manifestuje na dva načina: *altruističko nagrađivanje* i *altruističko kažnjavanje*. U prvom slučaju se radi o sklonosti da se nagrade drugi za kooperativnost i poštovanje normi, dok je u drugom slučaju u pitanju afinitet da se kazne oni koji krše norme. Kao klasičan primer, u literaturi se navodi tzv. *igra ultimatum*, u kojoj postoje

---

¹⁸⁵ Videti: *World Development Report: Equity and Development*, Oxford University Press, New York, 2006, str. 80.

¹⁸⁶ E. Fehr i U. Fischbacher, „The Nature of Human Altruism“, *Nature* 425, prema: WDR 2006.

dva učesnika: predlagač i onaj koji odgovara na predlog. Unapred se utvrđuje suma novca koju dva učesnika u igri treba da raspodele između sebe. Učesnicima je poznat maksimalan iznos sume. Predlagač treba da ponudi određeni iznos od ukupne sume, dok primalac ponude ima mogućnost da ponudu prihvati ili odbije. U slučaju da je prihvati, oba učesnika će dobiti svoje delove, dok u slučaju da onaj koji odgovara na ponudu odbije predlog, nijedan od učesnika ne dobija ništa. U pomenutim uslovima, klasična teorija igara pretpostavlja da će postojati jedinstvena ravnoteža u kojoj bi oba učesnika maksimirala svoju korisnost. Bilo koja ponuđena suma od strane predlagača veća je od nule/ničega, tako da je realno očekivati da će predlagač nuditi minimalni iznos, a da će ga primalac prihvatati (jer je veći od nule). Međutim, u stotinama eksperimenata koji su sprovedeni, a u kojima su ukupne sume novca koji treba da se raspodeli varirale, potvrđeno je da se ljudi ne ponašaju u skladu sa racionalnim očekivanjima. Naime, predlagači su često nudili znatno više iznose od minimalnih (želeći da na taj način utiču na drugu stranu da prihvati ponudu i time obezbedi prihode za oba učesnika u igri). Isto tako, primaoci ponude neočekivano veliki broj puta su odbijali da prihvate ponuđene iznose, nasuprot činjenici da na taj način ostaju bez dobitka. Modalni (najčešći) ishod jeste onaj u kojem „realizovan događaj“ iznosi 50% ukupne sume.

b) *Ljudi se međusobno razlikuju.* Jedan deo učesnika u eksperimentima (njih 20-50%), svesno se odriče dobitaka, ukoliko se druga strana ponaša u skladu sa sopstvenim, racionalnim interesima. Ipak, ponašanje većine je u skladu sa činjenicom da se ljudi rukovode sopstvenim interesima. Pomenuti zaključak izveden je na bazi rezultata tzv. *diktatorske igre*, u kojoj predlagač predlaže sumu, dok je primalac sume pasivan posmatrač, ne odgovara na ponudu, a ponuda se realizuje po automatizmu, nezavisno od toga šta onaj kome se suma nudi misli o pravičnosti ponude. Rezultati su takvi da su ponuđene sume daleko niže od onih koje postoje u *igri ultimatum*, gde ishod zavisi od odgovora na ponudu, odnosno u kojoj onaj koji odgovara može da „kazni“ ponuđača ukoliko smatra da ponuda nije fer.

c) *Ljudi koji su po prirodi pravedni mogu se ponašati sebično, i obrnuto, sebični ljudi se mogu ponašati pravično.* Ponašanje ljudi prvenstveno zavisi od pravila igre. U situacijama kada se u igru uvode konkurentski pritisci koji simuliraju konkurentska tržišta, ponašanje učesnika brzo poprima karakteristike sebičnog. Eksperimentalni primer jeste *igra ultimatum* u kojoj postoji više od jednog ponuđača. Tada primalac ponude može da bira između najatraktivnije/najisplativije ponude, a oni ponuđači čija ponuda nije izabrana dobijaju nulu. Ponašanje učesnika brzo se transformiše u skladu sa Nash-ovom ravnotežom. U Nash-ovoj ravnoteži svi ponuđači bi

nudili maksimum (tačnije iznos veoma približan maksimalnom), kako ne bi ostali bez dobitka, bez obzira što će ishod biti neravnomerna distribucija.

Pomenuti rezultati eksperimenata govore u prilog činjenici da u mnogim društvima i sistemima ljudi ne obraćaju pažnju isključivo na sopstvene prilike/mogućnosti, već vode računa i o tome da li je proces raspodele pravičan. Šta više, može se zaključiti da značajan broj pojedinaca do te mere preferira „fer“ i pravične procese, ishode i ponašanja da su spremni da se odreknu dela sopstvenih koristi/sredstava kako bi „kaznili“ one koje smatraju „krivim“. Ukoliko je navedeno tačno, onda postoji izvestan *trade-off između nejednakosti* u dohotku, prilikama/mogućnostima ili nekoj drugoj dimenziji *i nivoa blagostanja*. Jedan od razloga zbog kojeg se ljudi osećaju „manje srećnim“, iako postoji kontrola apsolutnog nivoa dohotka, jeste taj što je aktuelni nivo nejednakosti iznad onoga kojeg ljudi (društvo) smatraju „fer“ i pravičnim. Jer, ukoliko je nejednakost u dohotku iznad percipirane granice, onda ljudi imaju osećaj da je narušena pravičnost procesa i da postoji nejednakost u prilikama.

Da li je i zašto nejednakost važna?

Jedan broj uticajnih ekonomista u svojim radovima ističe da nejednakost nije tema koja treba da zaokuplja pažnju stručne i akademske javnosti, već da društvo treba da brine isključivo o smanjenju siromaštva. Po njima, sve dok je nivo ukupnog dohotka u porastu (ili dok se ne smanjuje), nije važno kakva je njegova distribucija između pojedinaca, odnosno između određenih grupa (formiranih po različitim kriterijumima – rasa, pol, region i sl.). Neki, čak, ističu da je bavljenje pitanjima koja se odnose na nejednakost štetno, jer se fokus udaljava od rasta ka redistribuciji, što negativno deluje na buduće performanse privrede¹⁸⁷.

Branko Milanović u svom već citiranom radu (članku) iz 2007. godine upravo iznosi argumente u korist bavljenja pitanjima nejednakosti ističući da je ona važna i iz mnogih drugih razloga (etičkih, psiholoških, političkih itd.), a ne samo ekonomskih (čiji je značaj teško osporiti). Odgovarajući na „prozivke“ onih koji tvrde da nije bitno kako se dodatni dohodak raspodeljuje, sve dok ukupna vrednost dohotka raste, Milanović ukazuje da nije važno samo da li mi kao pojedinci (ili grupa kojoj pripadamo) imamo više sredstava na raspolaganju, već da podjednak značaj ima činjenica koliko dodatnih sredstava se stavlja na raspolaganje drugima

---

¹⁸⁷ Negativne stavove o nejednakosti i bavljenju pomenutom temom, između ostalih, izneli su poslednjih godina poznati ekonomisti poput M. Feldstein-a i R. Lukas-a. O tome više videti u: B. Milanović, „Why We All Care About Inequality (But Some of Us Are Loathe to Admit It)“, *Challenge*, vol. 50, no. 6, 2007.

koji su slični nama/našoj grupi. Odnosno, nezavisno od toga da li ljudi raspolažu sa više dohotka/bogatstva oni vode računa i o tome da njihov osećaj pravde i pravičnosti bude zadovoljen, odnosno „brinu“ o svom *relativnom položaju* u kontekstu distribucije. Za nas dohodak/bogatstvo nije samo sredstvo za pribavljanje što više proizvoda i usluga, već i način da se naš rad potvrdi i vrednuje od strane društva. U pitanju je, dakle, način da se izrazi društvena vrednost onoga što radimo. Ključno je, ističe Milanović, to što na funkciju korisnosti pojedinca, pored njegovog raspoloživog dohotka, utiču i dohoci drugih pojedinaca¹⁸⁸. Kada to uzmemo u obzir, jasno je zašto su stavovi da nejednakost nije važna poprilično neutemeljeni. Razlog tome je prvenstveno činjenica da je nejednakost kategorija koja pretpostavlja poređenje najmanje dva entiteta (pojedince, grupe itd.). Nema nikakvog smisla analizirati nivo nejednakosti između pojedinaca/grupa koje ne dolaze u neku vrstu interakcije (bilo kakvog karaktera – vremenske, prostorne i sl.). Intenziviranjem procesa globalizacije, koji vrši „kompresiju“ vremena i prostora, pomenuta tema još više dobija na značaju kako u empirijskom, tako i u teorijskom pogledu (analiziranje tzv. globalne nejednakosti). Ranije, kada pojedinci i grupe iz različitih zemalja i kontinenata nisu dolazili u međusobne odnose, nije bilo svrhe da se porede između sebe njihova dostignuća u dohotku, bogatstvu, obrazovanju, prilikama itd. Danas je situacija drugačija. Autor koji se među prvima bavio pitanjima globalne nejednakosti, odnosno nejednakošću koja se utvrđuje međusobnim poređenjem svih pojedinaca na svetu, nezavisno od toga u kojoj zemlji žive, tj. koje su nacije, jeste upravo naš ekonomista Branko Milanović¹⁸⁹. Isto tako, A. Sen sugerise da je za analizu nejednakosti potrebno imati tzv. „referentnu grupu“¹⁹⁰. Samo u situaciji kada ne bi bilo pojedinaca/grupa za poređenje – a to bi značilo da nema društva/zajednice (što je nemoguće) – tada bi jedini uticaj na naše blagostanje imao sopstveni dohodak koji ostvarujemo¹⁹¹. U realnom svetu, u kojem

---

¹⁸⁸ O pomenutom pitanju biće više reči u daljem tekstu, a na ovom mestu upućujemo na članak A.O. Hirschman-a u kojem se izneta tvrdnja obrazlaže detaljnom i ekstenzivnom kvantitativnom analizom. Videti: A. O. Hirschman, „The changing tolerance for income inequality in the course of economic development“, *Quarterly Journal of Economics*, 1971.

¹⁸⁹ Videti, između ostalih, sledeće njegove radove: B. Milanović, *Odvojeni svetovi*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2006; B. Milanović, „Half a World: Regional Inequality in Five Great Federations“, *Journal of the Asia Pacific Economy Vol. 10, No. 4, November 2005*, Routledge; B. Milanović, „Can We Discern the Effect of Globalization on Income Distribution? Evidence from Household Surveys“, *The World Bank Economic Review, Vol. 19, No. 1*, 2005; B. Milanović, „Economic Integration and Income Convergence: not such a strong link?“ *The Review of Economics and Statistics, November 2006, 88(4)*; B. Milanović, „Globalization and goals: does soccer show the way?“ *Review of International Political Economy 12:5, December 2005*.

¹⁹⁰ Videti: „Social Justice and the Distribution of Income“, in: *Handbook of Income Distribution, vol. 1*, ed. A.B. Atkinson and F. Bourguignon, Elsevier, Amsterdam, 2000, prema: B. Milanović, op. cit., 2007.

¹⁹¹ Dobar primer za iznešenu tvrdnju svakako jesu zarade u multinacionalnim kompanijama i međunarodnim finansijskim organizacijama koje imaju svoje filijale u manje razvijenim i nerazvijenim zemljama. Zaposleni u

ljudi dolaze u različite kontakte/relacije sa drugim ljudima, otvara se široko polje na kojem se i te kako manifestuju posledice postojanja nejednakosti u različitim dimenzijama. Činjenica da je funkcija korisnosti pojedinca pod uticajem dve vrste dohodaka (ličnih i onih koje ostvaruju drugi „referentni“ pojedinci), upravo znači da nejednakost jeste važna. Pored toga što brinemo o nivou svog dohotka, isto tako nam je važno: (a) da postoji pravičnost i (b) da ostvarimo određeni stepen samopotvrđivanja putem svog relativnog položaja u distribuciji. Da nije tako, ne bismo imali ishode kakve smo ilustrovali i prezentovali u igri ultimatum. Videli smo da ljudi odbijaju da prihvate povećanje sopstvenog dohotka, ukoliko to smatraju „nefer“ ponudom (drugi primaju daleko više od toga), čak i po cenu da im se smanji ukupan nivo potencijalnog dohotka. Objašnjenje jeste u tome da je povećanje korisnosti koja se ostvaruje povećanjem dohotka umanjeno (u većoj meri) gubitkom u korisnosti koja je rezultat osećaja nepravde koji proizilazi iz saznanja da drugi primaju daleko veći deo¹⁹².

Činjenica je da mnogi ne vole diskusije o različitim oblicima i vrstama nejednakosti. Zašto je to tako? Elita, po definiciji, ne voli da se pominju nejednakosti u društvu, nezavisno od vrste društveno-ekonomskog uređenja. U egalitarnijim uređenjima (poput bivših socijalističkih) nejednakost kao koncept nije prihvatljiva, jer cilj sistema jeste smanjenje i ukljanjanje nejednakosti. Sa druge strane, u kapitalističkim (konkurentskim) sistemima, elita i bogati, takođe, odbijaju da razmatraju nejednakost. Ovoga puta, razlog je taj što se smatra da je postojeća raspodela prihvatljiva, „logična“ i poželjno je da tako i ostane. Smanjenje nejednakosti značilo bi, ujedno, pogoršavanje položaja elitističkih grupa, što njima nije u interesu. Zbog toga, empirijska istraživanja i rezultati „nisu poželjni“. U prvom sistemu zato što se negira postojanje nejednakosti, a u drugom zato što to može da dovede u pitanje prihvatljivost postojećeg nivoa nejednakosti i da ugrozi položaj elite.

Da li se nejednakost treba i može tolerisati? Zbog čega, u kojim uslovima i koliko dugo? Prema Leibenstein-u¹⁹³ postoje tri načina na koje možemo porediti sopstvene prihode i prihode drugih: (a) „čisto“ Pareto poređenje, po kojem svaki pojedinac uzima u razmatranje

---

njima imaju znatno veće zarade nego lokalno stanovništvo u tim zemljama. Ipak, vremenom ti zaposleni počinju da shvataju da su njihova primanja daleko ispod zarada koje njihove kolege, istog nivoa obrazovanja, stručnosti i kvalifikacija imaju u centralama u razvijenim zemljama. Zaposleni u tim kompanijama/institucijama zbog toga postaju nezadovoljni i demotivisani, iako im zarade nisu promenjene. Ono što se promenilo jeste „referentna grupa“.

¹⁹² B. Milanović, „Why We All Care About Inequality (But Some of Us Are Loathe to Admit It)“, *Challenge*, vol. 50, no. 6, 2007, str. 113.

¹⁹³ H. Leibenstein, „Notes on Welfare Economics and the Theory of Democracy“, *Economic Journal*, LXXII, June 1962, prema: A.O. Hirschman, op.cit, 1971.

samo svoj dohodak i ničiji više, (b) „udeo u kolaču“, gde se u obzir uzima samo relativno učešće dohotka pojedinca, ali ne i njegov apsolutni nivo i (c) „kompromisno“ Pareto poređenje, koje pretpostavlja analiziranje kako apsolutnog nivoa dohotka pojedinca, tako i njegovo relativno poređenje sa dohocima drugih. U našem kontekstu, prihvatamo treći koncept, koji se u literaturi alternativno određuje i kao „hipoteza relativnog dohotka“. Kao što smo već konstatovali, u pitanju je situacija kada pojedinac ima osećaj nepravde/nepravičnosti ukoliko se pogoršava njegov relativni položaj – drugi pojedinci (referentne grupe) sa kojima se poredi ostvaruju brži rast u nivou dohotka. U zavisnosti od konkretnog društveno-ekonomskog konteksta, kada imamo neravnomerno raspoređen porast u dohocima, mogu se pojaviti dve situacije – ljubomora i zadovoljstvo. Ljubomora definitivno nije ekonomska kategorija (daleko više pripada disciplinama poput etike, psihologije itd.). Ima li potrebe/smisla, onda, pominjati je u ekonomiji? Smatramo da u pomenutom kontekstu ima. Razlog je taj što ekonomisti moraju da uvrste u svoje analize činjenicu da mikroekonomski subjekti i te kako reaguju u slučaju neravnomerne/nepravične distribucije, izazivajući time makroekonomske efekte. Da li je u pitanju ljubomora ili osećaj nepravde, drugo je pitanje. Za nas je bitno to da dohodak drugih takođe utiče na našu funkciju korisnosti. Drugi slučaj jeste osećaj zadovoljstva usled povećanja dohotka/prilika drugih. Ovoga puta javlja se tzv. „tunel“ efekat¹⁹⁴. Zadovoljstvo zbog tuđeg napredovanja nastaje kao rezultat naših očekivanja da će i naš položaj (dohodak, prilike i sl.) biti poboljšan u narednom periodu. Međutim, pomenuta tolerantnost na nejednakost nije trajna¹⁹⁵. U realnosti, u ekonomskom životu, pomenutu situaciju možemo poistovetiti sa ranim fazama ekonomskog razvoja u kojima može da postoji visok stepen nejednakosti između pojedinaca, grupa, regiona, slojeva stanovništva itd. Budući da se očekuje prosperitet u budućnosti, postoji tolerantnost društva prema pomenutim nejednakostima. Međutim, u pitanju je tolerantnost koja je vremenski „oročena“. Naime, očekivanja su da će se nejednakosti smanjiti u narednom periodu. Ukoliko se to ne dogodi, realno je očekivati društvene tenzije. Usled neispunjenih očekivanja tokom vremena, podrška

---

¹⁹⁴ A.O. Hirschman, „The changing tolerance for income inequality in the course of economic development“, *Quarterly Journal of Economics*, 1971.

¹⁹⁵ Sam naziv „tunel“ efekat proistekao je iz analogije sa situacijom koja se svima može dogoditi u svakodnevnom životu. Zamislamo da se nalazimo u tunelu koji ima dve trake u jednom smeru i da je velika gužva u saobraćaju. Saobraćaj miruje u obe trake. Odjednom vozila u susednoj traci počinju da se kreću, dok „naša“ traka i dalje stoji. Iako se ne krećemo, već su drugi uspeli da se izvuku iz gužve, osećamo visok stepen zadovoljstva očekujući da će uskoro i u našoj traci saobraćaj biti pokrenut (relativni položaj nam se pogoršao, apsolutni miruje, ali tolerantnost za nejednakost postoji). Međutim, pretpostavimo dalje da susedna traka funkcioniše normalno, dok se vozila u našoj i dalje ne pomeraju. Javlja se osećaj nepravičnosti, tako da tolerantnost na nejednak/neravnopravan položaj u kojem se nalazimo sve više opada.

se pretvara u protivljenje. Teorija društvenog konflikta u ovom slučaju predviđa efekte koji su u suprotnosti sa „J-krivom“, tako da se može očekivati nagli pad ekonomskih performansi nakon dugotrajnog rasta. U ekonomskoj teoriji rasta takođe se mogu pronaći primeri koji odslikavaju različit stav društva prema nejednakostima u različitim razvojnim fazama. Na primer, tokom 1950-ih godina termin „polovi rasta“ široko se upotrebljavao da označi napredne industrijske centre/gradove koji su bili „motori“ razvoja u zemljama u razvoju. Nešto kasnije, već tokom 1960-ih, kada efekti rasta nisu distribuirani i u druge delove ovih zemalja (izostao je očekivani efekat „prelivanja“), počeo je da se koristi termin „interni kolonijalizam“, kako bi se odrazio stav prema razvijenim, industrijalizovanim gradovima. U oba slučaja ponašanje je rezultat ranije konstatovane činjenice da je funkcija korisnosti posmatranog pojedinca/grupe pod uticajem dohotka drugih pojedinaca/grupa.

Tvrđnja i primeri koji su prezentovani mogu se i matematički predstaviti¹⁹⁶. Posmatrajmo jedno društvo u celini, koje je za potrebe analize podeljeno na dve grupe pojedinaca i označimo te dve grupe ljudi¹⁹⁷ sa A i B (recimo, to mogu biti dva regiona). Pretpostavimo da korisnost koju ostvaruju pojedinci u jednoj grupi (regionu) zavisi od nekoliko faktora. Razmotrimo od čega zavisi funkcija korisnosti ljudi koji su svrstani u grupu A, koju možemo da označimo kao $U^A(t)$. Prvo, zavisi od tekućeg nivoa sopstvenog dohotka, kojeg ćemo obeležiti sa $Y^A(t)$. Drugo, pod uticajem je nivoa tekućeg dohotka kojeg ostvaruju pripadnici druge grupe B, kojeg ćemo obeležiti sa $Y^B(t)$. Treće, na korisnost pojedinaca u grupi A utiče i nivo budućeg, očekivanog dohotka, kojeg ćemo obeležiti sa $E^A(t)$ ¹⁹⁸. Dakle, možemo da zapišemo sledeći obrazac:

$$U^A(t) = V(Y^A(t), Y^B(t), E^A(t)) \quad (1)$$

Prirodno je da se korisnost grupe A povećava paralelno sa povećanjem tekućeg i budućeg dohotka grupe A. Matematički, to možemo da zapišemo kao:

---

¹⁹⁶ Za detaljnija kvantitativna objašnjenja/razlaganja više videti u matematičkom dodatku u: A.O. Hirschman, op.cit, str. 19-23.

¹⁹⁷ Kriterijumi za podelu na grupe mogu biti različiti – pol, rasa, vera, stepen obrazovanja itd. Za potrebe rada, pretpostavimo da je podela izvršena na osnovu regiona u kojem živi posmatrano stanovništvo na dva regiona, A i B.

¹⁹⁸ Celovitost svih faktora koji utiču na funkciju korisnosti grupe A svakako bi zahtevalo da uvrstimo i očekivani nivo dohotka koji će ostvarivati pripadnici grupe B - $E^B(t)$, ali u nameri da ne komplikujemo matematički izraz, zadržaćemo se na pomenuta tri relevantna činioca i analizirati njihov uticaj.

$$V_1 > 0 ; \quad V_3 > 0 \quad (2)$$

gde V_1 i V_3 predstavljaju prve parcijalne izvode odgovarajućih činilaca. Efekat nivoa tekućeg dohotka druge grupe (B) na korisnost grupe A je nešto kompleksniji. Pojedinci iz grupe A procenjuju pomenuti uticaj po dva osnova. Prvo, u skladu sa tim da li napredak (nazadovanje) grupe B zadovoljava ili ne zadovoljava pripadnike grupe A. Drugi osnov jeste vezan za to šta pripadnici grupe A očekuju da će se desiti sa nivoom njihovog dohotka u budućnosti u situaciji kada se tekući dohodak grupe B promeni („tunnel“ efekat). U pitanju je sledeća relacija:

$$\frac{\partial U^A(t)}{\partial Y^B(t)} = V_2 + V_3 \frac{\partial E^A(t)}{\partial Y^B(t)} \quad (3)$$

U jednačini (3) V_2 je čist efekat saosećanja/ljubomore, dok drugi sabirak predstavlja stav grupe A da promena u nivou dohotka grupe B predstavlja indikaciju za promenu nivoa dohotka grupe A u budućnosti. Drugi sabirak u jednačini (3) predstavlja, u stvari, opisani „tunnel“ efekat. Prvi deo relacije, V_3 predstavlja stopu po kojoj A diskontuje buduće dohotke na njihovu sadašnju vrednost. Drugi deo, $\partial E^A(t)/\partial Y^B(t)$ treba detaljnije razmotriti. U pitanju je relacija koja je određena načinom na koji grupa A formira svoja očekivanja u vezi sa visinom sopstvenih budućih dohodaka. On može biti i pozitivan i negativan. Ukoliko postoji „tunnel“ efekat, tada će $\partial E^A(t)/\partial Y^B(t)$ biti pozitivno. U slučaju da grupa A smatra da povećanje dohotka grupe B neće biti dobro za njene buduće dohotke, $\partial E^A(t)/\partial Y^B(t)$ će biti manje od nule. Dakle, može se desiti da ukupna funkcija korisnosti grupe A, izražena kao $\partial U^A(t)/\partial Y^B(t)$, bude manja od nule, čak iako je grupa A pozitivno nastrojena ka grupi B ($V_2 > 0$; dakle, nema ljubomore). Obrnuto, kada postoje visoka pozitivna očekivanja usled poboljšanja pozicije grupe B, čak i kada je grupa A „ljubomorna“ ($V_2 < 0$), ukupna funkcija korisnosti, $\partial U^A(t)/\partial Y^B(t)$, će biti veća od nule.

Na kraju ovog dela, trebalo bi razmotriti u kojim situacijama deluje „tunnel“ efekat. Ujedno bi trebalo da dobijemo odgovor na pitanje u kojim i kakvim društvenim okolnostima postoji veći nivo tolerancije ka nejednakostima u prilikama, dohotku i sl. U kojim uslovima će „tunnel“ efekat trajati duže, a kada će se nejednakosti veoma brzo pretvoriti u stanje opšteg društvenog nezadovoljstva i izraz socijalne nepravde i nepravičnosti?

Jedan od osnovnih preduslova za postojanje tolerancije za nejednakost jeste da društvo bude što homogenije. U tzv. segmentiranim društvima (manjeg stepena homogenosti), bilo da

se radi o pripadnicima različitih etničkih, jezičkih, religijskih i/ili regionalnih grupa ne postoji izražena volja da se „trpe“ nejednakosti. Samim tim se umanjuje potencijal „tunela“. Sa druge strane, homogenije i tolerantnije države u početku imaju značajna očekivanja od inicijalnih nejednakosti. Ukoliko se, nakon određenog vremena, ne ispune očekivanja, veći je osećaj nepravde kod ljudi, što i te kako doprinosi većoj verovatnoći nastajanja društvenog konflikta.

Prema E. Glaeser-u¹⁹⁹ dva su faktora, pored same nejednakosti, važna za tumačenje postojećih razlika u nejednakostima između zemalja: (a) etnička heterogenost i (b) političke institucije/uređenje. Etničke razlike ograničavaju potencijalnu preraspodelu dohotka/prilika. Prema rezultatima istraživanja Alesine i Rodrika²⁰⁰ ljudi su manje voljni da podrže transfere pojedincima/grupama koji pripadaju drugim etničkim zajednicama. Individualni stavovi dobijeni putem anketa, zatim rezultati dobijeni poređenjem stanja u državama unutar SAD-a, kao i temeljna analiza internacionalnih i istorijskih podataka (uzeta je u obzir i vremenska dimenzija), potvrđuju polaznu hipotezu dvojice autora. Političke institucije/uređenja, kao na primer većinska vladavina (autoritarni režim) ili proporcionalna demokratija, svakako imaju uticaja na nivo preraspodele. U slučaju većinskog vladanja, vlada želi da obezbedi zadovoljenje potreba srednjeg glasača (*median voter*), dok u slučaju proporcionalne demokratije, vlast nastoji da osigura da što veći broj siromašnih dobije što više transfera.

2.1.2. Odnos ekonomske i drugih oblika nejednakosti: „zamka“ nejednakosti

Nejednakost ima različite dimenzije, odnosno može postojati u različitim oblastima društveno-ekonomskog života. Tako se može govoriti o nejednakosti u dohotku, bogatstvu, šansama/mogućnostima, nivou obrazovanja, zdravlju, sreći i tome slično. Isto tako, nejednakosti se mogu posmatrati kako na nivou pojedinaca, tako i između različitih teritorijalnih celina, ali i različitih drugih grupa (pripadnika određene vere, prema rasi, polu, obrazovnom nivou i sl.). Predmet naše pažnje u ovom delu rada biće odnos između nejednakosti u dohotku (koju ekonomisti najčešće analiziraju) i nejednakosti u drugim oblastima, poput onog u zdravlju i obrazovanju. Postojanje veze između pomenutih oblika nejednakosti najpre će se analizirati sa teorijskog aspekta sa namerom da se bliže odrede osnovni mehanizmi putem kojih se ostvaruju njihova interakcija i međuzavisnost. Nakon toga,

---

¹⁹⁹ E. L. Glaeser, „Inequality“, *Harvard Institute of Economic Research Discussion Paper Number 2078*, 2005.

²⁰⁰ A. Alesina and D. Rodrik, „Fighting Poverty in the U.S. and Europe: A World of Difference“, Oxford: Oxford University Press, 2004, prema: ibidem.

biće prikazani i rezultati pojedinih, relevantnih empirijskih istraživanja u vezi sa odnosom različitih vrsta nejednakosti.

U prethodnom delu rada detaljnije smo razmotrili značaj koji imaju nejednakosti u prilikama za razvoj. Sada ćemo uvesti u analizu pretpostavku da postoji određena komplementarnost između pravičnosti (jednakosti u šansama/prilikama) i prosperiteta. U literaturi se mogu pronaći dva osnovna argumenta koja govore u prilog činjenici da pomenuta komplementarnost postoji. Prvi argument povezan je sa tržišnim nedostacima koji mogu biti veoma izraženi u manje razvijenim zemljama (ali i manje razvijenim područjima/regionima unutar nacionalnih država). U situaciji kada do izražaja dolazi nesavršenost tržišta, pre svega u oblastima finansiranja, osiguranja, zemljišne politike, obrazovanja i zdravlja (ljudskog kapitala), alokacija resursa nije najefikasnija. Naime, usled činjenice da nemaju pristup finansijskim sredstvima (kreditima), siromašni, iako nadareni i sposobni, nikada ne završe ni osnovno obrazovanje, dok imućni, bez obzira što su manje talentovani, stiču univerzitetske diplome. Drugi argument proističe iz činjenice da društvene i ekonomske nejednakosti koje postoje u jednom dužem vremenskom periodu vode ka kreiranju takvih institucija koje dalje nastavljaju da podržavaju interese grupacija koje imaju jači uticaj. Ukoliko se zakoni donose i sprovode selektivno, budžetska sredstva troše se u skladu sa potrebama politički uticajnijih interesnih grupa, a tada manje uticajne grupe (siromašni i srednji slojevi stanovništva) ne mogu da realizuju svoje talente, veštine i sposobnosti. U pitanju su nejednakosti u prilikama i propuštene šanse da se razvojni resursi adekvatno angažuju. Opisani efekti koji nastaju usled nejednakosti u prilikama/šansama imaju dodatne štetne efekte, budući da se ekonomske, političke i ostale društvene nejednakosti reprodukuju, kako u vremenu, tako i u prostoru, izazivajući pojavu koja je poznata pod nazivom „*zamka nejednakosti*“. Pomenuta pojava obuhvata zajedničko delovanje više različitih faktora koji se uzajamno podstiču i ojačavaju, a što za posledicu ima trajnost neravnopravnosti²⁰¹. Raspodela dohotka/bogatstva je visoko korelisana sa socijalnim razlikama koje postoje između jedinica posmatranja (pojedinaca ili pripadnika određenih grupa), što deluje na istrajnost razlika između onih koji dominiraju i onih kojima se dominira. Pripadnici elite koriste svoj položaj i uticaj da postojeće razlike održe, te stoga, „*zamka nejednakosti*“ ima karakteristike stabilne pojave koja traje.

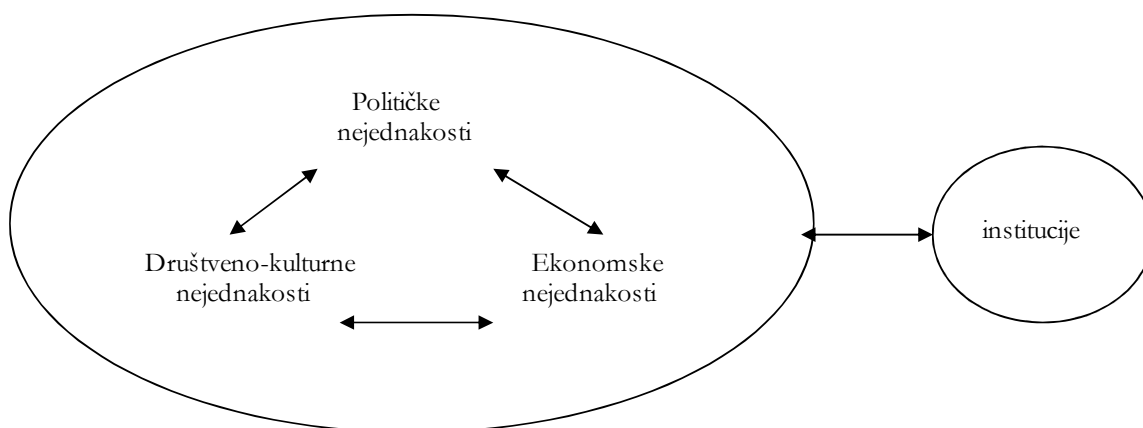
Uzimajući u obzir činjenicu da smo pokazali da ljudi preferiraju pravičnost (jednakost u šansama/prilikama), ali i da nejednakosti u prilikama uporno opstaju, postavlja se pitanje kako

---

²⁰¹ Videti: *World Development Report: Equity and Development*, Oxford University Press, New York, 2006, str. 18.

(pomoću kojih mehanizama) i zašto se nejednakosti u različitim oblastima međusobno podstiču. Iako postoje autori koji nastoje da marginalizuju njegov uticaj, postoji jedan faktor koji snažno deluje na postojanost „zamke nejednakosti“. Reč je o političkom faktoru, odnosno *političkim institucijama*. Institucije i politike u različitim sferama nisu rezultat aktivnosti nekog konkretnog planera koji kreira društveno-ekonomske događaje sa ciljem da zadovolji preferencije i interese svakog pojedinca/svake grupacije. Upravo je suprotno. Različiti pojedinci i društvene grupacije deluju u skladu sa zaštitom sopstvenih interesa, te na taj način, posredno, kreiraju institucije i mehanizme koji tome služe. Naravno, prevladava interes onih koji imaju veću moć i uticaj. Dakle, interakcija političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih nejednakosti oblikuje institucije, mehanizme i pravila u društvu. Upravo funkcionisanje institucija jeste to što (ne)doprinosi kreiranju jednakih prilika/šansi za sve. Nejednake ekonomske prilike vode ka nejednakim ishodima i dodatnom pojačavanju postojećih razlika u pogledu političkog uticaja. Nejednaka moć (uticaj) dalje vodi ka jačanju i produblivanju inicijalnog stanja (videti Skicu 2.1.2.)

Skica 2.1.2. Uloga institucija u kreiranju i održavanju nejednakosti

Izvor: samostalan prikaz autora

Ekonomске i političke nejednakosti „ugrađene“ su u nejednake društvene i kulturne institucije. Pristup društvenim mrežama za siromašne znatno je teži od onoga što ga imaju bogati i uticajni pojedinci. Oni koji raspolažu sa manje dohotka/bogatstva nemaju pristup društvenim mrežama koje im mogu obezbediti kvalitetnija radna mesta, veće zarade i bolje prilike za razvoj. Bogatiji su ti koji imaju korisnije društvene relacije pomoću kojih održavaju

svoj ekonomski i društveni status. Iz društvenih odnosa direktno proizilaze kulturni „obrasci“ ponašanja, odnosno kulturne nejednakosti, pod kojima se, u širem smislu, podrazumevaju oni životni aspekti koji se odnose na relacije pojedinaca ili između njih, a ogledaju se u različitim idejama, stavovima, percepciji itd.

Političke nejednakosti naročito su važne. Nejednaka distribucija kontrole nad resursima, kao i političkog uticaja stvara institucije koje štite interese najmoćnijih i najuticajnijih, produbljujući postojeće nejednakosti u ostalim oblastima. Važna stvar koju treba imati u vidu jeste da je retko koja institucija, kao i realna (životna) aktivnost u potpunosti egzogena. Suprotno tome, određene politike i institucije postoje zbog toga što su im politički sistem i procesi omogućili da opstanu. Politički sistem predstavlja distribuciju moći i uticaja u jednom društvu u određenom vremenskom periodu. Sa druge strane, pomenuta distribucija i te kako je pod snažnim uticajem distribucije bogatstva i dohodaka u datim okvirima. Takva „cirkularna povezanost“ ekonomskog, društvenog i kulturnog aspekta kreira institucije koje dalje nastoje da održe postojeće stanje.

Iako su ekonomske nejednakosti (u prvom redu mislimo na one u tekućem dohotku) u fokusu ekonomske analize, važno je da u obzir uzmemo i nejednakosti koje postoje u drugim oblastima (obrazovanju, pristupu zdravstvenoj zaštiti, slobodama i mogućnostima da se participira u procesu donošenja odluka). Zajednički posmatrane, pomenute vrste nejednakosti opredeljuju ono što smo razmatrali u prethodnom delu rada, a to su jednakosti u prilikama/šansama. Naš glavni cilj u ovom delu rada jeste da ukažemo na međuzavisnost različitih vrsta nejednakosti u okviru ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih procesa. Za ove potrebe izdvojice tri dimenzije u kojima se nejednakost može javiti. Razmatraćemo međusobnu zavisnost i uticaj nejednakosti u dohotku i neekonomskih dimenzija nejednakosti - u obrazovanju i zdravlju. Analiza će se za svaki od pomenutih odnosa sastojati iz dva dela: (a) teorijskog objašnjenja mehanizama putem kojih se međuzavisnost ostvaruje i (b) prikaza rezultata relevantnih empirijskih istraživanja.

Nejednakosti u dohotku i obrazovanju

S obzirom da ima rastući značaj u procesu privrednog razvoja, naročito u današnje vreme, uticaj obrazovanja na nejednakosti u društvu treba analizirati sa posebnom pažnjom. Nejednakosti koje postoje u oblasti dostignutog nivoa obrazovanja među pojedincima, kao i

među regionima, imaju svoj uticaj, direktan i indirektan, na nejednakosti u dohotku, ali i na ostale vrste nejednakosti. Zaključujemo da je obrazovanje izrazito važna komponenta kada se razmatraju nejednakosti u šansama/prilikama. Obrazovanje je najuže povezano sa kvalitetom ljudskog kapitala, koji se može okarakterisati kao najvažniji faktor privrednog rasta i razvoja. Empirijska istraživanja ukazuju na činjenicu da postoji visok stepen korelacije između nivoa dohotka i nivoa obrazovanja, kao i korelacija između stepena nejednakosti u dohotku i obrazovanju. Smatra se da nizak nivo obrazovanja direktno izaziva nizak nivo dohotka pojedinca, što potom utiče na nizak nivo štednje i smanjenu mogućnost za finansiranje školovanja. Obrnuto, viši nivo obrazovanja omogućava veće zarade, veću štednju iz ostvarenog dohotka, te ulaganje u obrazovanje, što za ugrožene grupe predstavlja izlaz iz „začaranog kruga“ siromaštva. Pravičnija raspodela u domenu dostupnosti obrazovanja omogućava siromašnijim grupama da više participiraju u rezultatima rasta, te da u narednom periodu više doprinesu ekonomskom rastu. Sa druge strane, u onim društvima u kojima postoji izražena nejednakost u obrazovanju, potencijal značajnog broja ljudi (koji najčešće žive u manje razvijenim delovima zemlje) ostaje neiskorišćen, što vodi nižim stopama ekonomskog rasta i trajnim nejednakostima u dohotku. Pre nego što prezentujemo teorijsku pozadinu i rezultate empirijskih istraživanja odnosa nejednakosti u dohotku i obrazovanju, osvrnimo se na rezultate istraživanja koje je za predmet imalo analizu distribucije stepena obrazovanja u 85 zemalja u periodu od 1960-1990. godine²⁰². Rezultati pomenutog istraživanja ukazuju da postoje velike razlike između zemalja kada je u pitanju jednakost u nivou obrazovanja, koja je merena „obrazovnim Gini koeficijentom“. Isto tako, potvrđena je hipoteza da postoji negativna korelacija između visine „obrazovnog Gini koeficijenta“ i prosečnog nivoa obrazovanja u konkretnoj zemlji merenog prosečnim brojem godina školovanja. Proizilazi da zemlje u kojima stanovništvo ima viši prosečni nivo obrazovanja (više godina školovanja) imaju pravičniju raspodelu obrazovnih mogućnosti i obrnuto. Tokom posmatranog perioda u zemljama koje su analizirane došlo je do pada opšteg nivoa nejednakosti u obrazovanju, ali su, ipak, ostale značajne razlike. Na primer, Koreja je imala najveći pad Gini koeficijenta, sa 0,55 na 0,22, u tridesetogodišnjem periodu. Ekstremne vrednosti pokazatelja koji meri nejednakosti u obrazovanju imale su sledeće zemlje: Avganistan 0,9 i SAD i Poljska 0,1. U nastavku ćemo, najpre, teorijski opisati mehanizme putem kojih nejednakost u dohotku utiče na obrazovanje i

---

²⁰² Vidi: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development 1307*, Published by Elsevier Science Ltd, 2002, str. 11.

nejednakost u obrazovanju, a potom ćemo izložiti rezultate empirijskih istraživanja u tom domenu.

a) U teorijskim raspravama pronalazi se zajednički stav da se efekat koji nejednakost u dohotku ima na obrazovanje može ispitivati na osnovu analize troškova i koristi od obrazovanja. U teoriji su prisutna dva osnovna mehanizma: *cenovni mehanizam na tržištu rada* i *mehanizam poređenja unutar društvene zajednice*. Prvi mehanizam se zasniva na ravnotežnoj ceni rada koja je rezultat interakcije ponude i tražnje za radom, dok se drugi zasniva na interpersonalnim poređenjima, te se, kao takav, „podupire“ dvema dodatnim teorijama: (i) *teorijom relativnog gubitka* i (ii) *modelom uloge/ugledanja*.

Kada je u pitanju *cenovni mehanizam na tržištu rada*, odnos između nivoa obrazovanja i jednakosti u dohotku dominantno je određen prinosom koji se ostvaruje na osnovu višeg nivoa obrazovanja (koliko dodatne zarade se može ostvariti usled povećanja broja godina školovanja). Dakle, ljudi će nastojati da se dodatno školuju, samo pod uslovom da će to imati odraza na povećanje nivoa njihovih zarada. Globalizacija je doprinela difuziji tehnologije, što je za efekat imalo povećanje tražnje za visoko obrazovanim i stručnim kadrovima. Paralelno sa dolazi do pada tražnje (ili njenog sporijeg rasta) za nekvalifikovanim radnicima. Povećanje nejednakosti u dohotku između obrazovanih i manje obrazovanih je rezultat pomenutih kretanja. Sa druge strane, visoka cena rada motiviše i ostale (manje obrazovane) da steknu dodatno obrazovanje, jer od toga mogu dodatno da zarade. Priliv novoobrazovanih na tržište rada u tom slučaju vodi snižavanju nadnica. Povećanje tražnje za visokim obrazovanjem pretežno je određeno time da li manje obrazovani raspolažu novčanim sredstvima kojima mogu da finansiraju svoje školovanje. Ukoliko postoje visoki dispariteti u prilikama/mogućnostima za obrazovanjem koristi od povećanih nadnica imaće samo bogatiji slojevi koji mogu da plate školovanje, što će dodatno produbiti ekonomske nejednakosti. Na strani tražnje za visokim obrazovanjem nalaze se dva osnovna kriterijuma – raspoloživ dohodak za finansiranje školovanja i očekivani prinos od dodatnog obrazovanja. Prethodno pomenuta „zamka nejednakosti“ dobro se objašnjava odnosom posmatrane dve vrste nejednakosti (u dohotku i u obrazovanju). Naime, niži nivo investiranja u obrazovanje nastaje zbog nesavršenosti kreditnog tržišta. Siromašni pojedinci/grupe, koji nisu kreditno sposobni, diskriminisani su prilikom pokušaja da pozajme sredstva na tržištu kapitala. Budući da nemaju sopstvene izvore za finansiranje školovanja svoje dece, što ih vodi u „viciozni krug“ u kojem se inicijalne nejednakosti u dohotku, preko nejednakih prilika/mogućnosti u domenu

obrazovanja, još više produbljuju. Ipak, tražnja za obrazovanjem nije funkcija samo raspoloživog dohotka i pristupa kreditnom tržištu, već i očekivanog prinosa od školovanja u vidu višeg budućeg prihoda (obrazovanje kao investicija). Sa rastom očekivanog budućeg dohotka od dodatnog obrazovanja, a pod ostalim jednakim uslovima, raste interesovanje za obrazovanjem, čime se deluje u pravcu smanjenja nejednakosti u tom domenu. Ukažimo sada na međuzavisnost nejednakosti u dohotku i obrazovanju koja nastaje kao rezultat delovanja snaga na strani ponude rada. Usled postojanja asimetričnih informacija, dodatno obrazovanje obučениh radnika može predstavljati signal poslodavcima da manje obrazovana radna snaga ima manje znanja, sposobnosti i veština, što će za efekat imati dodatno snižavanje zarada onih sa manje godina školovanja. Drugim rečima, mogu se kreirati takva očekivanja i percepcija da ljudi koji imaju manje obrazovanja manje vrede, a da oni koji se dodatno školuju više vrede, nezavisno od njihovog stvarnog doprinosa i produktivnosti. Posledica će biti produblјivanje postojećeg jaza u dohotku između pomenutih grupa.

Sagledajmo kakve teorijske pretpostavke o odnosu nejednakosti u dohotku i obrazovanju nude dve teorije kojima je zajedničko to što se zasnivaju na poređenju unutar društvenih grupa/zajednica. U pitanju su teorije koje se više oslanjaju na teoriju sociologije i psihologije, ali sa vidljivim efektima na kvalitet života i nivo životnog standarda. *Teorija relativnog gubitka* ukazuje na to da ukoliko u društvu postoji izražena nejednakost, tada se pojedinci/grupe koje raspolažu sa manje dohotka osećaju lošije, što utiče na njihovo otuđenje (*alienation*) i povećan nivo stresa. Jedna verzija ove teorije odnosi se na ponašanje mlađe populacije, zagovarajući tezu da se deca osećaju lošije od drugih ukoliko imaju manje materijalnih mogućnosti, pa se zbog toga otuđuju, zapostavljaju obrazovanje i pronalaze sebe u okruženju koje je „izvan“ obrazovanja, dok deca koja potiču iz porodica sa većim dohotkom nastavljaju školovanje. Druga verzija teorije ide „korak dalje“. Naime, roditelji koji imaju nizak nivo dohotka imaju daleko manja očekivanja u pogledu budućeg ekonomskog položaja svoje dece, te ih ne motivišu na dalje školovanje. Roditelji su ti koji se osećaju manje vrednim članovima zajednice, pa se otuđuju, a time indirektno utiču na to da njihova deca ne budu u mogućnosti da se dodatno obrazuju, što dalje vodi povećanju nejednakosti u dohotku narednih generacija. *Model uloge/ugledanja* polazi od hipoteze da deca nastoje da usklade svoje ponašanje i sistem vrednosti sa ponašanjem i sistemom vrednosti koji postoje u njihovom okruženju. Efekat može biti pozitivan i negativan. Pozitivan efekat nastaje onda kada se deca ugledaju na one bolje, perspektivnije od sebe. Empirijska istraživanja ukazuju na činjenicu da kada su

pojedinci okruženi boljim, sposobnijim pojedincima, i sami postižu bolje rezultate. U kontekstu obrazovanja, mladi koji pohađaju škole u kojima većina dece planira da nastavi univerzitetsko obrazovanje i sama nastavljaju školovanje.

b) Rezultati empirijskih istraživanja. Postoji pozitivna korelativna veza između stepena obrazovanja i nivoa dohotka. Kao potvrda iznetog stava služi činjenica da obrazovaniji više zarađuju, kao i da je jedna od osnovnih karakteristika siromašnih to što nisu pismeni, niti obrazovani. U skladu sa prethodnim može se izneti pretpostavka da su i nejednakosti u dohotku i obrazovanju takođe uzajamno zavisne kategorije. Naime, razlike u mogućnostima/prilikama za investiranje u ljudski kapital (putem obrazovnog procesa), njegov nivo i kvalitet, uz neadekvatno vođenu politiku zastupljenosti obrazovanja rezultiraju u povećanju ekonomskih nejednakosti. U nastavku ćemo prezentovati rezultate pojedinih empirijskih istraživanja, koja nedvosmisleno ukazuju na to da su u pitanju vrste nejednakosti koje se međusobno „podržavaju“ i podstiču, kreirajući „zamku nejednakosti“. Zemlje koje imaju izrazito heterogenu obrazovnu strukturu (pojedinačno ili regionalno posmatrano), imaju i izražene ekonomske nejednakosti. Stoga, važan instrument za smanjivanje dohodne nejednakosti koji država ima na raspolaganju jeste intenzivno obrazovanje neobrazovanih kategorija u društvu. Na primer, u Singapuru, Tajvanu i Južnoj Koreji državna aktivnost i politika bile su usmerene ka obrazovanju građana, što je za efekat imalo smanjenje nejednakosti u dohotku²⁰³. Smanjenje nejednakosti u dohotku rezultat je činjenice da se obrazovanje, znanje i veštine više plaćaju. U zemljama u kojima postoji egalitarnija distribucija obrazovanja i veći prosečni nivo obrazovanja, postoje i manje dohodne nejednakosti. Takav je slučaj i u zemljama Skandinavije. Sa druge strane, u zemljama u kojima postoji visoka razlika u nivou obrazovanja među ljudima (primer Brazila), javlja se i izražena nejednakost u dohotku. Veći je broj onih empirijskih istraživanja koja za predmet analize imaju uticaj obrazovanja na nejednakost u dohotku, nego onih koji se bave inverznim odnosom, odnosno efektima nejednakosti u dohotku na obrazovanje. Uticaj koji nivo obrazovanja ima na nejednakost u dohotku može biti dvojak. U inicijalnoj fazi, kada postoji mali broj obrazovanih, oni koji stiču nova obrazovanja i veštine postaju daleko više plaćeni, čime se deluje u pravcu povećanja dohodne nejednakosti. Nakon određenog vremena dolazi do postepenog usklađivanja ponude i tražnje za obrazovanim kadrovima na tržištu rada, što izaziva pojavu opadajućih prinosa na obrazovanje, što sa svoje strane doprinosi višim, ali ravnomernije raspoređenim zaradama unutar

---

²⁰³ Vidi: E. L. Glaeser, „Inequality“, *Harvard Institute of Economic Research Discussion Paper Number 2078*, 2005, str. 7.

posmatrane populacije. Na osnovu uporednih podataka za 59 zemalja (u 1996. godini) Park je izvršio ekonometrijsku analizu čiji rezultati ukazuju na to da viši obrazovni nivo zaposlenih doprinosi uravnoteženijoj distribuciji dohodaka. Isto tako, Checchi (2000)²⁰⁴ je u svom istraživanju, na bazi podataka Deininger-a i Squire-a i baze podataka o svetskoj nejednakosti u dohotku, došao do zaključka da prosečan broj godina školovanja ima snažan negativan efekat na nejednakost u dohotku. U istraživanju sprovedenom od strane Castello-a i Domenech-a (2002)²⁰⁵ izračunati su Gini koeficijenti koji prikazuju raspodelu obrazovanja po kvintilima za 108 zemalja u petogodišnjim intervalima od 1960-2000. godine. Dobijeni rezultati ukazuju na to da je većina zemalja tokom posmatranog perioda uspeła da deluje u pravcu poboljšanja dostupnosti obrazovnih usluga širim slojevima stanovništva, a ne samo onim bogatijim. Autori su koristili sledeću regresionu jednačinu u nameri da ispitaju trend:

$$Gini_{it}^h = \alpha_i + \beta Trend_t + v_{it}$$

Rezultati ukazuju da je tokom vremena došlo do smanjenja nejednakosti u nivou obrazovanja između zemalja, odnosno da se odigrao proces konvergencije. Kao interesantno i poučno istraživanje navodimo i ono koje su uradili Aghion i Commander (1999). U njemu se ispituje postojanost nejednakosti u dohotku u tranzicionim zemljama. Zaključak je da nejednakost u velikoj meri zavisi kako od tempa kojim se usvajaju znanja i veštine, tako i od razvoja obrazovnog sistema u posmatranim tranzicionim privredama.

Nejednakosti u dohotku i zdravlju

Kao važna komponenta ljudskih sposobnosti, zdravlje u najvećoj meri opredeljuje sposobnost čoveka da iskoristi prilike/šanse koje dobija tokom života – da ostvaruje zaradu, da napreduje u struci, na poslu i tokom karijere, da ostvaruje dobre rezultate tokom obrazovnog procesa, da participira u društvenoj zajednici kojoj pripada i sl. Sve pomenuto jasno ukazuje na to da nejednakosti koje postoje između ljudi (i različitih kategorija/grupa) u domenu zdravstvenog stanja i uslova za ostvarivanje zdravstvene zaštite umnogome opredeljuju

---

²⁰⁴ Prema: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development 1307*, Published by Elsevier Science Ltd, 2002.

²⁰⁵ Prema: A. Heshmati, „Inequalities and Their Measurement“, *IZA Discussion Paper No. 1219*, 2004.

nejednakosti i u drugim aspektima blagostanja. Brojni empirijski podaci²⁰⁶ ukazuju na to da pod uslovom da drugi faktori ostaju nepromenjeni (pretpostavka *ceteris paribus*) nivo dohotka ima pozitivan uticaj na zdravlje. Mehanizam delovanja je jasan: nivo dohotka opredeljuje vrstu i količinu namirnica koje se upotrebljavaju, a vrsta i način ishrane utiču na zdravstveno stanje. U poslednjoj deceniji sprovedena su dodatna istraživanja sa ciljem da se preciznije odredi pravac i intenzitet uticaja koji nejednakost u dohotku ima na nivo zdravlja.

a) Razmotrimo najpre, u **teorijskom pogledu**, mehanizme putem kojih se ostvaruje uticaj nivoa dohotka na zdravlje, a za koji pretpostavljamo da je direktan i pozitivan. Sa ekonomskog aspekta posmatrano, pomenuta veza može se ostvarivati na osnovu dve različite hipoteze: *hipoteza o apsolutnom nivou dohotka* i *hipoteza o relativnom nivou dohotka*. U kontekstu prve, smatra se da postoji dvojaka interakcija između navedenih varijabli, u smislu da nizak nivo dohotka znači i slabu ishranu i loše uslove života, a da sa druge strane takva ishrana i uslovi života doprinose slabom zdravlju, što potom negativno utiče na sposobnost pojedinca da se zaposli, radi, te ostvaruje zadovoljavajući nivo dohotka, čime se otvara novi „začarani krug“ međusobnog negativnog uticaja. Drugačija vrsta međuzavisnosti postoji ukoliko se posmatra relativni nivo dohotka, što nas dovodi do uticaja dohodne nejednakosti na zdravlje. Na osnovu nalaza Wilkinson-a (1996)²⁰⁷ nejednakost u dohotku, sama po sebi, ima negativno dejstvo na nivo zdravlja, kao i na smrtnost. Daleko sveobuhvatnije i temeljnije empirijsko istraživanje sproveo je Deaton (2001)²⁰⁸, analizirajući podatke kako siromašnih, tako i bogatih zemalja. On je izneo zaključak da, iako je nesporno da nejednakost u dohotku ima važan uticaj na zdravlje, ipak nema tako uverljivih dokaza da taj uticaj ugrožava zdravlje pojedinca, usled sledećih razloga: (i) ne postoji direktna linearna veza između nivoa dohotka i kvaliteta zdravlja, (ii) postoji redistribucija dohodaka putem javnih dobara, (iii) ne treba zanemariti psihološki aspekt problema, tj. nivo stresa koji je izazvan nejednakostima i (iv) efekat relativnog gubitka. Prvo, nelinearnost veze rezultat je činjenice da nivo dohotka ima daleko veći i snažniji uticaj na nižim stepenima razvoja. Značajnost visine dohotka za nivo zdravlja stanovništva daleko je manji u bogatijim društvima/zemljama. Ovakav stav zasniva se na pomenutoj hipotezi o apsolutnom nivou dohotka iz koje sledi da je apsolutni nivo siromaštva razlog za loše zdravstveno stanje i veću smrtnost. Drugo, u situaciji kada postoji nejednakost u dohotku teško je očekivati da se

---

²⁰⁶ Vidi: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development 1307*, Published by Elsevier Science Ltd, 2002.

²⁰⁷ Prema: *ibid.*, str. 14.

²⁰⁸ Vidi: A. Deaton, „Inequalities in income and inequalities in health“, Research Program in Development Studies, Princeton University, 1999.

stanovništvo usaglasilo u vezi sa izdacima za javna dobra, poput zdravstvene zaštite, vodosnabdevanja, odnošenja i odlaganja smeća, obrazovanja i sl. Troškovi koji se odnose na javna dobra imaju proporcionalni karakter, tj. za svakog člana posmatrane populacije „važi“ ista cena, nezavisno od nivoa njegovih dohodaka, te materijalnog statusa. Slojevi stanovništva koji se nalaze pri dnu distributivne lestvice teško će moći da izdvoje propisana sredstva. Očekivano je da će to doprineti pogoršanju kvaliteta javnih dobara/usluga, što znači i pogoršanje zdravstvenih uslova i samog zdravlja. Štaviše, nejednaka mogućnost pristupa i korišćenje zdravstvenih usluga između onih sa višim i onih sa nižim nivoom dohotka, najčešće se manifestuje kroz neefikasniju zdravstvenu prevenciju i težu i skuplju borbu sa bolestima i epidemijama, što predstavlja trošak za populaciju kao celinu. Treće, izražena nejednakost u dohotku, pored nutritivnih ima i snažne psihološke efekte. Zdravstveno stanje je pod permanentnim uticajem psiholoških faktora (stresa, depresije, osećanja isključenosti, društvene izolacije i sl.) koja su rezultat nezadovoljstva u slučajevima izraženih dohodnih nejednakosti u društvu. Konačno, individualni doživljaj relativnog gubitka/zaostajanja u odnosu na ostale pripadnike društva/grupe, može izazvati osećaj narušavanja ličnog dostojanstva i ugroziti zdravlje (o ovome je bilo više reči u prethodnom delu 2.1.1.).

b) Ukazaćemo na rezultate važnijih **empirijskih istraživanja** koja za predmet analize imaju uticaj nejednakosti u dohotku na prosečan nivo zdravlja cele populacije. Jedan od prvih istraživača koji se bavio ovim odnosom jeste Preston. U literaturi je poznata i prihvaćena tzv. Prestonova kriva, kojom se predstavlja odnos između očekivanog trajanja života (kao mere zdravstvenog stanja) i nivoa dohotka po glavi stanovnika po zemljama (*cross-country data*). Rezultati pokazuju da očekivano trajanje života raste sa porastom dohotka, ali u onim zemljama koje se mogu okarakterisati kao manje razvijene (sa nižim nivoom dohotka po stanovniku) i to po opadajućoj stopi. U bogatijim zemljama (onima sa višim nivoom dohotka po stanovniku) ne postoji veza između pomenutih varijabli, a tamo gde postoji, veoma je slabog intenziteta²⁰⁹. Nameće se zaključak da nivo dohotka ima važan uticaj na zdravlje stanovništva u zemljama sa niskim nivoom dohotka, dok u razvijenijim ekonomijama pomenuti uticaj slabi. U istraživanju sprovedenom od strane Judge-a, Mulligan-a i Benzeval-a (1998)²¹⁰ sumirano je dvanaest studija koje ispituju odnos nejednakosti u dohotku i prosečnog

---

²⁰⁹ Videti, na primer: A. Heshmati, „Inequalities and Their Measurement“, *IZA Discussion Paper No. 1219*, 2004, str. 10 (fusnota broj 6).

²¹⁰ Prema: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development 1307*, Published by Elsevier Science Ltd, 2002.

nivoa zdravstvenog stanja populacije u razvijenim i zemljama u razvoju. U deset od dvanaest studija uočeno je da postoji određena veza između pomenutih varijabli. Upotrebom indikatora nivoa zdravlja koje obračunava i objavljuje Svetska banka (očekivano trajanje života i smrtnost odojčadi) i njihovim poređenjem sa pokazateljima nejednakosti u dohotku, autori dolaze do zaključka da dohodna nejednakost nije značajna determinanta prosečnog zdravstvenog stanja populacije u bogatim industrijalizovanim zemljama, što je u skladu sa nalazima prethodnog istraživanja.

2.2. Merenje ekonomske nejednakosti

U ovom delu rada predmet naše pažnje, u najvećoj meri, biće kvantitativni pokazatelji pomoću kojih se može predstaviti određena distribucija dohotka. Prilikom razmatranja različitih načina za merenje ekonomske nejednakosti, najpre ćemo ukazati na osnovne principe/osobine koje svaki dobar pokazatelj nejednakosti treba da zadovolji. Potom ćemo formalno-matematički predstaviti pokazatelje koji su prisutni u relevantnoj literaturi iz ove oblasti, uz pridavanje većeg značaja onim pokazateljima koji se najviše koriste prilikom sprovođenja odgovarajućih empirijskih istraživanja. Ukazaćemo na prednosti i nedostatke pojedinih pokazatelja nejednakosti, sa ciljem da istaknemo one za koje smatramo da su najpouzdaniji. Na kraju, biće predstavljena jedna od, prema našem mišljenju, najvažnijih karakteristika pokazatelja nejednakosti, koja se sve više primenjuje u empirijskim istraživanjima prostorne (regionalne) nejednakosti. U pitanju je mogućnost da se ukupna nejednakost u dohotku dekomponuje na dva dela: (a) jedan koji izražava nejednakost koja postoji unutar identifikovanih prostornih celina (u našem slučaju regiona) i (b) drugi koji kvantifikuje razlike u nivou dohotka između jedinica posmatranja (u našem slučaju teritorijalnih jedinica-regiona). U pomenutom kontekstu pokazaćemo kako se mogu razložiti Gini koeficijent i Theil-ov indeks entropije (oba njegova izraza – i kada se kao ponder koristi relativno učešće broja stanovnika i kada se kao ponder upotrebljava relativno učešće dohotka posmatrane teritorijalne celine). Razlaganje pomenutih pokazatelja ima statički karakter. Vrednost pokazatelja sadrži informaciju o tome koliko iznosi nejednakost u dohotku u određenom trenutku (ukupna, intraregionalna i interregionalna). Međutim, distribucija dohotka se menja tokom vremena. Kada se posmatraju regionalne ekonomske nejednakosti, pokazatelj koji se najčešće upotrebljava jeste dohodak (bruto domaći proizvod) po glavi stanovnika. U tom smislu valja

primetiti sledeće. Promena u nivou dohotka (BDP-a) po stanovniku može biti posledica kako promene u nivou dohotka koji stižu stanovnici određenog regiona, tako i promene u broju stanovnika posmatranog regiona. Na kraju ovog dela rada, ponudićemo jedan mogući način pomoću kojeg se intertemporalna promena u nivou regionalnih nejednakosti može razložiti na sledeće dve komponente: (a) prvu koja nastaje kao rezultat promene u nivou regionalnog dohotka (BDP-a) i (b) drugu koja reflektuje promene u broju stanovnika regiona (demografska kretanja između regiona).

2.2.1. Kriterijumi za merenje ekonomske nejednakosti

U literaturi se mogu pronaći brojni i različiti pokazatelji pomoću kojih se izražava i meri distribucija dohodaka, bilo da se posmatraju raspodele između pojedinaca, bilo da se radi o distribuciji između konkretnih grupa pojedinaca, a koje se mogu formirati prema polu, rasi, godinama starosti, obrazovnom nivou stanovništva, teritorijalnoj (regionalnoj) pripadnosti i sl. Dakle, merenje ekonomske nejednakosti²¹¹ pretpostavlja postojanje odgovarajućih pokazatelja pomoću kojih se mogu rangirati raspodele dohotka posmatrane u različitim državama, regionima ili tačkama u vremenu. Upravo je pomenuta brojnost pokazatelja i uslovila potrebu da se identifikuju određeni kriterijumi (principi) koji moraju biti zadovoljeni ukoliko se određena mera nejednakosti želi odrediti kao relevantna. Samo oni indikatori koji zadovoljavaju takve kriterijume se mogu smatrati pouzdanim za određivanje stepena nejednakosti raspodele, kao i za međusobna poređenja različitih distribucija. Lista kriterijuma, takođe, nije konačna. Što je veći broj kriterijuma zadovoljen, to je indikator bolji i reprezentativniji. Ipak, za potrebe našeg rada, koje se u potpunosti poklapaju sa zahtevima koje nameće empirijska analiza, ukazaćemo na nekoliko najvažnijih karakteristika (široko prihvaćenih principa) koje sve „dobre“ mere nejednakosti moraju da zadovolje²¹². Potom ćemo, između većeg broja pokazatelja, odabrati i detaljnije predstaviti one koji zadovoljavaju

---

²¹¹ U radu se najviše bavimo ekonomskim nejednakostima, premda smo identifikovali da nejednakost može postojati i u drugim „prostorima“ i dimenzijama. Stoga, varijabla čiju ćemo distribuciju najčešće pratiti jeste dohodak (odnosno, bruto domaći proizvod i/ili bruto dodata vrednost) po stanovniku.

²¹² Za eventualna dodatna objašnjenja, detaljniji pregled, te ekstenzivnije matematičke dokaze i izvođenja kako kriterijuma, tako i samih mera/indikatora, sugerišemo da se, između ostalih, konsultuju i sledeći izvori: E. N. Wolff, *Poverty and Income Distribution*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009; A. Shorrocks and G. Wan, „Spatial Decomposition of Inequality“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2004/01*, 2004; S. Subramanian, „Indicators of Inequality and Poverty“, *WIDER Research Paper No. 2004/25*, 2004; N. Rohde, „A comparison of inequality measurement techniques“, *School of Economics Discussion Paper No. 377*, University of Queensland, Australia, 2008.

nužne kriterijume/principe, budući da ćemo ih, kao takve, kasnije, u empirijskom delu rada i koristiti.

Pre nego što otpočnemo da se bavimo konkretnim indikatorima nejednakosti, uvedimo određene pretpostavke i oznake/simbole za promenljive koje figurišu u obrascima za izračunavanje konkretnih pokazatelja. Neka se populacija koju posmatramo sastoji od n pojedinaca. Ako simbolom i označimo bilo kojeg člana populacije, a njegov dohodak odredimo kao y^i ²¹³, sledi da raspodela dohotka koja pokazuje koliki iznos dohotka prima svaki pojedinac može biti predstavljena sledećim nizom - $y_1, y_2, \dots, y_n$ (podrazumeva se da je $i = 1, 2, \dots, n$)²¹⁴. Analiza nejednakosti gotovo uvek pretpostavlja poređenje relativne nejednakosti dve raspodele dohotka (ili, pak, više njih), te je stoga nužno da postoji neki pokazatelj nejednakosti, odnosno pravilo na osnovu kojeg se svakoj mogućoj raspodeli dohotka može pripisati određena vrednost, a kao izraz nejednakosti te raspodele. Po pravilu, veća vrednost pokazatelja dohodnih razlika ukazuje na postojanje veće nejednakosti. Tako se bilo koja mera nejednakosti (N) može predstaviti kao funkcija oblika:

$N = N(y_1, y_2, \dots, y_n)$, definisana za sve moguće raspodele dohotka $(y_1, y_2, \dots, y_n)$.

Kako odabrati adekvatan pokazatelj pomoću kojeg je moguće izraziti nejednakost i porediti različite raspodele dohotka između pojedinaca ili grupa? Adekvatna mera jeste ona koja zadovoljava određene principe/kriterijume. Pre nego što detaljnije predstavimo pokazatelje nejednakosti koji se najčešće navode kako u teorijskoj literaturi, tako i u empirijskim radovima, kvantitavnim putem ćemo pojasniti suštinu i značenje konkretnih kriterijuma, koje bi kvalitetni pokazatelji trebalo da zadovolje.

U literaturi se najčešće pominju sledeći kriterijumi (principi) za merenje nejednakosti, koje ćemo ukratko izložiti.

(a) Princip anonimnosti (simetrije) zahteva od svakog dobrog pokazatelja nejednakosti da funkcija N ne bude osetljiva na bilo kakve permutacije u raspodeli dohotka koju

---

²¹³ Za dohodak (društveni proizvod) po stanovniku ćemo koristiti oznaku y , budući da je u literaturi iz domena razvojne ekonomije pomenuta oznaka uobičajena i opšte prihvaćena za društveni proizvod po glavi stanovnika, kojeg ćemo često koristiti u analizi regionalnih ekonomskih nejednakosti.

²¹⁴ Teorijski posmatrano, umesto tekućeg dohotka, kao varijable čiju nejednakost merimo, alternativno se može upotrebljavati bogatstvo, ukupan životni dohodak itd. Isto tako, pojedinci mogu da budu zamenjeni domaćinstvima ili se može primenjivati neki drugi način grupisanja za koji smo zainteresovani. Za našu analizu od posebnog značaja jeste grupisanje pojedinaca u različite grupe prema geografskom/prostornom (regionalnom) kriterijumu.

posmatramo $(y_1, y_2, \dots, y_n)$. Pomenuti princip veoma je važan zato što za merenje nejednakosti, sa etičkog stanovišta, nije bitno ko prisvaja dohodak. Situacija u kojoj osoba/grupa X prima x novčanih jedinica, dok osoba/grupa Y ostvaruje y , identična je (u pogledu nejednakosti) situaciji u kojoj osoba X prima y novčanih jedinica, a osoba Y ostvaruje x . Permutacija dohodaka među pojedincima/grupama ne treba da ima uticaja na ocenu stepena nejednakosti u društvu. Dakle, za neku meru nejednakosti može se reći da je simetrična ukoliko važi $N(x) = N(xP)$, gde je P bilo koja $n \times n$ matrica permutacije. Analogno tome, važi:

$$N(y_1, y_2, \dots, y_n) = N(y_2, y_1, \dots, y_n), \text{ za bilo koje } y.$$

(b) Princip populacije/stanovništva predstavlja zahtev da pouzdana mera nejednakosti ne reaguje na multiplikovanje cele posmatrane populacije (uz preslikavanje odnosa između svih dohodaka). Dakle, za svaku raspodelu $(y_1, y_2, \dots, y_n)$ važi:

$$N(y_1, y_2, \dots, y_n) = N(y_1, y_2, \dots, y_n; y_1, y_2, \dots, y_n),$$

tako da povećanje stanovništva (jedinica posmatranja)²¹⁵ dva ili više puta uz očuvanje istog obrasca distribucije dohotka ne utiče na nivo nejednakosti. Princip populacije, zapravo, govori da broj jedinica posmatranja nije bitan, već da su važni isključivo procentualni udeli u ukupnom iznosu dohotka koje pojedinci/grupe prisvajaju. Mera nejednakosti N zadovoljava ovaj princip pod uslovom daje $N(x; f) = N(x)$, za $\forall f \in N_+$.

(c) Princip relativnog dohotka nalaže da mera nejednakosti bude potpuno neosetljiva na uniformne proporcionalne promene u dohocima. Otuda, za svaki pozitivan broj ϕ :

$$N(y_1, y_2, \dots, y_n) = N(\phi y_1, \phi y_2, \dots, \phi y_n).$$

Prethodna jednakost ima sledeće značenje: ako je jedna raspodela dohotka izvedena iz druge proporcionalnim povećavanjem ili smanjivanjem dohodaka svih članova društva (jedinica posmatranja), stepen nejednakosti te dve raspodele trebalo bi da bude isti. Kao što broj stanovnika (jedinica posmatranja) nije bio bitan za ocenu nejednakosti već samo udeli, tako nisu važni ni apsolutni iznosi dohodaka već samo relativni dohoci. Princip relativnog dohotka (u kombinaciji sa prethodna dva kriterijuma) omogućava da se raspodela dohotka predstavi preko odgovarajućih udela, kako stanovništva (jedinica posmatranja), tako i dohodaka.

²¹⁵ Termin „jedinica posmatranja“ uvodimo zbog toga što predmet našeg rada i empirijskog istraživanja jesu regionalne nejednakosti, te ćemo kao jedinicu posmatranja koristiti teritorijalne celine (regione; subregione; gradove i opštine). U istom smislu i sa istim razlogom korišćemo i reč „grupe“ (u kontekstu grupisanja pojedinaca prema regionalnoj pripadnosti).

(d) Pigou-Dalton-ov princip transfera je zadovoljen ako za svaku raspodelu $(y_1, y_2, \dots, y_n)$ i svaki transfer dohotka $\gamma > 0$ važi:

$$N(y_1, \dots, y_i, \dots, y_j, \dots, y_n) < N(y_1, \dots, y_i - \gamma, \dots, y_j + \gamma, \dots, y_n)$$

kada je $y_i \leq y_j$. Drugačije rečeno, prenošenje dohotka od osobe (jedinice posmatranja) koja „nije bogatija” ka osobi (jedinici posmatranja) koja „nije siromašnija” (tzv. regresivni transfer) rezultira u povećanju nejednakosti. Obrnuto, u situaciji kada postoji tzv. progresivni transfer (prenošenje dela dohotka od pojedinca/grupe koja raspolaže sa više dohotka pojedincu/grupi koja ima manje dohotka), nejednakost mora da se smanji. Ovaj princip jeste ključan prilikom određivanja kvaliteta pokazatelja ekonomskih nejednakosti.

(e) Princip opadajućeg/umanjujućeg transfera predstavlja zahtev da transfer ima opadajući efekat na nivo nejednakosti sa porastom nivoa dohotka na kojem se transfer dešava (marginalni „doprinos” transfera rastu nejednakosti opada sa nivoom dohotka na kojem se on vrši). Primera radi, zadovoljenje pomenutog principa značilo bi da transfer određenog iznosa dohotka (na primer od 50 novčanih jedinica) od strane pojedinca (jedinice posmatranja) koji raspolaže sa 1000 novčanih jedinica ka pojedincu (jedinici posmatranja) koji raspolaže sa 700 novčanih jedinica ima manji efekat na smanjenje nejednakosti nego transfer istog iznosa od pojedinca (jedinice posmatranja) koji raspolaže sa 700 novčanih jedinica na onog sa 400 jedinica novca. Iako je apsolutna razlika ista u oba slučaja ($300 = 1000 - 700 = 700 - 400$), značaj pomenutog transfera od 50 novčanih jedinica za smanjenje nejednakosti je daleko veći na nižim nivoima raspodele dohotka. Drugim rečima, zahtev odlikava karakteristiku da su dobri pokazatelji nejednakosti osetljiviji na transfere dohotka na nižim nivoima distribucione lestvice. Rečeno drugačije, „štiti” se položaj entiteta koji su „siromašniji”. Formalno izražen, ovaj princip se može predstaviti kao:

$$N_{ij}(y) < N_{lk}(y), \text{ ukoliko je } y_j - y_i = y_k - y_l \text{ i } y_i < y_k.$$

(f) Princip konzistentnosti podgrupe izražava zahtev da se, pod drugim nepromenjenim uslovima (*ceteris paribus*), povećanjem nejednakosti unutar bilo koje podgrupe kao dela posmatrane populacije, nikako ne može izazvati pad nejednakosti na nivou posmatrane populacije.

- (g) Princip dekompozicije** jeste zahtev da pokazatelj nejednakosti koji se primenjuje može biti razložen (podeljen/dekomponovan) na sledeće dve komponente: *intragrupnu nejednakost* i *intergrupnu nejednakost*.
- (h) Princip normalizacije** predstavlja zahtev da najniža vrednost koju pokazatelj nejednakosti može imati (a to je situacija kada postoji potpuna jednakost u raspodeli) bude nula.
- (i) Princip** koji izražava zahtev za **lakoćom izražavanja, razumevanja i interpretacije** jeste kvalitativnog karaktera, te se ne može, poput većine prethodnih, formalnim putem obrazložiti. Naime, pokazatelj nejednakosti je bolji ukoliko je intuitivniji, odnosno ukoliko je lakši za razumevanje i interpretaciju.

Do sada smo imali prilike da razmotrimo koje su to najvažnije i najpoželjnije karakteristike koje adekvatna i široko primenjena mera nejednakosti treba da poseduje. U narednom delu predstavice neke od osnovnih numeričkih pokazatelja koji se koriste u analizi ekonomskih nejednakosti. Nakon toga, utvrdice koji od indikatora zadovoljava navedene kriterijume/etičke principe. Kao što ćemo videti, neki pokazatelji manje, a neki više uspevaju da odgovore zahtevima, te se u skladu sa tim i određuje njihova primenljivost u empirijskim istraživanjima, odnosno njihov kvalitet.

2.2.2. Pokazatelji ekonomske nejednakosti

Ekonomisti su razvili veliki broj pokazatelja pomoću kojih mogu da se mere i rangiraju različite distribucije dohodaka. Jedna od osnovnih podela indikatora jeste ona na *grafičke* i *numeričke*. Među grafičkim pokazateljima svakako da najveću „popularnost” i praktičnu primenu ima Lorenz-ova kriva²¹⁶. Međutim, s obzirom na to da je broj precizniji i sažetiji od slike, kreatori politike i istraživači prilikom razmatranja pitanja nejednakosti prednost često daju numeričkim merama. Numerički pokazatelji omogućavaju kompletno rangiranje raspodela dohotka, budući da svakoj alternativnoj raspodeli dodeljuju odgovarajući broj. U literaturi se sreće mnoštvo numeričkih pokazatelja nejednakosti, od kojih se neki više, a neki manje upotrebljavaju u empirijskim istraživanjima. Bez pretenzije da dajemo iscrpan pregled svih

---

²¹⁶ Više o Lorenz-ovoj krivoj videti, na primer, u: E. N. Wolff, *Poverty and Income Distribution*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009, str. 63-64.

pomenutih mera, razmotrićemo samo one pokazatelje koji su privukli najveću pažnju i koji imaju najveću praktičnu primenu. Numerički pokazatelji nejednakosti mogu se razvrstati u dve osnovne grupe: (a) *deskriptivne* i (b) tzv. *etičke* mere. U deskriptivne mere svrstavaju se različiti statistički pokazatelji koji su po svom karakteru uglavnom mere disperzije. Za razliku od njih, etičke mere imaju za cilj da povežu nejednakost u distribuciji dohotka sa gubitkom u društvenom blagostanju koji je posledica prisustva nejednakosti. Na osnovu etičkih mera nejednakosti može se doneti zaključak o tome za koliko bi nivo društvenog blagostanja bio veći, da u društvu postoji jednakost u raspodeli dohotka. Najpre ćemo predstaviti deskriptivne mere (odabrali smo tri koje se najviše koriste u empirijskim radovima: koeficijent varijacije, Gini koeficijent i Theil-ov indeks entropije), a potom ćemo bliže rasvetliti i „najpopularniju” meru nejednakosti iz grupe etičkih pokazatelja – Atkinson-ov indeks nejednakosti. Prilikom predstavljanja svakog od pokazatelja, najpre će se izložiti način njegovog izračunavanja, a potom će se analizirati pojedine osobine samog indeksa sa ciljem da se utvrdi koje od navedenih željenih principa zadovoljava.

Koeficijent varijacije (CV) je dobro poznata i često upotrebljavana statistička mera disperzije koja se definiše i izračunava kao odnos/količnik standardne devijacije dohotka – SD (Y) i aritmetičke sredine dohotka za posmatranu populaciju ($\bar{Y}$). Na taj način se ovaj pokazatelj svrstava u grupaciju relativnih. Za njegovo izračunavanje koristi se standardni obrazac:

$$CV = \frac{1}{\bar{y}} \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2},$$

gde simboli imaju sledeće značenje: n pokazuje broj primalaca/imalaca dohotka, y_i dohodak i -tog primaoca/imaoca²¹⁷, a $\bar{y}$ prosečan dohodak. Očigledno je da koeficijent varijacije „pokriva” celu raspodelu, na način da se kvantifikuju odstupanja svih dohodaka od proseka. Pošto se ta odstupanja kvadriraju (a poznato je da kvadrat nekog broja raste više nego proporcionalno sa povećanjem toga broja) efekat je isti kao da se većim odstupanjima pripisuje veći ponder.

Razmotrimo pojedine karakteristike ovog pokazatelja, koje ćemo, ujedno, iskoristiti i za osvrt na neke od pozitivnih osobina, ali isto tako i kritika, koje se „upućuju” koeficijentu

---

²¹⁷ Kao primalac, odnosno imalac dohotka može se tretirati pojedinac (fizičko lice), ali i neka druga jedinica posmatranja. U kontekstu naše analize, te predmeta istraživanja kao imaoca/primaoca dohotka prepoznaćemo određeno teritorijalno područje (region; subregion).

varijacije. Vrednost koju ovaj pokazatelj može uzeti kreće se od nule do beskonačnosti. Ukoliko postoji potpuna jednakost u raspodeli dohotka, vrednost standardne devijacije je nula, pa je i koeficijent varijacije jednak nuli (zadovoljen je, dakle, princip normalizacije). Drugu krajnost predstavlja situacija u kojoj postoji potpuna nejednakost (kada celokupan dohodak prisvaja samo jedna osoba/grupa) i tada vrednost koeficijenta varijacije dostiže beskonačnost (povećava se bez limita). Upravo je to i jedna od kritika koje se pripisuju ovom pokazatelju, jer njegova gornja vrednost nije konačno određena (nema konačnu vrednost). Druga kritika odnosi se na činjenicu da je koeficijent varijacije „osetljiviji” na promene u gornjem delu raspodele nego na one koje se dešavaju na nižim nivoima dohotka, a to je direktna posledica primenjene metodologije za njegovo izračunavanje (nije, dakle, zadovoljen princip opadajućeg/umanjujućeg transfera). S obzirom da je koeficijent varijacije „specijalan” slučaj indeksa koji pripadaju familiji tzv. pokazatelja generalizovane entropije, može se aditivno dekomponovati na intra grupnu i inter grupnu nejednakost²¹⁸. Dalje, kao količnik standardne devijacije (koja u sebi sadrži kvadrate odstupanja dohodaka svih jedinica posmatranja od proseka) i aritmetičke sredine, ovakva mera nejednakosti nije osetljiva na proporcionalne promene u svim dohocima, niti na promene u veličini posmatrane populacije (sve dok se model raspodele dohotka ne menja). Takođe je zadovoljen princip anonimnosti. Pokazaćemo da koeficijent varijacije ispunjava i Pigou-Dalton-ov princip transfera. Razmotrimo transfer dohotka od i -te ka j -toj jedinici posmatranja, gde je $y_i \leq y_j$. Uzmimo, najpre, da se y_i i y_j nalaze na različitim stranama u odnosu na prosečan dohodak. U tom slučaju, po obavljenom transferu, distanca svakog od tih dohodaka prema proseku raste po apsolutnoj vrednosti. Shodno tome, povećavaju se kvadrati odstupanja y_i i y_j od $\bar{y}$, što rezultira u rastu nejednakosti merene koeficijentom varijacije. Situacija je nešto drugačija kada se y_i i y_j nalaze na istoj strani u odnosu na prosek (s tim da je transfer dovoljno mali da oba dohotka tu i ostanu, odnosno da ne pređu na „drugu stranu“ od prosečne vrednosti). Tada, jedna distanca raste za iznos transfera, dok druga upravo za toliko opada. U istom pravcu se kreću i kvadrati tih odstupanja, s tim što se kvadrat distance koja raste povećava više nego što se smanjuje kvadrat distance koja opada. Neto efekat je, dakle, pozitivan, što znači da nejednakost merena pomoću pokazatelja koeficijent varijacije raste. Kada je u pitanju preciznost i lakoća razumevanja, CV spada u red pokazatelja koji se relativno lako razumeju i interpretiraju.

---

²¹⁸ N. Rohde, „A comparison of inequality measurement techniques“, *School of Economics Discussion Paper No. 377, University of Queensland, Australia*, 2008, str. 5.

Gini koeficijent (G) je verovatno najpopularnija mera nejednakosti, do sada poznata, koju je još 1912. godine predložio italijanski statističar Corrado Gini (po kome je i dobila ime). Gini koeficijent se može neposredno izvesti iz Lorenz-ove krive. Slikovita grafička prezentacija čini ovu meru lako razumljivom. No, na ovom mestu nećemo se detaljnije baviti grafičkim merama, te ni grafičkom interpretacijom Gini koeficijenta. Umesto toga, pogledajmo obrazac/formulu za izračunavanje Gini koeficijenta:

$$G = \frac{1}{2n^2 \bar{y}} \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n |y_i - y_j|,$$

gde su y_i i y_j dohoci i -tog i j -tog pojedinca (ili, alternativno, jedinice posmatranja – recimo regiona), $\bar{y}$ je prosečan dohodak, a n ukupan broj primalaca dohotka (za grupu pojedinaca; regiona).²¹⁹ Ovakav pristup merenju nejednakosti zasniva se na poređenju svakog para dohodaka i sabiranju apsolutnih vrednosti izmerenih razlika u dohocima. Nejednakost za celu raspodelu predstavlja se kao zbir nejednakosti po parovima dohodaka. Pošto se svaka apsolutna razlika $|y_i - y_j|$ računa dva puta (ponovo kao $|y_j - y_i|$) ceo izraz se deli brojem 2. Uz to, da bi se dobio pokazatelj zadovoljavajućih osobina, suma apsolutnih dohodaka deli se kvadratom broja posmatranih entiteta (pojedinaca; regiona), što odgovara broju posmatranih parova (učesnicima u raspodeli), kao i prosečnim dohotkom.

Pošto upoređuje svaki par dohodaka, Gini koeficijent je vrlo direktna mera nejednakosti. Ovaj pokazatelj na sintetički način izražava disparitete u dohocima duž cele raspodele. Za Gini koeficijent je karakteristično da zadovoljava principe simetrije, populacije i relativnog dohotka. Isto tako, zadovoljen je i Pigou-Dalton-ov princip transfera. Zadržaćemo se samo na Dalton-ovom principu transfera, jer se na osnovu obrasca za njegovo izračunavanje lako može zaključiti da Gini koeficijent ispunjava prva tri navedena kriterijuma.

Neka su dohoci svih entiteta raspoređeni od najnižih ka najvišim. Uočićemo dva dohotka, recimo, y_i i y_j , za koja važi $y_i \leq y_j$, i prebaciti mali iznos γ sa y_i na y_j . Kako Gini koeficijent reaguje na ovaj regresivni transfer? Promene se manifestuju samo u onim parovima dohodaka u kojima figurišu i ili j . Pogledajmo, najpre, dohotke koji su niži od y_i . Pošto je vrednost y_i umanjena za γ , razlika između dohodaka koji su niži od y_i i njega samog se smanjila za isti iznos, i to po svakom paru koji se poredi. To smanjenje je, međutim, neutralisano povećanjem distance između y_j (čija je vrednost porasla za γ) i dohodaka nižih od y_i . Isti argument se primenjuje na dohotke koji su veći od y_j : rastojanje između tih

---

²¹⁹ Vidi: ibidem, str. 6.

dohodaka i y_j je suženo, ali je distanca prema y_i povećana za isti iznos, tako da se svi pomenuti efekti međusobno neutrališu. Zaključujemo da je za eventualnu promenu nivoa nejednakosti distribucije dohotka relevantno ono što je regresivnim transferom promenjeno u onom delu distribucije dohodaka što se nalaze između y_i i y_j . Razlika između dohodaka unutar pomenutog intervala $\{y_i; y_j\}$ i y_i , kao i y_j se povećala (jer je nakon izvršenog transfera vrednost y_i niža, a vrednost y_j viša za iznos γ). Isto važi i za distancu između y_i i y_j . Sledi da je vrednost Gini koeficijenta porasla, što je i trebalo pokazati.

Vrednost koeficijenta se teorijski kreće u rasponu od 0 (potpuna jednakost) do 1 (potpuna nejednakost). Dakle, zadovoljen je i princip normalizacije. Gini koeficijent se može izražavati i u procentima (decimalni zapis se vrlo lako prevodi u procentualni - množenjem sa 100). Tako, na primer, ovaj pokazatelj može da uzme vrednost 0,44 ili 44%.

Gini koeficijent ima i određene slabosti. Pre svega, ova mera je neosetljiva, jer iza malih promena u veličini Gini koeficijenta mogu da stoje velike promene u relativnim dohocima pojedinih segmenata posmatrane populacije. Neosetljivost Gini koeficijenta proizilazi iz nerealno postavljenih granica, koje važe za ovu meru (potpuna jednakost, odnosno potpuna nejednakost). Pored toga, vrednost Gini koeficijenta može da bude ista za dve raspodele dohotka koje se znatno razlikuju. Kao što ćemo kasnije pokazati (u delu 2.2.3.) Gini koeficijent se ne može najpreciznije razložiti na intergrupnu i intragrupnu nejednakost, budući da se prilikom razlaganja uvek pojavljuje određena rezidualna komponenta (ostatak), koja predstavlja tzv. *preklapanje*²²⁰). Samim tim, ne može se tvrditi da je zadovoljen princip podgrupne konzistencije, upravo zbog postojanja komponente „preklapanja”. Isto tako, ova mera nejednakosti ne zadovoljava ni princip opadajućeg transfera, budući da je jedna od osnovnih karakteristika Gini-ja to što je najsenzitivniji na promene u središnjem delu svake distribucije, ne u njenim perifernim delovima (bilo da su u pitanju početni, bilo krajnji delovi distribucije)²²¹.

Theil-ov indeks nejednakosti (T) je popularna i u poslednje vreme sve češće upotrebljavana mera nejednakosti. Svoje obrazloženje pokazatelj zasniva na pojmu entropije u teoriji informacija. Osnovna ideja od koje se polazi jeste da događaj koji ima najmanju izvesnost da će se ostvariti sadrži najvredniju informaciju. Obrnuto, kada je neki događaj u potpunosti predvidiv, tada je kvalitet informacije koju on nosi nizak (informacija nema

---

²²⁰ Algebarsko, grafičko i intuitivno tumačenje komponente preklapanja pronaći u: B. Milanović, *Odvojeni svetovi*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2006, str. 20-27 (3. deo: Poređenje međunarodne i svetske nejednakosti).

²²¹ E. N. Wolff, *Poverty and Income Distribution*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009, str. 65-66.

vrednost). Dakle, postoji obrnuta proporcionalnost između vrednosti informacije koja je sadržana u nekom događaju i predvidivosti tog događaja (verovatnoće da će se on odigrati)²²². Neka su $E_1, E_2, \dots, E_n$ međusobno isključivi događaji od kojih će se jedan sigurno realizovati i neka su verovatnoće da će se oni dogoditi redom: $\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_n$. Tada važi:

$$\sum_{i=1}^n \psi_i = 1 \quad \psi_i \geq 0 \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Kada stigne „poruka“ da se događaj E_i odigrao, njen informacioni sadržaj može se odrediti po sledećoj formuli:

$$h(\psi_i) = \log \frac{1}{\psi_i}$$

Pre nego što je poruka primljena ne zna se kolika je količina informacija koju ona sadrži, jer bi to mogao da bude bilo koji od brojeva $h(\psi_1), h(\psi_2), \dots, h(\psi_n)$. Može se, međutim, izračunati očekivani informacioni sadržaj tzv. entropija i to po obrascu:

$$H(\psi) = \sum_{i=1}^n \psi_i h(\psi_i) = \sum_{i=1}^n \psi_i \log \frac{1}{\psi_i} = - \sum_{i=1}^n \psi_i \log \psi_i$$

Što su verovatnoće ψ_i bliže vrednosti $1/n$, to je entropija veća. Ako ψ_i shvatimo kao udeo dohotka posmatrane jedinice i (pojedince; regiona) u ukupnom dohotku (y_i/y), onda $H(\psi)$ izgleda kao mera nejednakosti. Naime, kada je dohodak u potpunosti ravnomerno raspoređen između jedinica posmatranja, dohodak svakog pojedinca (jedinice posmatranja) je predvidiv. Sa druge strane, ukoliko dohodak nije ravnomerno raspodeljen (postoji određeni stepen nejednakosti), tada je daleko teže predvideti dohodak slučajno izabrane individue. Kada su svi ψ_i jednaki $1/n$, $H(\psi)$ uzima maksimalnu vrednost, tj. $\log n$. Ako entropiju $H(\psi)$ raspodele dohotka oduzmemo od njene maksimalne vrednosti dobijamo pokazatelj nejednakosti. To je Theil-ov indeks:

$$T = \log n - H(\psi) = \sum_{i=1}^n \psi_i \log n \cdot \psi_i$$

Prethodni obrazac može da se napiše i u nešto drugačijem obliku, imajući u vidu značenje ψ_i :

$$T = \sum_{i=1}^n \frac{y_i}{y} \log n \cdot \frac{y_i}{y},$$

pri čemu y_i i n , kao i do sada, predstavljaju redom dohodak i -tog pojedinca (jedinice posmatranja) i broj primalaca dohotka, dok y pokazuje ukupan dohodak.

²²² Videti: A. F. Shorrocks, „The Class of Additively Decomposable Inequality Measures“, *Econometrica*, Vol. 48, No. 3, 1980; E. N. Wolff, *Poverty and Income Distribution*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009, str. 67.

Ako se pojedinačni dohoci posmatraju u odnosu na prosečan (a ne ukupan) dohodak, odgovarajuća formula za T glasi:

$$T = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{y_i}{\bar{y}} \log \frac{y_i}{\bar{y}},$$

gde je $\bar{y} = \frac{y}{n}$.

Mada suštinski, izvorno, ne predstavlja meru nejednakosti, Theil-ov indeks ima dosta dobrih osobina. Između ostalog, ovaj pokazatelj zadovoljava prva četiri kriterijuma (principa) koja smo ranije naveli, uključujući Dalton-ov princip. Analiza transfera između različitih grupa primalaca dohotka otkriva da je Theil-ov indeks (isto važi i za Gini koeficijent) naročito osetljiv na promene u raspodeli dohotka među srednjim slojevima stanovništva. Uz to pomenuti indikator uvažava i dodatni princip, koji se smatra vrlo korisnim pri merenju nejednakosti, a tiče se mogućnosti dekompozicije. Zahvaljujući tom svojstvu Theil-ov indeks dozvoljava da se ukupna nejednakost u raspodeli dohotka razloži na nejednakost između izabranih grupa i nejednakost unutar tih grupa (više i detaljnije o ovoj osobini Theil-ovog indeksa u okviru tačke 2.2.3.). Kao što smo već ranije istakli, podela stanovništva na grupe može da se realizuje po različitim osnovama: zanimanje, geografska, etnička pripadnost itd. Zaključujemo da Theil-ova mera nejednakosti zadovoljava najveći broj kriterijuma koje smo identifikovali kao poželjne.

Kada je reč o slabostima Theil-ovog indeksa, uglavnom mu se „pripisuje“ proizvoljnost. Indikator T nije mera koja poseduje intuitivni smisao kada je u pitanju nejednakost, tako da je razumljivost i interpretacija pokazatelja nešto teža nego kada su u pitanju koeficijent varijacije i Gini koeficijent.

Atkinson-ov indeks nejednakosti (A) je etički pokazatelj koji je nastao kao rezultat stavova da svaka mera nejednakosti implicitno uvažava neke vrednosne procene. Izbor između različitih mera nejednakosti, koje smo napred naveli, podrazumeva vrednosno rasuđivanje. Svaki od pomenutih pokazatelja pridaje veći značaj promenama u nekom segmentu raspodele²²³. Pošto se vrednosno opredeljivanje svakako podrazumeva, trebalo bi, prema Atkinson-u, da bude eksplicitno²²⁴. To pretpostavlja da se bliže odredi funkcija društvenog blagostanja (odnosno, način na koji društveno blagostanje zavisi od individualnih dohodaka) i, posebno, da se precizira stepen „averzije“ prema nejednakosti sa kojim se pristupa razmatranju

---

²²³ U slučaju da smo se opredelili za koeficijent varijacije, znači da smo više zainteresovani za nejednakost među gornjim dohodnim grupama, a ako izaberemo Gini koeficijent, više smo zainteresovani za poziciju srednjih slojeva.

²²⁴ A. B. Atkinson, „On the Measurement of Inequality“, *Journal of Economic Theory* 2, 1970.

raspodele dohotka. „Averzija“ prema nejednakosti bi se mogla odrediti kao cena koju je društvo spremno da plati zarad smanjenja nejednakosti. Atkinson-ova mera dohodnih razlika, koja je proizašla iz ovakvih uverenja, ima sledeći oblik:

$$A = 1 - \frac{y_e}{\bar{y}},$$

gde je $\bar{y}$ prosečan dohodak, a y_e ravnomerno raspoređen ekvivalentan dohodak po stanovniku (tj. prosečan dohodak, koji bi, uz potpunu jednakost u raspodeli, obezbeđivao nivo društvenog blagostanja ekvivalentan nivou ostvarenom pri postojećoj distribuciji). Vrednost y_e zavisi od veličine parametra $\mathcal{E}$ koji izražava odnos (stepen „averzije“) društva prema nejednakosti. Kada se to uzme u obzir, prethodni obrazac dobija sledeći izraz:

$$A = 1 - \left[\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left(\frac{y_i}{\bar{y}} \right)^{1-\mathcal{E}} \right]^{\frac{1}{1-\mathcal{E}}},$$

pri čemu y_i , $\bar{y}$ i n imaju isto značenje kao i u drugim obrascima za nejednakost, koje smo napred navodili. Što se tiče parametra $\mathcal{E}$, njegova vrednost se kreće u intervalu od nula do beskonačnosti. Većoj vrednosti $\mathcal{E}$ odgovara manja vrednost količnika $y_e / \bar{y}$, tj. što je „averzija“ prema nejednakosti izraženija, to je ravnomerno raspoređen ekvivalentan dohodak po stanovniku niži u odnosu na stvarni prosečan dohodak. Evidentno je, takođe, da se sa porastom $\mathcal{E}$ sve veći ponder pripisuje nejednakosti u donjem delu raspodele, a sve manji nejednakosti pri vrhu. Obrnuto, izrazito niska vrednost parametra $\mathcal{E}$ implicira da društvo ima nizak stepen „averzije“ prema nejednakosti, tako da je pažnja usmerena dominantno na promene koje se događaju u gornjem delu raspodele. Kao što je objašnjeno, Atkinson-ova mera se, dakle, može podesiti tako da naglašava ili jedan ili drugi kraj raspodele.

Pokazatelj A meri nejednakost kroz gubitke u blagostanju koje društvo trpi zbog neravnomerne raspodele. Konkretno, ako je $A = 0.15$, to znači da se isti nivo blagostanja mogao postići sa 85% ukupnog dohotka, samo da je taj dohodak bio ravnomerno raspoređen. Dakle, 15% postojećeg dohotka je „višak“ koji je mogao da služi povećanju blagostanja. Taj izgubljeni rast je cena koju društvo plaća za nejednakost. Što je vrednost pokazatelja A , za datu veličinu parametra $\mathcal{E}$ veća, to je nejednakost u raspodeli dohotka izraženija.

Atkinson-ov indikator ima osnovne osobine dobre mere nejednakosti. Primedbe koje mu se upućuju prvenstveno se odnose na njegovu normativnu prirodu i arbitrarnost. Naime, istraživačima je ostavljena mogućnost da tokom empirijskog rada upotrebljavaju različite vrednosti za $\mathcal{E}$ prilikom izračunavanja A . Bez obzira na objašnjenje da iza svake mere

nejednakosti mora da stoji neki pojam blagostanja, kritičari se ne slažu da pokazatelj dohodnih razlika treba izvoditi iz funkcije društvenog blagostanja, jer to može da znači da koncept nejednakosti gubi deskriptivni karakter, koji ima pri uobičajenom pristupu. Nije važno da se *a priori* precizira gubitak u blagostanju, koji je prouzrokovan neravnomernom raspodelom dohotka. Vrednost pokazatelja A, kao što se može nedvosmisleno zaključiti, izuzetno je senzitivna na promene u visini parametra ϵ , čak se dešava da za različite vrednosti stepena „averzije“ Atkinson-ov indeks ima različite trendove i različita rangiranja istih distribucija dohodaka. Dodatna zamerka koja se u literaturi često navodi kao nedostatak ovog indeksa jeste povezana sa otežanim razumevanjem i interpretacijom vrednosti indeksa. Prema obrascu za izračunavanje proizilazi da je ukupna društvena korisnost zbir individualnih nivoa korisnosti (što znači da je indeks razloživ na svoje sastavne delove koji se mogu sabirati). Prema istom obrascu, nivo individualne korisnosti isključivo je funkcija visine dohotka koji individua ostvaruje. S obzirom da individualna korisnost zavisi od nivoa individualnog dohotka, ostaje nerazjašnjeno zašto društvo izražava zabrinutost za relativnu distribuciju dohotka i zašto uopšte postoji bilo kakva averzija prema nejednakostima u dohotku?²²⁵ Iako postoji još numeričkih pokazatelja pomoću kojih se mogu izražavati nejednakosti u raspodeli dohotka²²⁶, svi oni, u manjoj ili većoj meri, narušavaju neki od navedenih poželjnih (etičkih) principa. Kao takvi, predstavljaju manje pouzdane mere. Za potrebe našeg rada odlučili smo se da izlaganja ograničimo na ova četiri numerička pokazatelja (koeficijent varijacije, Gini koeficijent, Theil-ov indeks i Atkinson-ov indeks), budući da svi zadovoljavaju osnovne kriterijume „dobre“ mere nejednakosti.

Svakakako da se među sobom značajno razlikuju, što upravo ostavlja mogućnost istraživačima da odaberu koji će pokazatelj upotrebljavati prilikom svog empirijskog rada. Pre svega, to će zavisi od namere, odnosno cilja konkretnog istraživanja. Ukoliko je istraživač dominantno opredeljen da adekvatno rangira različite distribucije, onda je Gini koeficijent najprikladnija mera nejednakosti, budući da ima snažnu intuitivnu prirodu, jasnu interpretaciju i jezgrovitu formulu za izračunavanje. Sa druge strane, kada je cilj istraživanja da kvalitativno i kvantitativno proceni doprinos različitih podgrupa ukupnoj nejednakosti (unutar grupe kao celine), najvažnije je odabrati onaj pokazatelj koji „prolazi“ test podgrupne konzistencije. U

---

²²⁵ Vidi: E. N. Wolff, *Poverty and Income Distribution*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009, str. 69-70.

²²⁶ Na primer, standardna devijacija logaritma, rang, tzv. Kuznets-ovi koeficijenti (dohodni udeli) i sl. Detaljnije o njima videti u: B. Jovanović Gavrilović, „Nejednakost i razvoj“, *Ekonomski anali*, br. 159, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2003.

tom smislu, svakako da je najpodesnija mera Theil-ov indeks (kojeg ćemo i mi koristiti u empirijskom delu rada prilikom analize regionalne konvergencije). Pre nego što pređemo na sledeći deo u kojem će nam osnovni zadatak biti da prikažemo načine i razmotrimo mogućnosti da se pojedini od navedenih indeksa razlože na nejednakost između izabranih grupa i nejednakost unutar tih grupa, pogledajmo sumarni prikaz osobina pomenutih indeksa nejednakosti (videti Tabelu 2.2.1.), iz kojeg sledi da Theil-ov indeks zadovoljava najveći broj postavljenih kriterijuma.

Tabela 2.2.1. Deskriptivne mere nejednakosti i njihove karakteristike*

princip	Koeficijent varijacije (CV)	Gini koeficijent (G)	Theil-ov indeks (T)	Atkinson-ov indeks (A)
Princip simetrije	+	+	+	+
Princip populacije	+	+	+	+
Princip relativnog dohotka	+	+	+	+
Pigou-Dalton-vo princip transfera	+	+	+	+
Princip opadajućeg transfera	-	-	+	-
Princip konzistencije podgrupe	+	-	+	+
Princip dekompozicije (razlaganja)	+	-	+	+
Princip normalizacije	+	+	+	+
Princip lakoće interpretacije	S	V	N	N

Prema: S. Subramanian, „Indicators of Inequality and Poverty“, *WIDER Research Paper* No. 2004/25, 2004, str. 7. (uz samostalnu dopunu autora).

* „+“ predstavlja ispunjenje kriterijuma, „-“ predstavlja narušavanje/neispunjavanje kriterijuma, dok „V“, „N“, i „S“ redom označavaju visoku, nisku i srednju lakoću interpretacije indeksa.

2.2.3. Dekompozicija pojedinih numeričkih pokazatelja ekonomske nejednakosti

Standardne mere nejednakosti koje su pomenute u prethodnom delu rada imaju tzv. individualistički karakter. Zajedničko im je to što, u obliku u kojem smo ih predstavili, služe za izračunavanje nejednakosti u raspodeli dohotka između pojedinaca. Međutim, za pojedine

analize i empirijska istraživanja, korisnost ovakvih indikatora nije odgovarajuća. Ukoliko, primera radi, posmatramo društvo koje je podeljeno na grupe ljudi prema nekom kriterijumu (rasa, etnička pripadnost, vera, pol, regionalna pripadnost itd.), promene u nejednakosti između pojedinaca manifestuju se kako između grupa, tako i unutar njih. Za pomenute svrhe, prikladnije je koristiti one mere nejednakosti koje imaju „sposobnost“ da ukupnu nejednakost u kvantitativnom smislu prikažu kao zbir dve komponente nejednakosti: (a) jedne, koja postoji između pojedinaca koji pripadaju istoj grupi (tzv. intragrupna nejednakost) i (b) druge, koja se javlja između različitih grupa (tzv. intergrupna nejednakost). U prvom slučaju, u pitanju je komponenta ukupne nejednakosti koja bi postojala i u situaciji kada ne bi postojale razlike u posmatranoj varijabli između posmatranih grupa. Kada se analizira ukupna nejednakost na nacionalnom nivou, važno je uočiti da upravo pomenuto razlikovanje intergrupne i intragrupne nejednakosti često „igra“ važnu ulogu²²⁷. Naime, shvatanje koncepta nejednakosti u praksi je najčešće povezano sa intergrupnom komponentom. Ljudi su skloni da više značaja pridaju, te da budu daleko senzitivniji na nejednakosti koje postoje između homogenih grupa, nego unutar njih. Drugim rečima, čak i kada se povećava ukupna nejednakost, manje je „primetna“ i daleko je prihvatljivija onda kada je rezultat povećanja razlika unutar homogenih grupa. Kreatori ekonomske politike, iz navedenih razloga, često „preuveličavaju“ značaj intergrupne komponente nejednakosti, obraćajući previše pažnje, te trošeći znatne iznose sredstava na njihovo smanjenje. Ipak, efikasnost preduzetih mera i utrošenih sredstava sa ciljem smanjenja ukupne nejednakosti često nije na zadovoljavajućem nivou, upravo zato što intergrupne nejednakosti nisu najvažniji uzrok ukupne nejednakosti (već im samo ljudi pridaju najviše pažnje i značaja). Rezultati empirijskih istraživanja upravo ukazuju na to da je veći problem nejednakost koja postoji unutar društvenih grupa. Međutim, iako je ova komponenta nejednakosti veća, prolazi manje zapaženo, jer je „prihvatljivija“. Na osnovu iznetog, istraživačima koji se bave nejednakostima postaje jasno da nije važno pratiti samo dinamiku ukupne nejednakosti, već je od suštinskog značaja pratiti i **promene u strukturi nejednakosti**. Primera radi, može se dogoditi da u toku određenog vremenskog perioda ukupna nejednakost na nacionalnom nivou ostane nepromenjena. No, ukoliko bi se pokazalo da u pozadini takve „stabilnosti“ (na nacionalnom nivou) postoji porast u nejednakosti između grupa, koji je praćen padom nejednakosti unutar posmatranih grupa u istom procentu, to bi

---

²²⁷ O ulozi koju pomenuto dekomponovanje ima u praksi videti u: R. Kanbur, „The Policy Significance of Inequality Decompositions“, 2003. Dostupno na: <http://www.arts.cornell.edu/poverty/kanbur/IneqDecomp.pdf>, (uvid u stranicu: 18.10.2011.).

svakako zahtevalo potpuno drugačiju interpretaciju. Iako je na nacionalnom nivou nejednakost nepromenjena (stabilna je), vrlo pogrešan zaključak bio bi da nije došlo do rastućih tenzija i nastanka potencijalnih opasnosti u društvu. Ovakve situacije lako se mogu prevideti, ukoliko se nejednakost ne razloži na svoje sastavne delove.

Podela na intergrupne i intragrupne nejednakosti naročito je značajna kada je u pitanju analiza regionalnog razvoja. Prilikom razmatranja regionalnih pitanja važno je imati u vidu upravo istaknutu činjenicu, a koja nam kazuje da su interregionalni dispariteti ono što u praksi predstavlja prioritet kreatora ekonomske politike, iako je u pitanju samo jedan deo ukupnih razlika koje postoje na nacionalnom nivou (drugi deo su intraregionalne nejednakosti). Kao što smo videli u delu u kojem smo se bavili prirodom i vrstama regiona, regionalna pripadnost/regionalni identitet je važno obeležje²²⁸ koje upravo doprinosi tome da se veći ponder pridaje razlikama koje postoje između različitih regiona, nego unutar njih.

U ekonomskoj literaturi praćenje nejednakosti između grupa nije bilo naročito izraženo. Svrstavanje pojedinaca u različite grupe vršilo se zarad agregiranja individualnih rezultata na nivou pojedinih grupa, dok se merenje nejednakosti na nivou tih grupa ogledalo u sameravanju razlika koje postoje između pojedinaca unutar grupa. Dakle, bila je prisutna dominacija individualističkog pristupa merenju, i uopšte karakteru, nejednakosti. Međutim, u situacijama kada se identitet pojedinaca kreira kao rezultat pripadnosti određenim grupama, onda analiza nejednakosti koja se javlja i postoji između različitih grupa dobija na značaju. Primera radi, istraživanja iz oblasti regionalnog razvoja snažno su pod uticajem takvih stavova. Budući da je predmet našeg rada upravo analiza regionalnih nejednakosti, koristimo priliku da ukažemo na značaj razlaganja ukupne nejednakosti koja postoji na nacionalnom nivou, na intraregionalnu i interregionalnu komponentu. Sa druge strane, razlog zbog kojeg se sve veći broj studija bavi pitanjima interregionalnih nejednakosti (uprkos činjenici da doprinos ove vrste nejednakosti ukupnoj nejednakosti na nacionalnom nivou ne mora biti dominantan) jeste taj što se postojanje razlika između određenih grupa tretira kao društveno neprihvatljivije u normativnom pogledu. Naime, teritorijalne jedinice mogu formirati sopstveni identitet, bilo da je u pitanju stihijski proces (po pravilu su u pitanju dugotrajni procesi utemeljeni na etničkoj, verskoj, kulturnoj, jezičkoj, običajnoj osnovi), bilo da je u pitanju svesno kreiranje administrativnih celina. Administrativna podela teritorija često predstavlja situaciju u kojoj

---

²²⁸ O uticaju koji identitet i pripadnost određenoj grupi mogu imati na ekonomsko ponašanje, te osećaj pravičnosti više videti u: G. A. Akerlof and R. E. Kranton, „Economics and Identity“, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. CXV Issue 3, 2000.

svaki kreirani teritorijalni entitet zahteva podjednaka prava/tretman (primer federalnih država), nezavisno od veličine, broja stanovnika i sl. Opisano odstupanje od individualističkog (personalnog) pristupa merenju nejednakosti u početku unosi dozu konfuzije, ponekad i konceptualnog nerazumevanja. Ipak, sve više se prihvata realnost da celokupna društvena stabilnost često zavisi od nivoa i tendencije kretanja nejednakosti između, ali i unutar grupa. Zbog toga se intenzivno razvijaju nove tehnike i pokazatelji kojima se mogu, na što adekvatniji način, meriti pomenuti dispariteti.

Predmet analize u našem radu jesu regionalne ekonomske nejednakosti. Respektujući tu činjenicu, na ovom mestu ćemo pokušati da uradimo sledeće. *Prvo*, da opisane individualističke (standardne) mere nejednakosti „prilagodimo“ tako da se pomoću njih mogu meriti nejednakosti koje postoje između teritorijalnih jedinica (teritorijalnu/regionalnu pripadnost ćemo odrediti kao kriterijum za grupno razvrstavanje). U pitanju su ukupne nejednakosti na nacionalnom nivou, ali će se umesto dohodaka pojedinaca u jednačinama i obrascima pojavljivati prosečan dohodak po glavi stanovnika posmatranih teritorijalnih jedinica. *Drugo*, da tako prilagođene mere ukupne nejednakosti dekomponujemo na interregionalne i intraregionalne komponente. *Treće*, ukazaćemo na činjenicu da promene u ukupnoj nejednakosti tokom vremena (intertemporalna promena) mogu biti rezultat kako promene nivoa dohodaka koji se kreiraju u posmatranim regionima, tako i promene broja stanovnika (demografskih kretanja) u regionima. Cilj nam je da ponudimo obrazac pomoću kojeg se promena nejednakosti može razložiti na deo koji je rezultat promene u dohotku i deo, koji je rezultat demografskih kretanja.

Podela ukupne nejednakosti na interregionalnu i intraregionalnu veoma je važna sa stanovništa vođenja adekvatne regionalne politike. Mere i politike regionalnog razvoja se razlikuju u zavisnosti od toga da li je prioritet smanjenje interregionalnih razlika ili suzbijanje intraregionalnih dispariteta. U prvom slučaju, kao adekvatna mera mogla bi se zagovarati izgradnja infrastrukture, dok bi u drugom slučaju korisnije bilo usmeravati sredstva u različite projekte za razvoj lokalnih zajednica i njihovih kapaciteta (što bi za efekat trebalo da ima smanjenje postojećih razlika unutar regiona). Dakle, za vođenje pravilne regionalne politike (u smislu adekvatnosti mera, njihovih troškova i koristi itd.), prvi korak trebalo bi da bude detaljnije sagledavanje strukture regionalnih dispariteta. Međutim, i ovde treba postupiti krajnje obazrivo. Primera radi, ukoliko analiza teritorijalnih nejednakosti ukaže na to da najveći doprinos ukupnoj nejednakosti daje onaj deo koji postoji unutar pojedinačnih regiona, opet je

nužno da se sagleda „dubina“ razlika između lokalnih zajednica/subregiona unutar regiona. Pre nego što se preduzmu konkretne mere za smanjenje intraregionalnih razlika, korisno je da se utvrdi koliko je subregiona/lokalnih zajednica koje odstupaju od regionalnog proseka. Može se dogoditi da je veliki broj onih teritorijalnih jedinica koje su na nivou regionalnog proseka, a mali broj onih koje značajno odstupaju od njega. Dakle, nasumično sprovođenje mera i trošenje sredstava nije preporučljivo bez detaljnije analize, jer je svrsishodnost preduzetih/planiranih mera (korisnost po utrošenoj novčanoj jedinici) tada neizvesna.

Prostorne nejednakosti su postale predmet interesovanja ekonomske nauke u poslednjih nekoliko godina. Na međunarodnom, globalnom planu, pojavila se zabrinutost za narasle nejednakosti u distribuciji svetskog dohotka, kao i u nivou životnog standarda ljudi u svetu. Isto tako, pomenuta tema dobija na značaju i na nacionalnom nivou, naročito u onim zemljama u kojima su se tokom poslednjih godina ispoljile značajne negativne promene u nejednakosti, kao i u onima u kojima dohodak po stanovniku osetno varira po regionima. Ovaj problem dobija i širu društvenu konotaciju, posebno uzimajući u obzir činjenicu da prostorne nejednakosti neretko dovode u neravnopravan položaj pripadnike različitih regiona, čime se povećava međuregionalna nejednakost na koju je društvo i te kako osetljivo.

Sa druge strane, donedavno, malo se pažnje posvećivalo indikatorima pomoću kojih se na adekvatan način mogu meriti nejednakosti koje postoje između teritorijalnih jedinica. Pokažimo kako se tradicionalni pokazatelji nejednakosti (individualističkog karaktera) mogu koristiti u svrhe određivanja stepena prostornih/regionalnih nejednakosti u okviru nacionalne ekonomije. Uradićemo to na primeru onih pokazatelja koje smo ih u prethodnom delu rada odredili kao prihvatljive sa stanovišta zadovoljenja osnovnih etičkih principa. Svaki od navedenih pokazatelja na različit način reflektuje promene u distribuciji dohotka, tako da se vrednosti, redovi veličina, a neretko i tendencije kretanja u vezi sa promenom nejednakosti distribucije dohotka ne moraju podudarati u slučaju da se mere različitim pokazateljima. Primera radi, Gini koeficijent je senzitivniji na promene koje se dešavaju u sredini distribucije, dajući na taj način podjednak značaj/ponder promenama „na krajevima“ distribucije - kako donjem, tako i gornjem kraju. Kao što ćemo kasnije videti, postoje dve vrste Theil-ovog indeksa. Prvi pokazatelj postoji kada se kao ponder koristi broj stanovnika i on je osetljiviji na promene u donjem delu distribucione lestvice. Drugi Theil-ov indeks dobija se tako što se kao ponder, umesto stanovništva, upotrebljava dohodak. Ova druga varijanta, međutim, manje značaja pridaje promenama koje se događaju u donjem delu distribucije dohotka.

Znatan broj empirijskih analiza o nejednakostima u dohotku zasniva se na indikatorima koji se mogu dekomponovati, u smislu da ukoliko se ukupna populacija podeli na određeni broj (pod)grupa, ukupna nejednakost u dohotku na nivou populacije može da se izrazi kao zbir nejednakosti „između grupa“ i unutar njih. Pokazatelj unutar grupne nejednakosti jeste ponderisani prosek nejednakosti koje postoje unutar svake od posmatranih grupa, dok nejednakost između grupa jeste ona koja pokazuje u kojoj meri se prosečne vrednosti dohodaka različitih grupa razlikuju između sebe. Ono u čemu su pokazatelji drugačiji jesu ponderi koji se koriste prilikom njihovog izračunavanja. Theil-ovi indeksi (oba, populacioni i dohodni), jesu pokazatelji koji su u potpunosti pogodni za ovakvu vrstu razlaganja i istraživači ih rado i često koriste u svojim empirijskim analizama, naročito u poslednjih nekoliko godina. Sa druge strane, Gini koeficijent nije u potpunosti pogodan za ovakve vrste razlaganja ukupne nejednakosti, pa se u empirijskim analizama sve ređe koristi.

Theil-ov indeks u funkciji merenja regionalnih nejednakosti: jednostepeno i dvostepeno razlaganje

Namera nam je da pokažemo da ukupna regionalna nejednakost koja postoji na nivou nacionalne ekonomije može biti razložena na 3 dela: (a) interregionalnu (*between region*), (b) intraregionalnu (*within region*) i (c) intrasubregionalnu/međuopštinsku (*within subregion*) nejednakost.

Pretpostavimo da u jednom društvu postoji n individua, koje su podeljene u ukupno i međusobno nezavisnih i isključivih grupa (u našem slučaju regiona). Dalje, pretpostavimo da se svaki region i sastoji od određenog broja subregiona j , a da svaki subregion u svom sastavu ima nekoliko opština k . Isto tako, odredimo jednu varijablu pomoću koje ćemo posmatrati ekonomsko blagostanje. Neka to bude dohodak Y , čiju ćemo distribuciju pratiti. Prikazaćemo obe varijante Theil-ovog indeksa. Sa T ćemo obeležiti pokazatelj koji prilikom izračunavanja kao ponder koristi učešće dohotka regiona u ukupnom dohotku nacionalne privrede, dok ćemo sa L obeležavati indeks u kojem se kao ponder koristi učešće broja stanovnika regiona u ukupnom broju stanovnika zemlje. Dakle, ono u čemu se pokazatelji razlikuju jesu ponderi koji se koriste prilikom njihovog izračunavanja.

U empirijskim analizama često se postavlja pitanje koliko od ukupne nejednakosti u jednoj zemlji se može pripisati razlikama u dohotku na nivou proseka regiona, a koliko

nejednakostima unutar regiona. Pitanje je, pre svega, rezultat praktičnih nastojanja da se postojeće nejednakosti umanje. Jer, kao što smo već konstatovali, mere i instrumenti za vođenje regionalne politike razlikuju se u zavisnosti od toga koja od dve pomenute vrste nejednakosti u većoj meri generiše ukupnu nejednakost.

Pogledajmo kako se uz pomoć Theil-ovih indeksa može razložiti ukupna nejednakost. U delu koji sledi, prilikom formalnog izvođenja, uvek ćemo zajedno prikazivati oba Theil-ova indeksa (T i L). Radi konzistentnosti, najpre ćemo predstaviti „dohodni“ indeks T (kao ponder koristi se učešće dohotka), a potom i „populacioni“ indeks L (kao ponder koristi se učešće u broju stanovnika). Iako između njih postoje određene razlike, jedan broj teoretičara u svojim radovima dokazuje da su jedino ova dva indeksa podložna razlaganju, uz zadržavanje svih poželjnih svojstava/etičkih principa dobrih pokazatelja nejednakosti²²⁹.

Opšti obrazac za izračunavanje nejednakosti pomoću Theil-ovog indeksa može se zapisati na sledeći način:

$$T_{reg} = \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) \log \left(\frac{Y_i / Y}{S_i / S} \right) \quad \text{ili kao} \quad (1)$$

$$L_{reg} = \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) \log \left(\frac{S_i / S}{Y_i / Y} \right) \quad (2)$$

gde su:

Y_i - ukupan dohodak koji se ostvaruje u regionu i

Y - ukupan dohodak nacionalne privrede/u svim regionima $\left(= \sum_i Y_i \right)$

S_i - ukupan broj stanovnika regiona i

S - ukupan broj stanovnika u zemlji/u svim regionima $\left(= \sum_i S_i \right)$

---

²²⁹Videti, na primer: A. F. Shorrocks, „The Class of Additively Decomposable Inequality Measures“, *Econometrica*, Vol. 48, No. 3, 1980, potom F. Bourguignon, „Decomposable Income Inequality Measures“, *Econometrica*, Vol. 47, No. 4, 1979, ili A. F. Shorrocks and G. Wan, „Spatial Decomposition of Inequality“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2004/01*, 2004.

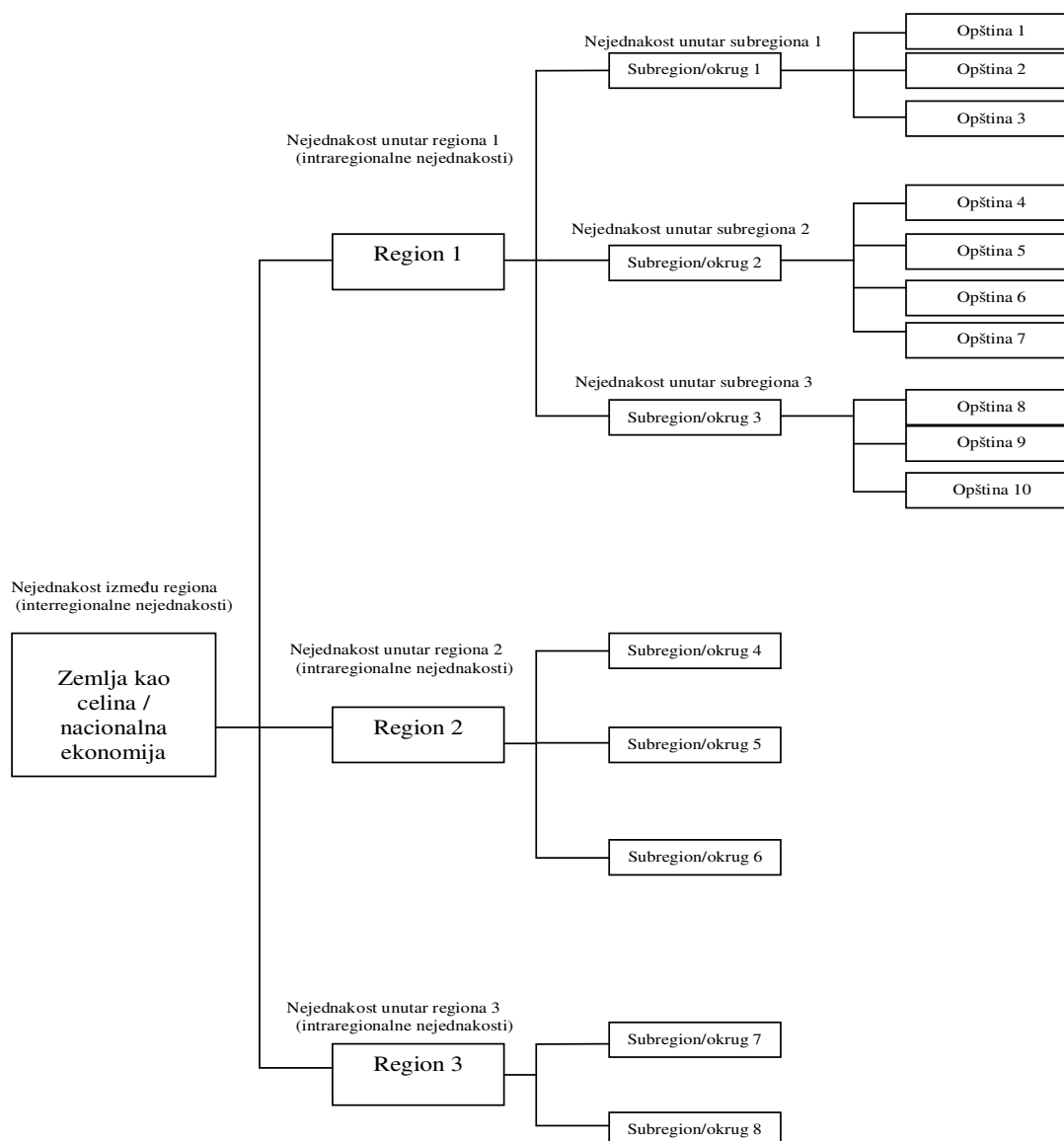
Dakle, postoje dve vrste Theil-ovog indeksa. Jedan pokazatelj kao ponder koristi učešće regiona u broju stanovnika nacionalne ekonomije i on je osetljiviji na promene u donjem delu distribucione lestvice (tzv. populacioni, kojeg ćemo obeležavati sa L). Drugi Theil-ov indeks dobija se tako što se kao ponder, umesto učešća stanovništva, upotrebljava učešće regiona u dohotku nacionalne ekonomije (tzv. dohodni, kojeg ćemo obeležavati sa T). Druga varijanta indeksa, međutim, manje značaja pridaje promenama koje se događaju u donjem delu distribucije dohotka.

Za potrebe naše analize, posmatraćemo teritoriju nacionalne ekonomije koja je hijerarhijski podeljena na tri nivoa: regione (NUTS 2 nivo), subregione/okruge (NUTS 3 nivo) i gradove/opštine (LAU nivo). Cilj upravo jeste da se prezentuje metod za razlaganje ukupne regionalne/teritorijalne nejednakosti, i to u dve faze. Upotrebom Theil-ovog indeksa, pokazaćemo da podelom nacionalne teritorije na tri nivoa (videti Skicu 2.2.1.) ukupnu nejednakost možemo razložiti na tri komponente:

- a) onu koja postoji između regiona,
- b) onu koja postoji unutar regiona (između subregiona svakog pojedinačnog regiona) i
- c) onu koja postoji unutar subregiona (između opština svakog pojedinačnog subregiona).

Komponenta koja predstavlja deo ukupne regionalne nejednakosti, a postoji unutar subregiona jeste ponderisani prosek nejednakosti u dohotku unutar svakog pojedinačnog subregiona/okruga (a to znači između gradova/opština za svaki subregion/okrug). Komponenta koja predstavlja deo ukupne regionalne nejednakosti, a postoji unutar regiona jeste ponderisani prosek nejednakosti u dohotku unutar svakog pojedinačnog regiona (a to znači između subregiona/okruga za svaki region). Pomenuti metod koristi lokalne samouprave (gradove i opštine) kao osnovnu teritorijalnu jedinicu posmatranja prilikom iskazivanja teritorijalnih nejednakosti unutar nacionalne ekonomije. „Spuštanje“ jedinica posmatranja na nivo lokalnih zajednica jeste neophodno za formalno dvostepeno razlaganje ukupne nejednakosti, ali je i od suštinskog značaja za adekvatno upravljanje regionalnim razvojem. Na pomenuti način moguće je identifikovati nivo na kojem se generišu najveće nejednakosti u dohotku, što jeste prvi korak ka kreiranju adekvatnih mera i instrumenata regionalne (i lokalne) razvojne politike.

Skica 2.2.1. Hijerarhijska struktura teritorije nacionalne ekonomije:
region - subregion (okrug) – grad/opština

Izvor: samostalan prikaz autora, prilagođeno na osnovu: T. Akita, „Decomposing regional income inequality in China and Indonesia using two-stage nested Theil decomposition method“, *The Annals of Regional Science* 37, 2003.

Jednostepeno razlaganje Theil-ovog indeksa

Za jednostepeno razlaganje Theil-ovog indeksa nejednakosti, u kontekstu analize regionalnih dispariteta, dovoljno je da celokupnu teritoriju nacionalne ekonomije podelimo na dva hijerarhijska nivoa: *regione* i *subregione*. Ukoliko za analizu regionalnih nejednakosti koristimo

subregion kao osnovnu/jediničnu teritorijalnu celinu, tada se ukupna regionalna nejednakost u dohotku može izračunati pomoću sledećeg obrasca:

$$T_{subreg} = \sum_i \sum_j \left(\frac{Y_{ij}}{Y} \right) \log \left(\frac{Y_{ij}/Y}{S_{ij}/S} \right) \quad i \quad (3)$$

$$L_{subreg} = \sum_i \sum_j \left(\frac{S_{ij}}{S} \right) \log \left(\frac{S_{ij}/S}{Y_{ij}/Y} \right) \quad (4)$$

gde su:

Y_{ij} - dohodak subregiona j u regionu i

Y - ukupan dohodak nacionalne privrede/u svim subregionima $\left(= \sum_i \sum_j Y_{ij} \right)$

S_{ij} - broj stanovnika subregiona j u regionu i

S - ukupan broj stanovnika u zemlji/u svim subregionima $\left(= \sum_i \sum_j S_{ij} \right)$.

Dalje, ukoliko postoji potreba istraživača za izračunavanjem nivoa nejednakosti u dohotku po stanovniku koji postoji između subregiona, a u okviru svakog pojedinačnog regiona, to se može izračunati pomoću sledećih jednačina:

$$T_{subreg,i} = \sum_j \left(\frac{Y_{ij}}{Y_i} \right) \log \left(\frac{Y_{ij}/Y_i}{S_{ij}/S_i} \right) \quad i \quad (5)$$

$$L_{subreg,i} = \sum_j \left(\frac{S_{ij}}{S_i} \right) \log \left(\frac{S_{ij}/S_i}{Y_{ij}/Y_i} \right) \quad (6)$$

Sada ukupna regionalna nejednakost (bazirana na podeli teritorije na nivo subregiona), kao što je izražena u jednačinama (3) i (4) može biti predstavljena kao zbir dve komponente: interregionalne i intraregionalne. Pogledajmo sledeće obrasce za pomenuto dekomponovanje:

$$\begin{aligned}
T_{subreg} &= \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) T_{subreg,i} + \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) \log \left(\frac{Y_i / Y}{S_i / S} \right) \\
&= \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) T_{subreg,i} + T_{interreg} = T_{int rareg} + T_{interreg}
\end{aligned} \tag{7}$$

U slučaju da se kao ponder koristi učesće broja stanovnika regiona u ukupnom broju stanovnika, razlaganje se vrši na sledeći način:

$$\begin{aligned}
L_{subreg} &= \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) L_{subreg,i} + \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) \log \left(\frac{S_i / S}{Y_i / Y} \right) \\
&= \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) L_{subreg,i} + L_{interreg} = L_{int rareg} + L_{interreg}
\end{aligned} \tag{8}$$

Dvostepeno razlaganje Theil-ovog indeksa

Za potrebe dvostepenog razlaganja ukupne regionalne nejednakosti²³⁰ treba usvojiti sledeću hijerarhijsku strukturu zemlje: *region – subregion – opština*. Posmatrajmo nacionalnu ekonomiju koja je podeljena do nivoa opština, koje se, potom, grupišu u veće teritorijalne celine – subregione i regione. *Osnovna teritorijalna jedinica* na bazi koje se računa ukupna regionalna nejednakost u zemlji jeste, dakle, *opština*. U tom slučaju, Theil-ovi indeksi (T i L) pomoću kojih se računa ukupna regionalna nejednakost mogu se izraziti kao:

$$T_{opština} = \sum_i \sum_j \sum_k \left(\frac{Y_{ijk}}{Y} \right) \log \left(\frac{Y_{ijk} / Y}{S_{ijk} / S} \right) i \tag{9}$$

$$L_{opština} = \sum_i \sum_j \sum_k \left(\frac{S_{ijk}}{S} \right) \log \left(\frac{S_{ijk} / S}{Y_{ijk} / Y} \right) \tag{10}$$

gde su:

---

²³⁰ Prema: T. Akita, „Decomposing regional income inequality in China and Indonesia using two-stage nested Theil decomposition method“, *The Annals of Regional Science* 37, 2003.

Y_{ijk} - dohodak opštine k u subregionu j u regionu i

Y - ukupan dohodak nacionalne privrede/u svim opštinama $= \left(\sum_i \sum_j \sum_k Y_{ijk} \right)$

S_{ijk} - ukupan broj stanovnika opštine k u subregionu j u regionu i

S - ukupan broj stanovnika u zemlji/u svim opštinama $= \left(\sum_i \sum_j \sum_k S_{ijk} \right)$.

Kao $T_{med.opšt.,i}$ i kao $L_{med.opšt.,i}$ možemo da obeležimo mere pomoću kojih se izražava nejednakost u dohotku koja postoji između opština unutar svakog pojedinačnog regiona i u okviru nacionalne ekonomije. Obrasci za izračunavanje navedenih pokazatelja su:

$$T_{med.opšt.,i} = \sum_j \sum_k \left(\frac{Y_{ijk}}{Y_i} \right) \log \left(\frac{Y_{ijk}/Y_i}{S_{ijk}/S_i} \right) i \quad (11)$$

$$L_{med.opšt.,i} = \sum_j \sum_k \left(\frac{S_{ijk}}{S_i} \right) \log \left(\frac{S_{ijk}/S_i}{Y_{ijk}/Y_i} \right) \quad (12)$$

Koristeći jednačine (11) i (12), ukupna regionalna nejednakost u dohotku (na nivou cele zemlje) može da se izračuna kao:

$$T_{opština} = \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) T_{med.opšt.,i} + \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) \log \left(\frac{Y_i/Y}{S_i/S} \right) = \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) T_{med.opšt.,i} + T_{intereg} \quad i \quad (13)$$

$$L_{opština} = \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) L_{med.opšt.,i} + \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) \log \left(\frac{S_i/S}{Y_i/Y} \right) = \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) L_{med.opšt.,i} + L_{intereg} \quad (14)$$

Dakle, ukupna nejednakost, kao i do sada, predstavlja zbir interregionalne i intraregionalne nejednakosti. Ipak, ovako izražena ukupna nejednakost, omogućava dalju dekompoziciju prvog sabirka u finalnom obrascu, odnosno komponente koja izražava nejednakost unutar svakog pojedinačnog regiona. Naime, svaki region i se sastoji od određenog broja subregiona j , koji su, sa svoje strane, sačinjeni od određenog broja opština k . Za svaki region i se može izračunati nejednakost u dohotku koja postoji u njemu. Ta se nejednakost, dalje, može razložiti (jednostepeno razlaganje, ali sada primenjeno na nivo regiona, a ne na nivo nacionalne privrede kao celine) na deo koji potiče od nejednakosti

između subregiona i i nejednakosti koja se duguje razlikama u dohotku unutar svakog pojedinačnog subregiona j (između opština k) u regionu i .

Nejednakost u dohotku koja postoji unutar subregiona (između opština) j u regionu i , može se zapisati kao:

$$T_{med.opšt,j} = \sum_k \left(\frac{Y_{ijk}}{Y_{ij}} \right) \log \left(\frac{Y_{ijk} / Y_{ij}}{S_{ijk} / S_{ij}} \right) \quad i \quad (15)$$

$$L_{med.opšt,j} = \sum_k \left(\frac{S_{ijk}}{S_{ij}} \right) \log \left(\frac{S_{ijk} / S_{ij}}{Y_{ijk} / Y_{ij}} \right) \quad (16)$$

Sada, na osnovu jednačina (15) i (16), obrasci za izračunavanje međuopštinske nejednakosti unutar regiona i , mogu se drugačije izraziti, a umesto (11) i (12), kao:

$$T_{med.opšt,i} = \sum_j \left(\frac{Y_{ij}}{Y_i} \right) T_{med.opšt,j} + \sum_j \left(\frac{Y_{ij}}{Y_i} \right) \log \left(\frac{Y_{ij} / Y_i}{S_{ij} / S_i} \right) \quad i \quad (17)$$

$$L_{med.opšt,i} = \sum_j \left(\frac{S_{ij}}{S_i} \right) L_{med.opšt,j} + \sum_j \left(\frac{S_{ij}}{S_i} \right) \log \left(\frac{S_{ij} / S_i}{Y_{ij} / Y_i} \right) \quad (18)$$

Drugi sabirak u jednačini (17) identičan je kao i desna strana jednačine (5) i predstavlja nejednakost u dohotku između subregiona j unutar regiona i . Ista povezanost postoji i u slučaju jednačina (18) i (6).

Zamenjujući sada jednačinu (17) u jednačinu (13) i jednačinu (18) u jednačinu (14), dobijamo sledeće finalne obrasce za dvostepeno razlaganje ukupne regionalne nejednakosti:

$$\begin{aligned} T_{opština} &= \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) \left[\sum_j \left(\frac{Y_{ij}}{Y_i} \right) T_{med.opšt,j} + T_{subregion,i} \right] + T_{interreg} \\ &= T_{unutarsubreg} + T_{med.subreg} + T_{interreg} \end{aligned} \quad (19)$$

i

$$\begin{aligned}
L_{opština} &= \sum_i \left(\frac{S_i}{S} \right) \left[\sum_j \left(\frac{S_{ij}}{S_i} \right) L_{med.opšt.,j} + L_{subregion,i} \right] + L_{interreg} \\
&= L_{unutarsubreg} + L_{med.subreg} + L_{interreg}
\end{aligned} \tag{20}$$

Kada se ukupna nejednakost dekomponuje na nejednakost između i unutar regiona, tada nam prva komponenta (između) kazuje kolika bi bila ukupna nejednakost kada bi svaki pojedinac ostvarivao nivo dohotka koji je jednak dohotku *per capita* regiona kojem pripada. Odnos te nejednakosti i one ukupne pokazuje nam koji se procentualni deo ukupne nejednakosti „duguje“ razlikama koje postoje između prosečnog nivoa dohotka *per capita* posmatranih regiona. Druga komponenta (unutar) daje informaciju o tome koliko bi iznosio nivo ukupne nejednakosti pod pretpostavkom da ne postoje razlike u nivou dohotka *per capita* između regiona, već da ukupne razlike potiču jedino usled činjenice da pojedinci koji pripadaju različitim regionima imaju različite nivoe dohotka. Stavljanjem u odnos ovog pokazatelja sa pokazateljem ukupne nejednakosti procentualni doprinos nejednakosti unutar regiona ukupnoj nejednakosti na nivou nacionalne ekonomije.

Razlaganje Gini koeficijenta

U skladu sa onim što smo ranije pomenuli, sada ćemo i pokazati da bez obzira na to što je verovatno „najpopularnija“ mera nejednakosti, Gini koeficijent nije pogodan za razlaganja ukupne nejednakosti na komponente „između“ i „unutar“ grupa neke posmatrane populacije. Upravo zbog toga je značaj ovog pokazatelja u domenu regionalnih analiza manji od onog koji istraživači pridaju Theil-ovim koeficijentima. Gini nije moguće linearno u potpunosti razložiti na dve pomenute komponente, već se prilikom dekompozicije pojavljuje i treća komponenta, tzv. „preklapanje“, odnosno rezidual. Postoje poznate studije koje se bave razlaganjem Gini-a. Raniji radovi pretpostavljali su da je ovaj pokazatelj moguće razložiti na dve komponente, međutim Pyatt matematičkim putem dokazuje da se Gini može razložiti tačno na 3 komponente u situaciji kada se populacija deli na cele i međusobno isključive grupe prema nekom kriterijumu (regionalnom/geografskom, etničkom, rasnom, prema stepenu

urbanizacije i sl.). U pitanju su: (a) intragrupna nejednakost, (b) intergrupna nejednakost i (c) komponenta preklapanja²³¹.

Priroda izračunavanja Gini koeficijenta (obrazac za izračunavanje se izvodi iz Lorenz-ove krive) je takva da pretpostavlja da se jedinice posmatranja klasifikuju od onih koji imaju najmanju ekonomsku snagu ka onima koji poseduju više sredstava. U skladu sa potrebama rada, zadržimo se na pretpostavci da se ukupna populacija deli prema regionalnoj pripadnosti. Treba pokazati da se ukupna nejednakost može podeliti na intraregionalnu, interregionalnu i komponentu preklapanja. Značenje i interpretaciju intraregionalne i interregionalne nejednakosti smo već pominjali i to se u slučaju Gini koeficijenta ne menja. Pojasnimo detaljnije prirodu komponente „preklapanja“. Pretpostavimo da se ukupna teritorija zemlje podeli na regione i subregione i da se dobijeni teritorijalni entiteti poređaju od najsiromašnijih ka najbogatijim (mereno dohotkom po glavi stanovnika). Pored nejednakosti koja je rezultat činjenice da se prosečni nivoi dohodaka posmatranih regiona međusobno razlikuju (interregionalna nejednakost) i one koja je posledica činjenice da unutar svakog posmatranog regiona takođe postoji određeni stepen nejednakosti (intraregionalna nejednakost, a usled različitih nivoa dohodaka subregionalnih jedinica), pojavljuje se i treća komponenta – preklapanje. Ona figuriše kao posledica činjenice da se u realnosti može dogoditi da neki subregion koji je u sastavu bogatijeg regiona može imati niži nivo dohotka *per capita* od nekog subregiona koji je u sastavu siromašnijeg regiona. Drugim rečima, neki pojedinci mogu biti „bogatiji“ iako žive u „siromašnijem“ regionu/subregionu u poređenju sa drugim pojedincima koji žive u „bogatijem“ regionu/subregionu. Nakon dekomponovanja Gini-a na pomenute 3 komponente moguće je objasniti koji deo ukupne nejednakosti u dohotku jeste posledica nejednakosti unutar regiona, koji između regiona, a koji deo se odnosi na „preklapanje“²³².

S obzirom na komplikovanost i nefleksibilnost pojedinih pristupa razlaganju Gini-a, a uvažavajući potrebu da se dekompozicija izvrši na način koji je primenljiv na konkretnim empirijskim podacima, prezentovaćemo metod koji daje identične rezultate kao pomenuti

---

²³¹ Za detaljna matematička izvođenja i dokaze videti: G. Pyatt-a iz 1976. godine: G. Pyatt, „On the interpretation and disaggregation of Gini coefficients“, *Economic Journal* 86. Ipak, ono što jeste osnovna „zamerka“ koja se upućuje načinu na koji je Pyatt dekomponovao Gini koeficijent jeste veoma komplikovan matematički postupak, što otežava empirijsku primenu pomenutog načina razlaganja. Ipak, nesumnjivo je da je u pitanju prvi rad koji je pokazao da dekompozicija Gini-a ima 3 komponente, za razliku od prethodnih pokušaja da se Gini razloži „samo“ na dve komponente (intergrupnu i intragrupnu, bez preklapanja).

²³² Videti: B. Milanović, *Odvojeni svetovi*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2006, str. 25.

Pyatt-ov kompleksan metod, a koji je, pri tome, mnogo razumljiviji, intuitivniji i primenljiviji u empirijskom pogledu²³³.

Podelimo konkretnu nacionalnu ekonomiju koju čini n pojedinaca na R regiona (svaki region predstavlja jednu dohodnu grupu). Pretpostavimo dalje da se svaki od R regiona ($I=1,2,\dots,R$) sastoji od S subregiona ($i=1,2,\dots,S$). Označimo sa y_i dohodak po glavi stanovnika svakog subregiona. Neka su dohoci *per capita* (sub)regiona poređani po rastućem kriterijumu, tako da je $y_1 \leq y_2 \leq \dots \leq y_i \dots \leq y_S$. Neka su p_i i ω_i udeo broja stanovnika konkretnog subregiona u ukupnom broju stanovnika i udeo dohotka konkretnog subregiona u ukupnom dohotku, respektivno. Gini koeficijent za celokupnu populaciju (zemlju) može se izračunati na osnovu sledećeg obrasca:

$$G = 1 - \sum_{i=1}^S p_i (2 \cdot \sum_{k=1}^i \omega_k - \omega_i),$$

gde su: $\sum_{i=1}^S p_i = 1$, $\sum_{i=1}^S \omega_i = 1$ i $\sum_{k=1}^S \omega_k$ = kumulativno učešće dohotka subregiona.

Kao što smo već kontatovali, ukupan Gini koeficijent (G) može biti razložen na 3 komponente, pod usvojenom pretpostavkom da se populacija deli na određeni, konačan, broj subregiona, i to na sledeći način:

$$G = G_A + G_B + G_O$$

G_A - komponenta intraregionalne nejednakosti, koja postoji unutar svakog od regiona R , a usled različitih *per capita* nivoa dohodaka subregiona S koji čine njihove sastavne delove. Naravno, $G_A = 0$, ukoliko svaki subregion ima prosečan nivo dohotka koji je jednak prosečnom nivou dohotka regiona kojem pripada. U tom slučaju nema nejednakosti u dohotku unutar regiona.

---

²³³ Razlaganje prema: S. Yao and J. Liu, „Decomposition of Gini coefficients by class: a new approach“, *Applied Economics Letters*, 3, 1996.

G_B - interregionalna nejednakost u dohotku, koja je rezultat nejednakosti u prosečnom nivou dohotka između regiona R. Ukoliko svi regioni imaju isti prosečni nivo dohotka, tada je $G_B = 0$.

G_O - komponenta preklapanja, koja je rezultat činjenice da neki subregion S može biti „bogatiji“ (imati viši nivo dohotka *per capita*) od nekog drugog subregiona, iako je u sastavnom delu „siromašnijeg“ regiona R. Komponenta $G_O = 0$, ukoliko najbogatiji subregion iz bilo kog regiona sa nižim prosečnim nivoom dohotka nema dohodak *per capita* veći od bilo kog siromašnijeg subregiona koji pripada regionu sa višim prosečnim nivoom dohotka.

Sledeći „logiku“ Yao-a i Liu-a²³⁴, razlaganje Gini-a se može izvesti u sledeća četiri koraka.

1. Pomoću jednačine za izračunavanje ukupnog Gini-a izračunati njegovu vrednost.
2. Izračunati komponentu G_B na osnovu sledeće jednačine:

$$G_B = 1 - \sum_{I=1}^R p_I (2 \cdot \sum_{K=1}^I \omega_K - \omega_I),$$

gde je p_I - učešće regiona I (I=1,2,...,R) u ukupnom broju stanovnika, ω_I - učešće dohotka regiona I u ukupnom dohotku zemlje i ω_K - kumulativno učešće dohotka regiona I.

3. Izračunati komponentu G_A , a na osnovu sledeće 2 jednačine:

$$G_A = \sum_{I=1}^R \omega_I \cdot p_I \cdot G_I,$$

gde su p_I i ω_I već definisani, a G_I predstavlja Gini koeficijent kojim se izražava nejednakost unutar regiona R (I=1,2,...,R).

$$G_I = 1 - \sum_{i=1}^{S_R} p_{Ii} (2 \cdot \sum_{k=1}^i \omega_{Ik} - \omega_{Ii}),$$

gde su: p_{Ii} - učešće broja stanovnika subregiona i (i=1,2,...,S) u ukupnom broju stanovnika regiona I (I=1,2,...,R), a ω_{Ii} učešće dohotka subregiona i (i=1,2,...,S) u

---

²³⁴ Ibid.

ukupnom dohotku regiona I (I=1,2,...R). Dohoci subregiona moraju biti poređani u rastućem nizu.

4. Izračunati komponentu G_O , a na osnovu sledeće jednačine:

$$G_O = G - G_A - G_B$$

Intertemporalno razlaganje nejednakosti

Do sada smo se bavili pitanjima u vezi sa merenjem nejednakosti. Kao što se moglo primetiti nismo ni u jednoj prilici pomenuli promene u nejednakosti tokom vremena. Drugim rečima, svi pokazatelji koje smo predstavili pružaju nam informacije o tome kolika je nejednakost (nivo, struktura) u nekoj tački vremena. Kada su u pitanju regionalne nejednakosti (kojima se u radu najviše bavimo), pokazatelji nam daju informaciju o tome koliko one iznose (ili kolika je nejednakost u dohotku prisutna „unutar“, a kolika „između“ regiona) u određenoj godini. Očito je da je u pitanju statička analiza. Međutim, ono što je kreatorima ekonomske politike, ali i istraživačima, bitno jeste promena u nivou regionalnih nejednakosti tokom vremena. Interesovanje se sa statičke, pomera u pravcu dinamičke analize nejednakosti u dohotku. Ukoliko se povećavaju regionalne razlike u dohotku *per capita* tokom vremena, smatra se da se povećavaju razlike u nivou dohotka regiona. Međutim, izneti zaključak ne mora uvek da bude tačan. Kada se promene nekog makroekonomskog agregata prate u *per capita* izrazu, pored promena u apsolutnom iznosu tog agregata, važno je uzeti u obzir i promene u broju stanovnika. Promene u nivou dohotka po stanovniku jednim delom jesu rezultat promene u nivou dohotka regiona, a drugim delom nastaju kao posledica demografskih kretanja.

Direktan način da se istraže uzroci promena u nivou dohotka po stanovniku jeste razlaganje ukupne promene regionalne nejednakosti u dohotku tokom vremena na pomenute dve komponente: (a) promene u nivou dohotka regiona i (b) promene u broju stanovnika regiona²³⁵.

$$I(y^{t+1}, p^{t+1}) - I(y^t, p^t) = \{I(y^{t+1}, p^t) - I(y^t, p^t)\} + \{I(y^{t+1}, p^{t+1}) - I(y^{t+1}, p^t)\},$$

---

²³⁵ Prema: J. A. Duro, „Regional Income Inequalities in Europe: An Updated Measurement and Some Decomposition Results“, Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Document de Treball, 2004, str. 13-14.

gde su: I pokazatelj nejednakosti, y^{t+1} i y^t nivoi regionalnih dohodaka u vremenskim periodima $t+1$ i t , respektivno, a p^{t+1} i p^t predstavljaju učešće broja stanovnika regiona u ukupnom broju stanovnika, u vremenskim periodima $t+1$ i t , respektivno.

Prema navedenom obrascu može se izvršiti pomenuto razlaganje. Leva strana jednačine nam daje informaciju o tome za koliko se promenila ukupna regionalna nejednakost u dohotku. Sa desne strane imamo informacije o „izvorima“ te promene. Prvi sabirak sa desne strane jednačine nam kazuje koliko je od ukupne promene nejednakosti nastalo kao rezultat promena u nivou dohotka, a drugi sabirak sumira razloge koji se odnose na promene u broju stanovnika²³⁶. Za ovakvo razlaganje potrebno je da se poslužimo jednim malim matematičkim „trikom“. Naime, pored realnih pokazatelja u vremenskim periodima t i $t+1$, potrebno je izračunati i „fiktivni“ indeks nejednakosti, koji u realnosti ne postoji - $I(y^{t+1}, p^t)$, a koji pokazuje kolika bi regionalna nejednakost u dohotku postojala da se nije promenio broj stanovnika regiona tokom posmatranog vremenskog intervala od t do $t+1$, već da su se menjali samo apsolutni iznosi regionalnih dohodaka. Uključivanjem ovog indeksa u gornju jednačinu na prikazani način, dobijaju se pomenute, sa empirijskog stanovišta korisne informacije.

---

²³⁶ O značaju ovog razlaganja iz ugla empirijskih istraživanja videti i: J. G. Williamson, „Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns“, *Economic Development and Cultural Change* 13(2), 1965, str. 36-37.

3. REGIONALNE NEJEDNAKOSTI U USLOVIMA RASTA NACIONALNE PRIVREDE

Poznato je da tokom procesa privrednog rasta dolazi do promena u strukturi jedne ekonomije, te da razvojni proces može uticati na promenu u oblasti raspodele dohotka između pojedinaca i grupa pojedinaca. Ono što jeste predmet interesovanja istraživača tiče se ispitivanja postojanja neke sistematske veze na relaciji rast-nejednakost. Sa druge strane, pretpostavlja se da inicijalni nivo nejednakosti u dohotku ima uticaja na stopu ekonomskog rasta. Da li je pomenuti uticaj pozitivan ili negativan, naročito interesuje kreatore ekonomske politike, budući da raspoložu mehanizmima pomoću kojih mogu da utiču na redistribuciju dohotka, a time i na stopu privrednog rasta. Iz navedenih razloga, krajem XX veka „rasprava“ o nejednakosti našla se u samom vrhu kada je u pitanju domen razvojne ekonomije, a nakon perioda zanemarivanja pomenute teme tokom 1980-ih godina. Do tada, pitanje kvaliteta rasta, koje između ostalog uključuje i brigu o raspodeli koristi od rasta između pojedinaca i/ili pojedinih grupa u društvu, bivalo je pomalo marginalizovano. Vodilo se računa isključivo o privrednom rastu, uz uverenje da je najvažnije da se ostvaruju pozitivne stope privrednog rasta, a da pitanjima u vezi sa raspodelom ne treba posvećivati preterano mnogo pažnje. Danas je situacija drugačija. U razvojnoj ekonomiji jedna od centralnih tema (ponovo) jeste nejednakost. Pažnja ekonomista usmerena je na pomenutu problematiku pre svega zato što je sazrelo mišljenje da postoji izražena međuzavisnost između privrednog rasta i nejednakosti u raspodeli dohotka. Upravo pomenuto pitanje biće i predmet naše pažnje i analize u ovom, trećem delu rada. Konkretnije ćemo se baviti pitanjima odnosa regionalnih nejednakosti (pre svega ekonomskih) i privrednog rasta. Pomenuta međuzavisnost će se ispitati identifikacijom mehanizama putem kojih ekonomska nejednakost utiče na privredni rast. Isto tako, ukazaćemo i na moguće pravce delovanja privrednog rasta na ekonomsku nejednakost. Biće reči kako o međuzavisnosti ekonomske nejednakosti između pojedinaca i privrednog rasta, tako i o odnosu prostornih (regionalnih) nejednakosti i ostvarenih performansi unutar nacionalne ekonomije. Dalje, predmet pažnje i analize biće ključno pitanje iz domena razvojne ekonomije – *da li manje razvijeni regioni (teritorije) mogu da dostignu razvijenije regione (teritorije) tokom procesa privrednog rasta (razvoja)*. Biće prezentovana metodologija putem koje se ispituje postojanje konvergencije/divergencije između regiona unutar nacionalne ekonomije. Uvode se koncepti β

(beta) i σ (sigma) konvergencije. Postojanje beta konvergencije ukazuje na to da regioni koji imaju niži nivo inicijalnog dohotka po glavi stanovnika rastu brže od onih koji imaju viši početni nivo dohotka *per capita*. Sigma konvergencija jeste koncept pomoću kojeg se ispituje da li se razlike između regiona merene dohotkom po glavi stanovnika smanjuju tokom vremena. R. Barro i X. Sala-i-Martin²³⁷ su pomenutu metodologiju prvi put uveli u literaturu koja se bavi teorijom rasta i primenili su je na globalnom nivou, posmatrajući dinamiku rasta odabranih nacionalnih ekonomija i tendenciju razlika u dostignutom nivou ekonomske razvijenosti između zemalja. Opisana metodologija upotrebljavana je i prilikom analiziranja dinamike regionalnih nejednakosti na nivou pojedinih nacionalnih ekonomija. Regionalnu konvergenciju/divergenciju nastojali su da ispituju M. Terrasi (1999) na primeru Italije, C. R. Azzoni (2001, 2005) u Brazilu, G. Petrakos i Y. Saratsis (2000) u Grčkoj, H. Hofer i A. Wörgötter (1997) na primeru Austrije, R. Yemtsov (2003) u Rusiji itd. Na nivou EU kao celine, takođe se koristila pomenuta metodologija sa ciljem da se utvrdi postojanje regionalne konvergencije/divergencije (J. A. Duro, 2004; G. Arbia i dr, 2005; G. Petrakos i dr, 2003; R. Ezcurra, 2007). U ovom delu rada će biti prezentovan pregled najvažnijih rezultata pomenutih empirijskih istraživanja.

3.1. Ekonomska nejednakost i rast – analiza međuzavisnosti

3.1.1. Da li je ekonomska nejednakost štetna za rast?

U novije vreme gledište da je nejednakost isključivo određena stepenom dostignutog nivoa ekonomske razvijenosti (Kuznets-ova hipoteza), polako ustupa mesto stavovima da je upravo ekonomska nejednakost jedna od važnih determinanti nivoa i dinamike ekonomskog razvoja. U brojnim teorijskim i empirijskim radovima koji su publikovani tokom 1990-ih godina ističe se da raspodela dohotka (i bogatstva) ima značajne makroekonomske implikacije. U tom smislu, izdvajaju se dva suprotstavljena stava. *Prvi*, tradicionalniji, po kojem postoji kompenzatorna relacija (*trade-off*) između posmatranih kategorija (nejednakosti i privrednog rasta), odnosno koji sugerise da se ubrzanje privrednog rasta može ostvariti samo i isključivo na osnovu povećavanja nivoa nejednakosti. *Drugi*, savremeniji pristup, ukazuje na postojanje

---

²³⁷ R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic growth*, McGraw-Hill, 1995, Singapore.

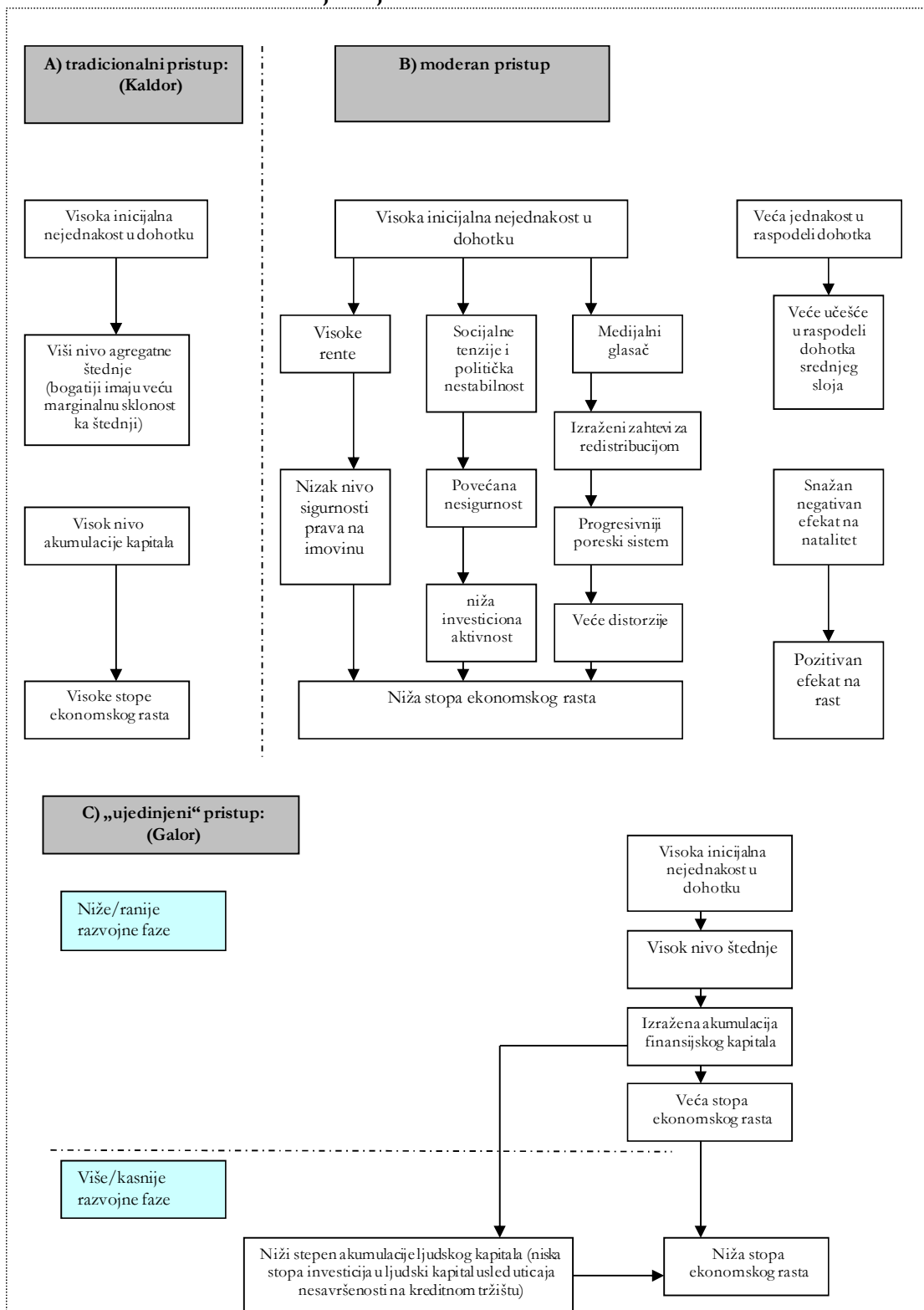
pozitivne veze između navedenih varijabli, argumentujući da ravnomernija raspodela ima stimulatívno dejstvo na rast.

Paralelno sa empirijskim istraživanjima odnosa između raspodele dohotka (bogatstva) i privrednog rasta, tekla je i teorijska rasprava o tome putem kojih mehanizama nejednakost može uticati na rast. Tradicionalni pristup isticao je „posredničku“ ulogu štednje - visoka nejednakost u raspodeli dohotka koncentriše novac u rukama onih koji su skloni da štede i investiraju, što povećava stopu privrednog rasta. Pomenuto obrazloženje je, ne jedanput, korišćeno kao argument protiv redistributivnog oporezivanja. Međutim, u novijoj literaturi identifikovana su **tri ključna mehanizma** koja povezuju inicijalnu raspodelu dohotka (bogatstva) sa privrednim rastom. Jedan od njih je *politički mehanizam*. Drugi mehanizam preko koga su ekonomisti pokušali da objasne vezu između nejednakosti i rasta vodi kroz *finansijsko tržište*. Kao treći, koji spaja nejednakost i rast pominju se *društveni konflikti*.

Naša namera na ovom mestu upravo jeste da ispitamo teorijske mehanizme putem kojih nejednakost može delovati na rast, kao i da pružimo pregled najvažnijih rezultata sprovedenih empirijskih istraživanja. Najpre ćemo sa teorijskog aspekta posmatrati alternativne uticaje nejednakosti u dohotku na privredni rast, a potom ćemo prikazati empirijske nalaze istraživanja koja smatramo relevantnim.

Zašto oopšte očekujemo da nejednakost utiče ne ekonomski rast? Centralno teorijsko pitanje jeste: *koji su mehanizmi putem kojih nejednakost u dohotku utiče na ekonomski rast?* Pre nego što redom krenemo sa razjašnjenima u vezi sa pojedinačnim uticajima, pogledajmo Skicu 3.1.1. na kojoj je predstavljena pomenuta međuzavisnost.

Skica 3.1.1. Mehanizmi uticaja nejednakosti na ekonomski rast

Izvor: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development* 1307, Published by Elsevier Science Ltd, 2002.

Sa jedne strane, možemo ih podeliti na tri osnovna pristupa. *Prvi* je tradicionalni pristup (predstavljen na panelu A), prema kojem visoka inicijalna nejednakost ima pozitivan uticaj na privredni rast, a usled veće marginalne sklonosti ka štednji bogatijih. *Drugi*, moderni pristup (predstavljen na panelu B), koji, suprotno klasičnom konceptu, predviđa negativan uticaj nejednakosti na rast, a zbog indirektnog uticaja koji se ostvaruje na četiri načina. *Treći*, tzv. „ujedinjeni“ pristup (predstavljen na panelu C) pokušava da „pomiri“ različitosti između prethodna dva pristupa. U osnovu trećeg pristupa „leži“ pretpostavka da tradicionalni pristup važi na nižim razvojnim nivoima, ali ne i u situaciji kada se dostigne viši nivo privrednog razvoja. Sa druge strane, mogu se identifikovati dva odvojena mehanizma uticaja nejednakosti na privredni rast: (a) direktni i (b) indirektni.

(a) Direktan uticaj (preko štednje) zasnovan je na standardnim teorijama rasta, prema kojima veća stopa štednje pozitivno utiče na investiranje i na ekonomski rast. Zbog toga, najpre treba razmotriti odnos između nejednakosti u dohotku i (stope) štednje, i to odvojeno za bogate i siromašnije slojeve/grupe stanovnika. Kaldor, koji je, ujedno, i najveći zagovornik tradicionalnog pristupa, ukazuje na to da veći stepen nejednakosti deluje u korist akumulacije kapitala, jer bogatiji entiteti imaju veću marginalnu sklonost ka štednji od siromašnijih. Ovaj argument zasnovan je na tzv. „staroj teoriji rasta“ po kojoj se rast zasniva na bržoj akumulaciji kapitala. Ipak, pomenuti pristup je u poslednje vreme dobio mnogo kritika i malo empirijske podrške. Ekonometrijska istraživanja sprovedena na bazi podataka o potrošnji domaćinstava u zemljama u razvoju pokazala su da nivo dohotka nije najznačajnija determinanta stope štednje. Primera radi, ruralno stanovništvo ima veću marginalnu sklonost ka štednji od urbanog stanovništva za isti nivo dohotka. Isto tako, kao razlog za niži nivo štednje siromašnijih navodi se činjenica da je u manje razvijenim zemljama finansijsko tržište mnogo „pliće“, te da ne postoje mogućnosti za institucionalizovanu štednju. Ipak, čini se da glavna zamerka „staroj“ teoriji rasta jeste to što zanemaruje uticaj koji ljudski kapital ima na rast. Na taj način iz „obračuna“ štednje se isključuje deo dohotka koji se izdvaja za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje. Poznato je da radnici (primaoci plate), kao siromašniji sloj u odnosu na kapitaliste, najveći deo svojih tekućih prihoda izdvajaju za pomenute usluge, tako da se može smatrati da je njihova sklonost ka štednji čak i veća²³⁸. Kada je u pitanju treći, „ujedinjeni“

---

²³⁸ T. Addison and G. A. Cornia, „Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2001/93*, 2001, str. 7.

pristup, štednja takođe figuriše kao veoma značajan činilac u odnosu između nejednakosti i rasta. Prema Galor-u²³⁹, na nižim razvojnim nivoima (početnim razvojnim fazama), nejednakost može stimulisati rast jer je kapital u finansijskom obliku redak resurs, a investiranje zahteva postojanje štednje. Štednja se formira zahvaljujući bogatijim slojevima stanovništva, pa se nejednakost može smatrati poželjnom. Sa druge strane, na višim razvojnim nivoima, raspoloživost finansijskog kapitala je veća, što uvećava stopu prinosa na investicije u ljudski kapital (bez kvalitetnih ljudskih resursa nije moguće iskoristiti finansijski i fizički kapital koji je raspoloživ). Siromašniji slojevi stanovništva su u ovoj fazi ugroženi jer nemaju sredstava za ulaganje u obrazovanje (ljudski kapital), niti raspolažu zalogom/hipotekom, što ih sprečava da na kreditnom tržištu obezbede nedostajuća sredstva. Stoga, veći stepen nejednakosti dovodi do toga da značajan deo populacije upadne u „zamku“ siromaštva i nejednakosti, što negativno deluje na privredni rast, a zbog nedovoljne iskorišćenosti resursa.

(b) Indirektan uticaj je prisutan zbog toga što ekonomska nejednakost u jednom društvu deluje i na druge procese, osim na štednju. U pitanju su noviji pristupi, nastali tokom poslednjih dvadesetak godina, a kao rezultat kritike starog pristupa. U pitanju su sledeći mehanizmi: (i) redistribucija dohotka između različitih grupa, (ii) (ne)postojanje društvenog konflikta, (iii) politička (ne)stabilnost i (iv) stepen demokratizacije društva. Kada je u pitanju *redistribucija dohotka*, još uvek se vode teorijske rasprave na tu temu. Osnovno polazište jeste da redistribucija putem progresivnog oporezivanja demotiviše privatne investicije i najbolje/najsposobnije u društvu, što negativno deluje na rast. Što je siromašniji tzv. medijalni glasač (veća je inicijalna nejednakost), to su zahtevi za redistribucijom izraženiji. No, treba razumeti da redistribucija od bogatih ka siromašnima ne mora nužno da deluje negativno na rast, a preko smanjenja stope štednje i demotivisanja privatnih investicija. Redistribucija može imati i pozitivan efekat na rast, jer će na taj način siromašniji slojevi biti u prilici da dodatno investiraju u obrazovanje, „prevazilaženjem“ imperfektnosti na finansijskom tržištu, koje su ih ograničavale da koriste kredite za finansiranje sopstvenog obrazovanja. Zbog toga što nemaju kolateral siromašniji slojevi stanovništva (čiji broj raste sa porastom nejednakosti u redistribuciji dohotka) ne mogu da obezbede neophodna sredstva za pokretanje sopstvenog posla (za samozapošljavanje), ne mogu deci da obezbede kvalitetno obrazovanje i sl. Što je više takvih ljudi u jednoj zemlji (što je veća nejednakost), to je veći stepen neiskorišćenosti

---

²³⁹ O. Galor, „Convergence? Inferences from theoretical models“, *Economic Journal* 106(437), 1996.

proizvodnog potencijala (koji se „nalazi u tim ljudima“)²⁴⁰. Neefikasnost postoji zato što postoje opadajući prinosi na investicije. Pretpostavka je da je marginalna produktivnost investicija bogatih niža. Dakle, dok se ne obezbedi egalitarnija raspodela, bilo putem redistribucije imovine ili putem poboljšanja funkcionisanja tržišta kapitala, ili dok se progresivnim oporezivanjem bogatijih ne obezbedi više finansijskih sredstava za školovanje siromašnijih (ulaganje u ljudski kapital) investicije će ostati „zaključane“ u aktivnostima sa relativno niskim prinosima, što negativno deluje na rast. Sa druge strane, čak i kada siromašniji slojevi mogu da pristupe kreditnom tržištu, najveći deo svoje zarade, putem kamate, vraćaju kreditorima (bogatijima), a to ih dodatno destimuliše u preduzetničkim namerama. Redistribucijom se smanjuje pomenuti „moralni hazard“, odnosno povećava se stopa prinosa na investicije, što motiviše veći broj ljudi na preduzetničku inicijativu. U pomenutom kontekstu, primereno je ispitati kakve međuzavisnosti postoje između nejednakosti, društveno-ekonomskih procesa i privrednog rasta. Usmerićemo sada našu pažnju na analizu uticaja nejednakosti na *društvene konflikte, političku stabilnost i stepen demokratizacije društva*, kao i na povratni uticaj pomenutih društvenih procesa na rast. Prvi argument za postojanje međuzavisnosti jeste činjenica da izražena nejednakost u raspodeli dohotka izaziva društvene tenzije i političku nestabilnost. To dalje vodi ka riziku u oblasti izvršenja ugovornih obaveza, poštovanja prava i zaštite imovine, što direktno usporava proces akumulacije kapitala. Što je veća dohodna nejednakost u zemlji, oni koji su materijalno ugroženi više su skloni ka preduzimanju nelegalnih aktivnosti, „bežanju“ u zonu „sive“ ekonomije i sl., a to ugrožava zaštitu imovinskih prava. Sve to demotiviše privredni rast. Suprotno, postojanje političke stabilnosti, koja se temelji na snažnoj srednjoj klasi (jedna od pretpostavki ravnomernije raspodele), ima pozitivan efekat na rast. Poslednji argument odnosi se na efekat koji nejednakost u dohotku ima na privredni rast, a preko procesa demokratizacije. Prema istraživanju sprovedenom od strane F. Bourgoignon-a i T. Verdier-a (2000)²⁴¹ nejednakost u dohotku je povezana sa (ne)postojanjem demokratskih institucija, a obrazovanje je ključan razvojni činilac i determinanta političke participacije građana. Autori ističu da povećanje nivoa nejednakosti u društvu vodi ka povećanju rizika od revolucije, što motiviše političke elite da sve više uključuju obrazovane pripadnike srednje klase u političke procese, smanjujući na taj način pomenuti rizik. Promovisanje obrazovane srednje klase ujedno predstavlja akumulaciju

---

²⁴⁰ F. Bourgoignon, „The Poverty-Growth-Inequality Triangle“, this paper was presented at the *Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi, on February 4, 2004*, str. 15-16.

²⁴¹ Vidi: ibidem.

ljudskog kapitala, što ima pozitivan uticaj na stopu privrednog rasta. Privreda, dakle, može imati koristi od stvaranja uslova za samoodrživi rast i demokratizaciju društva, a putem pozitivnih eksternih efekata koje obezbeđuje akumulacija ljudskog kapitala (videti panel B na Skici 3.1.1.).

Razmotrimo sada rezultate pojedinih empirijskih istraživanja²⁴². Do skoro, empirijska istraživanja potvrđivala su hipotezu o tome da je ekonomska nejednakost dobra za rast, odnosno da ga podstiče. Istraživanja su se dominantno zasnivala na mikro podacima domaćinstava, na kojima se kao opravdana pokazala pretpostavka o tome da bogatiji imaju veću marginalnu sklonost ka štednji. Međutim, pojedine analize izvršene na bazi uporednih podataka (*cross-section data*) agregiranih po zemljama, kao i na bazi panel podataka, ne pružaju jednoznačan odgovor na pitanje o prirodi međuzavisnosti nejednakosti i rasta. R. Benabou (1996)²⁴³ je sumirao rezultate 23 istraživanja koja su metodološki zasnovana na uporednim podacima i primeni metoda običnih najmanjih kvadrata (ONK). Pomenuta istraživanja „pokrivaju“, zajedno posmatrano²⁴⁴, zemlje različitog stepena razvijenosti i u različitim periodima (godinama). Pomenuti autor je zaključio da inicijalni nivo nejednakosti jeste u negativnoj korelaciji sa dugoročnom stopom privrednog rasta, odnosno da smanjenje nejednakosti za jednu standardnu devijaciju povećava godišnju stopu rasta GDP-a *per capita* za 0,5–0,8 procentnih poena. Sa druge strane, R. Barro (2000) je primenjujući drugu analitičku tehniku (ocene promenljivih dobijene metodom ocenjivanja trostepenih najmanjih kvadrata) zaključio da je efekat nejednakosti na rast negativan u siromašnijim/manje razvijenim zemljama (onima koje imaju GDP *per capita* na nivou ispod 2000 američkih dolara, u stalnim cenama iz 1985. godine), dok je pomenuti uticaj pozitivan u bogatijim/razvijenijim zemljama (onima koje imaju GDP *per capita* na nivou iznad 2000 američkih dolara, u stalnim cenama iz 1985. godine)²⁴⁵.

Pitanje koje se nameće jeste zašto se konvencionalna pretpostavka o pozitivnom uticaju nejednakosti na rast dovodi u pitanje, a na osnovu rezultata empirijskih istraživanja? Drugim rečima, postoji li neki empirijski dokaz da, osim štednje, neki drugi činioci opredeljuju

---

²⁴² Prema: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development* 1307, Published by Elsevier Science Ltd, 2002.

²⁴³ R. Bénabou, „Inequality and Growth“, *NBER Working Paper* 5658, 1996, prema: ibid.

²⁴⁴ Dakle, nisu u pitanju panel podaci, već 23 odvojene analize uporednih (*cross section*) podataka (prim. D.M.).

²⁴⁵ R. J. Barro, „Inequality and growth in a panel of countries“, *Journal of Economic Growth* 5(1), 2000, prema: N. Birdsall, „Income Distribution: Effects on Growth and Development“, *International Handbook of Development Economics*, Cb.VI-45, Volume II, 2000, str. 5.

uticaj nejednakosti na rast? Rezultati sledećih empirijskih istraživanja upućuju na zaključak da ih ima, i da su u pitanju *politička nestabilnost, politički proces/ponašanje medijalnog glasača i (ne)pouzdanost prava na zaštitu imovine*. A. Alesina i D. Rodrik²⁴⁶, koristeći Gini koeficijent kao meru nejednakosti za dohodak i distribuciju zemljišta, na uzorku od 71 zemlje sproveli su istraživanje čiji rezultati sugerišu postojanje negativne veze između nejednakosti i političke stabilnosti, kao i negativan uticaj političke nestabilnosti na proces investiranja. U praksi se ovakva pretpostavka potvrdila na primeru „ekonomskih čuda“ – zemalja Istočne Azije, koje su imale veću političku stabilnost i niži nivo nejednakosti u odnosu na zemlje Latinske Amerike, u situaciji kada su bile na sličnom stupnju ekonomske razvijenosti (mereno BDP-om po stanovniku).

Na uporednim podacima za različite zemlje, J. Svenson²⁴⁷ je došao do zaključka da nakon uspostavljanja kvalitetnog sistema za zaštitu prava na imovinu, varijabla 'politička nestabilnost' više nije statistički značajna u regresijama koje je pomenuti autor sprovodio. Isto tako, P. Keefer i S. Knack²⁴⁸ su koristeći paletu pokazatelja koje predlaže Međunarodni savet za rizike poslovanja u zemljama za merenje stepena zaštite prava na imovinu²⁴⁹ zaključili da pošto se obezbedi da imovina privatnih investitora bude u velikoj meri zaštićena, značaj ostalih varijabli koje opredeljuju uticaj nejednakosti na rast znatno se smanjuje. Dakle, inicijalni nivo nejednakosti, preko loših institucionalnih rešenja koja omogućuju bogatima da „potkupljuju“ političare, utiče na slabljenje poverenja u institucije i na nemogućnost zaštite prava svojine, što negativno deluje na ekonomske performanse.

R. Perroti²⁵⁰ je na empirijskim podacima potvrdio pretpostavku da veće učešće u dohotku srednje klase (medijalnog glasača) ima snažan negativan uticaj na natalitet, tako da sledi da je u pitanju snažan i pozitivan uticaj egalitarnije raspodele dohotka na privredni rast. Drugačije rečeno, povećanje nejednakosti u jednom društvu/populaciji, znači da će određeni broj ljudi „preći“ na niže nivoe dohotka (a grupe sa nižim nivoima dohotka karakteriše veća

---

²⁴⁶ A. Alesina and D. Rodrik, „Distributive politics and economic growth“, *Quarterly Journal of Economics* 109(2), 1994, prema: ibidem.

²⁴⁷ J. Svensson, „Investment, property rights and political instability: theory and evidence“, *European Economic Review* 42, 1998, prema: E. Thorbecke and C. Charumilind, „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development* 1307, Published by Elsevier Science Ltd, 2002, str. 6.

²⁴⁸ P. Keefer and S. Knack, „Polarization, politics and property rights: links between inequality and growth“, *Policy Research Working Paper No. 2418*, World Bank, Washington D.C., 2000, prema: ibid.

²⁴⁹ Pomenuti pokazatelji su: (a) rizik od eksproprijacije, (b) rizik da država odbije da izvrši svoje ugovorene obaveze, (c) vladavina prava, (d) kvalitet birokratije, (e) stepen korupcije u državnoj administraciji.

²⁵⁰ R. Perroti, „Growth income distribution and democracy: what the data say“, *Journal of Economic Growth*, 1, 1996, prema: ibid.

stopa fertiliteta), što će usled povećanja opšte stope fertiliteta negativno uticati na privredni rast²⁵¹.

U vezi sa uticajem nejednakosti na rast, korisno je pomenuti da postoje i dodatni, potpuno drugačiji stavovi od „opšte prihvaćenih“ da je nejednakost štetna za rast. W. Block jeste zagovornik ideje da nejednakost ima snažan pozitivan uticaj na ekonomski prosperitet. U nameri da dovede u pitanje hipotezu da je nejednakost štetna za rast, on tvrdi da su upravo pojedinci koji su bili bolji, bogatiji, uspešniji i sl. bili najveći inovatori i preduzetnici, koji su čovečanstvu obezbedili napredak, nove proizvode i tehnologije (na primer, H. Ford, B. Gates itd.)²⁵². Prema pomenutom autoru, jednakost može biti rezultat dva procesa: (a) ograničene varijacije u nivou inicijalnog talenta i (b) prisilne/nametnute redistribucije dohotka. Prvi razlog za postojanje jednakosti/egalitarnije raspodele pitanje je homogenosti društva koje je predmet analize. Iako se može pretpostaviti da to i nije toliko dobro za rast, jer je napredak usko povezan sa „prodorima“ u nekoj oblasti koje uglavnom prave „napredniji“ pojedinci, ne mora *a priori* da znači da to što svi imaju slične sposobnosti i predispozicije mora da bude loše za privredni rast. Razlog je što unificiranija društva u kojima je prisutna egalitarnija raspodela dohotka mogu imati druge važne faktore koji pozitivno deluju na razvoj: visoku stopu štednje, pozitivan odnos prema radu i obavezama, miroljubivost, visok nivo socijalnog kapitala, kvalitetan ljudski kapital i sl. Ipak, W. Block navodi da postoji drugi razlog zbog kojeg se pretpostavlja da će previsoka homogenost (egalitarnija raspodela) negativno delovati na rast – uska specijalizacija dovodi do smanjenih alternativa na kojima se rast može bazirati u narednom periodu. Kada je u pitanju nametnuta redistribucija dohotka, odnosno izraženo progresivno oporezivanje, jasno je da država može da ostane bez značajne poreske osnove. Naime, najbogatiji pojedinci formalno napuštaju svoje matične zemlje u potrazi za prebivalištem gde će plaćati najmanje poreze na svoje bogatstvo/prihode. Na taj način, društvo rizikuje da ostane bez kvalitetnih pojedinaca koji imaju preduzetničkog potencijala. Ne može se očekivati da će strategija koja se temelji na oduzimanju (putem progresivnih poreskih stopa) legalno zarađenog novca promovisati ekonomski rast²⁵³. Ukoliko je cilj redistributivne politike maksimizacija ukupne proizvodnje, onda se nameće i sledeće ograničenje. U pitanju je

---

²⁵¹ Vidi: M. O. Odedokun and J. I. Round, „Determinants of Income Inequality and its Effects on Economic Growth: Evidence from African Countries“, *African Development Bank*, Published by Blackwell Publishing Ltd, 2004, str. 319-320.

²⁵² Vidi: W. Block, „Is Inequality Harmful for Growth?“, 1998. (dostupno na: www.walterblock.com/wp-content/.../inequality_harmful_growth.pdf, uvid u stranicu: 19.09.2011.).

²⁵³ Ibid, str. 5.

marginalni proizvod – bogatiji su, po pravilu sposobniji, i njihov marginalni proizvod je veći. Transferi ka siromašnijim slojevima stanovništva, odnosno ka siromašnijim zemljama često se utroše na neproduktivan način, smanjujući opravdanost redistribucije imovine/dohotka. U teoriji je iznet stav poznat kao „3M“ – „*monuments, Mercedes i machine guns*“ – kao sinonim za trošenje u neproduktivne svrhe, luksuz i odbranu, isključivo u cilju zaštite privilegovanog položaja elitnih slojeva društva.

Očigledno da debata u vezi sa relacijom nejednakost - privredni rast ostaje „otvorena“. Suprotni dokazi koji proizilaze iz empirijskih istraživanja samo osujećuju pokušaj zauzimanja jedinstvenog stava u vezi sa međuzavisnošću koja je predmet naše pažnje. Razlike u empirijskim nalazima se, čak, i povećavaju usled činjenice da se koriste različiti uzorci (bogate nasuprot siromašnim zemljama, regioni nasuprot nacionalnim državama), zatim različite vrste podataka (uporedni podaci, podaci vremenskih serija, panel podaci), kao i različite ekonometrijske tehnike.

Razmotrićemo još neke važne aspekte odnosa između nejednakosti i privrednog rasta, koje do sada nismo pominjali. U pitanju je određivanje relativnog značaja pojedinih razvojnih činilaca tokom razvojnog procesa. Iako se istraživači odavno interesuju za relaciju nejednakost - rast, očito je da je potrebno sprovesti dodatna istraživanja kako bi se iz što više uglova sagledao ovaj, pokazalo se, veoma kompleksan odnos. Naime, klasične teorije ističu značaj koji za rast imaju finansijski podsticaji, dok novije teorije usporavanje rasta dovode u vezu sa poteškoćama i problemima koji se nalaze u društvenoj i političkoj sferi. Problem je naročito dobio na značaju, te je zaokupirao pažnju naučnika i istraživača, upravo zbog toga što kreatori ekonomske politike tragaju za odgovorom na pitanje da li zemlje i regioni treba da stimulišu ekonomski razvoj putem snažnijih finansijskih podsticaja (koji su povezani sa porastom nejednakosti) ili, pak, da usmere resurse ka smanjenju nejednakosti i jačanju društvene kohezije/stabilnosti sa ciljem da dinamiziraju sopstveni ekonomski razvoj. B. N. Fallah i M. Partridge²⁵⁴ su sproveli istraživanje u kojem su utvrdili da postoje *različiti transmisioni mehanizmi* preko kojih nejednakost utiče na rast, *kada je u pitanju urbano i ruralno okruženje (područje)*. Kreatorima ekonomske politike posao znatno otežava činjenica da uticaj nejednakosti na rast može da bude različit i unutar iste zemlje, ali i unutar istog regiona u okviru nacionalne države, a kao **posledica činjenice da različiti mehanizmi deluju u urbanim i ruralnim**

---

²⁵⁴ B. N. Fallah and M. Partridge, „The elusive inequality-economic growth relationship: are there differences between cities and the countryside?“, *The Annals of Regional Science* 41, 2007.

područjima. Stoga je, pre svega sa praktičnog stanovništva, važno bliže rasvetliti razloge za tako nešto. Suštinski, radi se o tome da u slučaju različitih tipova područja interakcije ekonomskih podsticaja, aglomeracija, socijalnog kapitala, te društvene saradnje i relacija daju drugačije rezultate kada je u pitanju efekat na privredni rast. Ključno pitanje u oblasti regionalne ekonomije jeste kako pokrenuti razvojne procese u različitim regionima. Budući da se regioni između sebe razlikuju po mnogim bitnim karakteristikama, nije moguće primeniti jedinstveni pristup u svim slučajevima. U kontekstu teme koju razmatramo, iznosimo stav da uticaj nejednakosti na rast nije identičan u svim tipovima regiona. U slučaju jedne vrste regiona odnos nejednakosti i rasta može biti negativan, dok u slučaju druge vrste regiona pomenuti odnos može biti pozitivan. Hipoteza koju na ovom mestu nastojimo da dokažemo jeste da u urbanim sredinama postoji pozitivan odnos između nejednakosti i rasta, dok je u ruralnim područjima odnos posmatranih kategorija negativan. Objašnjenje za iznete tvrdnje je sledeće. Urbana područja karakteristična su po velikom stepenu koncentracije resursa i relativno visokom stepenu anonimnosti (usled manjka slobodnog vremena, ljudi se u velikim centrima malo druže, malo vremena provode zajedno i ne poznaju se međusobno). Usled koncentracije ekonomske aktivnosti i resursa, izvesno je da će se ostvariti koristi u vidu veće produktivnosti rada i inovacija, kao posledica razmene znanja, veština, sposobnosti, te kreativizacije i specijalizacije radne snage na tržištu rada. Poklapanje ponude i tražnje za radom je daleko izvesnije u prostoru u kojem su ekonomske aktivnosti „zgušnjene“. Da bi se u dovoljnoj meri privukla specijalizovana radna snaga, urbana područja moraju da ponude adekvatne (veće) zarade kao motiv za visoko kvalifikovanu i kreativnu radnu snagu da odluči da živi i radi u konkretnom lokalitetu. Dakle, izvesno je da to vodi ka „širenju“ raspona u zaradama i povećanju nejednakosti. Osnovni izvor rasta u velikim urbanim centrima jesu specijalizovani i kreativni kadrovi. Sledeći pomenuti argument, Fallah i Partridge²⁵⁵ su ustanovili da je inicijalni nivo nejednakosti u dohotku (u 1990. godini) bio povezan sa privlačenjem više edukovanih kadrova u narednoj dekadi, što je za efekat imalo povećanu specijalizaciju kadrova i ubrzani privredni rast u urbanim područjima. Sa druge strane, na primeru ruralnih područja pomenuti istraživači nisu pronašli dovoljno argumenata za opisani odnos između nejednakosti u dohotku i koncentracije ljudskog kapitala. Zaključak jeste da u ruralnim oblastima kao „motor“ razvoja figuriše nešto drugo – pre svega socijalni kapital. U pitanju su nivo poverenja, zatim poštovanje normi/pravila ponašanja i poslovanja, potom postojeće društvene veze/relacije, kao i poslovna

---

²⁵⁵ Ibid, str. 378.

povezanosti/umrežavanje koji postoje u ruralnim zajednicama. U područjima koja nemaju mnogo stanovnika, kontakti između ljudi su intenzivni (stepen anonimnosti je nizak). Ljudi se mnogo bolje poznaju i neguju prijateljske odnose. U takvim okolnostima izražena nejednakost u dohotku bi bila loša za rast - negativno bi se odrazila na socijalni kapital, koji je veoma važan razvojni resurs u ruralnim oblastima. Postojeća literatura nije posvećivala dovoljnu pažnju pomenutim razlikama u transmissionom mehanizmu koji deluje u slučaju ruralnih i urbanih područja. Savremena literatura iz oblasti ekonomskih aglomeracija i socijalnog kapitala/društvene kohezije ukazuje na nekoliko razloga zbog kojih postoji različit odnos između nejednakosti i privrednog rasta, kada je u pitanju poređenje urbanih i ruralnih područja. Kada posmatramo aglomeracije, onda treba posebno istaći značaj sledećih činilaca. Prvo, *blizina* (pristupačnost; dostupnost) sofisticiranih i specijalizovanih usluga, dobavljača, zatim obrazovane radne snage koja poseduje neophodne veštine, čini gradove/urbane sredine veoma atraktivnim za preduzeća, u poređenju sa ruralnim područjima. Drugo, *produktivnost rada* je mnogo veća u urbanim centrima zbog veće gustine naseljenosti i povezanih aglomerativnih efekata. Treće, gradovi u kojima postoji veći stepen nejednakosti u dohotku/zaradama, uspevaju da privuku *najtalentovanije pojedince*. Najkreativniji, najsposobniji i najveštiji pojedinci odabracu da žive i rade u onom gradu u kojem mogu da ostvare najveću moguću zaradu. Potom, unutar tako „dubokog“ tržišta rada u urbanim centrima postoje uslovi za intenziviranje procesa specijalizacije radne snage, što će doprineti još boljem poklapanju ponude i tražnje za radom. Izrazito visoke zarade predstavljaju nadoknadu za rizik od gubitka posla koji visoko specijalizovani radnici preuzimaju u situaciji kada su firme mobilne. Sa stanovišta firmi, visoke zarade se kompenzuju visokom produktivnošću rada (usled specijalizacije). Sve pomenuto jača pozitivnu vezu koja postoji između nejednakosti u dohotku i rasta u urbanim centrima. Literatura koja za predmet analize ima socijalni kapital, ističe da je u ruralnim područjima socijalna/društvena stabilnost glavni izvor ekonomskog rasta, što predstavlja protivtežu efektima aglomeracije u urbanim centrima. Socijalna stabilnost postiže se kvalitetnim normama ponašanja (formalnim i neformalnim)²⁵⁶, te visokim stepenom poverenja. Pozitivan odnos između socijalnog kapitala i rasta odražava se na različite načine. Visok nivo socijalnog kapitala podstiče *akumulaciju ljudskog kapitala, pristup kreditnom/finansijskom tržištu siromašnijih i dostupnost javnih dobara* svima. Socijalna stabilnost u malim ruralnim područjima jeste osnov za kreiranje

---

²⁵⁶ M. Osborne, K. Sankey and B. Wilson, *Social Capital, Lifelong Learning and the Management of Place: An international perspective*, Routledge, New York, 2007, str. 9-12.

čvrstih društvenih mreža, koje, sa svoje strane, jesu preventiva za „nasilno“ ponašanje i nelegalne aktivnosti, kreirajući povoljan ambijent za investicije i rast. Nejednakost je u ruralnim područjima „nepoželjna“ i neprihvatljiva sa stanovišta ekonomskog rasta. Značaj ovih saznanja jeste u tome što predstavljaju dobar okvir kreatorima ekonomske politike prilikom donošenja mera za ravnomerniji regionalni razvoj. Mere i politike koje mogu da podstaknu rast i razvoj razlikovaće se u slučaju urbanih i ruralnih područja. Kao što se iz prethodnog može zaključiti, nastojanje kreatora ekonomske politike da „po svaku cenu“ smanje nejednakost, u urbanim područjima često može biti kontraproduktivno – delovaće u pravcu „gušenja“ ekonomskog napretka. Suprotno tome, u ruralnom „ambijentu“ primena istih rešenja kao u slučaju urbanih takođe može imati negativne efekte na rast. U ruralnim područjima treba insistirati na smanjenju ekonomskih nejednakosti, jer će to doprineti jačanju socijalnog kapitala, koji ima pozitivan uticaj na rast.

U vezi sa ispitivanjem odnosa nejednakosti i rasta, treba uzeti u obzir činjenicu da rezultati nisu invarijantni u odnosu na **vrstu podataka i način merenja analiziranih varijabli**. Naprotiv, mnoga empirijska istraživanja koja su sprovedena upravo su se bazirala na podacima koji nisu konzistentno mereni. Zbog toga, rezultate empirijskih istraživanja koja potvrđuju postojanje negativne veze između nejednakosti i rasta treba prihvatiti i komentarisati sa rezervom, imajući u vidu da je nejednakost merena na nekonzistentan način. Postoje istraživanja koja pokazuju da uobičajena negativna veza između nejednakosti i rasta, često nije potvrđena kada se nejednakost u dohotku meri na konzistentan način²⁵⁷. U okolnostima kada nedostaju uporedivi podaci za različite zemlje, istraživači su prinuđeni da u empirijskim radovima koriste podatke koji su mereni na različite načine (po različitoj metodologiji). Naime, nejednakost se može meriti na osnovu bruto prihoda, neto prihoda ili, pak, potrošnje, i to kako na nivou pojedinaca, tako i na nivou domaćinstava. Ako se u empirijskim radovima zajedno koriste podaci koji su različiti po svojoj prirodi, onda se može pretpostaviti i da će rezultati istraživanja biti pod uticajem tzv. greške merenja. R. Barro²⁵⁸, na primer, navodi da mešanje različitih tipova podataka o nejednakosti ne utiče značajno na rezultate. Sa druge strane, bilo je pokušaja od strane pojedinih istraživača da transformišu izvorne podatke u nameri da ih učine uporedivijim. Pokazalo se da se rezultati razlikuju kada se u analizu uvrste prilagođeni

---

²⁵⁷ S. Knowles, „Inequality and Economic Growth: The Empirical Relationship Reconsidered in the Light of Comparable Data“, *The Journal of Development Studies*, Vol.41, No.1, 2005, str. 135.

²⁵⁸ R. J. Barro, „Inequality and growth in a panel of countries“, *Journal of Economic Growth* 5, 2000.

podaci²⁵⁹. Postoje najmanje dva razloga zbog kojih korišćenje nekonzistentnih podataka u empirijskim analizama dovodi do netačnih ocena. Prvo, moguće je da nejednakost zaista ima značajan uticaj na rast, ali da je ovaj uticaj „zamaskiran“ zbog neuporedivih podataka o nejednakosti. Druga mogućnost jeste da nejednakost nema značajnog uticaja na rast, ali da je negativna veza koja se često pronalazi u empirijskim radovima na bazi uporednih podataka za različite zemlje (*cross country data*) zapravo rezultat greški u merenjima nejednakosti²⁶⁰.

Važan aspekt odnosa nejednakosti u dohotku i ekonomskih performansi jeste **vremenski horizont posmatranja** (dug vs. kratak rok). Uticaj nejednakosti na rast, a preko ranije opisanih mehanizama, ne mora biti isti kada je u pitanju kratak i dugi rok. Drugim rečima, rezultati o uticaju nejednakosti na rast i te kako se mogu razlikovati čak i na istom uzorku, ukoliko se varira vremenski period u kojem se odnos međuzavisnosti ispituje. U najvećem broju empirijskih radova u kojima se isticao negativan uticaj nejednakosti na ekonomski rast, ispitivao se dugoročan odnos pomenutih varijabli. Suprotno tome, na ovom mestu ističemo dva empirijska rada²⁶¹ koja su za predmet analize imala kratkoročne odnose nejednakosti i privrednog rasta, a u kojima je evidentirana pozitivna korelativna veza između posmatranih varijabli. U oba rada korišćeni su panel podaci za periode od 5 godina. K. Forbes je, na primer, utvrdila da je veza između nejednakosti i rasta, zapravo, pozitivna i statistički značajna. Mada su na račun njene analize izrečene ozbiljne primedbe, mnogi autori su se, pod uticajem tog rada, usprotivili preuranjenom prihvatanju negativne veze između inicijalne nejednakosti i kasnijeg rasta. Sama K. Forbes isticala je da rezultati do kojih je došla „nisu u kontradiktornosti sa ranijim zaključcima o negativnom odnosu između nejednakosti i rasta, (...) jer se ona u istraživanju fokusirala na kratak i srednji rok unutar pojedinačnih zemalja“²⁶². Druga relevantna istraživanja i empirijski radovi uglavnom su za predmet analize imali uporedne podatke po zemljama. Takvi podaci, međutim, ne govore mnogo o tome kako je

---

²⁵⁹ S. Knowles, „Inequality and Economic Growth: The Empirical Relationship Reconsidered in the Light of Comparable Data“, *The Journal of Development Studies*, Vol.41, No.1, 2005, str. 136.

²⁶⁰ Primera radi, u zemljama Latinske Amerike, za koje su karakteristične niže stope privrednog rasta, namerno se za merenje nejednakosti koristi bruto dohodak (pre oporezivanja), čime se dodatno pojačava ionako visoka nejednakost. Kada se ovakvi podaci sjedine sa podacima za druge zemlje koje nejednakost mere na osnovu neto dohotka (mera za koju važi da, po pravilu, prikazuje egalitarniju raspodelu dohotka) i koje imaju više stope rasta, logično je da empirijski rezultati dodatno podržavaju negativnu korelaciju između nejednakosti i rasta. Videti: ibid, str.138.

²⁶¹ Vidi: H. Li and H. Zou, „Income Inequality is not Harmful for Growth: Theory and Evidence“, *Review of Development Economics*, 2(3), 1998. i K. Forbes, „A Reassessment of the Relationship Between Inequality and Growth“, *American Economic Review*, Vol. 90, Issue 4, 2000.

²⁶² K. Forbes, „A Reassessment of the Relationship Between Inequality and Growth“, *American Economic Review*, Vol. 90, Issue 4, 2000, str. 885.

inicijalna nejednakost uticala na kasniji privredni rast u istoj zemlji tokom vremena. Panel podaci upravo pružaju takvu mogućnost, jer uvode vremensku dimenziju u analizu, što i jeste osnovna prednost panel ekonometrijske analize. Uporedni podaci po zemljama, podsetimo se, sugerisali su negativnu vezu između rasta i nejednakosti. Kao što smo objasnili, **primenjeni metod istraživanja**, odnosno ekonometrijska tehnika, očigledno utiče na rezultate koji se dobijaju kada se ispituje odnos nejednakosti i rasta.

Nejednakost i rast u kontekstu dostignutog nivoa razvijenosti

Uprkos brojnim istraživačkim naporima, do sada odnos između nejednakosti i rasta nije jednoznačno određen. Kao što smo videli, upotrebom alternativnih tehnika dolazi se do različitih zaključaka. Upotrebu alternativnih metodologija, omogućilo je proširivanje statističke građe, nastalo proširivanjem uzorka (uvršavanje novih zemalja, pre svega onih iz reda manje razvijenih, za koje ranije nije bilo adekvatnih/uporedivih podataka), ali i formiranjem dovoljno dugačkih vremenskih serija za razvijene zemlje, koje su i ranije analizirane. Uvođenje vremenske dimenzije u analizu, pre svega pomoću serija panel podataka, ponudilo je nova, još kompleksnija objašnjenja. Kao rezultat pomenutog, u poslednjih desetak godina, povećalo se interesovanje, kao i obim teorijskih i empirijskih radova koji za predmet analize imaju odnos nejednakosti i rasta, prevashodno u zemljama u razvoju (ZUR). To nam omogućava da poredimo relacije između pomenutih varijabli u odnosu na stepen dostignutog ekonomskog razvoja zemalja, budući da je dugo vremena unazad bilo moguće pratiti dinamiku pomenutih varijabli samo u razvijenom svetu.

Prema N. Birdsall²⁶³, u zemljama u razvoju nejednakost utiče na privredni rast zbog toga što: (a) nerazvijenost tržišnog mehanizma u tim zemljama *negativno deluje na performanse ekonomije*, (b) dohodna nejednakost *podriva kreiranje institucija* koje bi podstakle stvaranje povoljnog poslovnog okruženja, stimulativnog za investicije i rast i (c) izražena nejednakost u dohotku može da *naruši socijalni kapital*. Nejednakost, dakle, ne mora da utiče direktno na rast, već je moguće da to bude i indirektno, preko interakcije sa tržišnim imperfektnostima koje izaziva i putem formiranja (ne)adekvatnog institucionalnog okvira. U zemljama u razvoju, nejednakost jeste „ključni faktor za razumevanje dinamike rasta i institucionalnog razvoja”²⁶⁴.

---

²⁶³ N. Birdsall, „Income Distribution: Effects on Growth and Development“, *International Handbook of Development Economics, Cb.VI-45, Volume II*, 2000.

²⁶⁴ Ibid, str. 4.

Postoje dve „stilizovane činjenice” kada je u pitanju odnos nejednakosti i rasta. Prvo, nejednakost je štetnija za rast u manje razvijenim, nego u razvijenim zemljama. R. Barro²⁶⁵ je autor koji je među prvima, u svojoj studiji o determinantama rasta, ukazao na postojanje strukturnih razlika u vezi sa odnosom nejednakosti i rasta u zemljama u razvoju i razvijenim zemljama. Posmatrajući zajedno, u okviru istog uzorka, obe pomenute grupe zemalja, Barro nije pronašao jasan i precizan efekat nejednakosti na rast. Međutim, kada je u narednoj iteraciji uzorak podeljen na dve homogene grupe zemalja (ZUR i razvijene), ustanovljen je jasan uticaj nejednakosti na rast, koji je, istina, drugačiji za ZUR u odnosu na razvijene zemlje. Naime, u zemljama koje spadaju u grupu razvijenijih (imaju viši nivo GDP-a *per capita*) nejednakost podsticajno deluje na rast (postoji pozitivna veza). Sa druge strane, u zemljama koje su manje razvijene i koje imaju GDP *per capita* ispod određenog nivoa, veća nejednakost povezana je sa nižom stopom ekonomskog rasta (postoji, dakle, negativna veza). Barro je utvrdio da je u pitanju „kritična” vrednost GDP-a *per capita* od oko 2.000 USD (u dolarima iz 1985. godine), što bi odgovaralo iznosu od 3.200 USD izraženo u dolarima iz 2000. godine. Isto tako, na smer i jačinu uticaja nejednakosti na rast utiče i nivo inicijalne nejednakosti, a ne samo iznos apsolutne promene nejednakosti. Drugim rečima nije važno samo *za koliko* se nejednakost menja, *već je ključno to na kom nivou nejednakosti se promene dešavaju*. U jednom istraživanju koje je vršeno na bazi podataka o nejednakosti za više od 25 zemalja tokom perioda od preko četiri decenije, utvrđena je sledeća veza. Postoji pozitivan uticaj nejednakosti na rast ukoliko se nejednakost povećava sa niskog nivoa Gini koeficijenta od 0,15 do nivoa 0,3 (u pitanju su zemlje sa egalitarnijom raspodelom dohotka - razvijene zemlje i bivše socijalističke zemlje). Sa druge strane, kada se povećanje nejednakosti dešava na nivoima Gini koeficijenta iznad 0,45 (nerazvijene zemlje, tipično za zemlje Latinske Amerike i afričke zemlje) onda je efekat nejednakosti na rast negativan²⁶⁶. Iako rezultate, odnosno navedene „kritične” vrednosti GDP-a *per capita* i Gini koeficijenta ne treba rigidno posmatrati, važnost pomenutih rezultata i istraživanja jeste da ukažu na to kako nejednakost može biti štetna za rast u manje razvijenim zemljama, odnosno da pokažu koliko ljudi u svetu jeste izloženo riziku od nejednakosti. Navedene „granice” (vrednosti GDP *per capita* i Gini koeficijenta) koje menjaju uticaj nejednakosti na rast imaju svoje uporište i u teoriji. Zašto bi rast nejednakosti stimulisao ekonomski rast? Prvo, ukoliko je nejednakost vrlo niska (vrednost Gini-a od 0,15), kao što je

---

²⁶⁵ R. J. Barro, „Inequality and growth in a panel of countries“, *Journal of Economic Growth* 5, 2000.

²⁶⁶ Vidi: N. Birdsall, „Income Distribution: Effects on Growth and Development“, *International Handbook of Development Economics, Ch.VI-45, Volume II*, 2000, str. 5.

to bilo u privredama u kojima su država i centralno planiranje zamenjivali tržišni mehanizam, u startu ne postoji ambijent koji motiviše na napredak. U takvim okolnostima, povećanje nejednakosti u nekom procentu može biti podsticajno. Naime, da bi se talentovani pojedinci, koji poseduju specifična znanja i veštine motivisali na naporan rad, koji se ogleda u preuzimanju rizika, stvaranju inovacija, obavljanju rizičnih i isplativih poslovnih poduhvata i što, konačno, treba da dovede do veće produktivnosti, te privrednog rasta, potrebno je obezbediti adekvatan motivacioni mehanizam (a on, po definiciji povećava nejednakost). Drugo, da bi se podstakao privredni rast u jednom društvu, ipak je potrebna određena koncentracija kapitala, koja obezbeđuje neophodni nivo agregatne štednje. Može se, dakle, izneti stav da postoji **razlika između konstruktivne i destruktivne nejednakosti**. Konstruktivna nejednakost deluje u pravcu unapređivanja sistema motivacije, što dovodi do efikasnije alokacije resursa, dok destruktivna nejednakost obezbeđuje bogatijim slojevima društva neefikasne privilegije, uzrokujući društvene i ekonomske diskriminacije, što zajedno vodi ka smanjivanju stope privrednog rasta. Prema teorijskim pretpostavkama, destruktivna nejednakost je prisutna u manje razvijenim zemljama, dok je konstruktivna nejednakost „na delu” u razvijenijim zemljama. Zašto je to tako? Ukratko, razlog leži u tome što nejednakost podriva privredni rast onda kada je kombinovana sa slabim i neizgrađenim tržišnim mehanizmom i lošom ekonomskom politikom. Poređenjem kvaliteta tržišnog mehanizma i javnog sektora u zemljama u razvoju i u razvijenim zemljama, zaključuje se da što je zemlja nerazvijenija tržišni otkazi i imperfektnosti su sve prisutniji, a javne politike neefikasnije. U manje razvijenim zemljama (niži nivo GDP *per capita* i veća vrednost Gini-a) slabosti finansijskog tržišta su izraženije, jer pogađaju daleko veći broj ljudi. Međutim, treba istaći sledeće – daleko više na rast utiče nejednakost u raspodeli bogatstva nego nejednakost u tekućem dohotku. Nejednakost u imovini (agregatima stanja), a ne u tekućem dohotku/potrošnji (agregati tokova) jesu ono što najdirektnije utiče na rast, a preko imperfektnosti tržišta kapitala²⁶⁷. Instrumenti koji kreatorima ekonomske politike stoje na raspolaganju za preraspodelu postojećeg bogatstva/imovine u vidu fizičkog (zemlja) ili

---

²⁶⁷ Dakle, redistributivne politike, da bi bile efikasne u kontekstu promocije ekonomskog rasta, trebalo bi da za predmet imaju imaju preraspodelu imovine, a ne tekućeg dohotka. Naravno, ovakvi „poduhvati“ ne mogu da se dogode bez društvenih troškova. Najčešće se ovako radikalni potezi vrše prilikom društvenih promena, revolucija, promena režima i sistema i sl. Preraspodela imovine je pre političko nego ekonomsko pitanje. Vrlo interesantna rasprava na ovu temu može se naći u: F. Bourguignon, „The Poverty-Growth-Inequality Triangle“, this paper was presented at the *Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi, on February 4, 2004*, str. 20-24.

ljudskog kapitala (obrazovanje) jeste ono što treba da bude predmet pažnje. Jednom kada se formiraju nejednakosti u raspodeli fizičke imovine (zemlje) i ljudskog kapitala (obrazovanja), onda je dinamika nejednakosti u tekućem dohotku invarijantna u odnosu na stopu privrednog rasta. U pomenutom kontekstu, zanimljivo je pomenuti primer zemalja Latinske Amerije i Istočne Azije. Njihovi tržišni mehanizmi funkcionišu na približno isti način, ali je koncentracija zemlje i obrazovanja daleko veća u Latinskoj Americi, što za efekat ima višestruko niže stope ekonomskog rasta u tim zemljama²⁶⁸.

Obimna literatura bavi se pitanjima značaja efikasnosti institucija za privredni rast. Hipoteza koja se postavlja jeste da li inicijalni nivo nejednakosti podriva proces kreiranja efikasnih institucija²⁶⁹? Empirijska istraživanja koja su sprovedena sa ciljem da utvrde pomenuti odnos sugerišu da postoji takva veza. Početna nejednakost koja postoji u društvu ima svoga uticaja na kvalitet institucija koje će biti kreirane u budućnosti, a institucije potom značajno opredeljuju dinamiku privrednog rasta. U svom zapaženom naučnom članku D. Acemoglu, S. Johnson i J. A. Robinson tvrde da je prirodno okruženje koje se razlikovalo u kolonizovanoj Severnoj i Južnoj Americi uticalo na različitu inicijalnu raspodelu dohotka (stepen nejednakosti), a da se to, potom, odrazilo na stvaranje potpuno drugačijih ekonomskih i političkih institucija. Na jugu je postojala mogućnost da se eksploatišu značajna rudna bogatstva i roblje, što je malom broju privilegovanih kolonista omogućilo da u svojim rukama koncentrišu dohodak, ljudski kapital i političku moć. Na severu je situacija bila drugačija – nije bilo jeftine radne snage, a prirodno okruženje i ambijent bili su takvi da su kreirane poljoprivredne farme. Drugim rečima, nije bilo pretpostavki za stvaranje visokog nivoa inicijalne nejednakosti. Efekat u pomenuta dva različita sistema bio je suprotan kada su u pitanju institucije – na jugu su elite formirale takve institucije koje su pogodovale održavanju njihovih interesa i ranije stečenog privilegovanog položaja, ne uzimajući u obzir potrebu da se investicije, obrazovanje i zaštita prava svojine promovišu na širokoj osnovi (da budu dostupna većem broju ljudi), dok su na severu nastale „demokratskije” institucije koje velikom delu populacije obezbeđuju pravo na obrazovanje, zaštitu svojine, i sl. Ukoliko, dakle, u uslovima izražene nejednakosti bogati favorizuju i podržavaju takve javne politike koje odgovaraju njima, ne vodeći pri tome računa o ekonomskoj opravdanosti/efikasnosti svojih odluka, tada

---

²⁶⁸ N. Birdsall, „Income Distribution: Effects on Growth and Development“, *International Handbook of Development Economics, Ch.VI-45, Volume II*, 2000, str. 10.

²⁶⁹ O faktorima koji determinišu odnos između inicijalnog nivoa nejednakosti u dohotku i kvaliteta institucija, te njihovom uticaju na privredni rast, videti: D. Acemoglu, S. Johnson and J. A. Robinson, „The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation“, *The American Economic Review, Vol. 91, No. 5*, 2001.

kao efekat nastaju loše institucije koje urušavaju rast. Značaj srednje klase je naročito bitan kada je u pitanju kvalitet institucija²⁷⁰. Bez „jake” srednje klase (a to je slučaj kada je nejednakost visoka), nema pritisaka na vlast da vodi odgovornu politiku, što vodi ka „lošim” institucionalnim rešenjima i usporavanju (ili izostanku) rasta.

(c) Visok nivo nejednakosti negativno deluje na društvenu koheziju, koja je danas veoma važan faktor u procesu difuzije informacija, smanjenju transakcionih troškova itd²⁷¹.

Novije teorije o odnosu nejednakosti i rasta

U prethodnim delovima, uočili smo da svi modeli pretpostavljaju postojanje monotone linearne veze između nejednakosti i rasta. U slučaju „tradicionalne”, post Kejnzijske teorije (Kaldor) kaže se da postoji *linearna pozitivna veza*, dok je u ostalim slučajevima argumentovana *linearna negativna veza* između nivoa inicijalne nejednakosti i kasnijeg rasta. Kao što smo pokazali, u zavisnosti od primenjene analitičke tehnike/metode i korišćenih podataka (uporedni podaci, podaci vremenskih serija, panel podaci), takođe se alternativno predviđa bilo pozitivna, bilo negativna *linearna monotona veza*. Ipak, smatramo važnim da napomenemo da novije teorije svim prethodnim „zameraju” to što ni linearnost, niti monotonost funkcije koja odslikava odnos između nejednakosti i rasta ne odgovaraju u potpunosti intuiciji i realnosti. Naime, teško je poverovati da promena nejednakosti ima isti efekat na rast (sada nam nije bitno da li je u pitanju negativan ili pozitivna uticaj) nezavisno od toga na kom nivou nejednakosti se promena dešava. Drugim rečima, nije samo promena nejednakosti ta koja utiče na rast, već je prilikom procene pomenutog uticaja važno u obzir uzeti i inicijalni nivo nejednakosti na kojem se promene dešavaju (ovoga puta ne u kontekstu smera, već intenziteta uticaja). Nije svejedno, sa stanovišta uticaja na privredni rast da li se povećanje nejednakosti od, recimo 5 Gini poena ostvaruje sa nivoa od 20 na 25 Gini-a ili, pak, sa nivoa od 55 na nivo od 60 Gini-a. Pored toga što se može očekivati različit intenzitet uticaja, takođe se može dogoditi da smer uticaja bude suprotan.

Prema Addison-u i Cornia-i²⁷² između nejednakosti i rasta postoji nelinearna funkcija koja ima konkavni oblik (vidi Grafik 3.1.1.). Njihov pristup sugerise da suviše nizak, kao i

---

²⁷⁰ N. Birdsall, „Income Distribution: Effects on Growth and Development“, *International Handbook of Development Economics, Ch.VI-45, Volume II*, 2000, str. 15.

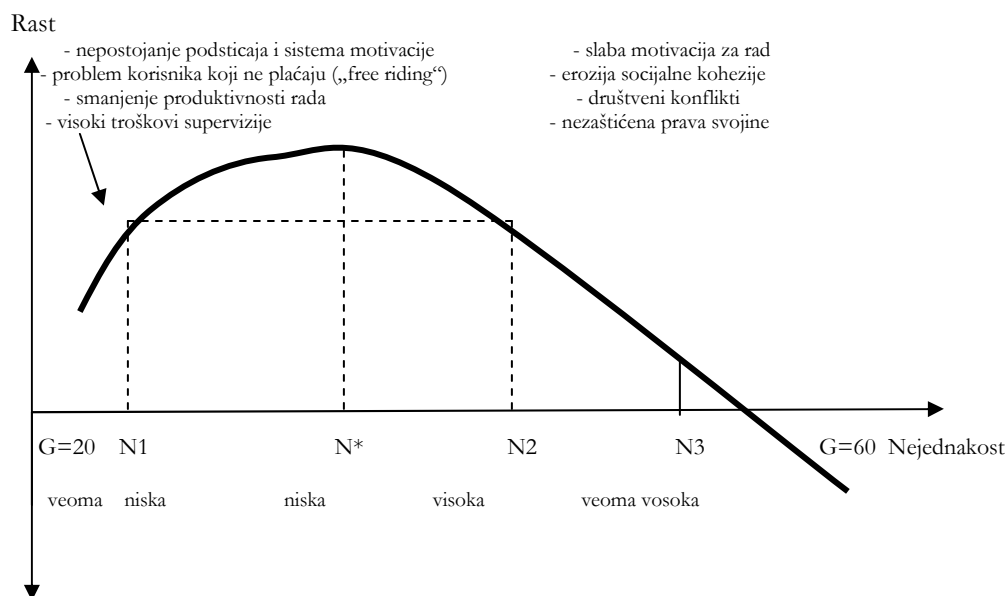
²⁷¹ T. Addison and G. A. Cornia, „Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2001/93, 2001*, str. 10.

²⁷² Ibid.

suviše visok nivo nejednakosti u dohotku može da deluje negativno na rast. Za ovaj pristup je takođe karakteristično to što se tvrdi da za svaku zemlju postoji neki određeni nivo nejednakosti koji maksimira privredni rast, ali se taj nivo u svakom slučaju razlikuje od zemlje do zemlje, a zavisi od strukturnih obeležja. Kao što smo opisali u drugom delu rada, nejednakost je važna i pojedinci obraćaju pažnju na nju, vodeći računa o tome da su adekvatno nagrađeni (u poređenju sa drugima) za svoj trud, rad i talenat. Iako se kreatori ekonomske politike ne bave ovim pitanjima, ona su važna za mikroekonomske subjekte. Kakve to veze ima sa privrednim rastom? U pitanju je sistem podsticaja i motivacije, koji su pod snažnim uticajem nejednakosti, kao merila pravičnosti sistema. Agregatni privredni rast rezultat je ostvarenja svih mikroekonomskih subjekata, pa zbog toga ima smisla analizirati podsticajne mehanizme koji stoje iza (ne)uspeha pojedinaca, a time i privrede kao celine. Kada je nivo nejednakosti u dohotku suviše nizak, tada rast može biti blokiran usled slabljenja motivacije mikroekonomskih subjekata, što smanjuje produktivnost, a time i privredni rast. U bivšim socijalističkim zemljama, primera radi, dugo je važila „uravnilovka“, koja je potpuno demotivisala sposobnije, talentovanije i one sa više preduzetničkih sposobnosti da rade produktivnije. Ona je imala negativnog odraza i na stanje preduzetničkog duha, stav prema preuzimanju rizika, radnoj disciplini i svemu onome što čini kvalitetno poslovno okruženje. Dakle, pretpostavka je da ukoliko nejednakost padne ispod određenog „praga“, to ima negativne efekte na privredni rast (na Grafiku 3.1.1. pomenuta situacija predstavljena je levo od tačke N1). Porast nejednakosti do nivoa N^* pozitivno deluje na rast, jer ispravlja nedostatke u podsticajnim mehanizmima za rast (između nivoa nejednakosti $N1$ i N^* veza je pozitivna – više nejednakosti, više rasta). No, dalji rast nejednakosti iznad nivoa N^* dovodi do preokretanja uticaja nejednakosti na rast, koji postaje negativan. Razlozi za to su prevashodno povezani sa lošim funkcionisanjem tržišta rada, kapitala i proizvoda, u smislu da pojedinci koji raspolažu sa manje dohotka nemaju u obezbeđen pristup zdravstvenoj zaštiti, obrazovnom procesu, kao što ne raspolažu potrebnom količinom zemljišta, kapitala i sl. Usled toga dolazi do značajnih poremećaja u domenu razvojnih podsticaja, smanjenja efikasnosti i produktivnosti, što uzrokuje kontrakciju proizvodne aktivnosti. Povećanje nejednakosti iznad nivoa $N2$ veoma negativno deluje na budući rast. Na ovako visokim nivoima nejednakosti narušavanje podsticaja za rad/produktivnost, dodatno je „pojačano“ erozijom društvene stabilnosti, odnosno na ovom nivou počinje da deluje (ranije opisani) mehanizam društvenog konflikta. Kada su dohodne razlike jako izražene, dolazi do pojave kriminalnih aktivnosti, nepoštovanja ugovora i prava

privatne svojine, povećavaju se transakcioni troškovi poslovanja, što sve zajedno umanjuje kvalitet poslovnog ambijenta.

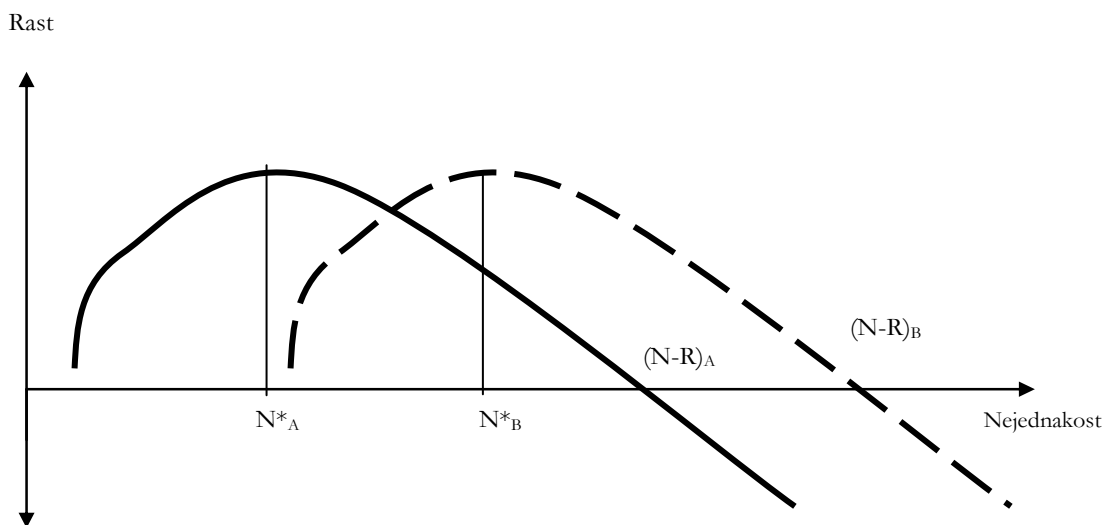
Grafik 3.1.1. Nelinearni odnos između nejednakosti i rasta

Izvor: T. Addison and G. A. Cornia, „Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2001/93*, 2001, str. 11.

Oblik konkavne krive koja predstavlja odnos nejednakosti i rasta razlikuje se po zemljama, a u zavisnosti od raspoloživosti prirodnih resursa, istorijskih okolnosti, tradicije, prethodnih i postojećih institucionalnih rešenja, vrste privrednog sistema, kao i brojnih drugih faktora. Različite zemlje/grupe zemalja, hipotetički predstavljene kao A i B, imaju različite položaje krivih $(N-R)_A$ i $(N-R)_B$, kao i različite nivoe nejednakosti za koje će važiti da su optimalne sa stanovišta maksimizacije stope privrednog rasta, N^*_A i N^*_B .

Grafik 3.1.2. Nelinearni odnos nejednakosti i rasta (N-R): teorijsko poređenje dve zemlje

Izvor: T. Addison and G. A. Cornia, „Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2001/93, 2001*, str. 14.

Na kraju, u nameri da se i sa empirijskog aspekta iznesu argumenti u vezi sa hipotezom o nelinearnoj vezi između nejednakosti i rasta, prezentovaćemo rezultate jednog istraživanja²⁷³. Na primeru 73 zemlje u periodu 1980-1998. godine analizirana je dinamika privrednog rasta i Gini koeficijenata. Rezultati ukazuju na sledeće. U azijskim zemljama i zemljama Zapadne i Centralne Evrope zabeležene su visoke stope rasta, uz umeren porast nejednakosti i to sa nižih inicijalnih nivoa. Sa druge strane, zemlje nastale raspadom Sovjetskog Saveza, čija je proizvodnja značajno opala tokom 1990-ih, iskusile su snažan porast nejednakosti (porast vrednosti Gini koeficijenta), budući da je za njih važno da imaju veoma egalitarnu raspodelu dohotka. Konačno, zemlje Latinske Amerike i afričke zemlje beležile su ekonomsku stagnaciju (minimalne stope privrednog rasta), uz blago povećanje, inače visoke inicijalne nejednakosti. Primenom metoda običnih najmanjih kvadrata (ONK), ispitivana je zavisnost prosečne godišnje stope rasta GDP-a u odnosu na promene Gini koeficijenata u posmatranom periodu. U regresionoj jednačini zavisna promenljiva (promena GDP-a) je posmatrana i kao funkcija linearne promene Gini-a i kao funkcija kvadratne promene Gini-a (ova druga predstavlja ispitivanje konkavnosti funkcije). Rezultati regresije ukazuju na to kvadratna funkcija promene

²⁷³ Vidi: T. Addison and G. A. Cornia, „Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2001/93, 2001*.

nejednakosti daleko više odgovara realnom stanju, nego linearna funkcija. I linearna i kvadratna funkcija promene nejednakosti ukazuju na to da postoji negativan odnos između nejednakosti i rasta, mada nije potvrđena statistička značajnost linearno prikazane objašnjavajuće promenljive. Sa druge strane, kvadratna funkcija promene Gini-a objašnjava čak 57% promene rasta GDP-a (koeficijent determinacije od 0,57 se može smatrati visokim). Ovakve ocene sugerišu zaključak da u proseku, zemlje koje su ostvarile porast nejednakosti, bilo sa nižeg ili višeg inicijalnog nivoa, uz ostale nepromenjene uslove (*ceteris paribus*) beleže usporavanje privrednog rasta. Naravno, prezentovani rezultati važe u proseku za analizirani uzorak, iako su dobijenim rezultatima značajno doprinele promene koje su se desile u tranzicionim zemljama (pad privredne aktivnosti usled „tranzicione“ recesije uz porast nejednakosti kao povratak na „prirodnije“ stanje). Ipak, ovakav model i njegovi rezultati imaju nekoliko nedostataka. *Prvo*, modelom nije obuhvaćen inicijalni nivo nejednakosti, odnosno relativna promena Gini koeficijenta, već samo apsolutna promena, koja ne pravi razliku da li se promena nejednakosti od, recimo, 10 Gini poena desila sa inicijalnog nivoa od 20 ili 50 Gini-a. Ranije smo konstatovali da je to važno. Na taj način narušena je jedna od osnovnih pretpostavki o konkavnosti veze između nejednakosti i rasta. *Drugo*, upotrebom uporednih podataka ne mogu da se obuhvate neke specifičnosti zemlje (poput pomenutih u tranzicionim zemljama). Dakle, za generalizaciju dobijenih rezultata i polaznih pretpostavki trebalo bi sprovesti dodatna istraživanja. Iz tog razloga, predstavimo rezultate još jednog istraživanja, sprovedenog na bazi panel podataka. U pitanju je 325 opservacija na uzorku od 12 razvijениh²⁷⁴, 6 tranzicionih²⁷⁵ i 7 najvećih zemalja u razvoju²⁷⁶. Rezultati su potvrdili da je prosečna godišnja stopa privrednog rasta konkavna funkcija promene Gini koeficijenta. Promena Gini koeficijenta koja se dešava u intervalu od 15-30 Gini poena izaziva promenu GDP-a do 5 odsto prosečno godišnje. Promene u intervalu od 35-45 Gini poena, izazivaju promene GDP raste od oko 5 odsto godišnje. Kada se promene u nejednakosti događaju u intervalu između 45 i 50 Gini poena, stopa rasta GDP-a opada za jedan procentni poen (iznosi, dakle, oko 4 odsto godišnje), dok promene u distribuciji dohotka na višim nivoima nejednakosti (vrednosti Gini-a od preko 60 poena) dovode do usporavanja privrednog rasta, svodeći ga na nultu stopu rasta. Ukoliko ove nalaze i rezultate uporedimo sa onima što ih je dobio R. Barro²⁷⁷, poredeći

---

²⁷⁴ Kanada, Danska, Finska, Italija, Japan, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Švedska, Velika Britanija, SAD.

²⁷⁵ Bugarska, Češka Republika, Mađarska, Poljska, Rumunija i Slovačka.

²⁷⁶ Brazil, Čile, Kina, India, Pakistan, Južna Afrika i Južna Koreja.

²⁷⁷ R. J. Barro, „Inequality and growth in a panel of countries“, *Journal of Economic Growth* 5(1), 2000.

uticaj nejednakosti na rast u zavisnosti od nivoa dostignutog razvoja zemlje, možemo povući određenu „paralelu“, odnosno izvesti zaključak da se ove dve odvojene studije, rađene različitim metodama i uz upotrebu različitih promenljivih, međusobno podržavaju. Naime, uočljivo je da upravo zemlje koje su se suočile sa porastom nejednakosti i intenziviranjem privrednog rasta (nejednakost je podsticajna za rast) pripadaju grupi zemalja koje imaju veći GDP *per capita*, dok je u zemljama sa nižim nivoom GDP-a *per capita* identifikovana negativna veza između porasta nejednakosti i privrednih performansi.

3.1.2. Nejednakost i privredni rast u kontekstu „regionalnog problema“

Problematici međuzavisnosti nejednakosti i privrednog rasta svakako treba pristupiti sa još jednog važnog aspekta. U pitanju je nejednakost u pogledu razvijenosti različitih teritorijalnih celina (regiona) i njen odnos sa ekonomskim performansama nacionalne privrede. Ekonomisti, ali i naučnici iz različitih drugih oblasti, dugo vremena unazad bave se pitanjima teritorijalne/regionalne neujednačenosti.

Postoje uverenja i stavovi da dugoročne regionalne nejednakosti imaju izrazito štetne efekte na efikasnost nacionalne privrede, odnosno na njene razvojne performanse. Kao najznačajniji razlozi navode se sledeći²⁷⁸:

(a) Izražene regionalne nejednakosti u GDP-u *per capita*, u stopama zaposlenosti ili u nivou životnog standarda izazivaju društveno nezadovoljstvo i tenzije. Dakle, osećaj da *pravičnost* (o kojoj je bilo više reči u odeljku 2.1.) nije zadovoljena izaziva značajne gubitke u ljudskom i socijalnom kapitalu u regionima koji se suočavaju za permanentnim zaostajanjem za razvijenijim delovima nacionalne teritorije.

(b) Značajni ekonomski gubici nastaju usled činjenice da u manje razvijenim regionima postoji neiskorišćenost proizvodnih kapaciteta, prirodnih resursa, visok stepen nezaposlenosti itd. Kada se resursi ne koriste, evidentno postoji propuštena korist/dobit. Visoka stopa nezaposlenosti sa sobom nosi i niz društvenih distorzija i poremećaja (povećana stopa kriminaliteta, „siva“ ekonomija, društvene konflikte i sl.), što izaziva dodatne troškove države (javne izdatke) za njihovo saniranje.

(c) Izražena koncentracija ekonomske aktivnosti dovodi do visokih troškova koji nastaju kao posledica neumerenog rasta urbanih centara u dinamičnim i razvijenim regionima.

---

²⁷⁸ Vidi: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 206-207.

Konstantan rast broja stanovnika u njima predstavlja „pritisak“ na (do)gradnju infrastrukture i dodatne investicije u oblasti pružanja usluga javnog sektora. Dešava se upravo suprotno od onoga što je realnost u nerazvijenim regionima – neiskorišćenost infrastrukture i ekonomskih potencijala. Ukoliko zajednički posmatramo ovaj i prethodni stav (b i c), možemo konstatovati da je u pitanju dvostruki trošak! Tamo gde postoji infrastruktura nema tražnje, dok je tražnja na mestima gde infrastrukture nikada nema dovoljno. Umesto na upravljanje ponudom i izgradnjom u prenaseljenim područjima koja, potom, dodatno pate od troškova „zagušenja“, regionalna politika trebalo bi da se fokusira na stranu tražnje – da pokuša da vrati stanovništvo u područja koja su depopulizovana.

(d) Pojava inflatornih pritisaka nastaje uvek kada se, usled nekog ekonomskog „buma“, u razvijenom centru dogodi povećana tražnja za kvalifikovanom radnom snagom, sirovinama itd. Inflacija tražnje, međutim, preliva se i u one druge, manje razvijene regione, tako da to dodatno negativno utiče na kvalitet života u njima.

Ekonomisti i ekonomski geografi odavno su svesni uporne postojanosti regionalnih dispariteta. U poslednje vreme interesovanje za pomenuta pitanja narasta. Razlog za to jeste formiranje veće i obuhvatnije statističke građe, odnosno, dovoljno dugih vremenskih serija podataka koje omogućavaju detaljniju analizu. Tome doprinosi i činjenica da teorijski prodori u vidu „nove“ teorija rasta i „nove ekonomske geografije“ ukazuju na značaj rastućih prinosa i na postojanje nesavršene konkurencije koja podržava koncentraciju ekonomskih aktivnosti u prostoru. Sa druge strane, razlozi empirijske prirode, pre svega, društveno-politički (ali i etički) koji imaju za cilj smanjenje regionalnih dispariteta (primera radi regionalna politika EU), utiču na to da teorijske diskusije i empirijska istraživanja koja se bave evolucijom regionalnih dispariteta tokom procesa privrednog rasta dobijaju na važnosti kako na međunarodnom planu, tako i na nivou nacionalnih država/ekonomija. Ipak, činjenica da regionalni dispariteti „uporno“ opstaju, navodi na zaključak da su potrebna intenzivnija istraživanja odnosa privrednog rasta i prostornih (regionalnih) nejednakosti. Osnovno istraživačko pitanje jeste da li tokom procesa rasta nacionalne privrede dolazi do širenja ili sužavanja regionalnih razlika?

Ostvarivanje ciljeva jednog regiona često jeste u „sukobu“ sa ciljevima drugog regiona, a neretko i u sukobu sa privrednim rastom nacionalne privrede kojoj pripada. Istina, ovi ciljevi međusobno mogu biti i u saglasju, ali se u praksi to javlja ređe. Navedeno, i te kako, daje „legitimitet“ pitanjima kojima se bavimo – ispitivanje međuzavisnosti rasta nacionalne privrede i ostvarivanja ciljeva međuregionalnog ujednačavanja u pogledu dostignutog nivoa privrednog

razvoja. Regionalna politika vrlo retko ima jedan određeni cilj. Ispravnije je reći da pomoću nje želi da se ostvari više ciljeva (neretko međusobno suprotstavljenih), koje možemo „grubo“ klasifikovati u dve osnovne grupe: *pravičnost* i *ekonomska efikasnost*. Da li je moguće ostvarivati rast nacionalne privrede i jednovremeno smanjivati postojeće razlike u razvijenosti između regiona? Da li neki postojeći nivo regionalnih nejednakosti pozitivno ili negativno utiče na privredni rast?

Ciljevi regionalne politike upravo jesu: (a) maksimiranje nacionalnog i regionalnog rasta i (b) smanjenje regionalnih dispariteta (postizanje regionalne jednakosti). U kojoj meri je moguće ostvariti sinhronizovano postavljene ciljeve?²⁷⁹ Konflikti jesu ono što češće karakteriše regionalne ciljeve i njihov međusobni odnos (kao i odnos sa nacionalnim ciljevima)²⁸⁰. Privredni rast jeste prostorno neujednačen proces (kao što smo to objasnili u prvom delu rada). Upravo zbog toga se u teoriji i praksi zastupaju stavovi o kompenzatornoj relaciji (*trade off*) između ciljeva regionalne jednakosti i maksimiranja stope privrednog rasta. Drugim rečima, da bi se ostvarila regionalna jednakost mora se „žrtvovati“ deo rasta.

Prema Richardson-u postoji kompenzatorna relacija²⁸¹ između privrednog rasta/razvoja i nivoa regionalnih nejednakosti. U pitanju je ozbiljna prepreka za implementaciju regionalne politike usled činjenice da više regionalne jednakosti šteti privrednom rastu. Ciljevi u konfliktu, mogu se predstaviti i objasniti na sledeći način (videti Grafik 3.1.3.). Kriva TT' predstavlja različite kombinacije stepena regionalne jednakosti (z) i stope privrednog rasta (Y_n). Negativan nagib krive ukazuje na to da postoji inverzna relacija između posmatranih veličina (*trade-off*), odnosno da ekonomska efikasnost na nivou privrede opada sa ujednačenijom raspodelom društvenog proizvoda između regiona. Kriva PF_e predstavlja važeći sistem vrednosti u društvu, odnosno društveni dogovor/preferenciju društva²⁸² kada je u pitanju odnos pravičnosti i rasta. Društveni optimum se nalazi u tački u kojoj je kriva društvenih

---

²⁷⁹ U naučnim raspravama ova tema je bila naročito zastupljena u drugoj polovini 1960-ih (japanski ekonomista K. Mera), kao i tokom 1970-ih godina (pre svih H. W. Richardson). Iako je poslednjih godina R. Martin (inače, geograf) ukazao na značaj pomenute problematike i (ponovo) „oživeo“ debatu na ovu temu, čini se da literatura iz oblasti regionalne ekonomije još uvek ne posvećuje dovoljno pažnje pomenutim pitanjima. Rečju, teoretičari i istraživači se ovom temom ne bave dovoljno, uzimajući u obzir njen značaj. Zasluga za nešto intenzivnije bavljenje regionalnim nejednakostima, odnosno prostornom koncentracijom ekonomske aktivnosti pripada i teoriji „nova ekonomska geografija“ (P. Krugman).

²⁸⁰ Vidi: Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 61-62.

²⁸¹ Vidi: S. Alexiadis and K. Eleftheriou, „The Trade-off between Spatial Equity and Economic Efficiency Revisited: Evidence from the US States“, 2010; Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 67-68.

²⁸² Ovo je u prvom redu određeno postojećim formalnim i neformalnim institucijama u društvu, tradicijom, lobiranjem za različite interese unutar posmatranog društva i sl.

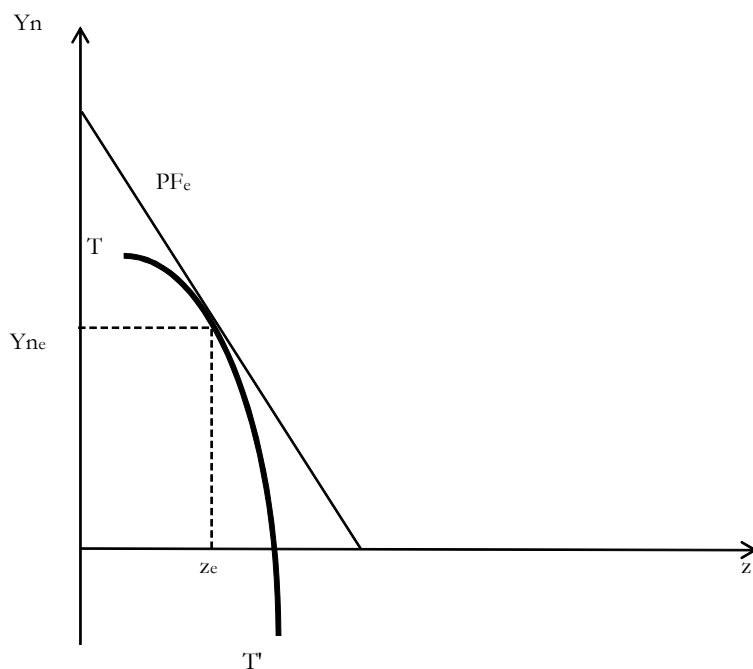
preferencija PF_e tangenta na krivu TT' . U toj tački se ostvaruje stopa privrednog rasta od Y_{ne} koja odgovara prihvatljivom nivou regionalnih (ne)jednakosti u zajednici/društvu (z_e).

Da li je ovakva kompenzatorna relacija zaista neminovna? U literaturi se mogu pronaći stavovi da to ne bi bio slučaj ukoliko bi manje razvijeni regioni nudili mogućnost za veći prinos po jedinici uloženi sredstava. Međutim, pošto u praksi to nije slučaj, manje razvijeni regioni i sporije rastu, tako da su regionalne nejednakosti imanentne rastu. Isto tako, pojedini autori, poput Hirschman-a, tvrde da eliminisanje neravnoteža nije dobro za rast, jer „(...) ako se želi stalan napredak privrede, zadatak razvojne politike je da održava napetosti, disproporcije i neravnoteže“²⁸³. Ipak, navedeno može biti u suprotnosti sa drugim vrednosnim ciljevima i opredeljenjima (pre svega onim koji se odnose na pravičnost, zatim na socijalne i političke posledice i sl.). Ukoliko postojeći regionalni dispariteti zaoštavaju odnose među regionima, kako na ekonomskom, tako i na drugim poljima, tada, ipak, treba razmotriti mogućnost korektivnog delovanja u vidu aktivne regionalne politike. Bez obzira što svaki region jeste zasebna celina, koja može imati „egoističke“ ciljeve (nezavisno od njihove kompatibilnosti sa ciljevima drugih regiona i privrede kao celine), ti ciljevi treba da budu ostvarivani u skladu sa nacionalnim ciljevima. Pravičnija raspodela treba da postoji, naročito u oblasti pristupačnosti obrazovnom sistemu, zdravstvenoj zaštiti, zatim mogućnostima za zaposlenje i sl., ali nikako do te mere da postanu „kočnica“ privrednom rastu na nacionalnom nivou. U pomenutom kontekstu treba naglasiti da regionalni razvoj ne mora da bude nužno „igra sa nultom sumom“, odnosno takav da se razvoj jednih regiona isključivo može zasnivati na sporijem razvoju drugih, a usled preraspodele resursa i pretpostavki rasta. Naprotiv, regionalni rast/razvoj treba poimati kao endogeni proces, u smislu da u svakom regionu postoje resursi koji nisu u dovoljnoj meri uposleni i da sâm region treba da pronađe mehanizme i načine za njihovo angažovanje. Drugim rečima, rast manje razvijenih moguć je bez smanjenja rasta u razvijenim regionima. Rast privrede kao celine treba razumeti kao zbir pojedinačnih razvojnih ostvarenja svakog od regiona *ex post*, a ne kao raspodelu nacionalnog „kolača“, *a priori* poznatog, između određenog broja teritorijalnih celina (regiona).

---

²⁸³ Vidi: Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 84.

Grafik 3.1.3. Kompenzatorna relacija između regionalnih nejednakosti i privrednog rasta

Izvor: Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 68; S. Alexiadis and K. Eleftheriou, „The Trade-off between Spatial Equity and Economic Efficiency Revisited: Evidence from the US States“, 2010, str. 2.

Pitanje konfliktnosti ekonomske efikasnosti i regionalnih razlika moguće je, dakle, posmatrati i na alternativan način: *smanjenje međuregionalnih dispariteta izvodljivo je i bez smanjenja ekonomske efikasnosti*. Navedena hipoteza najpre se razvila kao „sporedni efekat“, odnosno kao rezultat spoznaje da u izuzetno koncentrisanim sredinama troškovi postaju suviše visoki i da u njima, posle određenog nivoa razvijenosti, počinje da deluje zakon opadajućih prinosa. Drugim rečima, dalja koncentracija ekonomske aktivnosti se ne isplati, pa se proizvodnja širi i ka manje razvijenim područjima. U pomenutom kontekstu, pretpostavlja se da svaka preraspodela u korist manje razvijenih za efekat ima aktiviranje do tada neiskorišćenih i „zapuštenih“ resursa, što, po prirodi stvari, doprinosi dinamiziranju rasta kako manje razvijenih područja, tako i cele privrede²⁸⁴. Pogledajmo Grafik 3.1.4., koji pojašnjava izneti stav. Na ordinati je predstavljena stopa privrednog rasta (Y), a na apscisi nivo (inter)regionalne nejednakosti (ξ). Na višim nivoima regionalnih dispariteta (desno od tačke ξ^*) postoji *trade-off* (više regionalne jednakosti –

²⁸⁴ O značaju koji razvoj manje razvijenih regiona ima za rast nacionalne ekonomije više videti u: OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009. str. 38.

sporiji privredni rast), dok je na nivoima nejednakosti ispod ξ^* (levo od tačke ξ^*) moguće ostvarivati simultano regionalno ujednačavanje i ubrzani privredni rast. Kako je tako nešto moguće? Kada su regionalne nejednakosti veoma izražene (visok nivo ξ), tada je razumno pretpostaviti da su manje razvijeni regioni na izrazito niskom stupnju razvoja. U njima su mogućnosti za apsorbovanje podsticajnih resursa i sredstava regionalne politike, takođe, na niskom nivou. Mere regionalne politike koje su usmerene na ujednačavanje uslova za razvoj, u početku ostaju bez efekata, pa se kao rezultat javlja smanjenje stope privrednog rasta uprkos preusmeravanju resursa (nivo regionalnih nejednakosti između nivoa ξ^* i ξ). Međutim, kako se nivo regionalnih nejednakosti smanjuje (kreće se ka koordinatnom početku u kojem postoji potpuna regionalna pravičnost/jednakost) efekat smanjenja dispariteta deluje u pravcu povećanja stope privrednog rasta (nivo regionalnih nejednakosti levo od ξ^*). Postojanom i konzistentnom regionalnom politikom vremenom se ostvaruju željeni rezultati – ojačava se infrastruktura („tvrda“ i „meka“) u manje razvijenim područjima/regionima, te i oni postaju „plodno tlo“ za razvojne stimulanse. Infrastruktura u pomenutom smislu podrazumeva kako fizičku infrastrukturu, tako i tzv. meku infrastrukturu – socijalni kapital, ljudski razvoj, znanje, ideje, društvene mreže, institucije itd., koji zajednički treba da povećaju atraktivnost manje razvijenih za nova ulaganja. Jačanje navedenih elemenata (koje skupa čine *teritorijalni kapital*) pretpostavlja i dinamiziranje privrednog rasta (dakle, ne postoji ranije opisana kompenzatorna relacija ispod nivoa regionalnih nejednakosti od ξ^*).

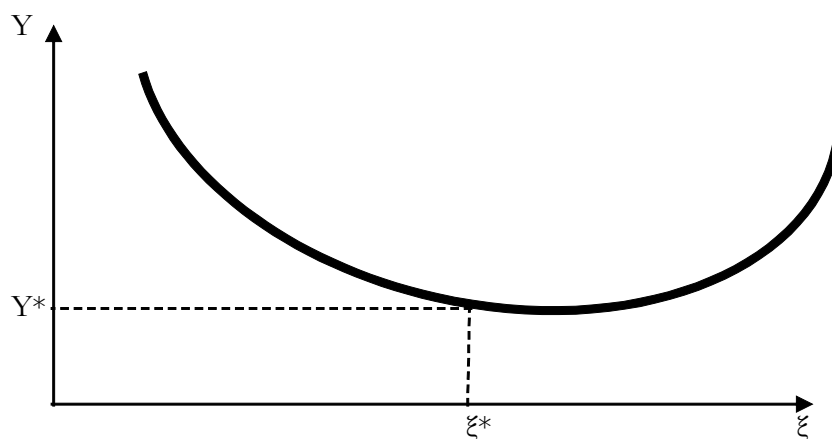
Empirijsko istraživanje koje je potvrdilo pomenute teorijske pretpostavke odnosi se na ispitivanje odnosa privrednog rasta i nivoa regionalnih nejednakosti u SAD-u.²⁸⁵ Analizom je obuhvaćen period od 1972 do 2005. godine na uzorku od 51 države u SAD. Utvrđena je „kritična tačka“ nivoa regionalnih nejednakosti (ξ^*) od 16,4% (mereno koeficijentom varijacije dohotka po stanovniku). Njoj odgovara stopa privrednog rasta od 2%. Ovim istraživanjem došlo se i do rezultata da kada regionalni dispariteti iznose 17,8%, stopa privrednog rasta je 3,6%. Shodno tome, smanjenje regionalnih nejednakosti sa 17,8% na 16,4%, vodilo bi smanjenju stope privrednog rasta sa nivoa od 3,6% na 2%. Međutim, budući da je u pitanju konveksna funkcija (isto kao na Grafiku 3.1.4.), veća stopa privrednog rasta (3,6%) od „prelomne“ (2%), može se ostvariti i pri nižim regionalnim disparitetima (u konkretnom slučaju pri nivou od oko 15%). Dakle, rezultati ovog empirijskog istraživanja potvrđuju da

---

²⁸⁵ S. Alexiadis and K. Eleftheriou, „The Trade-off between Spatial Equity and Economic Efficiency Revisited: Evidence from the US States“, 2010.

regionalne nejednakosti i privredni rast nisu nužno suprotstavljeni ciljevi, već da, na protiv, mogu biti komplementarni (ali da to zavisi od nivoa regionalnih nejednakosti na kojima se promena dešava).

Grafik 3.1.4. Komplementarnost između ekonomske efikasnosti i regionalne jednakosti (pravičnosti)

Izvor: S. Alexiadis and K. Eleftheriou, „The Trade-off between Spatial Equity and Economic Efficiency Revisited: Evidence from the US States“, 2010, str. 4.

Prostorne nejednakosti vs. privredni rast: preispitivanje opravdanosti regionalne politike

Ekonomski geografi i ekonomisti koji se bave pitanjima regionalnog razvoja odavno su zainteresovani za ispitivanje prirode problema koji nastaju kao posledica neujednačenog regionalnog razvoja. Ništa manje značaja ne pridaje se potrazi za rešenjem pomenutih problema primenom različitih mera i politika za smanjenje regionalnih nejednakosti. Iako je regionalna politika veoma zastupljena u mnogim državama, a kao deo sveukupne razvojne politike, u poslednje vreme se često dovodi u pitanje opravdanost njenog postojanja/vođenja. Naime, postoje teorijski stavovi i empirijske potvrde o tome da redukovanje regionalnih ekonomskih nejednakosti može, čak, imati negativan uticaj na privredni rast (smanjenje ekonomske efikasnosti nacionalne privrede). Dakle, pored dileme u vezi sa tim da li regionalnom politikom mogu trajno da se smanje teritorijalne (regionalne) nejednakosti, centralno mesto u istraživanjima dobija ispitivanje uticaja koje smanjenje regionalnih nejednakosti ima na performanse nacionalne ekonomije. Iz teorijskog ugla (kao što smo već

opisali) odgovor na ova pitanja isključivo zavisi od toga od kojih pretpostavki se polazi, odnosno koji se argumenti navode za preduzimanje aktivne regionalne politike.

U realnosti (u makroekonomskoj praksi) mnoge zemlje sprovode mere regionalne politike sa ciljem da smanje prostorne nejednakosti u domenu ekonomskih šansi i prilika, te ostvarenog blagostanja. Indikativan je primer EU u kojoj je regionalna politika jedan od osnovnih mehanizama za ostvarivanje ekonomske i društvene integracije zemalja članica. Regionalna politika uzima različite forme od zemlje do zemlje, kao i tokom vremena, što usled različite prirode „regionalnog problema“ i postojećih ekonomskih i društvenih okolnosti, što zbog činjenice da teorijska i praktična (politička) shvatanja o regionalnim pitanjima evoluiraju. Ipak, ističu se dva osnovna „opravdanja“ za vođenje aktivne regionalne politike, odnosno za ulaganje napora da se smanje regionalne ekonomske nejednakosti: (a) ekonomska efikasnost i (b) socijalna/društvena pravičnost.

(a) Regionalne nejednakosti koje su „istrajne“, mogu se okarakterisati kao ekonomski neefikasne sa stanovišta nacionalne ekonomije. U takvoj situaciji postoji potpuna ili delimična neiskorišćenost proizvodnih resursa u manje razvijenim regionima, a to jasno ukazuje da nacionalna proizvodnja nije na nivou potencijalne, što bi bio slučaj kada bi se svi raspoloživi resursi koristili u svom celovitom iznosu i na maksimalno efikasan način. Mere i politike koje doprinose upošljavanju pomenutih kapaciteta i povećanju efikasnosti njihove upotrebe, imaju za rezultat povećanje proizvodnje u pomenutim manje razvijenim regionima, što dovodi i do privrednog rasta na nivou nacionalne ekonomije. Sa druge strane, postoje i drugi, indirektniji negativni efekti trajnih regionalnih ekonomskih dispariteta na privredni rast, a koji se najočiglednije manifestuju u iskrivljenom mehanizmu delovanja fiskalne i monetarne politike. Primera radi, mere ekonomske politike usmerene na dinamiziranje privrednog rasta mogu za posledicu imati dalju koncentraciju i nastanak „uskih grla“ (zbog preuposlenosti proizvodnih resursa), kao i pojavu inflatornih pritisaka (usled prevelike tražnje) u razvijenim regionima, dok u manje razvijenim delovima zemlje i dalje opstaje neuposlenost resursa. Izražena koncentracija ekonomske aktivnosti, zaposlenosti i visokih dohodaka u razvijenijim regionima doprinosi tome da opšti nivo cena u njima bude veći nego u manje razvijenim regionima. Postojanje ovakvih razlika u regionalnoj „sklonosti“ ka inflaciji ostavlja prostor za nastanak cenovne nestabilnosti u zemlji. Mere monetarne politike koje imaju za cilj smanjenje inflacije i inflatornih pritisaka i očekivanja deluju i u manje razvijenim regionima, a ne samo u okviru razvijenih regiona u kojima se inflatorni pritisci generišu. Dakle, restriktivnost u monetarnoj

politici (kontrola kreditnih plasmana, povećanje kamatne stope i sl.) imaće „štetno“ dejstvo i u manje razvijenim regionima, putem povećanja troškova poslovanja, smanjenja stope investicija i, konačno, smanjenja konkurentnosti preduzeća iz tih regiona, u kojima je privredna aktivnost tradicionalno na nižem nivou²⁸⁶.

(b) Društveni (socijalni) razlozi za smanjenje regionalnih razlika prvenstveno jesu oni koji se zasnivaju na *pravičnosti*, a ne isključivo na *efikasnosti*. Pojedinci nikako ne bi trebalo da se nalaze, trajno i sistematski, u nekakvom podređenom položaju, te da nemaju adekvatne mogućnosti za zaposlenje, zadovoljavajuće uslove stanovanja, pristup javnim uslugama, obrazovnom i zdravstvenom sistemu, samo zato što žive u delovima zemlje (regionima) koji su manje razvijeni. Prostorna koncentracija društveno-ekonomskih „hendikepa“ vremenom postaje samopodstičuća, što sigurnim putem vodi ka siromaštvu, socijalnoj isključenosti i lošim uslovima zdravstvene zaštite onih koji žive u nerazvijenim regionima.

Relativni značaj dva opisana osnovna argumenta u korist regionalne politike nije uvek isti. Ponderi koji im se pridaju razlikuju se od konkretnih uslova i okolnosti u kojima se mere regionalne politike kreiraju. Ipak, treba zapaziti da razlozi jesu komplementarni, a nikako suprotstavljeni²⁸⁷. Obezbeđivanje veće stope zaposlenosti i veće produktivnosti faktora u manje razvijenim regionima će, pored povećanja ekonomskih performansi u tim regionima (i, razume se, na nivou nacionalne ekonomije), jednovremeno doprineti i povećanju opšteg nivoa standarda življenja i društvenog blagostanja, što spada u domen zadovoljavanja cilja veće prostorne jednakosti u prilikama. To smanjuje budžetske izdatke za socijalna davanja i izdatke za nezaposlene, što omogućava smanjenje fiskalnog opterećenja privrede i/ili veću

---

²⁸⁶ U Velikoj Britaniji je poznat opisani scenario, koji se odigrao 1990-ih godina. U Londonu i u jugoistočnom regionu V. Britanije, kao najrazvijenijim delovima na teritoriji ostrva, bile su koncentrisane ekonomska aktivnost, privredni rast, visoki dohoci i sl. To je, sa svoje strane, snažno delovalo u pravcu povećanja opšteg nivoa cena u Londonu i jugoistočnom regionu, izazivajući velike inflatorne pritiske koji su ugrožavali targetiranu inflaciju u V. Britaniji. Reakcija monetarnih vlasti bila je restriktivna monetarna politika (povećanje kamatne stope centralne banke). Povećanje troškova poslovanja koje je usledilo snažno je pogodilo i one delove V. Britanije u kojima je postojao nizak nivo poslovne aktivnosti i zaposlenosti (severne regione). Tadašnji guverner smatrao je da je povećanje nezaposlenosti u manje razvijenim regionima „prihvatljiv trošak“ za održavanje stope inflacije na niskom nivou. Ipak, ostala je zapažena negativna reakcija poslovnih ljudi u severnim delovima na preduzete mere – pitali su se zašto oni moraju da budu „kažnjeniji“ visokom kamatnom stopom zbog poremećaja u „zagušenom“ Londonu. Detaljnije o inflatornim posledicama regionalnih nejednakosti videti u: B. Gardiner, R. Martin and P. Tyler, „Does spatial agglomeration increase national growth? Some evidence from Europe“, *Journal of Economic Geography*, 2010, str. 2, kao i u: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 206-213.

²⁸⁷ Na primer, regionalna politika Evropske unije ima dva cilja: povećanje konkurentnosti regionalnih ekonomija i obezbeđivanje veće socijalne kohezije, vidi: R. Martin, „National growth versus spatial equality? A cautionary note on the new 'trade-off' thinking in regional policy discourse“, *Regional Science Policy & Practice, Volume 1, Number 1*, 2008, str. 4.

raspoloživost budžetskih sredstava za investicione svrhe. Sa druge strane, mere regionalne politike usmerene na zadovoljavanje principa pravičnosti (ulaganja u unapređenje veština i kvalifikacija radnika, bolja zdravstvene zaštita i sl.) unapređuju kvalitet ljudskog kapitala, te povećavaju izgleda za zaposlenje ljudi. U oba slučaja povećava se platežna sposobnost stanovništva, odnosno raste nivo lokalne tražnje, što doprinosi ekonomskom rastu u manje razvijenim regionima.

Međutim, u poslednje vreme se, nasuprot navedenim razlozima, u teoriji i praksi regionalnog razvoja, sve više zauzima stav da regionalne politike koje pretenduju da smanje regionalne disparitete imaju negativan uticaj na rast nacionalne privrede. Drugim rečima, zagovara se (ponovo!) stav da postoji *trade-off* između regionalne nejednakosti i privrednog rasta. „Novi“ argumenti za ovakve tvrdnje svoje korene imaju, pre svega, u ekonomskoj teoriji – teoriji „nove ekonomske geografije“ (NEG) - prema kojoj regionalna nejednakost, odnosno prostorna koncentracija ekonomske aktivnosti pozitivno utiče na privredni rast. Ovakvi stavovi u poslednje vreme privlače sve veću pažnju i interesovanje među kreatorima ekonomske politike u mnogim zemljama i međunarodnim telima i organizacijama. Na primer, „na liniji“ ovih ideja jesu stavovi Evropske komisije, OECD-a, ali i nacionalnih vlada poput Velike Britanije i Holandije²⁸⁸. Postoje, dakle, jasni signali i dokazi o tome da su postulate teorije „nove ekonomske geografije“ definitivno počeli da utiču na zvaničnu regionalnu politiku kako u teoriji, tako i u praksi. Ipak, „novo“ zagovaranje *trade-off* relacije, svakako, tek mora da bude preispitano i potvrđeno u praksi.

Prostorna koncentracija i kompenzatorna relacija između regionalne nejednakosti i privrednog rasta: teorija „nove ekonomske geografije“

Nova, moderna shvatanja o uticaju prostorne koncentracije (aglomeracija) na regionalne nejednakosti i na privredni rast, pod uticajem su teorije „nove ekonomske geografije“. U početku, pomenutoj teoriji „zameralo“ se to što je u pitanju formalna i apstraktna ekonomska analiza koja nudi matematičke modele za objašnjenje prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti, zaposlenosti, dohotka²⁸⁹, a malo analize i diskusije je, sa

---

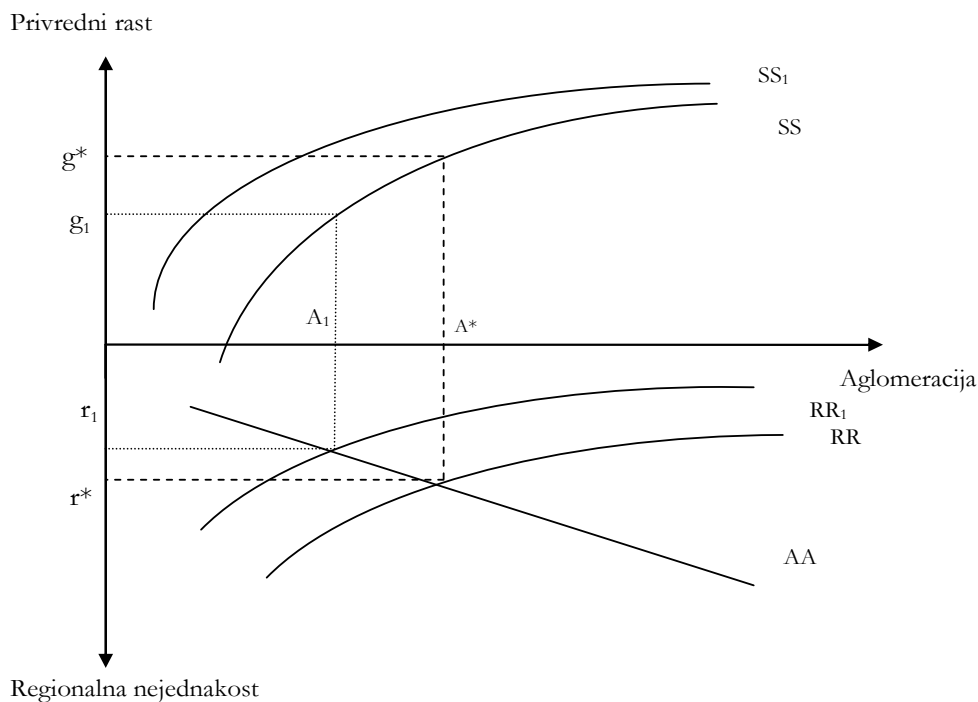
²⁸⁸ Vidi: B. Gardiner, R. Martin and P. Tyler, „Does spatial agglomeration increase national growth? Some evidence from Europe“, *Journal of Economic Geography*, 2010, str. 3.

²⁸⁹ Osnovni tekst u kojem je detaljno izvršena formalna teorijska analiza NEG jeste knjiga: M. Fujita, P. Krugman and A. J. Venables, *The spatial economy: Cities, regions and international trade*, MIT Press, Cambridge MA, 1999.

druge strane, posvećeno njenom uticaju na vođenje ekonomske (i regionalne) politike. Kasnije su nastali radovi i istraživanja koji su doprineli tome da pomenuti teorijski modeli zadobiju pažnju kreatora ekonomske (i regionalne) politike.

Prostorna struktura ekonomije rezultat je delovanja dve grupe opozitnih faktora, koji se „slikovito“ mogu definisati kao *centripetalne* i *centrifugalne sile* (ova pitanja smo detaljnije analizirali u prvom delu rada, te ih nećemo detaljnije razmatrati na ovom mestu). Osvrnimo se, kratko, samo na konstataciju da sa porastom stepena ekonomske integracije, što je rezultat snižavanja transportnih troškova²⁹⁰, te većeg intenziteta mobilnosti i razmene faktora i dobara, sile aglomeracije dominiraju u odnosu na sile disperzije ekonomske aktivnosti u prostoru. Poslednja činjenica i tvrdnja zahteva da se bliže rasvetli njen uticaj, te odnos sa regionalnim nejednakostima i privrednim rastom na nivou nacionalne ekonomije. Za te potrebe biće nam od koristi Grafik 3.1.5.

Grafik 3.1.5. Aglomeracija, privredni rast i regionalna nejednakost

Izvor: B. Gardiner, R. Martin and P. Tyler, „Does spatial agglomeration increase national growth? Some evidence from Europe“, *Journal of Economic Geography*, 2010, str. 5.

²⁹⁰ Transportni troškovi se u ovom kontekstu koriste kao „skraćeni“, odnosno zamena za različite vrste prepreka trgovini, razmeni i mobilnosti faktora i dobara između različitih lokaliteta, koje pored troškova prevoza/transporta čine i carine, jezičke, kulturne i druge barijere.

Sa porastom aglomeracija, raste i regionalna nejednakost, što povratno vrši pritisak na dalje koncentrisanje ekonomskih aktivnosti. Preduzeća će nastojati da se lociraju u blizini tzv. velikih tržišta, odnosno tamo gde postoji visok nivo dohotka, te visok nivo tražnje. Pojedinci (radnici) će se takođe koncentrisati blizu tih tržišta, usled toga što na njima postoje daleko veće šanse za zaposlenje i za visoke zarade. Dakle, postoji pozitivna uzročna veza između aglomeracija i regionalnih nejednakosti. Taj odnos je na Grafiku 3.1.5. predstavljen krivom AA. Naredna pretpostavka jeste da aglomeracija pozitivno deluje na privredni rast. Kada u lokalitetu postoje tzv. efekti prelivanja (*spillover effects*), tada koncentracija ekonomske aktivnosti u prostoru ima pozitivan uticaj na kreiranje i difuziju znanja i inovacija. Veća stopa inovacija produkuje veću produktivnost, a to je osnovna pretpostavka za dinamiziranje privrednog rasta. Model, stoga, ukazuje na pozitivnu vezu između stepena prostorne aglomeracije (odnosno, regionalne koncentracije ekonomske aktivnosti) i ekonomskog rasta na nivou nacionalne ekonomije (kriva SS na grafiku). Paralelno sa pomenutim, dešava se još jedan proces. Razvijeniji regioni i dalje nastavljaju da privlače preduzeća i pojedince, koji suštinski jesu konkurencija postojećim tržišnim učesnicima. Usled delovanja efekta konkurencije prosečne profitne stope i zarade u njima počinju da opadaju, a to znači da nivo međuregionalnih dispariteta počinje da se smanjuje. Isto tako, posle određenog nivoa koncentracije počinju da deluju negativne eksternalije u koncentrisanim (razvijenijim) regionima (efekti zagušenja, zagađenja, snižavanje kvaliteta života, rastuće potrebe za tzv. društvenom infrastrukturom itd.), što sa svoje strane, takođe, doprinosi sužavanju regionalnih dispariteta (kriva RR na grafiku).

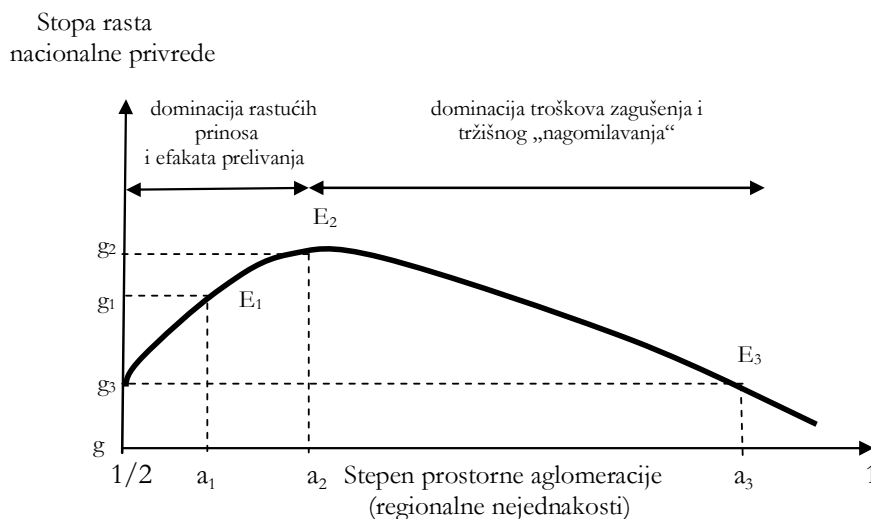
U opisanom slučaju NEG modela, ravnotežno stanje determinisano je presekom krivih AA i RR. Njihov presek ukazuje na ravnotežni nivo aglomeracije/koncentracije (A^*), regionalne nejednakosti (r^*) i privrednog rasta (g^*). Objasnimo sada pomoću prezentovanog instrumentarijuma efekte regionalne politike. Ukoliko kreatori ekonomske politike imaju za cilj da smanje regionalne nejednakosti, tada će pomoću intervencionističkih mera nastojati da realociraju (izvrše disperziju) ekonomsku aktivnost iz razvijenijih, u kojima je ona koncentrisana, u regione koji su manje razvijeni, odnosno u kojima postoji nizak nivo ekonomske aktivnosti. Realokacija resursa i aktivnosti iz razvijenih ka manje razvijenim regionima (najčešće putem instrumenata i mera monetarne i fiskalne politike) čest je mehanizam za vođenje regionalne politike. Smanjenje regionalne nejednakosti grafički se može predstaviti krivom RR_1 (pomeranje inicijalne krive RR na gore). Kao posledica toga dolazi do novog ravnotežnog nivoa aglomeracije A_1 i do smanjenja regionalne nejednakosti na nivo r_1 .

Međutim, prema ovom modelu, smanjenje aglomeracije i regionalnih nejednakosti ne deluje pozitivno na privredni rast (novi ravnotežni nivo je g_1 , koji je niži od prethodnog g^*), zbog toga što slabe efekti preliivanja na lokalnom nivou, te se smanjuje stopa inovacija što negativno deluje na produktivnost. Zaključak, izveden na bazi NEG teorije, jeste da postoji *trade-off* između regionalne jednakosti i privrednog rasta. Potpuno ista „logika“ primenljiva je i na nižim nivoima teritorijalne organizacije, tako da se može pokazati da postoji *trade-off* i između intraregionalne nejednakosti i regionalnog rasta: prostorna koncentracija aktivnosti unutar pojedinačnog regiona doprinosi regionalnom ekonomskom rastu. U stvari, celokupna argumentacija ove prostorne ekonomske teorije zasnovana je na stavu da regioni u kojima je aktivnost koncentrisanija rastu brže. Ključna implikacija navedenog jeste da regionalne politike koje pretenduju da smanje nivo aglomeracija, odnosno da umanje interregionalne (ili intraregionalne) ekonomske disparitete imaju negativan efekat na stopu privrednog rasta.

Pojasnimo pretpostavke o pozitivnom odnosu aglomeracije (regionalne nejednakosti) i privrednog rasta. Za te svrhe biće nam korisno da pogledamo Grafik 3.1.6. Prostorna koncentracija trebalo bi da pozitivno deluje na stopu ekonomskog rasta nacionalne privrede zbog toga što lokalizovani, samopodstičući pozitivni eksterni efekti (pozitivne eksternalije) stimulišu rast inovacija i produktivnosti. Ovaj pozitivan odnos između nivoa aglomeracije (stepena regionalne nejednakosti) i privrednog rasta postoji sve do one tačke gde troškovi „zagušenja“ i negativnih eksternih efekata, koji nastaju usled prekomerne koncentracije ljudi i aktivnosti, ne počnu da prevazilaze pozitivne efekte prostorne koncentracije. Radi jednostavnijeg formalnog objašnjenja, pretpostavimo da postoje samo dva regiona²⁹¹. U situaciji regionalne simetrije, tj, kada nema regionalnih nejednakosti između dva posmatrana regiona, stopa rasta privrede jednaka je g . Ukoliko jedan region poveća svoje učešće sa $\frac{1}{2}$ na, recimo, nivo a_1 , stopa privrednog rasta se povećava na nivo g_1 . Kao što se sa grafika može videti, nivo aglomeracija (regionalne nejednakosti) koji maksimira stopu rasta nacionalne privrede jeste a_2 . Nastavak prostorne koncentracije ekonomske aktivnosti iznad nivoa a_2 izaziva povećanje troškova zagušenja i drugih negativnih eksternalija iznad nivoa koristi od aglomeracije, tako da se stopa privrednog rasta smanjuje. Ipak, primetimo da čak i na veoma visokim nivoima aglomeracije, kao što je to primera radi u tački a_3 , stopa privrednog rasta (g_3) je veća nego ona koja postoji u odsustvu prostorne koncentracije (g).

²⁹¹ Naravno, u realnom svetu postoji veći broj regiona od 2. Pretpostavimo da je to N regiona. Tada se bi na apscisi umesto „graničnih“ vrednosti $1/2$ i 1 , figurisale granice od $1/N$ i N , kao izraz varijacija prostorne koncentracije.

Grafik 3.1.6. Stopa rasta nacionalne privrede i prostorna aglomeracija (regionalne nejednakosti)

Izvor: R. Martin, „National growth versus spatial equality? A cautionary note on the new 'trade-off' thinking in regional policy discourse“, *Regional Science Policy & Practice*, Volume 1, Number 1, 2008, str. 6.

Iako je opisana NEG teorija prilično ubedljiva u svom formalnom obliku, ipak postoje okolnosti u kojima ona ne važi, odnosno kada ima smisla smanjivati regionalne disparitete pomoću mera regionalne politike, a da se ne dovede u pitanje ekonomski rast. Radi se o tome da od prirode redistribucije između regiona zavisi efekat na privredni rast. Drugim rečima, nije svejedno šta se redistribuiru. Ukoliko se merama regionalne politike povećavaju i poboljšavaju predispozicije manje razvijenih regiona da apsorbuju znanje i inovacije, odnosno da razvijaju svoje interne potencijale za razvoj, tada smanjenje regionalnih dispariteta nije nužno suprotstavljeno cilju ekonomske efikasnosti. Jačanje internih sposobnosti u manje razvijenim lokalitetima/regionima (njihovog teritorijalnog kapitala – prim. D.M.) za privlačenje i apsorpciju novih investicija, znanja i inovacija, kao i za endogeno kreiranje sopstvenih inovativnih procesa kojima se stimuliše konkurentnost i produktivnost, jeste „recept“ koji treba slediti prilikom kreiranja mera regionalne politike²⁹². Efekat ovakvih mera jeste pomeranje SS krive na gore ka nivou SS_1 (na Grafiku 3.1.5.). Poredeći ovu novu (SS_1) sa prethodnom

²⁹² Vidi: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011; OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009. Slične stavove pronalazimo i kod našeg akademika Časlava Ocića, koji ove procese određuje kao *generičke*, videti njegove knjige: *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003. i *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1998.

situacijom (SS), može se zaključiti da se ne pojavljuje suprotstavljenost ciljeva ekonomske efikasnosti i regionalne pravičnosti, te da regionalna politika može pozitivno da utiče na privredni rast (koji je ponovo na nivou g^* , ili je, čak, iznad tog prethodnog ravnotežnog nivoa). Pažnju zavređuju one mere regionalne politike koje bi mogle da imaju pozitivan efekat na privredni rast. U pomenutom kontekstu najčešće se kao poželjne navode mere koje podstiču transfer tehnologije, te prelivanje znanja iz razvijenijih u manje razvijene regione. Pre svega, to se postiže putem unapređenja i izgradnje telekomunikacionih sistema i infrastrukture za savremene informaciono komunikacione tehnologije. Isto tako, svaka mera koja smanjuje troškove inovacija i njihove difuzije, kao što su subvencije usmerene u delatnost istraživanja i razvoja, imaju za efekat simultano smanjenje regionalnih razlika i podsticanje privrednog rasta. Prema R. Floridi, u pitanju jesu mere koje treba da podstaknu nesmetanu fluktuaciju i transfer znanja i ideja, a ne isključivo materijalnih dobara²⁹³. Kao što je u prvom delu rada objašnjeno, radi se o jačanju teritorijalnog kapitala u svim regionima, kao osnove za dugoročno regionalno ujednačavanje razvoja i njegovih efekata.

Dve su grupe „zamerki“ koje se upućuju opisanoj NEG teoriji, a koje dovode u pitanje njenu empirijsku primenljivost. Prva grupa je teorijskog, a druga empirijskog karaktera. U **teorijskom** pogledu upućuju se kritike da je previše formalna i apstraktna, te da ne objašnjava realne pojave u praksi, već da funkcioniše samo u hipotetičkom svetu. Prema teorijskom modelu, prostorna struktura ekonomske aktivnosti formira se isključivo na osnovu specifične interakcije između mobilnosti rada i kapitala i transportnih troškova (u širem smislu: troškova trgovine/razmene). U realnosti, pak, pored ovih, na koncentraciju ekonomske aktivnosti u prostoru deluje i mnoštvo drugih faktora koje teorija „nove ekonomske geografije“ uopšte ne uzima u obzir. Naročito iz redova ekonomskih geografa stižu „prigovori“ da su zanemareni „meki“ faktori i procesi, poput razvoja društveno-kulturnih mreža i relacija, zatim transferisanja i prelivanja znanja, kao i izgradnje institucionalnih formi i mehanizama za upravljanje ekonomskim procesima, koji i te kako podstiču ekonomsku aktivnost u pojedinačnim regionima i gradovima, doprinoseći time koncentraciji zaposlenosti i ekonomske aktivnosti²⁹⁴. Iako je činjenica da ovim modelima nedostaje „životnosti“ i realnosti, njegovi kreatori ističu da bi uvođenje dodatnih varijabli činilo modele realnijim, ali i znatno

---

²⁹³ Vidi: R. Florida, *Cities and the Creative Class*, Routledge, London, New York, 2005. i R. Florida, *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins Publishers, New York, 2007.

²⁹⁴ Vidi: A. J. Scott, *Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition, and Political Order*, Oxford University Press, 1998. i R. Florida, *Cities and the Creative Class*, Routledge, London, New York, 2005.

kompleksnijim, te manje razumljivim, ali da se osnovni zaključak u vezi sa razlozima za koncentraciju aktivnosti, kao i o odnosu aglomeracije (regionalne nejednakosti) sa privrednim rastom suštinski ne bi promenio. Pol Krugman (inače dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju upravo za naučni doprinos u vezi sa NEG teorijom) često je isticao da, iako apstraktan, ovaj model realno odslikava praksu, te da prepušta da se ostalim društvenim („mekim“) faktorima bave sociolozi i geografi²⁹⁵. Ipak, da bi model imao kredibilitet, mora da posluži i kao osnov za konkretna empirijska zaključivanja, te za kreiranje ekonomske politike. Drugim rečima, model mora da bude usklađen sa realnim životnim okolnostima, a ne isključivo sa svojim apstraktnim pretpostavkama. Nije sporno da NEG model na dobar način predviđa današnju realnost, a to je koncentracija ekonomske aktivnosti u velikim gradovima i regionima razvijenih zemalja, ali je ključno pitanje da li na potpun način objašnjava fenomen, te da li uzima u obzir sve relevantne faktore. I sam Krugman, u svojim najnovijim radovima, ističe činjenicu da u najrazvijenijim zemljama aglomeracije, verovatno, nisu više primarni izvor privrednog rasta, budući da i rastući prinosi imaju svoj „rok trajanja“ i svoje cikluse²⁹⁶. U **praktičnom** smislu, potvrda i validnost iznete teorije veoma su „zamagljene“. Najveći broj do sada sprovedenih istraživanja na ovu temu za predmet imaju analizu odnosa regionalnih nejednakosti i privrednog rasta u zemljama EU. No, empirijski nalazi nisu jednoznačni – jedni rezultati potvrđuju postojanje *trade-off*-a, dok drugi govore suprotno. Nekoliko je razloga koje možemo da navedemo kao potencijalne „krivce“ za pomenuta neslaganja, a na osnovu literature koju smo je proučili. *Prvo*, nije bez značaja koje se mere prostorne nejednakosti koriste prilikom empirijskih istraživanja kao nezavisna varijabla u regresijama u kojima je zavisna promenljiva privredni rast. *Drugo*, neke analize se zasnivaju na poređenju regionalnih razlika i privrednog rasta na nivou nacionalne ekonomije, dok druga istraživanja imaju za predmet ispitivanje odnosa intraregionalnih nejednakosti i rasta na nivou pojedinačnih regiona. *Treće*, rezultati se mogu razlikovati i zbog toga što se koriste različite prostorne jedinice prilikom merenja koncentracije ekonomske aktivnosti itd.

Rezultati analiza sprovedenih na nivou EU sugerišu zaključak da relacija između regionalnih nejednakosti (aglomeracija) i privrednog rasta nije tako očigledna. Stavljajući u

---

²⁹⁵ Vidi: R. Martin, „National growth versus spatial equality? A cautionary note on the new 'trade-off' thinking in regional policy discourse“, *Regional Science Policy & Practice*, Vol. 1, No. 1, 2008, str. 8.

²⁹⁶ P. Krugman, „The New Economic Geography, now Middle-Aged“, Prepared for presentation to the Association of American Geographers, April 16, 2010, dostupno na: <http://www.princeton.edu/~pkrugman/aag.pdf> (uvid u stranicu: 20.10.2011.). O roku trajanja i cikličnosti rastućih prinosa (u kontekstu privrednih grana) bilo je više reči u okviru tačke 1.1.4.

odnos empirijske podatke o prosečnoj godišnjoj stopi rasta GDP-a država članica EU15 tokom perioda od 1980. do 2006. godine (u stalnim cenama iz 2000. godine) i nivoa regionalne aglomeracije (koncentracije) u početnom periodu (1980. godina) dobija se negativna korelacija (-0,671). Kao pokazatelj nejednakosti koristio se ponderisani koeficijent varijacije gustine regionalne zaposlenosti na nivou NUTS 3. Gustina zaposlenosti, suštinski, jeste aproksimativna mera nivoa prostorne (regionalne) koncentracije ekonomske aktivnosti. Čak i u slučaju kada se nivo regionalne koncentracije meri dinamičkim indikatorom (promena koeficijenta varijacije gustine zaposlenosti tokom istog perioda, 1980-2006), umesto statičkim (inicijalna vrednost u 1980. godini), negativna veza ostaje postojana, doduše nešto slabija (-0,297). Ovakvi rezultati ne podržavaju postojanje *trade-off* relacije između privrednog rasta i regionalne jednakosti. Isto tako, na osnovu iznetih podataka nije pronađena statistički značajna potvrda hipoteze da regioni u kojima je ekonomska aktivnost koncentrisanija ostvaruju više stope rasta.²⁹⁷ Ipak, empirijska istraživanja ni približno ne nude tako precizna i jasna rešenja. Pre bi se moglo tvrditi da su rezultati i preporuke što slede vrlo „dvosmisleni“. Navedimo kao prilog iznetom stavu i novija istraživanja, koja su, takođe, sprovedena na nivou EU, a imaju suprotne zaključke od prethodno iznetih (P. Martin (2005), M. Crozet i P. Koenig (2007), M. Bosker (2007) i M. Brühlhart i F. Sbergami (2009)²⁹⁸). P. Martin u svom istraživanju iznosi argumente u korist regionalne nejednakosti (aglomeracija), koje zasniva na poređenju dispariteta u vrednosti GDP-a po stanovniku na nivou zemalja članica EU i nivoa njihovog GDP-a po stanovniku, kao i na poređenju stopa rasta pomenuta dva pokazatelja. Na osnovu toga potvrđuje postojanje kompenzatorne relacije između regionalne jednakosti i privrednog rasta. Studija koju su uradili Crozet i Koenig za regione u EU tokom perioda od dvadeset godina (1980-2000. godina) pruža određene dokaze da aglomeracija podstiče rast, budući da dobijeni rezultati pokazuju da regioni u kojima postoji veća nejednakost u prostornom rasporedu proizvodnje imaju veće stope rasta. Suprotno tome, istraživački poduhvat Bosker-a kojim je obuhvaćeno 208 regiona NUTS 2 nivoa u EU tokom vremenskog intervala 1977-2002. godina, rezultirao je nalazima da regioni u kojima postoji veća koncentracija ekonomske aktivnosti rastu sporije (negativni efekti aglomeracija). Jedno od istraživanja koje je sprovedeno na većem uzorku realizovali su Brühlhart i Sbergami. Oni su analizirali odnos privrednog rasta i

---

²⁹⁷ R. Martin, „National growth versus spatial equality? A cautionary note on the new 'trade-off' thinking in regional policy discourse“, *Regional Science Policy & Practice*, Vol. 1, No. 1, 2008, str. 9-10.

²⁹⁸ Navedena istraživanja i njihovi rezultati detaljnije su prezentovana u: B. Gardiner, R. Martin and P. Tyler, „Does spatial agglomeration increase national growth? Some evidence from Europe“, *Journal of Economic Geography*, 2010, str. 7.

regionalnih nejednakosti na uzorku koji je obuhvatio najveći broj zemalja članica OECD-a i još neke države. Nalazi pomenutih autora su da aglomeracija ima snažan pozitivan uticaj na rast nacionalnog GDP-a, ali samo do određenog nivoa razvijenosti zemlje (aproksimativno do nivoa GDP po stanovniku od 10.000 američkih dolara). U slučaju da dostignuti nivo razvijenosti prevazilazi navedenu „prelomnu tačku“, *trade-off* između rasta GDP-a i regionalne jednakosti gubi na značaju (zbog troškova „zagušenja“ i drugih negativnih eksternalija koje nastaju u slučaju visoke koncentrisanosti). Rezultati ovog istraživanja ukazuju da u razvijenijim državama koncentrisanje ekonomske aktivnosti (veći regionalni dispariteti) ne mora nužno da vodi ubrzanju privrednog rasta.

3.1.3. Uticaj privrednog rasta na regionalne nejednakosti

Opšte je prihvaćeno da u ranim fazama ekonomskog razvoja zemlje, rast jeste, u geografskom smislu, nužno neujednačen. Retki resursi gravitiraju ka regionima u kojima postoje najbolji izgledi za prinos. Drugim rečima, da bi se nacionalna privreda razvila logično je da prvo mora da razvije svoje najpropulzivnije delove, koji će, potom, postati „motori“ rasta cele privrede. Rečeno terminologijom F. Peru-a, „kolač prvo treba da poraste da bi se delio“. Prilikom analize regionalnih razlika, obično se pretpostavlja da one nastaju prvenstveno usled inicijalnih razlika u raspoloživosti prirodnih i drugih razvojnih resursa. Zbog toga se u određenim regionima koncentriše ekonomska aktivnost i oni imaju početne komparativne prednosti u odnosu na druge, manje razvijene regione.

Prema J. G. Williamson-u²⁹⁹ tokom procesa privrednog rasta dolazi do sužavanja regionalnih dispariteta (konvergencije). U početnim razvojnim fazama (na nižim razvojnim nivoima) postoje izražene regionalne razlike. Međutim, sa odmicanjem ekonomskog razvoja, regionalne nejednakosti se polako sužavaju. Svoje zaključke Williamson je zasnovao na analizi tri vrste podataka: (a) uporednih podataka (*cross section*) za 24 zemlje, (b) uporednih (*cross section*) podataka za 46 država u okviru SAD-a i (c) podataka vremenskih serija za pojedine zemlje za koje su postojali raspoloživi podaci³⁰⁰. Pretpostavka da se regionalne nejednakosti smanjuju tokom procesa razvoja temelji se na činjenici da činioci koji uslovljavaju regionalne disparitete deluju drugačije na nižim i višim razvojnim nivoima. U pomenutom kontekstu razmotrićemo

---

²⁹⁹ J. G. Williamson, „Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns“, *Economic Development and Cultural Change* 13(2), 1965.

³⁰⁰ Detaljnije o tome videti i u: Č. Očić, *Regionomska istraživanja*, Znamen, Beograd, 2004, str. 143-152.

uticaje koje na regionalne nejednakosti imaju: *pokretljivost/migracija radne snage, mobilnost kapitala i razvojna (ekonomska) politika države*.

U početnim razvojnim fazama zemlje, kada se ostvaruje nizak nivo GDP-a *per capita*, **migracija radnika** je selektivna. Razlog za to je nedovoljna informisanost pojedinaca, ali i visoki troškovi koji su povezani sa preseljenjem u neki drugi region. Naime, promena mesta prebivališta i rada nije funkcija isključivo razlike u zaradi, već i drugih materijalnih (rešavanje stambenog pitanja) i nematerijalnih troškova (raskidanje postojećih društvenih i rodbinskih veza i kontakata, drugačiji kvalitet okruženja, prijatnost mesta, osećaj pripadnosti mestu i sl.), koji mogu biti veoma visoki, čak do te mere da u potpunosti sprečavaju pokretljivost radnika³⁰¹. Pomenuta selektivnost u migracionim kretanjima odnosi se na činjenicu da su migranti oni koji su obrazovaniji, kreativniji, produktivniji i mlađi, pa će, kao takvi, imati dovoljno motiva da se presele i pronađu novi posao u razvijenijem region, gde su mogućnosti za rad, zapošljavanje i napredovanje veće. Pomenuto doprinosi koncentraciji kvalitetnih kadrova u razvijenijim regionima i regionalnoj divergenciji (povećavanju dispariteta). Manje razvijeni regioni, u početnim fazama razvoja zemlje, nemaju mehanizme da zadrže kvalitetne kadrove, tako da migraciona kretanja radne snage dodatno produbljuju postojeće regionalne razlike. No, pretpostavka je da u višim razvojnim nivoima dolazi do konvergentnih kretanja. U manje razvijenim područjima se, vremenom, pojavljuje potreba za stručnim i kvalifikovanim radnicima, kojih nema. Odnos tražnje i ponude utiče na to, plate u tim regionima počinju da rastu, što je najbolji motiv za obrazovane i stručne da ostanu, ali i za mnoge da se vrate da žive u svom regionu. U razvijenom regionu polako dolazi do zasićenja tržišta rada, tako da u njima plate sporije rastu, što može biti motiv da se kvalifikovana radna snaga sada „seli“ ka nerazvijenijim regionima.

Interregionalna mobilnost kapitala takođe pokazuje određene pravilnosti u odnosu na dostignuti stepen privrednog razvoja zemlje. Na početnim razvojnim nivoima, mnogo veće poslovne mogućnosti i profitabilnije delatnosti locirane su u razvijenijim delovima zemlje (regionima), a usled postojanja pozitivnih eksternalija i aglomeracija. Isto tako, bolja infrastrukturna opremljenost, niži transportni troškovi i troškovi komunikacije doprinose takvim tendencijama. Stoga se kapital koncentriše u razvijenim regionima³⁰², podstiče rast u

---

³⁰¹ Fenomen se u literaturi može pronaći pod nazivom „geografska inertnost“. Detaljnije o interregionalnim migracijama, motivima i ograničenjima u vezi sa pokretljivošću radne snage, više videti u: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 139-165.

³⁰² O razlozima za „odliv“ kapitala/investicija iz manje razvijenih (perifernih) regiona videti u: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 112.

njima i doprinosi održavanju i produblivanju regionalnih dispariteta. Sa druge strane, viši nivo rizika za ulaganja, nepostojanje preduzetničke inicijative i nerazvijenost tržišta kapitala koje bi vršilo mobilizaciju viška finansijskih sredstava, doprinose niskoj akumulaciji finansijskog kapitala i smanjenju investicione aktivnosti u manje razvijenim delovima zemlje (regionima). Čak se štednja iz manje razvijenih regiona, posredstvom finansijskog tržišta koristi za (profitabilnije) investicije u razvijenim regionima³⁰³. No, kako razvojni proces odmiče i privredna aktivnost se dinamizira u manje razvijenim regionima, tražnja za investicionim sredstvima u njima raste. Paralelno, u razvijenijim regionima, pod uticajem zakona o opadajućim prinosima, dolazi do smanjivanja investicionih potencijala, te smanjenja tražnje za kapitalom. Pomenuti procesi deluju u pravcu „seljenja“ kapitala u manje razvijene regione, što za efekat ima dinamiziranje rasta u njima.

Razvojom (ekonomskom) politikom može se uticati na nivo i dinamiku regionalnih razlika. Na početnim razvojnim nivoima država može svesno da podstiče razvoj prosperitetnijih i naprednijih sektora i regiona, sa ciljem da u što kraćem roku ostvari privredni rast u zemlji. Javne investicije, pretežno kapitalnog karaktera, usmeravaju se u regione u kojima mogu najbrže da se realizuju, kako bi se što pre osetile koristi od investiranja (princip koncentracije)³⁰⁴. U takvim okolnostima, kada se isključivo vodi briga o stopama privrednog rasta, a zanemaruje se teritorijalni razmeštaj javnih investicija, može doći do produblivanja postojećih regionalnih razlika. U višim razvojnim fazama, nakon što su prethodno javne investicije obezbedile stabilne stope privrednog rasta, država može sebi dozvoliti „luksuz“ da počne da se stara o regionalnoj jednakosti/pravičnosti, te da vrši preraspodelu sredstava iz bogatijih ka siromašnijim regionima. Sa druge strane, kako razvoj odmiče, u razvijenijim regionima, dominaciju preuzimaju investicije privatnog sektora, tako da državi ostaje više sredstava koja može da preusmerava u manje razvijene regione sa ciljem da i u njima podstakne razvoj.

---

³⁰³ U literaturi se mogu pronaći stavovi i primeri iz nekih zemalja (na primer iz Nemačke, Francuske i Belgije) da su banke obavezne da plasiraju kredite u značajnom procentu u one regione/lokalitete iz kojih potiču i depoziti i štednja. U pitanju je mera koja ima za cilj da spreči „prelivanje“ akumulacije iz manje razvijenih u razvijenije regione, te da ograniči evoluciju regionalnih razlika. Vidi, na primer: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000.

³⁰⁴ Primera radi, za naredni budžetski period u EU (2014-2020) predviđena je sektorska i teritorijalna koncentracija podsticaja namenjenih regionalnom razvoju. Razlog tome jeste što nema dovoljno sredstava za sve potrebe, a da kreatori regionalne politike EU žele da uložena sredstva ostvare maksimalni učinak. Vidi: European Commission, *Cohesion Policy 2014-2020 – Investing in growth and jobs*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, str. 8-9.

Međutim, proces uravnoteženja regionalnih razlika nije tako jednostavan. Kao što smo videli, neoklasična teorija, polazeći od svojih rigidnih pretpostavki, sugerise da je pomenuti proces automatski. Praksa, sa svoje strane, demantuje takav scenario. Osnovni nedostatak neoklasičnog objašnjenja evolucije regionalnih dispariteta jeste pretpostavka da su svi proizvodni faktori (rad, kapital, tehnologija) potpuno mobilni između regiona i da su savršeno deljivi. Svakako da je u pitanju pretpostavka čije je ispunjenje daleko izvesnije na regionalnom (unutar nacionalne države) nego na međunarodnom nivou, ali ne odgovara realnosti. Ipak, neoklasična teorija nije prestala da daje svoj doprinos ovim pitanjima.

Evolucija neoklasične teorije u obliku „nove teorije rasta“ otvorila je potpuno novo polje za analizu regionalnih nejednakosti i njihove dinamike. Naime, ističe se značaj dva važna činioca: (a) ljudskog kapitala i (b) institucija³⁰⁵. Ukoliko se privredni rast najviše zasniva na tehnologiji, onda je suštinski bitno da li određeni lokalitet (region) ima dovoljno kapaciteta da prihvati, implementira i razvija proizvode i procese visoke tehnologije. Ljudsko znanje je, stoga, neophodno da bi apsorbovao i dalje razvijao sopstveni tehnički progres (koji će biti osnov endogenog rasta u budućnosti). Regioni koji raspolažu kadrovima koji poseduju praktična znanja i veštine imaju pretpostavku za dinamičan razvoj. Realnost je da nemaju svi regionu takvu mogućnost, tako da neki rastu brže, a neki sporije. Drugi razlog postojanja razlika jeste kvalitet institucionalnog ambijenta u svakom od regiona. Kapacitet regiona da prihvati tehnologiju ne zavisi isključivo od ulaganja u fizički i ljudski kapital, već i od sposobnosti regiona da stvara „kreativan“ ambijent, koji će biti atraktivan za kreativne mikroekonomske subjekte da u njemu žive i rade, te apsorbuju, akumuliraju, unapređuju i vrše difuziju novih tehnoloških dostignuća. Neki regionu su bogatiji znanjem i kreativniji su od drugih, a to uslovljava razliku u tehnološkoj osnovi, što vodi ka neujednačenijem rastu³⁰⁶. Pomenuta modifikacija tradicionalnog neoklasičnog modela može se predstaviti pomoću sledeće jednačine:

$$\frac{Y}{L} = \left(\frac{K}{L}, EXOG, ENDOG, HUMCAP \right)$$

gde su: Y/L produktivnost rada, K/L tehnička opremljenost rada, EXOG tehnologija sadržana u kapitalu (dostupna svim regionima), ENDOG jeste tehnologija koja se kreira u

³⁰⁵ Vidi: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 86-88.

³⁰⁶ Vidi: R. Florida, *Cities and the Creative Class*, Routledge, London, New York, 2005, glava 4, str. 87-109.

samom regionu (endogeno stvorena tehnologija) i HUMCAP jeste sposobnost regiona da privuče, koristi i razvija novu tehnologiju (određena je kvalitetom i količinom ljudskog kapitala). Iako je neoklasična teorija znatno doprinela razumevanju i objašnjenju realnosti, kada su u pitanju regionalni dispariteti, ona još uvek ima brojne nedostatke. Pretpostavka o tome da su radnici i investitori potpuno i tačno informisani o cenama faktora nije ispunjena u praksi, tako da ne postoji reakcija radnika i investitora na regionalne razlike u faktorskim cenama/dohocima u smislu migracije ka onim regionim u kojima mogu da ostvare najveću zaradu/prinos. Drugo, fleksibilnost faktorskih cena daleko je od idealne, tako da u praksi ne dolazi do automatskog ujednačavanja cena faktora, a pod uticajem mobilnosti faktora.

Razmotrićemo kako privredni rast deluje na regionalne ekonomske nejednakosti, odnosno nastojaćemo da bliže rasvetlimo mehanizme putem kojih se koristi od rasta raspodeljuju između razvijenih i manje razvijenih teritorijalnih celina (regiona) unutar nacionalne ekonomije. Pitanje koje se postavlja jeste da li inicijalne nejednakosti imaju tendenciju da se samopodstiču putem procesa privrednog rasta ili da se smanjuju. Drugim rečima, da li privredni rast doprinosi sužavanju ili proširivanju postojećih regionalnih dispariteta u odabranim dimenzijama (društveni proizvod po glavi stanovnika, zaposlenost i sl.)? Ideja od koje se polazi jeste da manje razvijeni regioni ne nude bolje izgleda za veći prinos na uložena sredstva (od rada i od kapitala), te da se razvojni resursi, pa i rezultati rasta, koncentrišu u razvijenijim regionima, doprinoseći na taj način proširivanju regionalnih razlika. Videli samo da klasična ekonomska analiza predviđa postojanje regionalne konvergencije tokom procesa rasta, upravo zahvaljujući činjenici da se izgledi za prinos na uložene proizvodne faktore povećavaju u nerazvijenijim regionima, a smanjuju u razvijenim (efekat opadajućih prinosa) sa proticanjem vremena. U praksi, često, racionalni (bolja infrastruktura, raspoloživa obučena radna snaga, blizina dobavljača i kupaca i sl.), ali i iracionalni razlozi (nedostatak informacija, neznanje, predrasude i dr.) utiču na to da investitori favorizuju razvijene regione. Da bi se izbegla dalja koncentracija ekonomske aktivnosti, kreatori ekonomske politike moraju da preusmeravaju investicije u ona područja u kojima je prinos na jedinicu uložениh sredstava niži, svesno „žrtvujući“ deo rasta nacionalne privrede, a uvažavajući socijalne/etičke razloge. Međutim, da li pomenuta dva cilja (efikasnost nacionalne privrede i regionalna jednakosti) moraju nužno da budu u konfliktu? Odgovor na postavljano pitanje zavisi od načina na koji se (teorijski) posmatra kreiranje rasta nacionalne privrede. On dakle, nije jednoznačno određen. Postoje, načelno, dva gledišta. *Prvo*, po kojem je rast nacionalne

privrede unapred poznat (egzogeno određen), pa se ostvarivanje cilja međuregionalne jednakosti isključivo može postići preraspodelom *ex ante* ostvarenih rezultata. *Drugo* gledište, prema našem mišljenju realnije, jeste da se rast nacionalne privrede određuje isključivo *ex post*, kao (ponderisani) zbir ekonomskog rasta ostvarenog u pojedinačnim regionima u sastavu nacionalne privrede. U tom slučaju, ima smisla podsticati maksimalnu stopu rasta u svakom od regiona, jer će se samo tako ostvariti i maksimalna stopa rasta nacionalne privrede. Prema prvom gledištu, interregionalni odnosi se posmatraju kao igra sa nultom sumom, dok se u drugom slučaju posmatraju kao igra sa nenultom sumom³⁰⁷. U realnosti je veoma teško napraviti jasnu i svrsishodnu distinkciju između dva tipa poimanja regionalnih ciljeva. Činjenica je da se regioni između sebe takmiče za retke investicije, ali nije tačno da se isključivo nadmeću za unapred određene koristi od rasta. Regionalni „problem“ u kontekstu privrednog rasta ne treba posmatrati kao redistributivan proces, već pre kao proizvodni, endogeno kreiran i kreativan proces. Uticaj privrednog rasta na regionalne ekonomske nejednakosti pomalo je „zamagljen“ ovakvim odnosima. Naime, budući da nije u pitanju raspodela kreiranog, privredni rast će na regionalnu nejednakost uticati posredno, a preko sposobnosti samih regiona da privuku nove investicije. Postojeći razvojni resursi i sposobnost regiona da privuku nove mobilne resurse (što je naročito bitno u eri globalizacije i dominacije sektora usluga), opredeljuju budući rast regiona, odnosno njegov položaj u okviru šireg referentnog ekonomskog sistema (nacionalna privreda). Generički (endogeni) koncept razvoja regiona očito stavlja akcenat na unutarregionalna pitanja i odnose, kada se radi o ekonomskom razvoju. Pronalaženje načina i izvora za povećanje intraregionalne efikasnosti može jednovremeno doprineti i rastu u okviru regiona i povećanju efikasnosti/rasta nacionalne privrede. Dodatni rast unutar regiona zasnovan na endogeno kreiranim izvorima, a ne na redistribuciji sredstava iz drugih (pretpostavimo razvijenijih) regiona doneće dvostruku korist: rast regiona koji je manje razvijen, kao i produktivnije korišćenje resursa u razvijenijim regionima, koji bi, u suprotnom, putem transfera bili upotrebljeni na manje produktivan način.

Uticaj privrednog rasta na regionalne nejednakosti može se ispitivati i na osnovu odnosa koji postoji između regionalnih dispariteta i privrednih ciklusa. Postoje dve grupe autora, odnosno dva stanovišta koja različito tumače pomenuti odnos. *Prvo* stanovište, koje

---

³⁰⁷ H. W. Richardson, čuveni teoretičar regionalnog i urbanog razvoja, je prvu grupu interregionalnih odnosa odredio kao konkurentne, a drugu kao generativne, videti: Č. Očić, *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd, 2003, str. 76-77.

snažno zagovara B. Berry (1988)³⁰⁸, zasniva se na tvrdnji da regionalne nejednakosti u dohotku imaju *cikličan karakter*, odnosno da se u periodima kada privreda ostvaruje visoke stope rasta regionalne razlike povećavaju i, obrnuto, da se regionalni dispariteti smanjuju u periodima kada privreda beleži opadajuće i/ili negativne stope rasta. Ovakvo stanovište koje dovodi u direktnu vezu visoke stope rasta društvenog proizvoda sa rastućim regionalnim nejednakostima, ima zajedničkih „tačaka“ sa teorijom polova rasta (F. Peru-a) i sa teorijom kumulativne uzročnosti (G. Myrdal-a). Druga grupa autora, predvođena M. Dunfordom (1993)³⁰⁹ zasniva svoje stavove prevashodno na empirijskim nalazima o kretanju regionalnih nejednakosti u evropskim zemljama i iznosi mišljenje da regionalni dispariteti imaju *anti-cikličan karakter* – povećavaju se tokom recesije, a smanjuju se u periodima privredne ekspanzije. Nezavisno od postojanja različitih stavova ekonomista u vezi sa pomenutom temom, prikažimo metodologiju pomoću koje je moguće ispitivati međuzavisnost rasta i regionalnih ekonomskih nejednakosti. Razlike koje postoje u stavovima, svakako su posledica različitih polaznih pretpostavki u domenu teorijskog razmatranja, ali i razlika koje se javljaju u empirijskim istraživanjima, počevši od metodologije, korišćenih podataka, izbora konkretnih zemalja (uzorka), kao i društveno-ekonomskih okolnosti u kojima se nalaze odabrane zemlje/regioni na kojima se sprovodi istraživanje. Odnos koji postoji između ekonomske efikasnosti (stopa rasta nacionalne ekonomije) i prostorne jednakosti (razlika u nivou razvijenosti regiona unutar zemlje), može se ispitivati na sledeći način. Naime, potrebno je formirati vremenske serije podataka o nivou regionalnih nejednakosti i o stopama rasta društvenog proizvoda zemlje. Regionalne nejednakosti se u svakoj godini mogu predstaviti pomoću nekog opšteprihvaćenog indikatora (koeficijenta varijacije ili, bolje, Theil-ovog indeksa nejednakosti), dok se dinamika privrednog rasta izražava prosečnom godišnjom stopom rasta društvenog proizvoda za određeni broj godina koje prethode godini u kojoj posmatramo nivo regionalnih nejednakosti. Da bi se utvrdio karakter regionalnih dispariteta (pro-cikličan ili anti-cikličan) potrebno je regresirati regionalne nejednakosti (zavisna promenljiva) na dinamiku društvenog proizvoda (objašnjavajuća promenljiva). Ukoliko rezultati regresione analize pokažu da je koeficijent uz nezavisnu promenljivu pozitivan i statistički značajan, to bi značilo da regionalne nejednakosti imaju pro-cikličan karakter. Drugim rečima, to znači da se ekonomski rast u svakom ciklusu

---

³⁰⁸ B. Berry, „Migration reversals in perspective: The long-wave evidence“, *International Regional Science review*, 11(3), 1988, prema: G. Petrakos and Y. Saratsis, „Regional inequalities in Greece“, *Papers in Regional Science* 79, 2000, str. 61.

³⁰⁹ M. Dunford, „Regional disparities in the European Community: evidence from the REGIO databank“, *Regional Studies*, 27(8), 1993, prema: ibid.

(po)kreće u razvijenijim delovima nacionalne privrede u kojima je koncentrisana ekonomska aktivnost. Sa druge strane, to znači da su urbana područja i razvijeni delovi zemlje (regioni) jače pogođeni recesijom, što u uslovima opadajućih i/ili negativnih stopa privrednog rasta dovodi do smanjenja regionalnih nejednakosti. Objašenje „leži“ u činjenici da razvijeniji regioni jesu pripremljeniji za privrednu ekspanziju koju karakteriše rast agregatne tražnje. U njima su locirani najdinamičniji/najpropulzivniji sektori, privredna struktura je najrazuđenija, kvalitet ljudskih resursa je na višem nivou, postoji kvalitetna naučna baza (univerziteti, razvojno-istraživački centri, biznis inkubatori i sl.), zatim razvijene su formalne i neformalne veze između preduzeća, kao i na relaciji javni i privatni sektor itd. Zbog svega navedenog, razvijeniji regioni u kratkom i srednjem roku imaju daleko bolju poziciju od manje razvijenih da iskoriste prilike koje generiše ekonomski rast³¹⁰. Suprotno, kada nacionalna privreda „usporava“ razvijeni regioni brže i jače osećaju pad tražnje, te brže nazaduju³¹¹.

Istraživanja koja su sprovedli G. Petrakos i Y. Saratsis³¹² na primeru Grčke upravo potvrđuju navedene stavove. Oni pronalaze da direktna veza između nivoa regionalnih dispariteta i privrednog rasta postaje snažnija sa dužinom vremenskom pomaka, odnosno pokazuju da je pozitivna veza između privrednog rasta i nejednakosti nešto snažnija kada se poveća broj vremenskih perioda (godina) za koje se računa nezavisna promenljiva (prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda). Uticaj je, dakle, veći na srednji nego na kratak rok, što potvrđuje hipotezu B. Berry-a. Ipak, navedeni empirijski nalazi u suprotnosti su sa onima koji postoje na nivou drugih evropskih zemalja. Zvaničan stav Evropske komisije u skladu je sa nalazima empirijskih istraživanja za zemlje Evrope, prema kojima regionalni dispariteti imaju tendenciju smanjivanja tokom privredne ekspanzije. Ipak, postoje načini da se suprotstavljeni rezultati objasne razlikama u nivou razvijenosti zemalja koje su predmet analize. Zemlje Zapadne Evrope znatno su razvijenije od Grčke. Ekspanzija ekonomske aktivnosti doprinosi regionalnoj konvergenciji (smanjenju regionalnih dispariteta) u slučaju da se radi o razvijenim zemljama u kojima postoji prostorno integrisana infrastruktura (tvrda i meka) i ekonomska baza, dok u slučaju manje razvijene zemlje, u kojoj postoji izražena regionalna nejednakost u

---

³¹⁰ G. Petrakos, A. Rodrigues-Pose and A. Ravolis, „Growth, Integration and Regional Inequality in Europe”, *Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, Discussion Paper Series 9(3)*, 2003, str. 9.

³¹¹ Prilikom razmatranja međuzavisnosti privrednog rasta i regionalnih dispariteta, značajno je uzeti u obzir i nivo dostignutog ekonomskog razvoja zemlje, budući da uticaj rasta na regionalne nejednakosti nije isti za razvijene i manje razvijene zemlje. Detaljnije u: G. Petrakos, „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies, Vol. 9, No.3*, 2001, str. 362-363.

³¹² Vidi: G. Petrakos and Y. Saratsis, „Regional inequalities in Greece“, *Papers in Regional Science* 79, 2000, str. 64.

rasporedu ekonomske aktivnosti, te infrastrukturna nepovezanost, privredni rast vodi ka regionalnoj divergenciji. Ovakav stav je u potpunosti saglasan sa teorijom G. Williamson-a, koji je utvrdio postojanje obrnutog „U“ („zvonastog“ oblika) između regionalnih razlika i nivoa razvijenosti zemlje. Kao što smo već istakli, prema ovoj teoriji regionalne razlike će se širiti u početnim fazama razvoja zemlje, dostići će svoj maksimum u srednjoj fazi razvoja zemlje, a potom, kako razvoj bude odmicao i zemlja bude dostizala više razvojne nivoe, regionalne nejednakosti će imati tendenciju pada. Matematičkim jezikom rečeno, prethodna hipoteza mogla bi se predstaviti na sledeći način³¹³:

$$\begin{aligned} \text{rana razvojna faza:} & \quad \frac{\partial RN_t}{\partial Y_t} > 1 \\ \text{središna razvojna faza:} & \quad \left| \frac{\partial RN_t}{\partial Y_t} \right| \leq 1 \\ \text{zrela razvojna faza:} & \quad \frac{\partial RN_t}{\partial Y_t} < -1 \end{aligned}$$

gde su: RN_t pokazatelj regionalnih nejednakosti, a Y_t nivo društvenog proizvoda *per capita* u godini t . U ranim fazama koeficijent elastičnosti regionalnih nejednakosti pozitivan je i veći od 1, što ukazuje na to da nejednakost raste brže u uslovima rasta društvenog proizvoda po stanovniku. Vrednost koeficijenta elastičnosti koja je manja od 1 znači usporavanje povećavanja regionalnih nejednakosti u uslovima kada zemlja nastavlja da ekonomski napreduje. Konačno, u zrelih fazama razvoja (u situaciji kada zemlja ima visok nivo društvenog proizvoda *per capita*) koeficijent elastičnosti uzima negativne vrednosti, što odgovara smanjenju regionalnih razlika. Validnost Williamson-ove hipoteze se može proveriti pomoću regresione jednačine koja ima sledeći oblik:

$$RN_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_t + \alpha_2 Y_t^2 + \varepsilon_t$$

Dodatni način da se ispita postojanje i vrsta uticaja privrednog rasta na dinamiku regionalnih nejednakosti jeste da se testira postojanje korelacije između brzine konvergencije i prosečne godišnje stope rasta društvenog proizvoda tokom određenog perioda. Brzina konvergencije se može izračunati kao prosečna godišnja stopa po kojoj se menjala (povećavala

---

³¹³ Prema: C. Wang and Z. Ge, „Convergence and transition auspice of Chinese regional growth“, *The Annals of Regional Science* 38, 2004, str. 735.

ili smanjivala) regionalna nejednakost. Na taj način bi se za jedan određeni vremenski period pratio odnos dveju stopa rasta – stope rasta pokazatelja kojim se mere regionalne razlike i stope rasta društvenog proizvoda.

$$b_{t,t-n} = \beta_0 + \beta_1 rY_{t,t-n} + \varepsilon,$$

gde su $b_{t,t-n}$ brzina konvergencije (stopa rasta regionalnih nejednakosti) u periodu od n godina (od t-n do godine t) i $rY_{t,t-n}$ stopa rasta društvenog proizvoda u istom periodu. Pozitivna (i statistički značajna) vrednost koeficijenta β_1 pružila bi podršku hipotezi da privredni rast vodi regionalnoj konvergenciji (pozitivno deluje na brzinu konvergencije). Suprotno, negativna (i statistički značajna) vrednost koeficijenta β_1 ukazivala bi na činjenicu da privredni rast negativno deluje na regionalnu konvergenciju (usporava brzinu konvergencije).

Iako je prošlo gotovo pola veka od kada su R. Solow (1956) i G. Myrdal (1957) postavili (suprotne!) teorijske temelje za debatu o odnosu privrednog rasta i regionalnih nejednakosti, ni danas nemamo jedinstven odgovor. Ni teorijska, ni empirijska istraživanja, koja su usledila, nisu uspela da „pomire“ razlike i predlože jedinstven model. Pojedina pitanja su i dalje bez odgovora. Da li se u razvijenijim, ekonomski naprednijim zemljama smanjuje nivo regionalnih nejednakosti, kao što to predviđa neoklasična ekonomska teorija i Williamson? Da li su ekonomski/poslovni ciklusi ti koji određuju dinamiku teritorijalnih dispariteta, kao što to tvrdi Berry? Da li nivo međunarodne integracije (poput onog koji se odvija u EU) utiče na smer i dinamiku regionalnih razlika unutar pojedinih zemalja? Teorijski posmatrano, odgovore na postavljena praktična pitanja mogao bi da pruži jedan opšti model koji bi u sebi objedinio regionalne nejednakosti, nivo i dinamiku privrednog rasta i procese integracije. Ukoliko bi se posmatralo više zemalja istovremeno (kao, na primer, u EU), onda bi trebalo konstruisati model u obliku panela koji bi imao sledeći oblik³¹⁴:

$$r_{it} = f(g_{it}, y_{it}, s_{it}), \quad i=1, \dots, N \text{ (zemlje); } t=1, \dots, T \text{ (vreme)}$$

Kao zavisna promenljiva pojavljuje se mera regionalnih nejednakosti (r) unutar svake pojedinačne zemlje (i) tokom vremenskog perioda (t). Sa desne strane jednakosti figurišu

---

³¹⁴ Prema: G. Petrakos, A. Rodrigues–Pose and A. Ravolis, „Growth, Integration and Regional Inequality in Europe”, *Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, Discussion Paper Series 9(3)*, 2003, str. 11-12.

nezavisne (objašnjavajuće) promenljive: stopa rasta društvenog proizvoda pojedinačnih zemalja (g), nivo društvenog proizvoda po glavi stanovnika svake zemlje (y) i pokazatelj stepena međunarodne integracije zemlje, unutar grupe zemalja koje su predmet analize (s). Prema teorijskim pretpostavkama, očekuje se da, u slučaju da ostale promenljive ostanu konstantne, pojedinačni efekti budu sledeći:

(a) $f_g > 0$, što bi značilo da, *ceteris paribus*, veće stope rasta društvenog proizvoda izazivaju rastuće regionalne razlike. To znači da će tržišni procesi produbiti razlike između regiona, kao rezultat aglomeracije, zatim povezanosti sa prethodnicima i sledbenicima u procesu reprodukcije, postojanja kritične veličine tržišta, ali i endogenosti rasta).

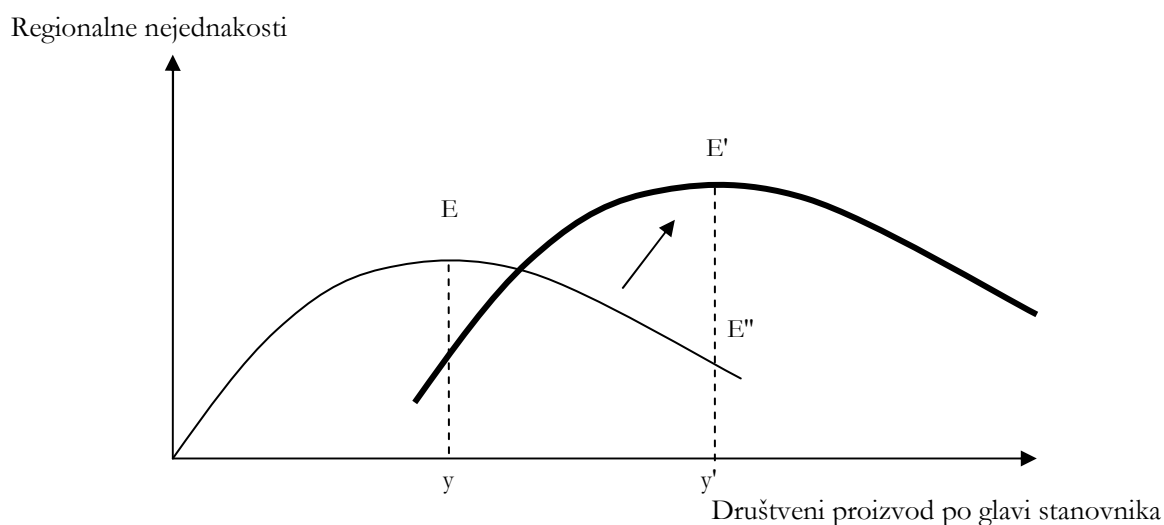
(b) $f_y < 0$, implicira tvrdnju da u razvijenijim zemljama postoje manje teritorijalne razlike. Kao argumenti za ovu tvrdnju mogu poslužiti bilo oni tradicionalni, neoklasični povezani sa opadajućim prinosima i ujednačavanjem cena faktora proizvodnje, bilo oni koji potiču iz savremenijih teorija aglomeracije, koji ukazuju da nakon određenog stepena koncentracije nastaju negativni efekti aglomeracija.

(c) $f_s > < 0$, ukazuje da to da ne postoji jednoznačna pretpostavka u vezi sa odnosom stepena međunarodne integracije zemlje i nivoa regionalnih nejednakosti unutar nje. Ovaj uticaj pre svega zavisi od sposobnosti razvijenijih regiona da se integrišu u novu, međunarodnu podelu rada i proizvodnu strukturu i izdrže međunarodnu konkurenciju. U slučaju da oni nisu u mogućnosti da prate međunarodne standarde i konkurenciju, počće da zaostaju, što će dovesti do smanjivanja razlika između regiona unutar zemlje. Sa druge strane, ako napredni regioni uspeju da se uključe u međunarodnu podelu rada i ostvare koristi od međunarodne integracije, dodatno će napredovati u odnosu na manje razvijene regione (regionalne razlike unutar zemlje će se širiti).

Većina novijih istraživanja potvrđuje da regionalne nejednakosti u pojedinačnim zemljama imaju tendenciju rasta u početnim razvojnim fazama. Ono što, međutim, nije u potpunosti evidentno na bazi raspoloživih podataka, jeste da tokom vremena i razvoja, regionalne razlike nestaju. Da je tako, one ne bi postojale u razvijenim i industrijalizovanim zemljama, poput zemalja Zapadne Evrope i SAD. Teorijske pretpostavke su, izgleda, ipak suviše optimistične. Tehnički progres, društvene promene, evolucija i difuzija znanja, koji su karakteristični za savremeni svet, pogoduju razvijenijim regionima pružajući im veće mogućnosti da privuku proizvodne faktore iz onih manje razvijenih. Na taj način razvijeniji regioni, a pod „pritiskom“ zahteva za ekonomskom efikasnošću, uspevaju i nadalje da privlače

investicije u infrastrukturu koje finansira javni sektor (luke, aerodrome, brze i kvalitetne pruge, savremene oblike telekomunikacionih usluga itd.). Shodno tome, u razvijenijim regionima granica nakon koje počinje da deluje zakon opadajućih prinosa na nove investicije dostiže se na višem nivou dohotka *per capita*, odnosno razvijenosti zemlje. Na Grafiku 3.1.7. je predstavljena opisana situacija.

Grafik 3.1.7. Williamson-ova kriva regionalnih nejednakosti: održivost ili prolongiranje?

Izvor: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str 94.

Kao što se vidi na grafiku, kriva regionalnih razlika, iako ima oblik obrnutog latiničnog slova „U“, ne ukazuje bezuslovno na njihovo smanjenje. Za isti nivo društvenog proizvoda po glavi stanovnika (y'), razvijenija zemlja može imati veći stepen regionalnih razlika: E' umesto E'' ! Ovo zbog toga što je u slučaju razvijenije zemlje kriva pomerena na gore. Isto tako, nije bez značaja uočiti da će se i privredna struktura, najverovatnije, trajno razlikovati između razvijenih i manje razvijenih regiona. Naime, razvoj manje razvijenih regiona dominantno se oslanja na „tradicionalne“ delatnosti koje ne zahtevaju inovativne proizvodne procese, naprednu tehnologiju i znanje. Stoga, razlika između razvijenijih i manje razvijenih regiona će, nezavisno od kvantitativnog aspekta, zasigurno opstati tokom vremena u kvalitativnom smislu.

3.2. Regionalna konvergencija/divergencija: dinamika regionalnih razlika

Jedno od najvažnijih pitanja za ekonomiste jeste da li između zemalja i regiona postoji konvergencija. Prirodno je da, kao ekonomisti, budemo i te kako zainteresovani za to da li se regionalne nejednakosti u dohotku *per capita* šire ili sužavaju tokom vremena. Ništa manje ne bi trebalo da budemo zainteresovani za razloge zbog kojih se regionalne razlike povećavaju/smanjuju ili, pak, stagniraju. Ukoliko razlike tokom vremena i sa odmicanjem procesa razvoja nestaju, tada kreatori ekonomske politike ne bi trebalo da previše razmišljaju o instrumentima i merama za smanjenje regionalnih razlika, odnosno da obezbeđuju sredstva za pomoć manje razvijenim područjima. Sa druge strane, ukoliko postojeće regionalne razlike imaju tendenciju da se uvećavaju, onda pristup mora da bude potpuno drugačiji (argument „za“ snažniju regionalnu politiku). Ističemo još jedan, važan, razlog koji je doprineo „popularnosti“ teorije konvergencije u ekonomskoj nauci. U pitanju je činjenica da se tokom poslednje decenije mnogo napredovalo na planu obezbeđivanja statističke građe. Formiranje međunarodno uporedivih baza podataka o bruto domaćem proizvodu većeg broja različitih zemalja i regiona unutar njih za jedan duži vremenski period, obezbedilo je osnovni „sastojak“ svakog kvalitetnog i relevantnog empirijskog istraživanja, a to su statistički podaci. Nove baze podataka omogućile su ekonomistima da sprovedu odgovarajuća empirijska istraživanja u kojima su poredili nivo BDP-a u različitim zemljama, što im je pomoglo da formiraju podatke o evoluciji, tj. dinamici BDP-a (serije podataka o vrednosti i stopama rasta BDP-a), koje su neophodne za ispitivanje hipoteze o postojanju konvergencije³¹⁵.

Kada je u pitanju proces (regionalne) konvergencije/divergencije, treba razlikovati dva pristupa: (a) *(neo)klasični - egzogeni* i (b) *savremeni - endogeni*. Oni vode različitim predviđanjima u vezi sa trendom prostornih nejednakosti i daju drugačije preporuke za vođenje regionalne politike³¹⁶. Upravo ćemo se i osloniti na teorijske pretpostavke pomenutih pristupa u razvojnoj ekonomiji sa ciljem da bliže rasvetlimo mogućnosti i mehanizme za sužavanje regionalnih razlika u nivou razvijenosti. Regione ćemo posmatrati kao osnovnu teritorijalnu celinu koja jeste predmet našeg interesovanja. Na regionalnom nivou moguće je primeniti makroekonomsku teoriju, budući da regioni predstavljaju samo manje teritorijalne celine od nacionalnih država.

---

³¹⁵ Vidi: X. Sala-i-Martin, „The classical approach to convergence analysis“, *Economic Journal*, 106, 1996, str. 1019.

³¹⁶ Vidi: H. Hofer and A. Wörgötter, „Regional Per Capita Income Convergence in Austria“, *Regional Studies*, Vol. 31.1, 1997, str. 1-2.

(a) Neoklasična makroekonomska teorija do 1980-ih pretpostavljala je da je rast rezultat delovanja faktora koji su „izvan“ ekonomskog sistema. Rast društvenog proizvoda po glavi stanovnika tumačio se kao rezultat stope štednje i eksternih/egzogenih „šokova“ koji se događaju na putu do stacionarnog stanja (*steady-state*) u nivou razvijenosti. Osnovna razlika koja postoji u grupi egzogenih teorija jeste u tome da li privredni rast posmatraju u kontekstu postojanja tehničkog progresa kao činioca proizvodnje ili bez njega. Prva grupa teorija (bez tehničkog progresa) zasniva se na teoriji A. Smita, prema kojoj rast jeste rezultat fizičkog uvećanja proizvodnih činilaca. Ono po čemu se regionalna analiza razlikuje od tipične makroekonomske teorije jeste to što je u slučaju regiona mobilnost faktora daleko jednostavnija i zastupljenija, tako da „obilje“ faktora u konkretnom regionu zavisi od prirodnog uvećanja (u slučaju rada), stope štednje (u slučaju kapitala), ali i od stepena pokretljivosti faktora (i rada i kapitala) između regiona u okviru posmatrane nacionalne privrede. Pretpostavimo da postoje dva regiona, 1 i 2 (vidi Skicu 3.2.1.). Region 1 odlikuje visok nivo dohotka i niska stopa nezaposlenosti, dok je u regionu 2 situacija obrnuta. U okruženju u kojem nema barijera za mobilnost faktora, očekuje se da će radna snaga gravitirati ka regionu 1, u nameri da dobije zaposlenje i ostvari veću zaradu. Suprotno, kapital će iz regiona 1 stremiti ka regionu 2, u kojem može da se kombinuje sa obiljem raspoložive jeftinije radne snage i tako maksimira prinose. Kao posledica povećane ponude rada i smanjene ponude kapitala, u regionu 1 nadnice će opasti, a nezaposlenost će se povećati. U regionu 2, marginalni prinos na kapital će se vremenom smanjivati, dok će smanjenje broja radnika delovati u pravcu povećanja nadnica. Proces će se nastaviti sve dok se cene rada i nezaposlenost ne izjednače u oba regiona. Neoklasičan model privrednog rasta sa tehnološkim progresom može se smatrati proširenjem tradicionalnog Harod-Domarovog modela. Osnove su postavljene od strane R. Solow-a i T. Swan-a, prema kojima je privredni rast egzogeno uslovljen, jednim delom akumulacijom faktora, a drugim delom tehničkim progresom. Pretpostavka je da, prema ovom modelu, privreda uvek teži ka svom stacionarnom stanju koje je determinisano egzogenim činiocima (radom i kapitalom) i tehničkim progresom. U Harod-Domarovom modelu, stacionarno stanje nije stabilno. Usled egzogenosti odnosa kapitala i proizvodnje (prosečni kapitalni koeficijent – prim. D.M.), svako odstupanje od stacionarnog puta, vodiće ka daljem, kumulativnom odstupanju od stacionarnog stanja. Solow-Swan model pretpostavlja da je prosečni kapitalni koeficijent upravo varijabla koja nije egzogeno data i konstantna, već je u pitanju promenljiva kojom se vrši prilagođavanje ekonomskog sistema, te njegov povratak u

stacionarno stanje. Ključna pretpostavka modela jeste da postoje opadajući prinosi na kapital. Formalnije, egzogeni model rasta može biti predstavljen pomoću Kob-Daglasove proizvodne funkcije, prema kojoj je tehnološki progres samo funkcija vremena, što znači da se poboljšava isključivo usled delovanja faktora izvan modela.

(b) Prema „novoj“, odnosno endogenoj teoriji rasta, koja se u svom sadašnjem obliku pojavila tokom 1980-ih, proces privrednog rasta može se objasniti kao proces „učenja kroz rad“ (*learning-by-doing*), bilo na nivou individualnog preduzeća, industrijske grane/oblasti, bilo na nivou određene prostorne/teritorijalne celine, kao što je region. Iako je bilo i ranijih pokušaja da se tehnički progres „endogenizuje“, najveće zasluge za moderno shvatanje, interpretaciju i razumevanje svakako pripadaju P. Romer-u i R. Lucas-u. Za razliku od egzogenih teorija koje rast proizvodnje po glavi stanovnika objašnjavaju egzogeno uslovljenim kvantitativnim rastom faktora (rada i kapitala) bez internih tehnoloških i organizacionih unapređenja, kao i bez delovanja ekonomije obima, modeli endogenog rasta podrazumevaju da je ekonomski rast efekat delovanja rastućih prinosa na obim ekonomske aktivnosti u regionu ili nacionalnoj ekonomiji. Objašnjenje za ovo jeste generisanje inovativnih procesa unutar posmatrane teritorije, zatim delovanje efekta „prelivanja“ (pozitivnih eksternalija), koji povoljno utiču na veštine radnika i produktivnost faktora. U pitanju je unapređenje, a ne negiranje i opovrgavanje dostignuća neoklasične teorije, u smislu da se nude pojašnjenja u vezi sa prirodom, izvorima i načinom delovanja tehničkog progressa. Nova teorija rasta, međutim, u saglasju je sa pretpostavkom o postojanju divergencije tokom procesa ekonomskog rasta, što je konzistentno sa ranijom teorijom i idejom G. Myrdal-a o kružnoj i kumulativnoj uzročnosti. Vratimo se Skici 3.2.1. kako bismo objasnili implikacije nove teorije rasta na evoluciju regionalnih dispariteta. Prema ovoj teoriji, neće doći do ujednačavanja nivoa nadnica i stope nezaposlenosti u regionima 1 i 2, već će se ostvariti dodatna divergentna kretanja. Naime, mobilnost rada između dva regiona može biti otežana zbog toga što u realnosti postoje različiti troškovi migracija – od onih finansijskog karaktera, povezanih sa prodajom/kupovinom nekretnina, pa do onih društvenog karaktera kao što su traženje posla, raskidanje/uspostavljanje društvenih veza (porodica, prijatelji...). Isto tako, moguće je postojanje nekompatibilnosti između ponude i tražnje za radnom snagom u regionima 1 i 2. Kapital, takođe, nije bezuslovno mobilan kao faktor u modelima nove teorije rasta, te se ne kreće od regiona 1 ka regionu 2. Razlog je što u regionima u kojima postoji visok nivo prosperiteta postoje veći prinosi i manja nesigurnost.

Kao što smo istakli, jedna od implikacija Solow-Swan neoklasičnog modela privrednog rasta jeste da svaka zemlja ili region konvergiraju ka svom stacionarnom stanju, dinamikom koja se može predvideti, odnosno izračunati. Ukoliko se pretpostavi da sve zemlje imaju isti nivo tehnologije, onda treba očekivati da bilo koje dve zemlje sa istom stopom štednje i stopom rasta stanovništva konvergiraju ka istom nivou dohotka *per capita*. Teorijski posmatrano, regioni predstavljaju „vernu sliku“ opisanog procesa, premda je realno pretpostaviti da se konvergencija unutar pojedinačnih zemalja (između regiona) odvija brže nego na internacionalnom nivou zbog toga što postoji veća fleksibilnost na tržištu faktora, kao i njihova mobilnost unutar zemalja. U slučaju da se empirijska potvrda o postojanju konvergencije često ponavlja kako na regionalnom, tako i na nacionalnom nivou, to pruža „podršku“ neoklasičnim modelima, nasuprot endogenim. Ispitivanje postojanja konvergencije zapravo jeste pragmatičan način da se indirektno testira validnost endogene teorije rasta, jer se ne mora kvantifikovati osnovni činilac endogenih modela – znanje (koje je, inače, teško izmeriti, što komplikuje empirijska istraživanja)³¹⁷. Testiranje validnosti alternativnih teorija rasta, u odsustvu varijabli koje se teško kvantifikuju (znanje, socijalni kapital, relacije između aktera i sl.), često se zasniva na sekundarnim dokazima, koje u stvari predstavljaju ispitivanje hipoteze o postojanju „prirodne“ konvergencije (na bazi neoklasičnog modela) tokom procesa privrednog rasta na regionalnom i/ili nacionalnom nivou.

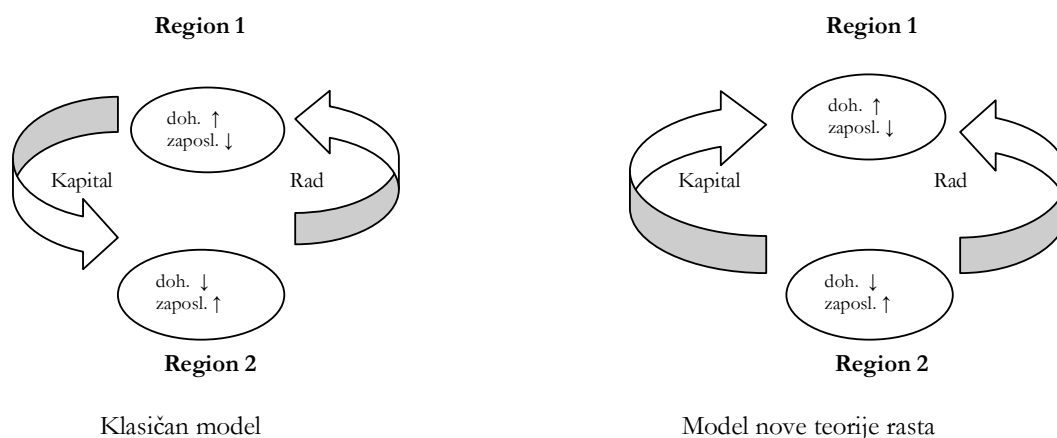
Prethodna razmatranja posebno su važna sa stanovništa mera regionalne politike. Naime, nije svejedno da li ekonomski rast na regionalnom nivou ima karakteristike egzogenog ili endogenog procesa. Raspoložive alternative za vođenje regionalne politike su daleko manje ukoliko se potvrdi da postoji prirodan proces konvergencije, jer to znači da proces rasta nije isključivo endogen, već da se dohodi na regionalnom nivou „prirodno“ kreću ka stacionarnom stanju, a da brzina konvergencije isključivo zavisi od stope (nivoa) štednje, odnosno stope investicija. Sa druge strane, ukoliko se potvrdi endogeni karakter procesa rasta, tada su opcije daleko veće, jer se može delovati protiv divergentnih kretanja, tako što će se u manje razvijenim regionima podsticati onaj oblik investicija koji prevashodno determiniše stopu regionalnog rasta. Budući da je znanje važan razvojni faktor, može biti ključno da se merama regionalne politike obezbedi difuzija znanja i inovacija, zatim da se obezbede investiciona sredstva za istraživačko-razvojnu delatnost u manje razvijenim regionima, kao i za kreiranje

---

³¹⁷ Vidi: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 35.

takvih radnih i životnih uslova (u pogledu društvene, kulturne i ekonomske infrastrukture) koji će uticati na povećanje proizvodnih potencijala, ali i njihove apsorpcione sposobnosti.

Skica 3.2.1. Konvergencija/divergencija zasnovana na mobilnosti proizvodnih faktora

Izvor: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 23.

3.2.1. Da li manje razvijeni regioni mogu da dostignu razvijene tokom procesa privrednog rasta (razvoja)?

Teorije privrednog rasta sugerišu dva osnovna pristupa na bazi kojih se može analizirati regionalna konvergencija. Suštinski se radi o pitanju da li je ekonomski rast (razvoj) proces koji je teritorijalno ujednačen ili se, pak, tokom razvoja postojeće regionalne razlike dodatno povećavaju. Klasične teorije rasta zasnivaju se na paradigmi balansiranog razvoja u prostoru, te pretpostavljaju postojanje jedinstvenog ravnotežnog stanja. Prema pomenutim teorijama, u dugom roku treba da dođe do: (a) ujednačenog razvoja svih regiona unutar nacionalne ekonomije, (b) uspostavljanja ravnotežnog stanja u prostoru, kada su u pitanju faktori proizvodnje i (c) posmatrano u relativnom smislu ravnomerne raspodele dohotka između i unutar regiona. Dakle, ove teorije kao razlog za regionalnu konvergenciju prepoznaju mehanizam uravnotežavanja cena faktora proizvodnje između regiona, a usled delovanja zakona opadajućih prinosa. Radna snaga migrira ka područjima/regionima koja su razvijenija i u kojima je produktivnost rada, te mogućnost za višu zaradu veća. Istovremeno, kapital se kreće u suprotnom smeru, ka regionima koji su manje razvijeni i u kojima postoji izražena tražnja za kapitalom kao razvojnim činiocem. Pomenuta dva toka deluju u pravcu

uravnoteženja cena faktora (rada i kapitala), a time i do regionalne konvergencije u dohotku po glavi stanovnika³¹⁸. Ipak, na račun klasičnih teorija izrečeno je više primedbi. Najvažnija svakako jeste ta što one nisu u mogućnosti da objasne empirijski dokazano koncentrisanje ekonomske aktivnosti u prostoru (aglomeracije).

Druga grupa teorija (u koju se svrstavaju pretežno one zasnovane na stanovištu G. Myrdal-a) ima sasvim suprotne tvrdnje. Prema ovim teorijama, ekonomski rast jeste prostorno kumulativan proces, tokom kojeg se teritorijalne/regionalne nejednakosti povećavaju. Najvažnije među njima jesu: (a) teorija kumulativnih efekata (G. Myrdal), (b) teorija velikog podsticaja/udara (*big push*), izvedena na bazi proširivanja teorije industrijskog razvoja P. Rosenstein-Rodan-a na probleme regionalnog razvoja, (c) teorija neuravnoteženog razvoja (A. O. Hirschman), (d) teorije zavisnosti, u kontekstu odnosa razvijeni-manje razvijeni regioni, (e) teorija endogenog rasta, (f) teorija nove ekonomske geografije. Navedene teorije imaju nekoliko zajedničkih obeležja. Prvo, nastoje da ukažu na to koji faktori podstiču opstanak razlika u razvijenosti između regiona. Drugo, objašnjavaju mehanizme pomoću kojih regionalni dispariteti opstaju, ali i one pomoću kojih se može uticati na faktore da počnu da deluju u suprotnom smeru - ka smanjivanju razlika. Treće, ukazuju na činjenicu da u procesu regionalnog razvoja određene tačke u prostoru, tzv. regionalni centri imaju ulogu pola rasta. Kada se proces privrednog razvoja odvija stihijski, tj. pod dejstvom tržišnog mehanizma, vodi ka povećanju regionalnih razlika. Mirdal, čak, ističe da je divergencija redovna pojava, dok je konvergencija izuzetak. Konvergencija može, po njegovom mišljenju, da nastane isključivo kao rezultat mera regionalne politike. Pri tome, investicije se određuju kao važne, ali nikako nisu garant da će veća stopa investicija u manje razvijenim regionima doprineti konvergentnim kretanjima dohotka po stanovniku. Ono što je, pored ekonomskih investicija, potrebno jeste uvažavanje i neekonomskih faktora razvoja (poput socijalnih), koji često jesu razlog za regionalno neuravnotežen razvoj.

Optimizam u vezi sa regionalnom konvergencijom koji proizilazi iz neo-klasične teorije, dovodi se u pitanje kada se problem posmatra iz ugla endogene teorije rasta i modela koji proizilaze iz teorije „nove ekonomske geografije“. Teorija endogenog rasta je nastala upravo iz pokušaja da se bliže odredi priroda reziduala u neoklasičnim modelima rasta, koji je sve više determinisao dinamiku privrednog rasta. Motiv ove teorije jeste, zapravo, da objasni

---

³¹⁸ Vidi: P. Martin, „Can Regional Policies Affect Growth and Geography in Europe?“, CERAS, Paris and CEPR, London, 1997, str. 6.

postojanje razlika u stopama ekonomskog rasta u različitim zemljama, regionima i lokalnim zajednicama. Razlike postoje, jer usled akumulacije znanja i investiranja u ljudski kapital, kao i u tehnološki napredne industrije intenzivne znanjem, zakon opadajućih prinosa nikada ne počinje da deluje u razvijenijim područjima. Dejstvo pozitivnih eksternalija, koje nastaju kao rezultat „učenja putem rada“, uvek obezbeđuje visoke stope prinosa na uložena sredstva u razvijenijim regionima suprotno očekivanjima da će se stopa prinosa u njima tokom vremena smanjiti zbog iscrpljivanja pozitivnih efekata od ranije izvršenih tehnoloških promena. Na taj način endogena teorija uspešno objašnjava i disparitete koji postoje u domenu proizvodnih faktora (pre svega investicionog kapitala). Očekivane visoke stope prinosa na kapital u manje razvijenim regionima (koje postoje zato što je u njima kapital redak resurs, pa je nizak i odnos između kapitala i radne snage – tehnička opremljenost rada, prim. D.M.), čak se i smanjuju zbog toga što u njima nema sredstava za ulaganje u komplementarne razvojne faktore – ljudski, socijalni i kreativni kapital – koji upravo jesu osnov za apsorbovanje novih proizvodnih investicija. Endogeni i samopodstičući karakter privrednog rasta na dobar način ilustruje Romerov model, koji ukazuje na razloge zašto razvijene zemlje i regioni imaju trajno održive visoke stope rasta. Model ukazuje na to da ekonomski rast u dugom roku proizilazi iz akumuliranog znanja, koje je kao proizvodni činilac sadržano i u radu i u kapitalu³¹⁹. Da bi se ostvarivala visoka stopa rasta proizvodnje po stanovniku (na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou), potrebno je ostvariti što veće učešće radne snage u delatnostima istraživanja i razvoja, koje su intenzivne znanjem i u kojima se, konačno, znanje i kreira. Postoje li teritorijalne (regionalne) implikacije teorije endogenog rasta? Budući da znanje i istraživačko-razvojna delatnost teže da se koncentrišu u razvijenim regionima, to je slučaj i sa delatnostima koje prve usvajaju nove tehnologije, te na osnovu toga uživaju koristi od rastućih prinosa. Dakle, u razvijenijim regionima treba očekivati koncentraciju delatnosti sa rastućim prinosima, a to su, po pravilu, proizvodnja intenzivna znanjem i visokom tehnologijom. Dalje, difuzija znanja i inovativnih aktivnosti ka drugim, manje razvijenim regionima, nije ni jednostavan niti autonoman proces. Naime, u manje razvijenim regionima ne postoji dovoljno apsorpcione sposobnosti za nove delatnosti zasnovane na I&R, što ih vremenom dodatno marginalizuje. Njihova privredna struktura ostaje zasnovana na tradicionalnim proizvodnjama u kojima deluju zakoni opadajućih ili konstantnih prinosa. Privredni rast se koncentriše i intenzivira u

---

³¹⁹ Vidi: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 28.

regionima u kojima su locirani istraživačko-razvojni centri. Na osnovu iznetog sledi da spontana konvergencija društvenog proizvoda između regiona u praski ne postoji, te da je divergencija proces koji će se najverovatnije dogoditi. Pravilno tumačenje opisane teorije upravo ističe potrebu za vođenjem aktivne regionalne politike ukoliko je cilj teritorijalno ujednačavanje rasta i razvoja. Tehnologija jeste svima dostupna, naročito u aktuelnom trenutku, ali pitanje koje je ostalo nerešeno jeste sposobnost upotrebe dostupnih tehnologija! Sama činjenica da u tehničkom smislu odavno ne postoje prepreke za korišćenje savremene tehnologije, kao i da je prisutan pad prosečnih cena tehnologijom intenzivnih proizvoda, sugerišu da uzroke divergencije treba tražiti i u drugim razlozima (osim u ekonomskim) – društvenim, institucionalnim, političkim itd. Drugo objašnjenje za koncentraciju ekonomske aktivnosti u razvijenim regionima, te za postojanje divergentnih trendova u društvenom proizvodu *per capita* između regiona, nudi literatura „nove ekonomske geografije“, čije je teorijske fundamente postavio P. Krugman³²⁰. Prema ovoj teoriji, prostorna struktura „centar-periferija“ nastaje kao rezultat integracionih procesa. Iz perspektive ove teorije, smanjenje troškova transporta i trgovine (koji su rezultat integracionih procesa) doprinosi tome da delatnosti u kojima postoje rastući prinosi na obim (tehnoški napredne industrije) teže da se koncentrišu u razvijenim regionima, dok se u manje razvijenim regionima lociraju „tradicionalne“ delatnosti (poljoprivreda, industrija koja nije intenzivna tehnologijom i sl.) u kojima je stepen novododate vrednosti daleko niži, pa su i akumulativna i investiciona sposobnost takvih regiona manje. Razlog za ovakva kretanja je uglavnom to što u „centru“ treba daleko manje investicija da bi se inovativne tehnologije i proizvodnja locirale u njima. Suprotno, u manje razvijenim regionima ne postoji razvijena fizička, ali ni infrastruktura znanja, što poskupljuje i produžava proces investiranja i efekata od investicija. Ekonomski je efikasnije da se nova tehnologija koncentriše u razvijenim regionima³²¹.

---

³²⁰ Videti sledeće radove Pola Krugmana: „Where in the World is New Economic Geography?“, Oxford University Press, 1993; „First nature, second nature and metropolitan location“, *Journal of Regional Science*, Vol. 33, No.2, 1993; „Complex landscapes in economic geography“, *American Economic Review*, Vol. 84, Issue 2, 1994; „Space: The Final Frontier“, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 12, No. 2, 1998; „The Role of Geography in Development“, *Paper prepared for Annual World Bank Conference on Development Economics*, Washington D.C, 1998; P. Krugman and M. Fujita, „The New Economic Geography: past, present and the future“, *Papers in Regional Science* 83, 2004.

³²¹ Vidi: P. Martin, „Can Regional Policies Affect Growth and Geography in Europe?“, CERAS, Paris and CEPR, London, 1997, str. 7.

Istrajnost regionalnih dispariteta kao snažan argument za regionalnu politiku

Najbitniji razlog za državnu regulaciju u domenu regionalnog razvoja jeste činjenica da regionalni dispariteti uporno opstaju, čak se i proširuju. Ukoliko uzmemo kao primer integracione procese na prostoru Evrope (EU), primetićemo da se regionalni dispariteti između evropskih regiona veoma sporo smanjuju, dok je pomenuti proces praćen intenzivnim produblivanjem postojećih regionalnih razlika unutar pojedinačnih nacionalnih država.

Teorijska objašnjenja razloga usled kojih se manje razvijeni („periferni“) regionii suočavaju sa poteškoćama na putu ekonomskog rasta i razvoja, te smanjenja „jaza“ u odnosu na razvijenije regione, kao i u nastojanjima da se integrišu u društveno-ekonomske tokove zajedno sa razvijenijim, mogu se klasifikovati u četiri osnovne grupe³²².

Prvo, za razliku od nacionalnih ekonomija, na nivou regiona ne važi princip komparativnih prednosti kada je u pitanju kreiranje privredne strukture. Teorija komparativnih prednosti, koja na nivou država dobro funkcioniše i omogućava zemljama da se specijalizuju u proizvodnji određenih dobara i usluga, zasniva se na delovanju dva uravnotežavajuća mehanizma: fleksibilnosti cena i devalvaciji/depresijaciji nacionalne valute. Pomenuti mehanizmi ili nedovoljno dobro funkcionišu ili ne postoje (što je češći slučaj) na regionalnom nivou. Razlog tome je što su regionii potpuno „otvoreni“ privredni sistemi. Zbog toga regionii, nikada kada su, u apsolutnom smislu, manje produktivni/konkurentni u poređenju sa drugim regionima, ne mogu u potpunosti „računati“ na to da će uspeti da održe svoju proizvodnu strukturu. Konkurentniji regionii će automatski privući preduzeća iz onih regiona koji su manje konkurentni. Suštinski, regionii se između sebe „takmiče“ na bazi apsolutnih, a ne komparativnih prednosti³²³. U slučaju kada nemaju apsolutne prednosti u proizvodnji dobara i usluga, nestaje mogućnost za njih da se specijalizuju za neku proizvodnju i ostvare izvozne potencijale u odnosu na druge teritorijalne celine (regione). Efekat opisanih kretanja za nekonkurentne regione jeste masovna nezaposlenost i iseljavanje stanovništva (emigracija). Da bi se sprečio ovako negativan scenario, regionii koji nemaju apsolutnih prednosti u proizvodnji nekog dobra imaju na raspolaganju sledeće mogućnosti za „zaštitu“: (a), „zatvaranje“ u odnosu na okruženje – potpuna autarkija, (b) lobiranje za transfer javnih sredstava i (c) sprovođenje niza aktivnosti za unapređenje konkurentnosti u nekom od sektora u kojem postoji „izvozni“

---

³²² Prema: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 206.

³²³ Za argumentaciju videti: R. Capello, *Regional Economics*, Routledge, New York, 2007, str. 150-152.

potencijal u kombinaciji sa privlačenjem investicija iz drugih regiona. Zaključujemo da je za regionalne ekonomije „briga“ o konkurentnosti privredne strukture najbolje rešenje.

Drugo, neoklasična pretpostavka da manje razvijeni regioni privlače investicije usled činjenice da u njima postoje niže nadnice u poređenju sa razvijenim regionima, nije u potpunosti tačna. Celovitije posmatranje nalaže da se u obzir, pored nominalnog iznosa nadnica, uzme i produktivnost rada. Investitori retko uzimaju visinu zarade kao isključivi kriterijum prilikom donošenja odluke o investiranju u nekom lokalitetu, već nastoje da ostvare optimalan odnos nadnica/produktivnost rada. U razvijenijim regionima radna snaga jeste skuplja (nadbice su veće), ali je i nivo produktivnosti rada takve radne snage veći, zahvaljujući naprednijim znanjima, veštinama, sposobnostima, radnim navikama itd. Činjenica da nije dovoljno da radna snaga bude samo jeftinija, već da se i kvalitetu rada pridaje značajna pažnja, znatno otežava proces konvergencije.

Treće, navedeno potvrđuje da bez određenih preduslova u obliku postojanja infrastrukture, geografske/teritorijalne pristupačnosti, obrazovanja stanovništva/radne snage i osnovnih javnih dobara i usluga, rast regiona nikada neće biti pokrenut. Investicije će uvek favorizovati regione koji imaju adekvatne razvojne preduslove.

Četvrti, u osnovi dinamički, razlog za otežan položaj manje razvijenih regiona jeste kumulativnost ekonomskog rasta, koja postoji kao posledica:

- međusektorske povezanosti preduzeća koja posluju u regionu (veze sa dobavljačima i kupcima), u skladu sa teorijom A. Hirschman-a i P. Krugman-a,
- postojanja rastućih prinosa na obim proizvodnje, što pretpostavlja da porast proizvodnje u lokalitetu povećava produktivnost rada u njemu,
- postojanja interakcije između ponude i tražnje na tržištima robe i usluga, što doprinosi kumulativnosti razvojnog procesa u razvijenim regionima/„centrima“ (teorija G. Myrdal-a): investicije – razvoj – imigracija - povećanje lokalne tražnje - nove investicije - nov razvoj,
- tehnoloških promena koje su, takođe, koncentrisane i događaju se u razvijenim regionima kroz proces učenja putem rada (Arrow, Romer, Lucas).

Opisana četiri razloga sprečavaju delovanje zakona opadajućih prinosa na kapital, tako da sve navedeno ide u korist koncentracije ekonomske aktivnosti i divergentnim kretanjima.

Svi napred izneti argumenti čine se veoma snažnim u kontekstu „obaranja“ optimističnog stava neoklasične škole o konvergentnim kretanjima između regiona. Proces

regionalne konvergenije je očekivan, sa stanovišta neoklasične teorije, kao rezultat delovanja nekoliko faktora, ali se, očito, u praksi ne događa. Da li je to posledica pogrešnih teorijskih pretpostavki ili, pak, nedostataka u funkcionisanju tržišnog mehanizma?

(a) Neoklasična teorija pretpostavlja da će radna snaga iz nerazvijenih i siromašnih regiona migrirati ka razvijenijim i bogatijim. U realnosti, ovakva tendencija je i prisutna što deluje u pravcu smanjivanja regionalnih dispariteta u dohotku po glavi stanovnika. Broj stanovnika se umanjuje u siromašnijim regionima, delujući u pravcu uvećavanja njihovog *per capita* izraza, dok je suprotan statistički efekat prisutan u razvijenijim regionima usled povećanja broja stanovnika u njima. Ipak, pitanje koje se nameće jeste da li fizičko kretanje (migraciona dinamika) stanovništva između regiona (i zemalja) može biti tretirano kao doprinos stvarnoj regionalnoj konvergenciji. Čini se da je više u pitanju statistička računica, nego stvarno poboljšavanje uslova života i rada u manje razvijenim regionima. Konvergenciju bi trebalo posmatrati i ocenjivati sa stanovišta nepromenjenog broja stanovnika, odnosno isključujući iz analize efekat promene broja stanovnika³²⁴. Ukoliko bi se konvergencija zasnivala i ocenjivala isključivo na bazi migracionih kretanja, a ne na dinamici druge veličine koja je određuje – dohotka/društvenog proizvoda (koja je daleko značajnija za analizu disperzije efekata privrednog rasta – podv. D.M.), onda bi i validnost, ali i održivost takve konvergenije bila ozbiljno dovedena u pitanje, budući da se odavno preispituje politička prihvatljivost masovnih interregionalnih i internacionalnih migracija.

(b) Odliv akumuliranog kapitala iz razvijenih ka nerazvijenim regionima koji je posledica delovanja zakona opadajućih prinosa, jeste pretpostavka neoklasične teorije, ali se u praksi ne mora dogoditi. Štaviše, kumulativni karakter procesa učenja i tehnološkog napretka čini razvijene regione još atraktivnijim za nova ulaganja, nezavisno od toga što je radna snaga skuplja.

(c) Neoklasična teorija, takođe, pretpostavlja da će vremenom doći do odliva tehnologije iz razvijenih regiona. Navedena pretpostavka jeste tačna, ali samo onda kada se posmatra jednostrano, odnosno u „užem“ smislu. Naime, tačno je da će nakon što u razvijenom regionu dođe do pronalaska i inicijalne eksploatacije nekog tehnološkog rešenja uslediti njegova difuzija u manje razvijene regione. Ipak, u pitanju je statički pristup, koji za predmet posmatranja ima neko konkretno tehnološko rešenje (ili više njih). Sa dinamičkog

---

³²⁴ Metodologiju za izračunavanje dinamike regionalnih nejednakosti na bazi ovih pretpostavki predstavili smo u odelju 2.2.3.3. (intertemporalno razlaganje nejednakosti).

aspekta, postavlja se pitanje o tome kakva je razlika u dinamici kreiranja novih tehnologija između razvijenih i manje razvijenih regiona. Upravo to što se u razvijenim regionima kreiraju nova tehnološka rešenja i tehnološki napredni proizvodi sa većim stepenom dodatne vrednosti, koji omogućavaju preduzećima u njima da ostvaruju visoke profite u prvim godinama eksploatacije, održava i produbljuje regionalne disparitete. Činjenica da se vremenom tehnologija preliva u manje razvijene regione nema velikog značaja za konvergenciju, jer u razvijenim regionima situacija „ne miruje“. Suprotno tome, akumulirani profit omogućava razvijenim regionima da investiraju u istraživanje i razvoj i da ponovo budu „pioniri“ u razvojnom procesu, ali sada na jednom novom, višem nivou. Dakle, nije pitanje difuzije ključno, već sposobnost za primenu, dodatna poboljšavanja i unapređenje postojećih tehnologija, što vodi ka inovacijama i kreiranju novih tehnologija. Tempo kojim se razvijeni („centralni“) regioni prilagođavaju ovim promenama i učestvuju u procesu stvaranja novih tehnologija, daleko je veći od onoga koji postoji u manje razvijenim („perifernim“) regionima. Isto tako, zahvaljujući akumuliranom znanju, veštinama, infrastrukturi, tradiciji i sl. koji postoje u razvijenim regionima, proces kreacije novih tehnologija teče brže nego proces difuzije inovacija u manje razvijenim regionima. Sve to deluje u pravcu održavanja, ali i produblivanja već postojećih regionalnih dispariteta. Ukoliko se želi konvergencija, potrebno je implementirati mere regionalne politike tako da povećaju kapacitete za implementaciju i samostalno (endogeno) kreiranje novih tehnoloških rešenja, kako na nivou preduzeća, tako i na „kolektivnom“ nivou – nivo cele posmatrane teritorije (regiona).

Sa druge strane, brojni su tzv. socijalni troškovi nepostojanja intervencije u uslovima kada se regionalne nejednakosti povećavaju. Takmičenje između regiona zasniva se na principu „apsolutnih prednosti“, što dodatno govori u prilog tome da treba da postoje regionalne politike sa ciljem da ujednače razvoj. U suprotnom, mogu se pojaviti značajni nedostaci delovanja tržišnog mehanizma, kao što su³²⁵:

- veliki društveni i politički troškovi, koji se manifestuju kroz nastanak regionalnih kriza,
- kulturni i ekološki troškovi usled emigracija iz manje razvijenih regiona,
- rizik od prekomerne koncentracije (superkoncentracije) stanovništva u većim gradskim centrima, pre svega u onim manje razvijenim regionima; u perifernim delovima tih regiona ne postoje nikakve mogućnosti za zaposlenje, tako da se stanovništvo pod

---

³²⁵ Prema: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2011, str. 209.

„prisilom“ kreće ka gradovima; ipak, to samo dodatno pogoršava situaciju, jer ni u gradovima nema dovoljno radnih mesta,

- visoki oportunitetni troškovi implementacije kvalitetnih poslovnih projekata u razvijenim regionima u kojima je zaposlenost uglavnom visoka,
- usmeravanje značajnog dela domaće štednje ka razvijenim regionima zbog finansiranja stanogradnje koja postaje isplativa aktivnost, jer priliv stanovništva sa „periferije“ generiše tražnju za stambenim prostorom; ovakve investicije postoje na štetu nekih drugih produktivnijih,
- manje korišćenje kreativnog potencijala koji postoji u svim regionima, a usled činjenice da mnogi periferni, manje razvijeni regioni bivaju „odsečeni“ zbog nemogućnosti pristupa, geografske udaljenosti, neadekvatne infrastrukture, loših usluga koje pruža javni sektor itd.

Svi prethodni razlozi mogu se pripisati nedostacima delovanja tržišnog mehanizma. Međutim, oni koji su protiv intervencije u domenu regionalnog razvoja (liberalni ekonomisti), pozivaju se na činjenicu da bilo kakva državna intervencija sa sobom „povlači“: (a) sve manjkavosti i neefikasnosti javnog preduzetništva i (b) smanjivanje kvaliteta poslovne klime i formiranje jedne posebne društvene „klase“ koja postaje zavisna od subvencija, podsticaja i lobiranja za finansiranje sopstvenih interesa, što vodi ka smanjivanju opšte efikasnosti lokalne/regionalne ekonomije kako sa stanovišta lokalnog preduzetništva, tako i kada je u pitanju kvalitet investicionih odluka javnog menadžmenta u odnosu na privatni. Kao što možemo videti u pitanju su suprotni stavovi u vezi sa potrebom državne intervencije sa ciljem da se rast i razvoj prostorno uravnoteže. Činjenica je da tržišni mehanizam ima svoje nedostatke koji se manifestuju u prostornoj koncentraciji ekonomske aktivnosti, tako da postojanje adekvatne javne regulacije, koja bi kompenzovala tržišne nedostatke, može biti poželjno, naročito ako je rezultat transparentne, demokratske procedure u kojoj participiraju svi relevantni akteri, posebno privatni sektor (putem poslovnih udruženja i udruženja građana).

3.2.2. Kriterijumi i brzina konvergencije: teorijski pristup

Problem neravnomerne prostorne distribucije dohotka, proizvodnje, ekonomskih i društvenih prilika kako na međunarodnom (između zemalja) tako i na nacionalnom (između regiona unutar nacionalnih država) nivou predstavlja vrlo važno teorijsko, istraživačko, ali i

empirijsko pitanje. Iako su mnoge zemlje napredovale na planu ekonomskog razvoja tokom poslednjih decenija, doprinoseći povećanju prosečnog nivoa razvijenosti zemalja kao i dinamiziranju (većim stopama rasta) svetskog dohotka, značajan je broj onih zemalja (u međunarodnom kontekstu) i regiona (u nacionalnom kontekstu) koji nisu uspeali da „osete“ koristi od ostvarenog napretka, te su ostali u grupi nerazvijenih. Regionalne nejednakosti, kao predmet naučnog istraživanja, dobijaju na značaju u poslednje vreme što je rezultat nastanka tzv. „kontroverze o konvergenciji“³²⁶, koja se pojavila kao posledica teorijsko-naučne rasprave nakon pojave nove (endogene) teorije rasta. Sledeći pionirske radove Romer-a i Lucas-a, mnogi ugledni autori bavili su se pomenutim pitanjima, dajući, istovremeno, značajan naučni doprinos razumevanju evolucije regionalnih dispariteta (navodimo samo najpoznatije: P. Krugman, G. M. Grossman, E. Helpman, R. Solow, R. Barro, X. Sala-i-Martin). Studije i radovi navedenih autora za predmet istraživanja imaju dugoročni rast dohotka po stanovniku različitih zemalja, ali i regiona unutar pojedinačnih zemalja.

Ispitivanje postojanja konvergencije u dohotku *per capita* različitih regiona u poslednje vreme jeste jedna od najznačajnijih istraživačkih tema u oblasti razvojne ekonomije. U domenu pomenutih istraživačkih poduhvata, načelno se mogu definisati i izdvojiti dva pravca³²⁷. *Prvi*, koji je uspostavljen od strane makroekonomskih teoretičara i *drugi*, definisan od strane naučnika (pretežno geografa) koji se bave regionalnim pitanjima i problemima (regionomisti³²⁸ – prim. D.M.). Makroekonomski pristup analizi regionalne konvergencije nastao je kao posledica primene na regionalnom nivou onih metoda i postupaka koji su inicijalno razvijeni i upotrebljavani za analizu procesa privrednog rasta na nacionalnom i međunarodnom planu³²⁹. Modeli koji su zasnovani na analizi uporednih podataka (*cross-section data*) i koji imaju za cilj da utvrde postojanje, smer i intenzitet veze između stope privrednog rasta i inicijalnog nivoa dohotka po stanovniku, primenjeni su na regionalnim podacima umesto na podacima za nacionalne ekonomije. Jedina razlika ogleda se u pretpostavci da se unutar nacionalnih privreda podrazumeva veća mobilnost faktora proizvodnje nego među zemljama, što sa svoje strane, treba da doprinese ubrzanju procesa konvergencije regionalnih dohodaka po glavi stanovnika.

---

³²⁶ Vidi: C. R. Azzoni, „Economic growth and regional income inequality in Brazil“, *The Annals of Regional Science* 35, 2001, str. 133.

³²⁷ Vidi: M. Terrasi, „Convergence and divergence across Italian regions“, *The Annals of Regional Science*, 33, 1999, str. 491-492.

³²⁸ Pojam regionalne nauke kao zasebne i zaokružene discipline u literaturu prvi je uveo naš akademik, prof. dr Časlav Očić, nazivajući je **regionomikom**. Vođeni tom idejom, odlučili smo da naučnike koji se bave problemima i pitanjima regionalnog razvoja nazovemo regionomistima.

³²⁹ Vidi: R. Barro (1991, 1999), R. Barro i X. Sala-i-Martin (1991, 1992, 1995) i X. Sala-i-Martin (1994, 1996).

Regionomisti, sa druge strane, motive za svoje istraživačke napore u domenu regionalne konvergencije pronalaze u činjenici da su mnoge zemlje nakon 1980-ih godina iskusile „talas“ regionalne divergencije. Rečju, njihova istraživanja nametnula je praksa, odnosno problemi u razvoju znatnog broja regiona „u zaostajanju“. Ipak, valja uočiti da oba pristupa imaju u svojoj suštini zajedničku „nit“, tj. teoriju od koje polaze. U pitanju je sada već klasična Williamsonova teorija, prema kojoj je proces regionalne konvergencije povezan sa procesom ekonomskog razvoja zemlje (ranije opisana hipoteza obrnutog slova „U“). Iako pomenuta teorija/hipoteza predviđa da će proces ekonomskog razvoja doprineti smanjivanju i konačno nestajanju regionalnih dispariteta, proces regionalne divergencije koji se dogodio tokom 1980-ih godina upravo u zemljama koje su bile u zrelim fazama ekonomskog razvoja, naveo je regionomiste da otpočnu sa preispitivanjem Williamson-ove hipoteze. U analizu regionalne konvergencije/divergencije uvedeni su procesi prilagođavanja nacionalnih ekonomija evolutivnim procesima u oblasti novih tehnologija, sektora, tržišta i sl. (izmenjenim uslovima poslovanja u novim, globalnim uslovima). Shodno tome, najnovije tendencije uvećavanja regionalnih razlika unutar razvijenih zemalja i dalje se mogu objasniti teorijom (među)zavisnosti između nivoa regionalnih nejednakosti i privrednog rasta, ukoliko ovaj odnos tumačimo u nešto širem kontekstu. Naime, proces regionalne konvergencije nije i ne mora biti isključivo uslovljen nivoom dostignutog ekonomskog razvoja, već ga determinišu i druge relevantne karakteristike procesa ekonomskog razvoja, koje se i te kako razlikuju od zemlje do zemlje (poput geografskih/topografskih karakteristika, momenta otpočinjanja/intenziviranja razvojnog procesa, proizvodne strukture privrede, regionalne strukture itd.). Kao najvažniju razliku između pomenuta dva pristupa, makroekonomskog i regionalističkog (geografskog), ističemo različito tumačenje i različit značaj koji proces privrednog rasta zauzima u analizi regionalne konvergencije/divergencije. Makroekonomisti, proces regionalne konvergencije/divergencije vide kao posledicu procesa privrednog rasta, dok regionomisti u fokusu svog istraživanja uopšte nemaju privredni rast, već se isključivo bave pravičnošću i opravdanošću postojanja i opstanka regionalnih razlika nezavisno od modela privrednog rasta, ne obazirući se na to da privredni rast ima i svoju prostornu dimenziju, odnosno teritorijalne implikacije.

Koncept regionalne konvergencije nastao je iz teorije o dinamici ekonomskih kretanja, koja je zasnovana na pretpostavci postojanja stacionarnog stanja (*steady state*) u ekonomskoj dinamici. Takozvano stacionarno stanje odgovara situaciji u kojoj ukupna

proizvodnja i potrošnja u nekoj privredi uzimaju konstantne vrednosti u dugom roku. Neoklasični ekonomisti veruju u postojanje konvergentnih kretanja kada je u pitanju privredni rast. Kao rezultat toga, sledbenici neoklasične škole očekuju da će bruto domaći proizvod po stanovniku beležiti veće stope rasta u regionima sa inicijalno nižim nivoom BDP-a *per capita*, odnosno da će BDP po stanovniku rasti sporije u regionima u kojima je inicijalni nivo BDP-a *per capita* na višem nivou. Opisana ekonomska dinamika bi, nakon određenog vremenskog perioda, omogućila regionima koji su zaostajali u razvoju da sustignu razvijenije regione, te da BDP *per capita* u oba tipa regiona nastavi da se uvećava po istoj (stacionarnoj) i stabilnoj stopi rasta.

Oživljavanje interesovanja za pitanja regionalne konvergenije i za faktore koji je određuju, a iz ugla makroekonomista, jednim delom jeste podstaknuto rastućim interesovanjem za ekonomski rast i njegove determinante. Testiranje hipoteze o postojanju (regionalne) konvergenije kao da je pogodovalo sprovođenju jednog drugog testa, koji je za cilj imao da utvrdi empirijsku utemeljenost dva osnovna teorijska pristupa tumačenju izvora ekonomskog rasta: neoklasičnog modela, sa jedne strane, i modela koji su grupisani oko teorije endogenog rasta, sa druge. Odsustvo procesa „prirodne“ konvergenije između različitih ekonomskih sistema predstavljalo bi snažan argument protiv neoklasične teorije rasta, odnosno potvrdilo bi validnost teorija endogenog rasta³³⁰. Imajući u vidu pomenutu vezu ne čudi činjenica da su pitanja (regionalne) konvergenije privukla pažnju najjemenitnijih ekonomista.

Činjenica da su se mnogi čuveni i istaknuti ekonomisti bavili pitanjima regionalne konvergenije upravo je i dovela do toga da postoje različite interpretacije same pojave, zatim da se primenjuju alternativne metodologije za ispitivanje njenog postojanja, kao i do toga da literatura obiluje drugačijim empirijskim nalazima, od kojih jedni potvrđuju, a drugi opovrgavaju hipotezu o regionalnoj konvergeniji. Budući da je u pitanju „živa“ istraživačka tema i da mnogi autori nastavljaju da se bave ovim pitanjima, više je nego korisno da na jednom mestu sintetizujemo: (a) različite koncepte, odnosno vrste/tipove konvergenije, (b) istraživačke tehnike i metodologije koje se koriste prilikom ispitivanja postojanja konvergenije, kao i (c) rezultate određenog broja sprovedenih empirijskih istraživanja u ovoj oblasti. Prve dve navedene stavke smatramo značajnim zbog toga što sistematizacija može doprineti sprečavanju dalje pojave onoga što je u literaturi o (regionalnoj) konvergeniji postalo

---

³³⁰ Videti, na primer: N. Islam, „What have we learnt from the convergence debate?“, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17, No.3, Blackwell Publishing Ltd, 2003, str. 309.

uobičajeno – novi autori često zanemaruju ili propuštaju da uoče da su određene tehnike i metode uveliko eksploatisane, te da postoji određena veza između rezultata i korišćene metodologije (a i b). Na taj način novi istraživači često unose i određenu konfuziju. Zbog toga smatramo bitnim da na jednom mestu ukažemo na do sada poznate metode koje su primenjivane prilikom ispitivanja regionalne konvergencije. Cilj nam je da pružimo njihov sveobuhvatan pregled u kontekstu kojeg će se naredna istraživanja u vezi sa odnosom privrednog rasta i regionalnih nejednakosti, odnosno u vezi sa procesom konvergencije sprovoditi. U narednom delu rada (tačka 3.2.3.) više pažnje ćemo posvetiti prikazivanju rezultata sprovedenih empirijskih istraživanja.

Debata o konvergenciji dovela je do različitih tumačenja samog koncepta. Polazeći od osnovnih pretpostavki neoklasične teorije rasta (najznačajnija je, svakako, ona o opadajućim prinosima faktora) istraživači su, eksplicitno ili implicitno, uvodili i neke dodatne pretpostavke koje su osnovni razlog zbog kojeg danas postoje različita značenja koncepta konvergencije. Sledeći Islam-a³³¹, navodimo neke od najčešćih dihotomija, koje, ujedno, predstavljaju različite načine za razumevanje, interpretaciju i analizu konvergencije:

- a) konvergencija *unutar* jednog konkretnog ekonomskog sistema vs. konvergencija *između* više različitih ekonomskih sistema;
- b) konvergencija u *stopama rasta* vs. konvergencija u *nivou dohotka*;
- c) β - konvergencija vs. σ - konvergencija;
- d) bezuslovna (*apsolutna*) konvergencija vs. *uslovna* konvergencija;
- e) *globalna* konvergencija vs. lokalna (*klupska*) konvergencija.

Svakako da ovakav način podele i navedeni koncepti konvergencije nisu bili od početka poznati. Istraživanje konvergencije prošlo je kroz nekoliko faza, tako da su se tokom vremena iskristalisali oni koncepti koji su dobili svoju teorijsku potvrdu, kao i praktičnu primenu.

Navedimo na ovom mestu i metodologije koje se najčešće koriste prilikom sprovođenja empirijskih istraživanja u vezi sa regionalnom konvergencijom. Možemo ih klasifikovati u sledeće grupe:

- analiza uporednih podataka - neformalni pristup (*informal cross-section*);
- analiza uporednih podataka - formalni pristup (*formal cross-section*);

---

³³¹ N. Islam, „What have we learnt from the convergence debate?“, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17, No.3, Blackwell Publishing Ltd, 2003, str. 312.

- analiza panel podataka;
- analiza vremenskih serija.

a) Konvergencija unutar vs. konvergencija između ekonomskih sistema

Pitanje koje se nameće prilikom ispitivanja konvergencije jeste ka čemu konvergiraju ekonomski sistemi (nacionalne privrede, regioni, lokalne ekonomije)? Iako je model privrednog rasta R. Solow-a za osnovni cilj imao da pokaže da u uslovima kada je supstitucija faktora proizvodnje moguća, ekonomija ostvaruje stabilnu dinamičku ravnotežu, ovaj model ne uspeva da objasni varijacije u stopama rasta, niti u nivou dohotka koje postoje između ekonomskih sistema. Ono što neoklasična teorija rasta uspeva, jeste da ukaže na činjenicu da nezavisno od toga da li ekonomski sistem koji posmatramo otpočinje razvojni proces u uslovima kada ima niži ili viši nivo kapitala po glavi stanovnika, supstitucija faktora i delovanje zakona opadajućih prinosa činiće da sistem konvergira ka **sopstvenom** ravnotežnom (stacionarnom) stanju. Dakle, u pitanju je konvergencija, ali *unutar* sistema (sâmog sistema u odnosu na sopstveno ravnotežno stanje). Paradoksalno, ali koncept konvergencije koji je „izrastao“ iz neoklasične teorije privrednog rasta i dalje se vrlo ekstenzivno koristi prilikom analiziranja dinamike dispariteta između različitih ekonomskih sistema (nacionalnih ekonomija, regiona itd.).

b) Konvergencija u smislu stopa rasta vs. konvergencija u smislu nivoa dohotka

Ukoliko je predmet analize konvergencija između različitih (nacionalnih, regionalnih) ekonomskih sistema, javlja se dilema u vezi sa tim da li se razmatra smanjivanje razlika u stopama rasta ili se, pak, ispituje smanjivanje razlika u nivou dohotka (ukupnom i *per capita*). Uravnoteženje stopa rasta po kojima sistemi rastu ne znači da oni teže ka istom stacionarnom nivou dohotka, već samo da će nastojati da se menjaju istom dinamikom. Sa druge strane, ukoliko različiti sistemi imaju isto stacionarno stanje kojem teže, onda se podrazumeva da konvergencija znači da se tokom vremena smanjuje apsolutna razlika u nivou dohotka između posmatranih nacionalnih/regionalnih privreda. U suprotnom, kada se apsolutne razlike u nivou dohotka šire, kažemo da postoji divergencija.

c) β -konvergencija vs. σ -konvergencija³³²

Konvergencija koja u isto vreme predstavlja i smanjivanje postojećih razlika u stopama rasta (dinamici) i smanjivanje razlika u nivou dohotka posmatranih ekonomskih sistema, naziva se β -

---

³³² Termine beta (β) i sigma (σ) konvergencija prvi put je u literaturu uveo Xavier Sala-i-Martin u svojoj doktorskoj disertaciji koja nosi naziv „On growth and states“, odbranjenju 1990. godine na univerzitetu Harvard.

konvergencija. Ova vrsta konvergencije direktna je posledica neoklasične pretpostavke o opadajućim prinosima, što dovodi do toga da je marginalna produktivnost kapitala veća u zemlji (regionu) koja oskudeva u kapitalu. Dakle, *siromašnije zemlje/regioni trebalo bi da rastu brže*. Ukoliko bi ova pretpostavka bila tačna, tada bi trebalo da postoji *negativna* korelacija između inicijalnog nivoa dohotka po glavi stanovnika i buduće stope rasta dohotka po glavi stanovnika. Za testiranje β -konvergencije koriste se različite metode, od kojih se najčešće upotrebljava regresija: *rast dohotka per capita* (zavisna promenljiva) - *inicijalni nivo dohotka per capita* (nezavisna/objašnjavajuća promenljiva). Potvrda hipoteze o postojanju beta konvergencije će slediti uvek kada koeficijent (β) u regresiji, koji se nalazi uz objašnjavajuću promenljivu, ima negativan predznak i kada je statistički značajan. Konvergencija koja se ocenjuje na bazi vrednosti regresionog koeficijenta β naziva se β -konvergencija³³³. Najjednostavnije rečeno, kaže se da postoji ovakva vrsta konvergencije ukoliko „siromašnije“ ekonomije imaju tendenciju da rastu brže od „bogatijih“. Sa druge strane, jedna grupa autora (pre svih Quah i Friedman), ističe da ideja o konvergenciji nije ono što se pokušava dokazati β -konvergencijom. Naime, prema njihovom mišljenju *konvergencija* se dominantno odnosi na *smanjivanje disperzije* dohotka između posmatranih ekonomskih sistema (nacionalnih ekonomija, regiona). Postojanje negativnog regresionog koeficijenta beta (β) u regresiji tipa *rast-inicijalni nivo* nikako ne mora da znači i redukciju disperzije dohotka (što je, prema pomenutoj grupi autora, prava konvergencija). Ovi autori ističu da negativna vrednost beta koeficijenta ima daleko šire značenje – gravitiranje sistema ka sopstvenoj središnjoj vrednosti, odnosno stacionarnom/ravnotežnom stanju, te da insistiranje istraživača da tu pojavu povežu sa onim što se smatra konvergiranjem/divergiranjem različitih ekonomskih sistema, može lako da ih dovede u „zamku“ koja je u literaturi poznata pod nazivom „Galtonova zabluda“ (*Galton fallacy*)³³⁴. Predlog je da se umesto indirektnog načina za testiranje konvergencije (putem beta koeficijenta), koji često može da uputi i na pogrešne zaključke, primenjuje direktan način za njeno utvrđivanje između različitih entiteta, praćenjem dinamike disperzije dohodaka ili dinamike njihovih stopa rasta. Ovaj metod naziva se σ -konvergencija, gde se σ (sigma) koristi

³³³ Valja zapaziti da se negativna vrednost koeficijenta beta (β) može interpretirati i kao postojanje konvergentnih kretanja u smislu stopa rasta i u smislu nivoa dohotka.

³³⁴ „Galtonova zabluda/greška“ nastaje zbog toga što se za svako $\beta < 0$ pretpostavlja „skupljanje“ distribucije dohotka, što u osnovi ne mora da bude tako. Negativna vrednost β koeficijenta predstavlja regresiju prema sopstvenoj srednjoj vrednosti i može se pojaviti nezavisno od toga šta se dešava sa distribucijom dohotka između zemalja ili između regiona unutar zemlje (negativna vrednost β može postojati i u uslovima kada distribucija dohotka između posmatranih celina divergira ili je, pak, konstantna). Za detaljnije objašnjenje i ponuđena rešenja videti: B. Milanović, *Odvojeni svetovi*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd, 2006, str. 47.

kao oznaka za standardnu devijaciju (ili neku drugu meru disperzije) distribucije dohotka. Smatra se da σ -konvergencija postoji ukoliko tokom vremena dolazi do smanjivanja disperzije dohotka po stanovniku između ekonomskih sistema/celina koje jesu predmet analize ($\sigma_{t+T} < \sigma_t$). Nezavisno od ograničenja koja se, očito, mogu dovesti u vezu sa konceptom β -konvergencije, istraživači i teoretičari nastavili su da ga „eksploatišu“ u svojim radovima. Jedan od razloga jeste što prisustvo β -konvergencije predstavlja potreban, ali ne i dovoljan uslov za postojanje σ -konvergencije (o ovome će u nastavku biti više reči). Drugi razlog jeste to što metodologije koje se koriste za ispitivanje beta konvergencije takođe pružaju informacije o strukturnim parametrima modela privrednog rasta. U nastavku ćemo pokazati da je koncept beta konvergencije direktno izveden iz neoklasičnog modela privrednog rasta.

d) Bezuslovna (apsolutna) konvergencija vs. uslovna konvergencija

U pojmovnom smislu, verovatno da je najvažnije praviti razliku između bezuslovne i uslovne konvergencije. Suštinski, radi se o tome da li različiti ekonomski sistemi (nacionalne privrede, regioni) „teže“ istom stacionarnom stanju (*steady state*) ili, pak, različitom. Sledeći model privrednog rasta Solow-a i pretpostavljajući postojanje Cobb-Douglas-ove proizvodne funkcije oblika:

$$Y_t = K_t^\alpha (A_t L_t)^{1-\alpha},$$

stacionarno stanje dohotka po glavi stanovnika (y^*) može se odrediti putem sledećeg obrasca:

$$y^* = A_0 e^{gt} [s / (n + g + \delta)]^{\alpha / (1-\alpha)}$$

gde je s stopa investicija, g je eksponencijalna stopa rasta tehničkog progresa/totalne produktivnosti faktora, n je eksponencijalna stopa rasta broja zaposlenih. Dakle, možemo zaključiti da stacionarni nivo dohotka *per capita* zavisi od sledećih šest faktora: A_0, s, g, n, δ i α .³³⁵ Bezuslovna (apsolutna) konvergencija pretpostavlja da su svi elementi od kojih zavisi stacionarno stanje isti za sve posmatrane ekonomske sisteme između kojih se prati dinamika distribucije dohotka. U kontekstu metodologije za ispitivanje prisustva beta konvergencije (regresija tipa rast dohotka-inicijalni nivo dohotka), bezuslovna konvergencija pretpostavlja da će (u slučaju konvergentnih kretanja u dohotku *per capita*), regresioni koeficijent β biti negativan, čak i kada dodatne objašnjavajuće promenljive nisu uključene u regresionu jednačinu³³⁶. Suprotno tome, koncept uslovne konvergencije ukazuje na mogućnost postojanja različitih stacionarnih stanja za različite ekonomske sisteme/celine, u zavisnosti od njihovih

³³⁵ Prema: R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic growth*, McGraw-Hill, Singapore, 1995.

³³⁶ Dodatne objašnjavajuće promenljive trebalo bi da u modelu/regresiji odraze specifičnosti, odnosno razlike koje postoje između ekonomskih sistema (nacionalnih privreda; regiona) čija konvergencija se ispituje.

internih karakteristika. U tom slučaju, kada se ekonomski sistemi međusobno razlikuju prema pojedinim karakteristikama, potrebno je u regresionu jednačinu uključiti i dodatne objašnjavajuće promenljive. Prvi koncept (apsolutna konvergencija) primereniji je homogenijim sistemima, dok se drugi (uslovna konvergencija) koristi prilikom ispitivanja konvergencije heterogenijih sistema³³⁷. Homogeni sistemi jesu oni čije su osnovne determinante rasta (A_0 , s , g , n , δ i α) na sličnom nivou, odnosno imaju slične karakteristike - tehnološku opremljenost/nivo tehnologije, zatim preferencije ka proizvodnoj strukturi, institucionalne i pravne uslove, preferencije ka štednji i dr. Heterogeni sistemi jesu oni kod kojih se navedene varijable znatno razlikuju. Prilikom ispitivanja konvergencije na regionalnom nivou, u teorijskim, a naročito u empirijskim radovima ignoriše se mogućnost postojanja uslovne konvergencije. Za to postoje dva važna argumenta³³⁸. Prvi, u ranije sprovedenim istraživanjima na primeru regiona brojnih zemalja utvrđeno je da je beta koeficijent u regresiji 'rast na inicijalni nivo dohotka *per capita* regiona' negativan i bez uključivanja dodatnih objašnjavajućih promenljivih. Drugi, verovatno i važniji razlog, jeste to što se pokazalo da uključivanje dodatnih varijabli u regresionu jednačinu ne menja značajnije vrednost, niti statističku signifikantnost beta koeficijenta.

e) Globalna konvergencija vs. klupska (*club*) konvergencija

Koncept klupske konvergencije (*club convergence*) usko je povezan sa konceptom uslovne konvergencije, koji je prethodno opisan. Identifikovanje apsolutne konvergencije (prema pretpostavkama neoklasične teorije rasta) ekonomskih sistema znači da postoji jedinstveno ravnotežno stanje kojem svaki pojedinačni sistem teži. Čak je uobičajeno da se pod pojmom konvergencije podrazumeva ta jedinstvena ravnoteža. U slučaju uslovne konvergencije, ravnotežno stanje se razlikuje za svaki od ekonomskih sistema, tako da oni konvergiraju ka nekom svom jedinstvenom ravnotežnom, odnosno stacionarnom stanju. Za razliku od toga, u uslovima postojanja klupske konvergencije postoje tzv. višestruke ravnoteže. Koje od ravnotežnih stanja će ekonomija dostići, odnosno kojem će težiti zavisi od inicijalne pozicije ekonomskog sistema, kao i od drugih karakteristika. Grupe zemalja/regiona težiće ka istom ravnotežnom stanju ukoliko imaju zajedničku polaznu osnovu, istu lokaciju ili, pak, neki drugi zajednički atribut koji je karakterističan za to ravnotežno stanje.

---

³³⁷ Vidi: R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic growth*, McGraw-Hill, Singapore, 1995, str. 26-27.

³³⁸ Prema: X. Sala-i-Martin, „Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence”, *Economics Working Paper 104*, Biblioteca Universitat Pompeu Fabra, 1994, str. 8.

Ispitivanje konvergencije u regionalnom kontekstu

Kao što smo videli, postoje različiti koncepti konvergencije. Za potrebe našeg rada, detaljnije ćemo opisati i bliže rasvetliti one vrste konvergencije koje jesu relevantne za empirijsko testiranje pomenute pojave na nivou regiona unutar nacionalnih država/ekonomija.

Ključna pretpostavka neoklasičnog modela rasta jeste da postoji težnja da se razlike u razvijenosti između posmatranih ekonomskih entiteta (zemalja, regiona) smanjuju. Sistem čije je polazno stanje „udaljenije“ od stacionarnog stanja ima tendenciju da raste po većoj stopi. Ekonomski sistemi koji imaju sličnu tehnološku opremljenost, preferencije, institucije i sl. (homogeniji su) smatra se da imaju isto zajedničko stacionarno stanje. U tom slučaju kažemo da postoji *apsolutna konvergencija*. Predmet našeg istraživanja u empirijskom delu rada biće testiranje konvergencije između regiona Republike Srbije, pa ćemo na ovom mestu nastojati da ukažemo na predviđanja koja neoklasični model rasta ima za slučaj da se posmatraju regioni unutar pojedinačne nacionalne ekonomije. Iako su prisutne razlike u nivou tehnologije, preferencijama ka proizvodnoj strukturi, institucionalnim uslovima i dr. između pojedinačnih regiona jedne iste zemlje, one su daleko manje nego one što postoje između zemalja. Dalje, regioni unutar nacionalne države/ekonomije imaju zajedničku centralnu vlast, što znači da imaju vrlo sličan institucionalni i pravni ambijent. Ovakva, doduše relativna, homogenost regiona pretpostavlja da je izvesnije da konvergencija apsolutnog tipa postoji između regiona, nego između zemalja. Dodatna, bitna okolnost, koju obavezno treba uzeti u obzir prilikom ispitivanja konvergencije na nivou regiona jedne zemlje jeste da postoji slobodna i gotovo potpuna mobilnost faktora proizvodnje (naročito u manjim zemljama). Fizičke, pravne, institucionalne, kulturne, jezičke, religijske i druge barijere za pokretljivost faktora manje su u poređenju sa onima koje su prisutne na internacionalnom nivou.

Detaljnije o prirodi β (beta) i (σ) sigma konvergencije i odnosu između njih

Kao što smo imali prilike da ukažemo, postoje istraživači i teoretičari koji snažno „brane“ stav da je jedino važno pratiti distribuciju dohotka *per capita* tokom vremena (sigma konvergencija), a da se pitanja u vezi sa beta konvergencijom mogu smatrati irelevantnim. Ipak, iako ima elemenata za ovakvo tumačenje problema konvergencije, bliži smo stavu da obe vrste konvergencije imaju svoj značaj i ulogu, te ih obavezno treba zajedno empirijski istraživati.

Poslužimo se sledećim kratkim primerom u nameri da objasnimo navedeni stav. Pretpostavimo da postoje dve ekonomije koje odlikuje isti nivo ekonomske nejednakosti (nejednakosti u dohotku). Pretpostavimo, dalje, da nakon izvesnog vremenskog perioda, nejednakost u dohotku ostane nepromenjena. Međutim, privredna struktura dve posmatrane privrede je vrlo različita. Prva je pretežno agrarna i zemljište je u vlasništvu malog broja privilegovanih pojedinaca/porodica. Zemljoposednici svoju imovinu prenose sa generacije na generaciju, tako da se distribucija dohotka „ponavlja“ tokom vremena – bogati ostaju bogati, a siromašni i dalje žive u siromaštvu. Druga zemlja ima drugačiju proizvodnu strukturu u kojoj dominira industrijska proizvodnja. Manji broj preduzetnika jesu vlasnici preduzeća (bogatiji sloj), dok ostatak populacije čini radnu snagu u tim preduzećima (siromašniji sloj). Međutim, neki od radnika imaju decu koja poseduju dobre preduzetničke ideje, čijom realizacijom, a nakon određenog vremenskog perioda oni postaju bogati (prelaze u kategoriju vlasnika kompanija). Sa druge strane, naslednici nekih od prvobitno bogatih nisu dovoljno sposobni niti preduzetni, tako da njihovo bogatstvo vremenom nestaje. Dakle, iako je u drugoj zemlji nakon protoka vremena indeks nejednakosti isti, važno je zapaziti da su prisutne razlike u strukturi bogatstva – ono je koncentrisano u rukama različitih pojedinaca/porodica³³⁹. U drugoj zemlji je tokom vremena došla do izražaja β -konvergencija, budući da je stopa rasta dohotka bila veća u slučaju siromašnijih slojeva stanovništva, nego onih bogatijih. U prvoj zemlji nije bilo pojave β -konvergencije. Kreatori ekonomske politike i te kako jesu zainteresovani za to da li ekonomija kojom upravljaju ima karakteristike prve ili druge opisane privrede. Isto tako, važno je da se ispita kojim brzinom siromašniji dostižu bogatije. Šta se može učiniti da bi u jednoj zemlji došlo do redistribucije dohotka? Sva ova pitanja, koja su od „životne“ važnosti jesu, u stvari, problemi povezani sa β -konvergencijom. Iako se nigde ne pominje σ -konvergencija, (sužavanje ili širenje razlika) pogrešno bi bilo razumeti da koncept σ -konvergencije nije značajan. Naprotiv, veoma je važno saznanje o tome da li se razlike u dohotku između pojedinaca (ili između regiona) tokom vremena menjaju (sužavaju ili šire). U pitanju su dva različita koncepta, koja su podjednako bitna za empirijsko istraživanje: σ -konvergencija prati dinamiku distribucije tokom vremena, dok β -konvergencija ispituje promenu dohotka između jedinica posmatranja (pojedinač/država/regiona) unutar jedne konkretne distribucije u određenoj tački vremena (statički koncept).

---

³³⁹ Prema: X. Sala-i-Martin, „Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence”, *Economics Working Paper 104*, Biblioteca Universitat Pompeu Fabra, 1994.

Iako različite, opisane dve vrste konvergencije (beta i sigma) jesu povezane i međuzavisne. Sa ciljem da odnos između dve vrste konvergencije preciziramo i u kvantitativnom smislu, poslužit ćemo se jednačinom privrednog rasta koja poizilazi iz neoklasičnog modela. Prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda po glavi stanovnika (y), tokom nekog vremenskog perioda od 0 do T , može se izračunati pomoću sledećeg obrasca³⁴⁰:

$$(1/T) \cdot \log[y(T)/y(0)] = x + \frac{(1 - e^{-\beta T})}{T} \cdot \log \left[\frac{\hat{y}^*}{\hat{y}(0)} \right],$$

gde su: x – konstanta (koja predstavlja stacionarnu stopu rasta) β – brzina konvergencije i $\hat{y}^*$ – stacionarno stanje dohotka po glavi stanovnika.

Ova jednačina povezuje stopu rasta dohotka *per capita* u vremenskom intervalu od 0 do T sa inicijalnim nivoom dohotka po glavi stanovnika (tačnije sa odnosom stacionarnog i početnog nivoa dohotka po glavi stanovnika) regiona koji je predmet analize.

Ako primenimo ovu jednakost na diskretan (izolovan) vremenski period od godinu dana, uvedemo pretpostavku da postoji „i“ jedinica posmatranja (recimo, regiona) i uključimo u jednakost slučajnu grešku, dobićemo sledeći izraz³⁴¹:

$$\log(y_{it} / y_{i,t-1}) = \alpha - (1 - e^{-\beta}) \cdot \log(y_{i,t-1}) + u_{it}$$

Brzina konvergencije³⁴² takođe može da bude ocenjena. To se može postići tako što će se regresirati prosečna godišnja stopa rasta dohotka *per capita* za određeni broj regiona tokom vremenskog perioda od 0 do T na inicijalni nivo dohotka *per capita* u tim regionima:

$$(1/T) \log(y_{it} / y_{i0}) = \alpha - [(1 - e^{-\beta T}) / T] \cdot \log(y_{i0}) + u_{i0,t},$$

gde t predstavlja krajnji, 0 početni vremenski period, i je region, a a je konstanta.

Ova jednačina se ocenjuje primenom metoda običnih najmanjih kvadrata (ONK). Koeficijent uz inicijalni nivo dohotka *per capita* regiona, može se predstaviti i kao $-\left[(1 - e^{-\beta T}) / T\right] = b_1$. Iz

³⁴⁰ Vidi: R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic growth*, McGraw-Hill, Singapore, 1995, str. 81.

³⁴¹ Vidi: Y. Sperlich and S. Sperlich, „Income Development and Sigma convergence in South–South Agreement Areas“, *Working Paper Series 12301*, Département des sciences économiques Université de Genève, 2012, str. 17. (dostupno na: <http://www.unige.ch/ses/dsec/research/wps/12031.pdf>, uvid u stranicu 19.08.2012.)

³⁴² O konceptu 'brzina konvergencije' detaljnije u: E. Rodríguez-Oreggia, „Regional disparities and determinants of growth in Mexico“, *The Annals of Regional Science*, 39, 2005, str. 209-210.

ove jednačine se izračunava brzina konvergencije (β)³⁴³. Primitimo da će primena ONK metoda za ocenjivanje koeficijenta b_1 doprineti tome da koeficijent bude u inverznoj vezi u odnosu na dužinu vremenskog perioda tokom kojeg računamo prosečnu godišnju stopu rasta dohotka *per capita*. Ukoliko postoji konvergencija u dohotku *per capita* između regiona, tada stopa rasta treba da opada sa protokom vremena, jer što je region „bogatiji“ to je njegova stopa rasta manja. Kada T teži beskonačnosti, tada koeficijent b_1 teži ka nuli, a kada T teži nuli (jako kratak vremenski period), tada b_1 teži brzini konvergencije, koeficijentu β ³⁴⁴. Iz prethodnog sledi da je $b_1 = -\left[\frac{1 - e^{-\beta T}}{T}\right]$. Iz ove jednakosti, potom, lako se može izračunati da je brzina konvergencije (β): $\beta = -\frac{1}{T} \ln(1 + b_1 T)$.

Dodatni bitan indikator o brzini konvergencije jeste tzv. indikator „pola života“ (*half life*), koji se dobija kao $\ln(2) / \beta$ (brzina konvergencije)³⁴⁵ i koji pokazuje vreme koje je potrebno da „nestane“ polovina od inicijalnog nivoa nejednakosti u dohotku *per capita* u odnosu na stacionarno stanje. Ističemo na ovom mestu jedno važno zapažanje, koje se suštinski odnosi na prirodu konvergencije što se opisanim metodom može ispitivati. Pomenuto zapažanje „vraća“ nas na razlikovanje konvergencije unutar ekonomskog sistema, nasuprot konvergenciji između entiteta. Izvođenje i izračunavanje brzine konvergencije β iz pređašnje jednačine odnosi se isključivo na proces rasta *unutar* entiteta koji se posmatra (zemlje, regiona). Na osnovu brzine konvergencije koju na prethodni način možemo izračunati ništa ne možemo saznati o tome kakva je tendencija u nivou dohotka *per capita* između različitih ekonomskih entiteta (zemalja, regiona). Ipak, istraživači su primenjivali opisanu metodologiju (regresionu jednačinu) da bi ispitali ono što ih mnogo više interesuje - da li manje razvijene zemlje/regioni uspevaju da smanje razliku u odnosu na razvijenije – ne obazirući se na to da pomoću ove metodologije možemo pouzdano saznati samo da li se i po kojoj stopi (tekući) nivo *per capita* dohotka zemlje/regiona približava *sopstvenom* stacionarnom stanju³⁴⁶. Veoma je bitno pravilno

³⁴³ Matematički se izračunavanje brzine konvergencije na osnovu neoklasičnog modela svodi na poznato „pravilo 70“: $t = \log(2) / \beta$. Ukoliko je β brzina konvergencije, onda pređašnji obrazac omogućava da se izračuna period vremena (broj godina) koji je potreban da se eliminiše polovina inicijalnog zaostatka merenog dohotkom *per capita* od stacionarnog stanja (*half life*).

³⁴⁴ Vidi: X. Sala-i-Martin, „Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence“, *Economics Working Paper 104*, Biblioteca Universitat Pompeu Fabra, 1994, str. 12.

³⁴⁵ T. Paas and L. Lill, „Regional Income Disparities and Growth: Toward Convergence or Divergence“.

³⁴⁶ Vidi: N. Islam, „What have we learnt from the convergence debate?“, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17, No.3, Blackwell Publishing Ltd, 2003, str. 320-321; G. Petrakos, A. Rodrigues-Pose and A. Ravolis, „Growth, Integration and Regional Inequality in Europe“, *Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, Discussion Paper Series 9(3)*, 2003, str. 6.

interpretirati pokazatelj koji predstavlja brzinu konvergencije. Istina, ovaj problem se ne javlja u slučaju bezuslovne (apsolutne) konvergencije (što je važan zaključak za naš rad, budući da se bavimo regionima u Srbiji), jer je stacionarni nivo dohotka *per capita* isti za sve ekonomije, tako da tada ne postoji „opasnost“ od pogrešne interpretacije – izračunata brzina konvergencije „važi“ i za konvergiranje ka sopstvenom (unutar) i zajedničkom (između) ravnotežnom stanju. U slučaju uslovne konvergencije kada različiti entiteti (ekonomije) imaju različita stacionarna stanja, takva interpretacija koeficijenta β ne može se smatrati validnom³⁴⁷. Za našu analizu i empirijsko istraživanje opisana „konfuzija“ nije od suštinskog značaja, jer pretpostavka o istom stacionarnom stanju „važi“ u slučaju regiona unutar jedne zemlje.

Brzina konvergencije može se izračunati i na neposredan način³⁴⁸. Naime, u dva vremenska trenutka 0 i T se iskaže regionalna disperzija dohotka u zemlji. Pod pretpostavkom da postoji konvergencija, nivo disperzije je manji u trenutku T nego u trenutku 0. Zatim se može izračunati prosečna godišnja stopa rasta (pada) mere disperzije regionalnog dohotka *per capita*, koja, takođe, predstavlja brzinu konvergencije. U svakom slučaju, treba imati na umu da dva opisana načina za izračunavanje brzine konvergencije ne daju nužno iste rezultate.

Odnos β i σ konvergencije (formalno izvođenje). Pretpostavimo da smo utvrdili da na nivou određene grupe od i regiona ($i=1,2,\dots,N$) postoji β -konvergencija. Pokazaćemo formalnim (matematičkim) putem kakav odnos postoji između dva tipa konvergencija na koje smo usmerili našu pažnju. Utvrdićemo da postojanje β -konvergencije jeste samo potreban uslov, ali ne i dovoljan da bi se dogodila i σ -konvergencija. Za ovako nešto postoje dva objašnjenja. Prvo, ukoliko „siromašniji“ (manje razvijeni) region raste brže od „bogatijeg“ (razvijenijeg), kažemo da postoji β -konvergencija. Međutim, hipotetički posmatrano, može se dogoditi da tokom analiziranog vremenskog perioda inicijalno „siromašniji“ region prestigne inicijalno „bogatiji“ region, i to tako da na kraju perioda apsolutna razlika u dohotku po glavi stanovnika između ova dva regiona bude veća nego na početku perioda (s tim što su sada regionu „zamenili“ mesta po stepenu dostignute razvijenosti). S obzirom da se razlike ne sužavaju, već naprotiv rastu, uočavamo postojanje σ -divergencije. Drugo objašnjenje „krije“ se ponovo u domenu dinamike apsolutnih razlika u dohotku *per capita* posmatranih regiona, a zavisi od polazne osnove, u smislu nivoa razvijenosti analiziranih regiona. Ukoliko na početku posmatranog perioda postoji jako velika razlika između regiona u stepenu njihove razvijenosti,

---

³⁴⁷ Ipak, mnogi istraživači ne prave opisanu razliku u svojim empirijskim radovima.

³⁴⁸ Vidi: C. R. Azzoni, „Economic growth and regional income inequality in Brazil“, *The Annals of Regional Science* 35, 2001, str. 141.

zbog niske polazne osnove „siromašnom“ regionu ni daleko veća stopa rasta neće pomoći da smanji razliku u odnosu na razvijeniji region. Na osnovu ove pretpostavke nivo dohotka *per capita* regiona i u tekućoj godini može se izraziti kao funkcija sopstvenog dohotka *per capita* iz prethodnog perioda ($t-1$) na sledeći način:

$$\log(y_{it}) = a + (1 - \beta) \cdot \log(y_{i,t-1}) + u_{it} \quad (1)$$

Koeficijenti α i β su konstante. Koeficijent β uzima vrednosti u intervalu od 0 do 1 ($0 < \beta < 1$)³⁴⁹. Uslov da je $\beta > 1$ znači da postoji konvergencija u smislu beta, jer pod tim uslovom (godišnja) stopa rasta $\log(y_{it} / y_{i,t-1})$ jeste u inverznoj vezi sa inicijalnim nivoom dohotka *per capita* regiona i , $\log(y_{i,t-1})$. Što je veći koeficijent β , veća je tendencija konvergencije. Drugi koncept konvergencije, sigma, postoji u situaciji kada se disperzija dohotka između regiona smanjuje tokom vremena. Jedan od načina da se izmeri nivo σ -konvergencije jeste da se izračuna varijansa logaritma dohotka po glavi stanovnika između regiona³⁵⁰:

$$D_t = \frac{1}{N} \cdot \sum_{i=1}^N [\log(y_{it}) - \mu_t]^2, \text{ gde je } \mu_t \text{ aritmetička sredina dohodaka } \textit{per capita} \text{ svih } N \text{ regiona.}$$

Možemo iskoristiti jednačinu (1) da iz nje izvedemo jednakost pomoću koje će se pratiti dinamika sigma konvergencije tokom vremena: $D_t \approx (1 - \beta)^2 \cdot D_{t-1} + \sigma_u^2$. Ova diferencijalna jednačina prvog reda, koja izražava disperziju dohotka *per capita*, ima svoje stacionarno/ravnotežno stanje koje se može napisati kao:

$$D^* = \sigma_u^2 / [1 - (1 - \beta)^2].$$

Dinamika disperzije dohotka *per capita* tokom vremena u odnosu na stacionatno stanje, može se izraziti pomoću jednačine koja ukazuje na to da ona zavisi od toga koliko je udaljena od ravnotežnog stanja. U slučaju jednogodišnjeg vremenskog intervala jednačina ima oblik: $D_t = D^* + (1 - \beta)^2 \cdot (D_{t-1} - D^*)$, dok za višegodišnji vremenski interval može da se zapiše kao: $D_t = D^* + (1 - \beta)^{2t} \cdot (D_0 - D^*)$, gde je D_0 disperzija dohotka *per capita* između regiona u početnom trenutku 0.

³⁴⁹ Uslov da je $\beta < 1$ isključuje mogućnost da ekonomija koja zaostaje u razvoju prevaziđe nivo razvoja razvijenijih ekonomija u budućnosti. U pitanju je ograničenje koje postoji u neoklasičnim modelima rasta, a u pogledu nemogućnosti realizacije tzv. „leapfrogging“ efekta. Detaljnije u: X. Sala-i-Martin, „Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence”, *Economics Working Paper 104*, Biblioteca Universitat Pompeu Fabra, 1994, str. 6. i R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic growth*, McGraw-Hill, Singapore, 1995, str. 31.

³⁵⁰ Prema: R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, *Economic growth*, McGraw-Hill, Singapore, 1995, str. 31.

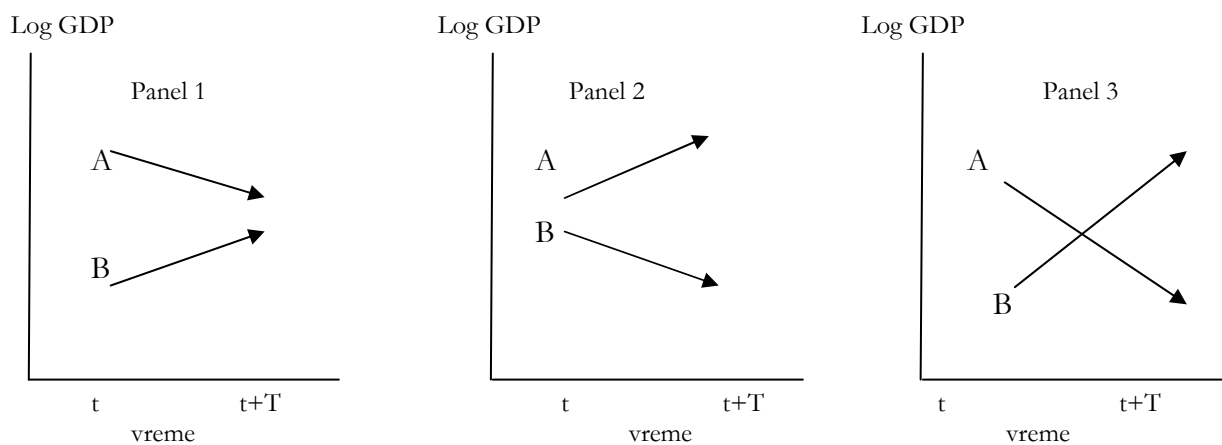
Kako sada prokomentarisati kretanje σ -konvergencije u odnosu na kretanje β -konvergencije? Ukoliko između regionalnih dohodaka *per capita* postoji β -konvergencija, koja ima karakter apsolutne, ($0 < \beta < 1$); $\beta > 0$), tada σ -konvergencija ima tendenciju kretanja ka svom ravnotežnom stanju. Ključno je da zapazimo to da D može da raste ili opada (iako imamo konvergenciju tipa β), u zavisnosti od toga da li je trenutna disperzija dohotka *per capita* između regiona ispod ili iznad ravnotežnog/stacionarnog stanja. Drugim rečima, to znači da može da dođe do širenja disperzije dohotka *per capita* (σ -divergencija), iako postoji apsolutna β -konvergencija. Zaključujemo da β -konvergencija jeste potreban, ali nije dovoljan uslov za σ -konvergenciju.

Radi lakšeg razumevanja, prikazaćemo odnos između β i σ konvergencije i grafičkim putem. Na Grafiku 3.2.1. predstavljeno je kretanje dohodaka *per capita* (u logaritamskom izrazu) za dva ekonomska sistema (zemlje, regiona) tokom vremena. Pretpostavimo da želimo da pratimo stanje i kretanje dohodaka u periodu t (početni period) i u periodu $t+T$ (krajnji period). Ekonomija A je u početnom periodu t razvijenija („bogatija“) od ekonomije B. U trenutku t postoji određena razlika u nivou dohotka (logaritmovanog) između ekonomije A i ekonomije B (što se može smatrati disperzijom dohotka između ove dve ekonomije).

Na tri panela (1, 2 i 3) prezentovane su neke alternativne mogućnosti dinamike dohodaka *per capita* u ekonomijama A i B, kao i efekat takvih kretanja na postojanje i međuzavisnost β i σ konvergencije. Na Panelu 1 prikazana je situacija u kojoj postoje obe vrste konvergencije. Stopa rasta dohotka po stanovniku ekonomije A je manja (praktično je negativna) od stope rasta po kojoj se menja dohodak po stanovniku u ekonomiji B, što je dovoljno da zaključimo da je između perioda t i $t+T$ došlo do beta konvergencije. Sa druge strane, vidimo da se razlika (disperzija) dohotka po glavi stanovnika smanjila u periodu $t+T$ u odnosu na period t , što znači da postoji i sigma konvergencija. Primitimo i to da razlika u dohocima po stanovniku dve ekonomije nikako ne može da bude manja u periodu $t+T$, u odnosu na period t ukoliko dohodak ekonomije koja je bila nerazvijenija ne raste po većoj stopi rasta. Dakle, β -konvergencija jeste neophodan uslov za postojanje σ -konvergencije. Intuitivno posmatrano, i jeste logično očekivati da će beta konvergencija dovesti do sigma konvergencije. Na Panelu 2 predstavljena je situacija u kojoj ne postoji β -konvergencija (inicijalno razvijenija ekonomija A raste po većoj stopi rasta) što povlači za sobom odsustvo σ -konvergencije (u periodu $t+T$ razlika u nivou dohotka *per capita* između dve ekonomije se povećala u odnosu na početni period t). Na osnovu informacija iz prva dva panela mogao bi se

izvesti logičan zaključak da su ova dva tipa konvergencije postuno povezana. Ipak, na Panelu 3 predstavljena je teorijska mogućnost da postojanje beta konvergencije ne obezbeđuje automatski postojanje sigma konvergencije. Moguće je (barem teorijski) da dohodak u manje razvijenoj ekonomiji (B) raste po većoj stopi rasta tokom perioda (t, t+T) nego dohodak u inicijalno razvijenijoj ekonomiji (A). To znači da postoji konvergencija u smislu β . No, kao što je na Panelu 3 predstavljeno, može se desiti da se disperzija dohotka po stanovniku između posmatranih ekonomija ne smanji u periodu t+T u odnosu na t (nema σ -konvergencije) ili da se, čak, poveća (tada bi postojala σ -divergencija, iako postoji β -konvergencija!). Na ovaj način, potvrdili smo ono što smo kvantitativnim putem pokazali, a to je da beta konvergencija jeste potreban, ali ne i dovoljan uslov za postojanje sigma konvergencije. To je moguće jer dva koncepta, ipak, analiziraju različite stvari. Sigma ispituje da li se razlike u dohotku između jedinica posmatranja smanjuju tokom vremena, dok beta za predmet interesovanja ima analizu kretanja dohodaka pojedinačnih jedinica posmatranja unutar date distribucije (koliko iznosi i kojom dinamikom se menja dohodak svake od analiziranih jedinica). Panel 3 upravo pokazuje kako je moguće da postoji kretanje unutar distribucije (β), dok se distribucija ne menja (nema σ).

Grafik 3.2.1. Mogući odnosi između β i σ konvergencije

Izvor: X. Sala-i-Martin, „The classical approach to convergence analysis“, *Economic Journal*, 106, 1996, str. 1021.

Načini za ispitivanje regionalne konvergencije

Osim opisanih načina za ispitivanje konvergencije u dohotku *per capita*, u literaturi su prisutni i u empirijskim istraživanjima se koriste i drugi načini i metode za ispitivanje dinamike regionalnih nejednakosti, koje ćemo u nastavku predstaviti.

(a) Jedan od postupaka koji se naziva **metod apsolutnih razlika**, temelji se na ispitivanju evolucije apsolutnih razlika u dohotku *per capita* između pojedinačnog regiona i najrazvijenijeg regiona („lidera“)³⁵¹. Ukoliko sa $R_{i,T}$ obeležimo razliku u dohotku po stanovniku između regiona „i“ i najrazvijenijeg regiona (sa najvećim iznosom dohotka po stanovniku) u vremenskom periodu T njegovo izračunavanje može se predstaviti na sledeći način:

$$R_{i,T} = y_{L,T} - y_{i,T}$$

gde su $y_{L,T}$ i $y_{i,T}$ dohoci *per capita* najrazvijenijeg regiona (L) i svakog pojedinačnog regiona (i), redom (u stalnim cenama – prim. D.M.).

Kada su regionalni dispariteti stabilni i kada razlike opstaju tokom vremena tada se može tvrditi da je razlika $R_{i,T}$ (u trenutku T) funkcija odgovarajućih vrednosti iz prethodnog perioda (n predstavlja dužinu vremenskog razmaka):

$$R_{i,T} = f(\sum R_{i,T-n})$$

Kada pomenuta razlika u dohotku *per capita* u tekućem periodu uzima iste vrednosti kao i razlike u prethodnom periodu, to znači da se dispariteti ne menjaju, što sugerise odsustvo kako konvergencije, tako i divergencije. Ukoliko bi se ova razlika povećavala tokom vremena, to bi ukazivalo na postojanje divergencije, dok bi njeno smanjivanje predstavljalo konvergenciju.

Opisana metodologija može se dalje razložiti, a u skladu sa potrebom da se ispituje postojanje različitih vrsta konvergencije. Naime, kao što smo istakli, moguće je razlikovati uslovnu i bezuslovnu (apsolutnu) konvergenciju.

---

³⁵¹ Vidi, na primer: M. Baddeley, „Convergence or Divergence? The Impacts of Globalisation on Growth and Inequality in Less Developed Countries”, *International Review of Applied Economics*, Vol. 20, No. 3, 2006, str. 397-400.

Pomoću opisane metodologije, praćenjem dinamike razlika u dohotku *per capita* između teritorijalnih entiteta (zemalja/regiona), to se može uraditi tako što će se u model uvesti mogućnost postojanja ne samo linearne, već i nelinearne veze između trenutne i prethodnih razlika u dohotku *per capita*. Nelinearnom vezom ispituje se postojanje klupske (club) konvergencije. Pomoću sledeće funkcionalne forme (uz pretpostavku da je vremenski razmak jedna godina/jedan jedinični vremenski interval) sprovodi se pomenuto istraživanje:

$$R_{i,T} = \sum_{k=1}^3 \gamma_k R_{i,T-1}^k = \gamma_1 R_{i,T-1} + \gamma_2 (R_{i,T-1})^2 + \gamma_3 (R_{i,T-1})^3$$

Prema ovoj jednačini, uticaj lineranog, kvadratnog i kubnog vremenskog pomaka se može, redom, interpretirati na sledeći način³⁵²:

- (i) Konvergencija ne postoji u slučaju kada regresioni koeficijenti uzimaju sledeće vrednosti $\gamma_1 \neq 0, \gamma_2 \neq 0, \gamma_3 \neq 0$.
- (ii) Postoji snažna σ -konvergencija onda kada je $|\gamma_1| < 1$ i kada je $\gamma_2 = \gamma_3 = 0$. U ovoj situaciji, nema kvadratne i kubne zavisnosti između razlike u *per capita* dohotku regiona u tekućem i prethodnom periodu. Ukoliko je $\gamma_1 < 1$, to znači da će razlika $R_{i,T}$ u tekućem periodu biti manja nego u prethodnom (T-1), što ukazuje na činjenicu da razlika opada tokom vremena (dakle, postoji konvergencija).
- (iii) Klupska konvergencija postoji kada je $\gamma_1 \neq 0, \gamma_2 \neq 0, \gamma_3 = 0$. U ovoj situaciji će se dešavati sledeće: razlike će se širiti u slučaju onih zemalja/regiona koji u inicijalnom trenutku puno zaostaju za zemljom/regionom liderom, ali će se sužavati u slučaju onih zemalja/regiona koji počinju sa malim zaostatkom. „Granica“ koja razdvaja dve grupe zemalja/regiona jeste inicijalna razlika koja iznosi $R_{i,T-1} = 1$. One teritorije koje u početnom periodu za liderom zaostaju za manje od 1, vremenom će smanjivati svoje zaostajanje u dohotku *per capita*. Obrnuto je u slučaju onih koje u početnom periodu zaostaju za više od 1. Ovo se lako može ilustrovati primerom, kada se za vrednost koeficijenata (γ_1 i γ_2), radi pojednostavljenja, uzima 0,5. Prva grupa zemalja/regiona (koja kreće od inicijalne razlike koja je manja od 1) konvergiraće ka lideru, formirajući „klub“ razvijenih, dok će se druga grupa (koja kreće od razlike koja je veća od 1) sve

---

³⁵² Prema: ibid.

više i više udaljavati od lidera, odnosno njihov dohodak *per capita* biće sve manji i manji u odnosu na *per capita* dohodak vodeće zemlje/regiona.

Na kraju, bitno je da ukažemo na činjenicu da se ovakav način ispitivanja konvergencije sprovodi putem panel metodologije. Naime, podaci koji služe za ispitivanje konvergencije formiraju se u obliku panel podataka (određeni broj entiteta koji su predmet analize – zemlje/regioni tokom više godina). Za ovakvu vrstu istraživanja potrebno je, dakle, primeniti ekonometrijsku tehniku analize panel podataka.

(b) Metod koji se sve češće koristi prilikom analiziranja dinamike regionalnih nejednakosti jeste **ispitivanje kointegracije (analiza vremenskih serija)**. Cilj ovog dela jeste da ukratko prikažemo statistički metod za ispitivanje postojanja regionalne konvergencije pomoću analize vremenskih serija. Za primenu pomenute ekonometrijske tehnike potrebno je da postoje podaci o nivou dohotka po stanovniku u stalnim cenama, za regione (ili uže teritorijalne jedinice) i za nacionalnu ekonomiju u kojoj se ispituje postojanje regionalne konvergencije tokom određenog vremenskog perioda (za više uzastopnih godina). *Prvi korak* jeste ispitivanje osobina individualnih vremenskih serija koje jesu predmet analize. Tačnije, treba ispitati stacionarnost³⁵³ individualnih podataka o dohotku po glavi stanovnika svakog pojedinačnog regiona, kao i nacionalne privrede tokom posmatranog perioda. *Drugi korak* jeste ispitivanje postojanja kointegracije³⁵⁴ između individualno nestacionarnih vremenskih serija. Sa ekonomskog aspekta, kointegracija između dve vremenske serije ukazuje na postojanje ravnotežnog odnosa između posmatranih varijabli³⁵⁵ (odnosno, konvergenciju). U slučaju da dve individualno nestacionarne vremenske serije (koje imaju po jedan jedinični koren, odnosno red integrisanosti im je jedan, pa su njihove prve diference stacionarne) imaju linearnu kombinaciju koja je stacionarna u nivou (ne poseduje jedični koren), to znači da između te dve vremenske serije postoji međusobno „privlačenje“ tokom vremena, odnosno sužavanje razlika (konvergencija). Testiranje postojanja kointegracione veze sprovodi se relativno jednostavno putem dvostepene Engle-Granger-ove procedure³⁵⁶. Najpre se izvrši regresiranje jedne vremenske serije na drugu, a potom se ispituje stacionarnost dobijenih reziduala iz regresije.

---

³⁵³ O (ne)stacionarnosti vremenskih serija detaljnije u: Z. Mladenović i A. Nojković, *Analiza vremenskih serija: Primeri iz srpske privrede*, CID, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2008, str. 56-69.

³⁵⁴ O kointegraciji vremenskih serija, značenju, posledicama i tumačenju, videti detaljnije u: J. M. Wooldridge, *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, South-Western College Publishing, 2000, str. 586-591.

³⁵⁵ Vidi: H. Hofer and A. Wörgötter, „Regional Per Capita Income Convergence in Austria“, *Regional Studies*, Vol. 31.1, 1997, str. 5.

³⁵⁶ Vidi: D. Asteriou and S. G. Hall, *Applied Econometrics: A Modern Approach using Eviews and Microfit*, Palgrave MacMillan, New York, 2007, str. 315-318.

Stacionarnost reziduala ukazuje na postojanje kointegracije. Međutim, ukoliko ne postoji kointegracija to može da ukaže na prisustvo konvergencije ili divergencije, pa je potrebno sprovesti dodatna ispitivanja, a sa ciljem da se utvrdi stvarna dinamika regionalnih nejednakosti u dohotku. Suštinski, analiza regionalne konvergencije pomoću podataka u formi vremenskih serija svodi se na ispitivanje dinamičkog odnosa između dohotka *per capita* na nivou nacionalne ekonomije i dohotka *per capita* svakog individualnog regiona koji ulazi u „sastav“ nacionalne privrede. Potrebno je posebno za svaki region ispitati stacionarnost serije podataka o njegovom dohotku *per capita* i, potom, izvršiti regresiranje svake regionalne serije na seriju dohotka *per capita* na nacionalnom nivou (koliko ima regiona, toliko će biti i regresionih jednačina i testova kointegracione veze).

(c) **Metod konvergencije nejednakosti**³⁵⁷ kojim se, takođe, može ispitivati dinamika regionalnih dispariteta nastao je po ugledu na testove konvergencije u dohotku *per capita*, koji slede iz neoklasične teorije rasta. Jedan od veoma intuitivnih, ali i indikativnih načina za ispitivanje konvergencije jeste testiranje postojanja statistički značajne veze na nivou teritorijalnih celina koje su predmet analize (zemlje, regioni) između sledeće dve varijable: promene u stepenu nejednakosti tokom određenog vremenskog perioda i inicijalnog nivoa nejednakosti. Kao što se može primetiti, u pitanju je metodologija koja je „pozajmljena“³⁵⁸, te je princip analize isti kao kada se ispituje konvergencija u dohotku po stanovniku. Razlika se ogleda u tome što su u ovom slučaju prisutne druge promenljive: umesto početnog nivoa dohotka *per capita* i njegove dinamike (stope rasta), uzima se početni nivo regionalne nejednakosti i njegovo kolebanje tokom određenog vremenskog perioda (za merenje nivoa nejednakosti koristi se neka od standardnih mera). Konstatujemo da je u pitanju metod kojim se direktno ispituje postojanje *konvergencije u nejednakosti*. Testiranje ovog oblika konvergencije svodi se na regresiranje relativne promene u nejednakosti (stopa rasta pokazatelja nejednakosti tokom vremena) na inicijalni nivo nejednakosti (početna vrednost pokazatelja nejednakosti³⁵⁹).

(d) Na kraju ćemo pomoću **indeksa separacije** pokazati kako se ispituje postojanje **regionalne polarizacije**. U radu smo predstavili nekoliko pokazatelja pomoću kojih se može

---

³⁵⁷ O ovom konceptu videti: M. Ravallion, „Inequality Convergence”, *Policy Research Working Paper 2645*, World Bank, Washington D.C. 2001.

³⁵⁸ Ista je logika kao kod varijable koja direktno sledi iz neoklasičnog modela rasta (društveni proizvod *per capita*), samo što je u ovom slučaju u pitanju druga promenljiva (pokazatelj nejednakosti). Dakle, u modelu koji sledi iz neoklasične teorije rasta društveni proizvod *per capita* zamenjen je pokazateljem nejednakosti.

³⁵⁹ Kao pokazatelj mogu se, alternativno, koristiti svi poznati pokazatelji nejednakosti kojima se može adekvatno pokazati nivo teritorijalne nejednakosti/regionalnih dispariteta. Videti deo 2.2. i 2.3.

izračunavati nivo regionalne nejednakosti u dohotku (Theil-ov indeks entropije, Gini koeficijent, koeficijent varijacije). Praćenje dinamike pomenutih pokazatelja ukazuje na to da li se regionalni dispariteti smanjuju, povećavaju ili stagniraju. Ipak, pod određenim okolnostima može se dogoditi da je tendencija smanjenja ukupne regionalne nejednakosti (što bi sugerisalo konvergenciju), praćena izraženom tzv. regionalnom polarizacijom, odnosno formiranjem nekoliko interno homogenih regionalnih „klastera“. Pomenuta mogućnost, koja se često javlja u praksi, predstavlja „zamagljivanje“ prave slike o kretanju regionalnih nejednakosti u zemlji, što kreatore ekonomske politike može navesti na pogrešne zaključke u vezi sa regionalnom konvergencijom/divergencijom. Razlog za to jeste činjenica da kvantitativni pokazatelji kojima se izražava stepen regionalnih nejednakosti ne prave razliku između slučaja kada smanjenje u vrednosti indeksa nejednakosti nastaje kao posledica sužavanja distribucije oko zajedničke sredine ili, pak, oko dva ili više polova³⁶⁰. Predstavimo prethodni scenario na sledeći način. Pretpostavimo da raspoložemo podacima o distribuciji regionalnog dohotka po glavi stanovnika u određenoj zemlji. Dodatna pretpostavka jeste da se u posmatranoj zemlji događa proces dvostruke regionalne konvergencije – razlike u regionalnom dohotku *per capita* smanjuju se između regiona koji su razvijeniji od zemlje kao celine, ali i između onih regiona koji se nalaze ispod proseka zemlje kada je u pitanju dostignuti stepen razvijenosti. Ovakva tendencija bi kulminirala situacijom u kojoj bi se formirale dve grupe regiona – bogati/razvijeni i siromašni/nerazvijeni. Ono što je zanimljivo da se primeti jeste da će svaki indikator nejednakosti koji zadovoljava osnovni Pigu-Daltonov princip opisanu situaciju registrovati kao pad ukupne regionalne nejednakosti, što bi svakako sugerisalo donošenje zaključka o postojanju regionalne konvergencije, iako se suštinski radi o raslojavanju kada je u pitanju regionalna distribucija dohotka po glavi stanovnika. Upravo ovaj primer, koji odlikava realnost u mnogim zemljama, ukazuje na neophodnost da se standardni pokazatelji regionalne nejednakosti dopune informacijama u vezi sa eventualnom polarizacijom/separacijom.

U skladu sa iznetim, pre svega praktičnim potrebama, prikazujemo metodologiju za izračunavanje **indeksa separacije (SEP)**. Pomenuti indeks može se iskazati pomoću prethodno izračunatih vrednosti pokazatelja regionalnih nejednakosti koje postoje između (*between*) i unutar (*within*) regiona. Imajući u vidu karakteristike pojedinih pokazatelja nejednakosti, donosimo zaključak da je za kalkulaciju indeksa separacije najprikladnije koristiti

---

³⁶⁰ Vidi: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2009, str. 334.

Theil-ov indeks entropije budući da jedini poseduje osobinu potpunog razlaganja na pomenute komponente ukupne nejednakosti (unutar i između homogenih grupa, u našem slučaju regiona). Na osnovu raspoloživih podataka indeks separacije se može izračunati na sledeći način:

$$SEP_t = \frac{L_{izm.}}{\sum_{i=1}^R \omega_i L_{unutar,i}}$$

gde su: „t“ vremenski period u kojem se izračunava indeks separacije, „R“ ukupan broj regiona (grupa regiona), „i“ konkretan region (grupa regiona), „L“ Theil-ov indeks nejednakosti, dok je ω_i je ponder koji predstavlja učešće broja stanovnika konkretnog regiona (grupe regiona) „i“ u ukupnom broju stanovnika zemlje. Kao što je sugerisano, ukoliko je cilj da se grupišu homogeni regiona (a najčešće je u empirijskim istraživanjima to slučaj) isti ovaj pokazatelj se može primeniti, s tim što se tada komponente ukupne nejednakosti „između“ i „unutar“ izračunavaju za grupe regiona u skladu sa potrebama konkretne analize. Drugim rečima, jedinice posmatranja u tom slučaju nisu individualni regiona, već grupe regiona koje su formirane u skladu sa istraživačkim ciljevima.

Prema autorima J. Walsh-u i M. O’Kelly-u³⁶¹ Theil indeksi nejednakosti koji prikazuju disparitete unutar i između regiona mogu se kombinovati na sledeći način, sa ciljem da se izračuna indeks separacije:

$$SEP_t^1 = \frac{L_{izm.}}{\log(P/P_k)} \cdot \frac{\log(P_k)}{L_{unutar}}$$

gde su: SEP – indeks separacije između posmatrane grupe regiona, $L_{izm.}$ - nejednakost između grupe regiona, L_{unutar} - nejednakost unutar grupe regiona, P – ukupan broj stanovnika u zemlji, P_k – broj stanovnika u grupi regiona koji imaju najmanji broj stanovnika.

Na osnovu prikazanih pokazatelja može se testirati hipoteza da je nejednakost između regiona veća od nejednakosti unutar grupa regiona, što jeste osnovni zahtev za „regionalnu separaciju“ (klasterizaciju regiona). Sa druge strane, dinamika indeksa separacije, koja direktno proizilazi iz dinamike regionalnih razlika unutar i između grupa regiona, pruža vrlo korisne informacije u vezi sa procesom konvergencije (u ovom slučaju klupske konvergencije). Naime, ukoliko se indeks separacije vremenom smanjuje razlike između

---

³⁶¹ Navedeno prema: M. Terrasi, „Convergence and divergence across Italian regions“, *The Annals of Regional Science*, 33, 1999, str. 501.

regiona nestaju i, obrnuto, sa povećanjem vrednosti indeksa separacije, razlike između grupa posmatranih regiona se povećavaju.

3.2.3. Pregled rezultata empirijskih istraživanja

Novo, globalno okruženje kao da je nametnulo potrebu za rastućim brojem studija, analiza i radova koji imaju za cilj da testiraju postojanje konvergencije (obe, sigma i beta) na regionalnom nivou (unutar nacionalnih privreda). Rezultati brojnih istraživanja, sprovedenih kako na nivou EU, tako i na nivou pojedinačnih zemalja, ukazuju da se tokom vremena nivo regionalnih dispariteta smanjio. Međutim, sa druge strane ima i onih nalaza u kojima nije potvrđena apsolutna konvergencija, već empirijski podaci ukazuju na drugačije kretanje regionalnih razlika³⁶². Paralelno sa debatom o konvergenciji/divergenciji, poslednjih godina značajnu pažnju akademskih ekonomista privlače pitanja u vezi sa uticajem koji institucionalne promene (globalizacija svetske privrede, proširenje EU) imaju na prostorni/teritorijalni raspored ekonomske aktivnosti. Opšti je zaključak da su procesi integracije, u prvo vreme, intenzivirali regionalne „napetosti“ unutar EU, budući da su investicije gravitirale ka razvijenijim regionima, ostavljajući periferne, manje razvijene regione, da se suočavaju sa problemima u oblasti ekonomskog razvoja.

Uzimajući u obzir navedeno, u ovom delu rada prikazaćemo rezultate nekih, prema našoj oceni, važnijih istraživanja, koji nam mogu pomoći da razumemo dinamiku regionalnih razlika, u kontekstu realnih promena u pojedinačnim privredama, ali i svetu kao celini. U tom smislu, putem prezentovanja i analize sprovedenih empirijskih istraživanja, obuhvatićemo i obraditi sledeće slučajeve. *Prvo*, ukazaćemo na uticaj koji procesi međunarodne integracije imaju na regionalne razlike. Posebnu pažnju obratićemo na efekat ovih promena na zemlje u tranziciji, i to na primeru deset „novih“ članica EU, kao i na primeru pojedinačnih zemalja (Poljska, Mađarska, Bugarska i Rumunija). Prikaz analize regionalnih razlika u tranzicionim privredama smatramo relevantnim jer i naša zemlja pripada grupi tranzicionih, tako da iskustva drugih zemalja iz pomenute skupine u vezi sa dinamikom regionalnih dispariteta, ali i sa konvergencijom u odnosu na razvijenije zemlje EU, mogu biti od značaja za razumevanje

---

³⁶² Tendencije da: (a) konvergencija postoji, ali između regiona sličnog nivoa razvijenosti (klupska konvergencija), (b) postoji različita reakcija regiona sa različitom proizvodnom strukturom na eksterne „šokove“, (c) pro i anti ciklično kretanje regionalnih razlika (u odnosu na dinamiku privrednog rasta). Detaljnije u: G. Petrakos, „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies*, Vol. 9, No.3, 2001.

mehanizama koji deluju na nivou regionalnih ekonomija, kao i za planiranje budućih mera regionalne politike. *Drugo*, prikazaćemo faktore koji dominantno određuju razmere i evoluciju regionalnih razlika u malim zemljama. Ovo, takođe, smatramo važnim pitanjem u kontekstu našeg rada, budući da Srbija, pored toga što spada u red tranzicionih zemalja, pripada i grupi malih zemalja. *Treće*, prezentovaćemo rezultate u vezi sa konvergencijom/divergencijom u zemljama u kojima „tradicionalno“ postoji izražen „regionalni problem“, a za koje smo pronašli relevantna istraživanja (Grčka, Italija, Rusija, bivša Jugoslavija, Austrija). Namera nam jeste da na ovaj način ukažemo na prirodu i evoluciju regionalnih razlika u pojedinim zemljama, kao i da bliže rasvetlimo metodologiju koju relevantni autori koriste u svojim empirijskim istraživanjima. Očekujemo da na osnovu svega navedenog proverimo tačnost određenih teorijskih pretpostavki i zakonitosti, koje smo ranije u radu analizirali. Za te svrhe ćemo izneti neka međunarodna poređenja kada je u pitanju analiza regionalne konvergencije/divergencije.

Evropske integracije i regionalne nejednakosti iz ugla tranzicionih zemalja

Najpre ćemo prikazati analizu procesa konvergencije u dohotku po stanovniku u tranzicionim zemljama u periodu 1995-2005. godina. Pokazaćemo da je tokom posmatranog perioda ustanovljeno da postoji apsolutna beta konvergencija, kao i smanjenje nejednakosti u dohotku (sigma konvergencija) na nivou grupe od deset zemalja koje su pristupile EU 2004. i 2007. godine. Sa druge strane, komparativna analiza sa zemljama koje su ranije pristupile EU (Grčka, Irska, Španija i Portugalija) ukazuje na to da su „nove“ članice (deset zemalja Centralne i Istočne Evrope) imale više uspeha u procesu konvergencije pre priključivanja EU, nego nakon toga. Uzorak koji pratimo čini 8 tranzicionih zemalja koje su pristupile EU maja 2004. godine (Slovenija, Poljska, Mađarska, Estonija, Češka, Slovačka, Litvanija, Letonija), kao i Rumunija i Bugarska koje su pristupile 2007. godine. Ispitujući postojanje β -konvergencije, Varblane i Vahter³⁶³ utvrđuju da, osim u slučaju Bugarske i Rumunije, postoji apsolutna β -konvergencija u nivou dohotka *per capita* tranzicionih zemalja u odnosu na prosek EU-15. Da bi dokazali postojanje bezuslovne (apsolutne) β -konvergencije u društvenom proizvodu *per capita* između 10 odabranih tranzicionih zemalja u odnosu na prosek 15 „starih“ članica, autori

---

³⁶³ U. Varblane and P. Vahter, „An analysis of the Economic Convergence process in the Transition Countries“, University of Tartu, Estonia, 2005, dostupno na: <http://infutik.mtk.ut.ee/www/kodu/RePEc/mtk/febpdf/febawb37.pdf>, (uvid u stranicu: 23.02.2012.).

najpre koriste mere deskriptivne statistike, a potom i metod analize panel podataka. U nameri da se prikaže tempo σ -konvergencije 10 „novih“ u odnosu na 15 „starih“ zemalja EU konstruisana je Tabela 3.2.1.

Tabela 3.2.1. Konvergencija u GDP-u između 10 tranzicionih zemalja i proseka EU-15 zemalja

	GDP (PPP) zemlje u odnosu na prosek EU-15 (EU-15=100)			Brzina konvergencija (smanjenje GDP jaza u GDP-u zemlje u odnosu na prosek EU-15) u procentnim poenima
	1995.	2000.	2005.	1995-2005.
zemlja				
Slovenija	61,2	66,4	72,4	11,2
Poljska	34,4	41,7	44,3	9,9
Mađarska	44,9	48,8	57,1	12,2
Estonija	31,2	37,6	49	17,8
Češka	62,2	59,6	66	3,8
Slovačka	40,3	43,8	49,2	8,9
Rumunija	27,9	23,1	30,7	2,8
Litvanija	31,9	35,8	47,8	15,9
Letonija	26,2	31,5	40,1	13,9
Bugarska	28,2	24,5	32	3,8
σ-konvergencija (za celu grupu)	13,35	14,07	13,45	10,02

Izvor: U. Varblane and P. Vahter, „An analysis of the Economic Convergence process in the Transition Countries“, University of Tartu, Estonia, 2005, str. 19.

Analizirani period (1995-2005) karakterističan je po tome što su zemlje u tranziciji zavidnom brzinom sustizale nivo GDP-a „starih“ zemalja članica EU-15. Estonija je čak za 17,8 procentnih poena povećala svoje učešće u proseku EU, dok je prate Litvanija sa 15,9 i Letonija sa 13,9 procentnih poena poboljšanja. U tabeli su takođe dati podaci o sigma (σ) konvergenciji – varijacija u GDP-u između analiziranih zemalja je, takođe, opala.

Ekonometrijska analiza kojom se proverava postojanje β -konvergencije sprovedena je primenom panel tehnike. Podaci o GDP-u za deset tranzicionih zemalja podeljeni su u 3 trogodišnja potperioda (1993-1996, 1997-2000, 2001-2004). Regresioni koeficijent β , koji daje informaciju o konvergenciji/divergenciji, ocenjen je pomoću sledećeg modela:

$$\frac{1}{n_t} [\ln(y_{Tt,i}) - \ln(y_{0t,i})] = \alpha + \beta \ln(y_{0t,i}) + u_{t,i},$$

gde $y_{Tt,i}$ i $y_{0t,i}$ predstavljaju odnos GDP-a *per capita* konkretne zemlje i prosečne vrednosti tog pokazatelja za zemlje EU-15, u krajnjoj i početnoj godini potperioda t , dok n predstavlja broj godina unutar potperioda t . Analiza panel podataka ima nekoliko prednosti u odnosi na analizu uporednih podataka: više opservacija za isti broj jedinica posmatranja, veći broj stepeni slobode (što proizilazi iz većeg broja opservacija), smanjena mogućnost multikolinearnosti itd³⁶⁴. Rezultati su sumirani u Tabeli 3.2.2.

Tabela 3.2.2. Bezuslovna β -konvergencija, tranzicione zemlje, 1993-2004.

	model fiksnih efekata
β	-0,1214
<i>p</i> -vrednost	0,005
konstanta	0,454
<i>p</i> -vrednost	0,004
broj opservacija	30

Zaključak koji na osnovu analize sledi jeste da je u posmatranom periodu (1993-2004) između deset tranzicionih zemalja postojala bezuslovna beta konvergencija, budući da je ocenjeni parametar uz nezavisnu promenljivu negativan (iznosi -0,1214) i statistički značajan (vrlo niska *p*-vrednost).

Izvor: Ibidem, str. 23.

Skrenućemo pažnju na još jedno istraživanje³⁶⁵ koje se bavi, takođe, ispitivanjem postojanja beta i sigma konvergencije na nivou 25 zemalja članica EU (isključene su Kipar i Malta, koje zbog svojih karakteristika nisu interesantne za ovakvu vrstu analize³⁶⁶). Urađene kalkulacije odnose se na dve homogene grupe zemalja – EU15 („stare“ članice) i EU10 („nove“ članice Centralne i Istočne Evrope). Rezultati za σ -konvergenciju predstavljeni su u Tabeli 3.2.3. Sigma konvergencija analizirana je praćenjem dinamike koeficijenta varijacije (kao mere disperzije) GDP-a *per capita* po pojedinim zemljama iz pomenute grupe. Kao što se iz tabele može videti, analiza je izvršena na tri nivoa (EU-25, EU-15 i EU-10) i to za vremenski period 1993-2010. godina. Na nivou cele EU (bez Kipra i Malte) postoji negativna vrednost ocenjenog parametra uz zavisnu promenljivu (-0,004), koja je stastistički značajna (niska *p*-

³⁶⁴ Vidi: M. Verbeek, *A Guide to Modern Econometrics*, 2nd edition, John Wiley & Sons Ltd, West Sussex, England, 2004, str. 242-345; D. Asteriou and S. G. Hall, *Applied Econometrics: A Modern Approach using Eviews and Microfit*, Palgrave MacMillan, New York, 2007, str. 344; J. Wooldridge, *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2002; R. Dragutinović Mitrović, *Analiza panel serija*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2002, str. 13-16.

³⁶⁵ Vidi: N. Stanišić, „Income Convergence in the European Union: New versus Old Member States“, *Contemporary Issues in Economics, Business and Management*, Faculty of Economics Kragujevac, 2011, str. 519-527.

³⁶⁶ Površinski male zemlje, sa malim brojem stanovnika (cela zemlja jedan region).

vrednost). Tokom istog vremenskog razdoblja (1993-2010) na nivou „starih“ članica (EU-15) nije utvrđena sigma konvergencija. Naprotiv, distribucija dohotka *per capita* između ove skupine zemalja povećala se. Vrednost ocenjenog koeficijenta je statistički značajna i ima pozitivnu vrednost (0,0038), što ukazuje na sigma divergenciju. Kada su u pitanju doskorašnje tranzicione zemlje (EU-10, zemlje Centralne i Istočne Evrope) u pomenutom vremenskom razdoblju ustanovljeno je sužavanje distribucije dohotka *per capita* između ovih zemalja (koeficijent -0,006, koji je statistički značajan). Navedeni nalazi za tranzicione zemlje u saglasnosti su sa prethodno predstavljenim rezultatima (koji su računati za nešto kraći vremenski period).

**Tabela 3.2.3. Sigma konvergencija
(koeficijent varijacije GDP-a p.c.) za zemlje EU
1993-2010. godina**

	EU-25	EU-15	EU-10
koeficijent			
konstanta (α)	0,541	0,277	0,376
p-vrednost	0,00	0,00	0,00
α	-0,004	0,0038	-0,006
p-vrednost	0,00	0,00	0,00
koeficijent determinacije modela	0,827	0,746	0,737

Izvor: N. Stanišić, „Income Convergence in the European Union: New versus Old Member States“, *Contemporary Issues in Economics, Business and Management*, Faculty of Economics Kragujevac, 2011, str. 524.

Iskustva Poljske, Mađarske, Rumunije i Bugarske

G. Petrakos³⁶⁷ u svom istraživanju ukazuje na bitne aspekte regionalnog razvoja i evolucije regionalnih nejednakosti u tranzicionim zemljama. Na osnovu raspoloživih regionalnih podataka za Poljsku, Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku, razmatrani su efekti približavanja pomenutih zemalja jedinstvenom evropskom protoru na kretanje regionalnih

³⁶⁷ Vidi: G. Petrakos, „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies*, Vol. 9, No.3, 2001.

dispariteta unutar njih. Drugim rečima, direktno će se dovesti u vezu regionalne nejednakosti i njihova evolucija sa procesom tranzicije, odnosno sa procesom evropskih integracija navedenih zemalja. Činjenica je da je proces tranzicije prekinuo važeći obrazac po kojem se odvijao ekonomski život u pomenutim zemljama. U situaciji kada se dešavaju temeljite promene, kada tržište i liberalizacija ekonomskih tokova nameću brojna prilagođavanja u domenu privredne strukture, cena, zaposlenosti i sl. postavljaju se i određena pitanja u vezi sa prostornom/teritorijalnom distribucijom koristi i troškova tranzicije. Namera nam je da na ovom mestu, a na osnovu iskustava pomenute četiri zemlje, ponudimo odgovore u vezi sa pitanjima o tome da li tranzicija i evropske integracije deluju u pravcu smanjenja regionalnih dispariteta ili, pak, ovi procesi pogoduju njihovom širenju. U tom kontekstu najpre ćemo ukazati na određene teorijske pretpostavke o dinamici regionalnih razlika u tranzicionim uslovima, a potom, prezentovati rezultate empirijskih istraživanja u vezi sa regionalnom konvergencijom za pomenute četiri, danas već bivše tranzicione zemlje.

U literaturi su prisutna teorijska stanovišta prema kojima proces internacionalizacije uzrokuje promenu regionalne strukture pojedinačnih zemalja na način što favorizuje razvijenija područja, zatim oblasti koje su geografski bliže razvijenijim zemljama, kao i one delove zemlje koji imaju razvijeniju i diversifikovaniju privrednu strukturu. Razmotrimo, najpre sa teorijskog aspekta, delovanje najvažnijih faktora na regionalne disparitete u tranzicionim zemljama.

(a) Prostorni/regionalni efekat stranih direktnih investicija. Pretpostavka je da strane direktne investicije (SDI), barem u početnim fazama tranzicije, doprinose polarizovanom razvoju. Razvijenija urbana područja, koja raspolažu odgovarajućom infrastrukturom neophodnom za privlačenje novih poslovnih aktivnosti, kao i adekvatnom transportnom, odnosno telekomunikacionom mrežom, jesu lokaliteti u kojima će se prvo koncentrisati nove investicije. Rezultat otvorenosti, te liberalizacije tokova kapitala doprineće produbljivanju regionalnih dispariteta budući da manje razvijeni, periferni delovi tranzicionih zemalja nemaju dovoljno kapaciteta (infrastruktura, ljudski kapital, organizacija, institucije) da privuku SDI. Sa druge strane, postoji dodatni faktor koji opredeljuje prostorni raspored SDI. Ukoliko je zemlja u tranziciji geografski bliža razvijenim zemljama EU i njihovim tržištima, postoje velike mogućnosti za uspostavljanje prekogranične saradnje između susednih područja/regiona: zajednička ulaganja, zatim sprovođenje zajedničkih infrastrukturnih projekata, uspostavljanje zona slobodne trgovine, intenziviranje naučno-tehnološke saradnje, zajednička koordinacija lokalne i regionalne politike itd. Zajedničke granice, koje treba razumeti i tumačiti kao „mesta

spajanja“, trebalo bi da doprinesu boljim uslovima za apsorbovanje SDI u pograničnim delovima zemalja koje se integrišu. Dakle, delovi zemlje koji su bliži EU, kao i područja glavnih gradova, te razvijenih centara, imaju najviše koristi od integracija u pogledu priliva SDI i pokretanja nove poslovne aktivnosti.

(b) Prostorni/regionalni efekat liberalizacije trgovine. Uklanjanje trgovinskih barijera izlaže ranije zaštićene regionalne ekonomije međunarodnoj konkurenciji. Kvalitet i konkurentnost regionalne privredne strukture opredeliće buduću razvijenost. Regioni sa monostrukturnom privredom, koja nema mogućnosti da se u kratkom roku transformiše, diversifikuje i integriše u okruženje „trpeće“ negativne implikacije integracija. Međutim, regioni koji imaju diversifikovanu proizvodnu strukturu i konkurentno poslovno okruženje mogu osvariti značajne koristi od uključivanja u međunarodno okruženje.

(c) Prostorni/regionalni efekat makro-geografskog prilagođavanja. Integracija u evropsku ekonomiju za tranzicione zemlje ima još jedan bitan uticaj, a koji proizilazi iz prostorne/geografske blizine zemlje razvijenim zapadnoevropskim državama (koje su članice EU). Integracije geografski udaljenijih država odvijaće se sporije i selektivno, dok će se one bliže EU integrisati brže. Geografski faktori kao što su udaljenost i pristupačnost jesu važni elementi prostorne organizacije, odnosno teritorijalnog rasporeda ekonomske aktivnosti. Što je tranziciona zemlja bliža evropskom gravitacionom centru (lokalitetima u kojima je koncentrisano stanovništvo i ekonomska aktivnost), to je veća mogućnost za privlačenje investicija i generisanje rasta. Što je tranziciona zemlja udaljenija od evropskog gravitacionog centra, to je manja izvesnost da će neki od lokaliteta u njoj postati strateški važna ekonomska tačka. U kontekstu prostorne/geografske pozicije pojedinačnih regiona u tranzicionim zemljama, treba imati u vidu da njihov budući ekonomski položaj zavisi, sa jedne strane od njihove relativne pozicije u odnosu na druge regione unutar sopstvene nacionalne države, a sa druge strane od položaja zemlje u čijem su sastavu unutar međunarodnog, evropskog, okruženja. U navedenom smislu, manje razvijeni regioni u zemljama koje su bliže razvijenim evropskim zemljama imaće bolju poziciju od regiona istog nivoa razvijenosti koji je u sastavu zemlje koja se može označiti kao periferna u evropskom kontekstu.

Očito je da se uticaj internacionalizacije i integracije na prostorni aspekt razvoja tranzicionih zemalja odvija kroz kompleksan skup različitih i međusobno zavisnih faktora, te da nije zasnovan na jednom „najznačajnijem“ faktoru. Uzimajući u obzir uticaj navedenih elemenata (SDI, međunarodna trgovina, geografska blizina) može se zaključiti da je proces

tranzicije povezan sa rastućim regionalnim disparitetima unutar tranzicionih zemalja³⁶⁸. Na osnovu podrške PHARE programa Evropske komisije, prikupljena je kvalitetna statistička baza regionalnih podataka za nivo NUTS 3 i to za sledeće tranzicione zemlje: Poljsku, Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku. Istraživanje koje je sprovedeno na bazi pomenutih podataka važno je jer su se ove zemlje tokom perioda tranzicije nalazile na različitom stepenu razvoja (Poljska i Mađarska su razvijenije, dok su Bugarska i Rumunija manje razvijene), a i u geografskom smislu su različito pozicionirane u odnosu na Zapadnu Evropu. Analiza je sprovedena na ukupno 138 regiona NUTS 3 nivoa: u Poljskoj ih je bilo 49, u Mađarskoj 20, Rumuniji 41 i u Bugarskoj 28. Statističkom analizom, primenom metoda β -konvergenije, praćeno je 5 pokazatelja (za one zemlje za koje je bilo raspoloživih podataka): regionalni GDP po stanovniku, prosečna zarada, industrijska proizvodnja po stanovniku, investicije po stanovniku i SDI po stanovniku. U Tabeli 3.2.4. sumirani su dobijeni rezultati za period 1989-1995. godina.

Na osnovu rezultata prezentovanih u tabeli mogu se izvesti određeni zaključci. Prvo, treba uočiti da su u posttranzicionom period, nakon 1989. godine, u navedenim zemljama zabeležena divergentna kretanja odabranih pokazatelja. Drugo, analiza je pokazala da, pored toga što postoje određene sličnosti, prisutne su i brojne razlike kada je u pitanju dinamika regionalnih dispariteta, što je direktna posledica nacionalnih karakteristika (institucionalni faktori), ekonomskih faktora (nivo ekonomske razvijenosti), brzine i uspešnosti tranzicionih reformi, veličine zemlje, kao i njenog geografskog položaja. Pokazalo se da proces tranzicije ima daleko kompleksniji uticaj na regionalne razlike unutar zemalja nego što se inicijalno očekivalo. Ipak, napred iznete teorijske pretpostavke jesu potvrđene: zemlje koje se graniče sa državama članicama EU i koje nisu mnogo udaljene od razvijenog evropskog „centra“ iskusile su regionalnu divergenciju, budući da je tranzicija favorizovala područja glavnih gradova i zapadna područja, koja su geografski bliže EU.

---

³⁶⁸ G. Petrakos, „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies*, Vol. 9, No.3, 2001, str. 364.

Tabela 3.2.4. Beta konvergencija u odabranim tranzicionim zemljama

	Poljska	Mađarska	Rumunija	Bugarska
	β -konvergencija			
INDIKATOR				
prosečna zarada	1989-1995. (+) 0,21	1990-1994. (+) 0,22	1994-1995. (-) 0,17	1989-1995. (+) 0,02
regionalni GDP po glavi stanovnika	1992-1995. (-) 0,07	1994-1996. (+) 0,22	–	–
industrijska proizvodnja po glavi stanovnika	1992-1995. (-) 0,32	–	1990-1994. (+) 0,39	1989-1995. (+) 0,09
investicije po glavi stanovnika	–	1991-1994. (+) 0,28	1989-1991. (-) 0,28	1989-1995. (-) 0,63
SDI po glavi stanovnika	1993-1995. (-) 0,45	1993-1996 (-) 0,13	–	–

Izvor: G. Petrakos, „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies*, Vol. 9, No.3, 2001, str. 375, uz modifikaciju autora (D.M.).

Dinamika regionalnih dispariteta u maloj zemlji

Teorije o odnosu regionalnih dispariteta i ekonomskog rasta uglavnom su nastale kao uopštavanje kretanja koja su praćena i evidentirana u velikim i razvijenim zemljama (SAD, EU itd.). Validnost teorija koje, kao što smo videli, mogu biti potpuno suprotstavljene kako u svojim pretpostavkama, tako i u predviđenim efektima po regionalnu strukturu zemalja, takođe su mahom proveravane empirijskim putem na primeru velikih zemalja (prvenstveno zbog raspoloživosti neophodne statističke građe). Predmet naše pažnje na ovom mestu biće regionalne nejednakosti u malim zemljama. Koliko su prethodno analizirane teorije primenljive u slučaju malih zemalja, koje imaju malu površinu i mali broj stanovnika? Osnovna teorijska hipoteza od koje se može poći jeste da u malim zemljama regionalni dispariteti ne mogu biti izraženi u tako velikoj meri, kao što se to na prvi pogled može očekivati i pretpostaviti. Naime, ukoliko su razdaljine manje, tada su i transportni troškovi niži. Manje zemlje imaju manji broj regiona, pa je interregionalna varijansa odabranih pokazatelja razvijenosti manja. Stanovništvo u manjim zemljama je, po pravilu, homogenije, a vlast centralizovanija. S obzirom da su regioni manji, odnosno da su definisani na nižem nivou teritorijalne agregacije, izračunati regionalni dispariteti pokazuju daleko realniju sliku kreatorima ekonomske politike. Zbog toga i preduzete mere vlade za smanjivanje regionalnih dispariteta mogu imati bolje efekte u manjim zemljama.

Načelno posmatrano, sve navedeno trebalo bi da za efekat ima manje regionalne razlike u manjim zemljama.

Iako veličinu zemlje u empirijskim istraživanjima uvek moramo posmatrati kao relativnu kategoriju, odnosno stavljati je u konkretan kontekst, u literaturi postoje stavovi da se kao male zemlje mogu tretirati one koje imaju površinu nacionalne teritorije manju od 65.000 km² i broj stanovnika između 3 i 10 miliona stanovnika³⁶⁹. Ipak, imajući u vidu da pitanje „malih“ zemalja u oblasti ekonomske nauke postaje sve kompleksnije, sve više se određenje zemlje kao male udaljava od tradicionalnog načina merenja (površina teritorije i broj stanovnika), a kao primereniji kriterijumi uzimaju se sledeći: malo unutrašnje tržište zemlje, zavisnost od izvoza i nemogućnost da se ostvari ekonomija obima.

Predmet naše pažnje sada jeste provera empirijske potvrđenosti navedene hipoteze da manje zemlje imaju egalitarniju raspodelu bogatstva/dohotka između regiona. Odnos veličine zemlje i regionalnih nejednakosti svakako zahteva detaljniju analizu. U Tabeli 3.2.5. sumirani su potencijalni uticaji veličine zemlje na regionalnu konvergenciju/divergenciju.

Na uzorku od 22 zemlje, pretežno one koje su ili članice EU ili kandidati za članstvo u EU³⁷⁰ sproveden je test koji je za cilj imao da ispita da li male zemlje nužno imaju i male regionalne razlike. Za svaku zemlju je izračunat odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg regiona (pomoću GDP-a po stanovniku, u dolarima jednake kupovne snage iz 2000. godine). Sve zemlje su podeljene u tri grupe: (a) one sa malim regionalnim razlikama u kojima je pomenuti odnos niži od 1,8, (b) one sa srednjim regionalnim razlikama u kojima je max-min odnos u interval 1,9-2,9 i (c) zemlje sa visokim regionalnim razlikama u kojima je pomenuti odnos iznad 2,9. U prvu grupu svrstale su se uglavnom male zemlje (Danska, Finska, Holandija, Portugal, Švajcarska). U drugoj grupi dominiraju velike zemlje (Francuska, Nemačka, Mađarska, Norveška, Poljska, Španija). U trećoj grupi, sa najvećim regionalnim disparitetima, podjednako su bile zastupljene male (Slovačka i Belgija) kao i velike zemlje (Velika Britanija i Rumunija). Dodatni test za proveru uticaja veličine zemlje na regionalne razlike u GDP-u po stanovniku na istom uzorku načinjen je primenom regresione analize i metoda ONK (običnih najmanjih kvadrata). Kao mera regionalnih nejednakosti u društvenom

---

³⁶⁹ Prema: D. Felsenstein and B. A. Portnov, „Understanding Regional Inequalities in Small Countries“, *Regional Studies*, Vol. 39 (5), Regional Studies Association, 2005, str. 650.

³⁷⁰ U uzorak su dodate Norveška, Švajcarska i Izrael, a izostavljene su mikro države poput Luksemburga, Malte i Kipra, kao i one za koje nije bilo moguće prikupiti odgovarajuće regionalne podatke – Letonija, Litvanija, Estonija i Slovenija. Vidi: D. Felsenstein and B. A. Portnov, „Understanding Regional Inequalities in Small Countries“, *Regional Studies*, Vol. 39 (5), Regional Studies Association, 2005, str. 653.

proizvodu korišćen je Williamson-ov indeks³⁷¹. Dobijena ocena koeficijenta uz nezavisnu promenljivu (veličina zemlje) je vrlo niska (0,116), ali je statistički značajna tek na nivou značajnosti od 10%. Generalan zaključak i na osnovu ovog dodatnog testa jeste da ne mora unapred da znači da male zemlje imaju manje regionalne nejednakosti.

Tabela 3.2.5. Mala zemlja i regionalne nejednakosti: mogući pravci uticaja*

Osobina povezana sa veličinom zemlje	Konvergenција	Divergenција
Ograničenost prirodnih resursa Jednakost klimatskih uslova i produktivnosti u poljoprivredi	Ravnomerniji regionalni razvoj usled činjenice da ne postoji izražena inicijalna prednost u raspoloživosti prirodnih resursa	Specijalizacija u oblasti tercijarnog sektora što void ka koncentrisanijem regionalnom razvoju u pojedinim, specijalizovanim regionima
Izražena gustina naseljenosti stanovništva	Izražena je mobilnost faktora proizvodnje	Disekonomija obima koja postoji usled prenaseljenosti u razvijenim delovima dovodi do efekta preliivanja rasta na teritoriju cele zemlje.
Otvorenost provrede u uslovima globalizacije	Direktna izloženost regiona međunarodnoj konkurenciji	Manje nezavisnosti u kreiranju i postavljanju društvenih i regionalnih prioriteta; izražena koncentracija rasta u pojedinim regionima ("globalnim gradovima i u blizini transportnih "čvorišta")
Centralizovana vlast	Manje ograničenja za implementaciju regionalnih razvojnih politika i programa	Snažnija unitarna vlast, slabije regionalno budžetiranje; nepostojanje regionalne fiskalne autonomije
Kratke distance	Visok nivo socijalne kohezije i postojanje međuzavisnosti rasta; niski transportni troškovi; mogućnost dnevne mobilnosti faktora (pre svega rada); jače preliivanje rasta iz razvijenijih delova.	Čest je slučaj da postoji jedan centar rasta.
Mali broj regiona Mala veličina pojedinačnih regiona	Manje izražene ekstremne vrednosti, zbog nižeg nivoa agregacije;	Ograničene mogućnosti za ekonomiju obima (efeka aglomeracije); mala interna regionalna tržišta; usmerenost na eksterna tržišta, te zavisnost od eksternih šokova (naročito perifernih regiona)

Izvor: D. Felsenstein and B. A. Portnov, „Understanding Regional Inequalities in Small Countries“, *Regional Studies, Vol. 39 (5)*, Regional Studies Association, 2005, str. 652.

*Tamnim slovima je označen pretežni uticaj pojedinog obeležja male zemlje na regionalnu konvergenciju/divergenciju.

Analizom uticaja pojedinih faktora koji su povezani sa veličinom zemlje (Tabela 3.2.5.), kao i empirijskim testovima na uzorku od 22 zemlje, potvrđeno je da kombinovano delovanje svih pomenutih faktora, kao i njihov intenzitet mogu različito delovati na regionalne razlike: i u pravcu konvergencije i u pravcu divergencije, kada su u pitanju male zemlje, te da uslovno možemo prihvatiti postavljenu hipotezu da su u malim zemljama i regionalne razlike manje.

³⁷¹ Za obrazac njegovog izračunavanja, kao i vrste ove mere regionalne disperzije videti u: Č. Očić, *Regionomska istraživanja*, Znamen, Beograd, 2004, str. 150-151.

Naša je ocena da bi za izvlačenje preciznijih zaključaka, kada je u pitanju odnos veličine zemlje i regionalnih nejednakosti, trebalo sprovesti dodatna istraživanja na većem uzorku.

Iskustva zemalja EU

Budući da smo već razmotrili dinamiku regionalnih dispariteta tranzicionih zemalja (Centralne i Istočne Evrope), na ovom mestu ćemo se kratko osvrnuti na trendove u okviru zemalja EU15. Prikazaćemo rezultate empirijskih istraživanja, sa ciljem da proverimo opisane teorijske pretpostavke, odnosno hipoteze koje smo u istraživanju postavili. Kao meru nejednakosti iskoristili smo Theil-ov indeks, budući da nam on omogućava da ukupnu nejednakost podelimo na dve komponente: nejednakost između zemalja EU15 i nejednakost između regiona unutar pojedinačnih zemalja članica.

Tabela 3.2.6. Theil-ov indeks regionalnih dispariteta (GDP po stanovniku) u EU15

Godina	T (EU15)	T (unutar)	T (između)
1977.	0,0146	0,0096	0,0050
1978.	0,0151	0,0095	0,0056
1979.	0,0160	0,0093	0,0067
1980.	0,0168	0,0097	0,0071
1981.	0,0171	0,0099	0,0072
1982.	0,0171	0,0100	0,0071
1983.	0,0167	0,0095	0,0072
1984.	0,0169	0,0093	0,0076
1985.	0,0172	0,0096	0,0076
1986.	0,0183	0,0100	0,0083
1987.	0,0178	0,0101	0,0077
1988.	0,0169	0,0098	0,0071
1989.	0,0165	0,0102	0,0063
1990.	0,0161	0,0098	0,0063
1991.	0,0484	0,0126	0,0358
1992.	0,0587	0,0112	0,0475
1993.	0,0547	0,0104	0,0443
1994.	0,0458	0,0101	0,0357
1995.	0,0429	0,0102	0,0327
1996.	0,0422	0,0103	0,0319
1997.	0,0419	0,0106	0,0313
1998.	0,0401	0,0110	0,0291
1999.	0,0394	0,0113	0,0281
2000.	0,0390	0,0117	0,0273
2001.	0,0379	0,0120	0,0259
2002.	0,0366	0,0120	0,0246

Izvor: S. Adžić, *Regionalna ekonomija Evropske unije*, Prometej, Novi Sad, 2009, str. 129-130.

Prezentovani rezultati pokazuju:

- da su dispariteti u nivou razvijenosti (mereni pomoću GDP-a *per capita*) koji postoje između regiona (unutar pojedinačnih država) tokom posmatranog perioda od 25 godina relativno stabilni (kreću se u rasponu od 0,0096 do 0,0120);
- da dispariteti u nivou razvijenosti između zemalja (mereni pomoću GDP-a *per capita*) beleže tendenciju rasta tokom istog razdoblja (od 0,0050 u 1977. godini do 0,0246 u 2002. godini, što je povećanje od gotovo 5 puta);
- da je ujedinjenje Istočne i Zapadne Nemačke, koje se formalno dogodilo krajem 1990. godine, odlučujuće doprinelo da regionalne nejednakosti u okvirima EU15 budu značajno povećane.

Tabela 3.2.7. Regionalne nejednakosti u GDP-u po stanovniku u odabranim zemljama EU, u odabranim godinama³⁷²

	Theil-ov indeks nejednakosti				Koeficijent varijacije GDP-a po glavi stanovnika					
	1982.	1988.	1996.	2002.	1981.		1990.		2000.	
	NUTS2 nivo				NUTS2 nivo	NUTS3 nivo	NUTS2 nivo	NUTS3 nivo	NUTS2 nivo	NUTS3 nivo
Austrija	0,0193	0,0126	0,0102	0,0076	0,283	0,431	0,280	0,425	0,221	0,375
Belgija	0,2420	0,2180	0,2210	0,2300	0,292	0,395	0,258	0,346	0,381	0,533
Francuska	0,0100	0,0107	0,0129	0,0126	0,338	0,481	0,374	0,518	0,372	0,518
Grčka	0,0055	0,0060	0,0059	0,0044	0,131	0,160	0,123	0,201	0,162	0,274
Holandija	0,0050	0,0035	0,0035	0,0045	0,260	0,368	0,113	0,203	0,157	0,256
Irska	0,0018	0,0031	0,0041	0,0071	....	....	0,180	0,289	0,203	0,294
Italija	0,0178	0,0176	0,0185	0,0173	0,265	....	0,258	0,310	0,275	0,310
SR Nemačka	0,0061	0,0063	0,0078	0,0086	0,048	0,431	0,399	0,590	0,272	0,501
Portugalija	0,0230	0,0170	0,0112	0,0130	0,395	....	0,268	0,539	0,268	0,516
Španija	0,0079	0,0091	0,0109	0,0113	0,181	0,204	0,201	0,231	0,223	0,251
Švedska	0,0008	0,0023	0,0030	0,0065	0,087	0,102	0,103	0,118	0,210	0,249
Velika Britanija	0,0053	0,0048	0,0044	0,0064	0,322	....	0,319	0,476	0,357	0,536

Izvor: S. Adžić, *Regionalna ekonomija Evropske unije*, Prometej, Novi Sad, 2009 (uz samostalnu dopunu autora).

U Tabeli 3.2.7. prezentovana je evolucija regionalnih nejednakosti unutar zemalja članica EU.

Nejednakosti u dohotku se smanjuju između država-članica, ali se povećavaju između regiona. Četiri države-članice koje su do kraja 2006. godine koristile podršku iz Kohezionog fonda (Grčka, Irska (do 2000. godine), Portugalija i Španija) su ostvarile značajan razvoj u periodu posle 1990. godine i uspele da smanje jaz u dohotku. Posebno je bila uspešna Irska, koja je u ovom periodu ostvarila dohodak po stanovniku iznad proseka Evropske unije. Međutim, svi empirijski nalazi ukazuju na to da su regionalni dispariteti u ovom periodu ostali visoki, pa su se čak i neznatno povećali. U slučaju veoma razvijenih država članica EU15, kao što su Italija i SR Nemačka nisu ni prisutni trendovi smanjivanja velikih dispariteta između Severa i Juga, odnosno Zapada i Istoka.

Empirijska istraživanja pokazuju da su regionalni dispariteti veći u EU15 nego u SAD. Tako je tokom 1990-ih godina, koeficijent društvenog proizvoda *per capita* između najnerazvijenije i najrazvijenije države u SAD iznosio 1:1,4 a u EU15 1:2,4. Na teritorijama koje imaju dohodak manji 75% od nacionalnog proseka živi svega 2% stanovništva SAD, a čak 18% stanovništva EU15. Takođe je i stepen koncentracije stanovništva i poslovnih aktivnosti u EU15 manji nego u SAD. Analize ukazuju da je osnovni uzrok ovog fenomena niska mobilnost stanovništva, odnosno radne snage u EU15, jer za razliku od SAD, radnici u Evropi, uprkos velikim disparitetima u dohotku, uglavnom ostaju u svom mestu boravka. Čak i u

³⁷² Godine su odabrane u skladu sa raspoloživošću podataka za praćenje unutar regionalnih dispariteta, kao i sa ciljem da se i ovim putem prate efekti pridruživanja pojedinih zemalja članica EU.

najvećim državama Evropske unije - SR Nemačkoj, Italiji i Velikoj Britaniji, unutrašnja mobilnost radne snage iznosi samo oko jedne trećine one u SAD³⁷³.

Rusija

R. Yemtsov je 2003. godine objavio vrlo zapažen rad iz oblasti regionalnih nejednakosti i konvergencije³⁷⁴ koji je kasnije postao veoma uticajan i često citiran. U pomenutom radu se, između ostalog, prati dinamika inter i intraregionalnih nejednakosti u Rusiji tokom perioda 1994-2000. godine. Rezultati analize ukazuju na to da značajan deo (oko jedne trećine) ukupne regionalne nejednakosti čine nejednakosti koje postoje između regiona. Tokom posmatranog perioda autor ne pronalazi dovoljno dokaza za postojanje (sigma – prim. D.M.) konvergencije (videti Tabelu 3.2.8.). Nakon početka tranzicije nekoliko prosperitetnijih područja (poput Moskve i Sankt Peterburga), iskoristilo je svoje prednosti u kvalitetu ljudskog kapitala, prirodnim resursima i geografskom položaju, poboljšavajući svoju poziciju u odnosu na druge regione. Kontrast koji postoji između Moskve i ostatka Rusije veoma je izražen. Pitanje koje se postavlja jeste u kojoj meri se pomenuta nejednakost može objasniti razlikom između ograničenog broja uspešnih regiona i ostatka teritorije. U narednoj Tabeli 3.2.8. nalaze se podaci o ukupnoj, interregionalnoj i intraregionalnoj nejednakosti u dohotku u Rusiji.

Drugi deo tabele predstavlja simulaciju, budući da su iz analize isključeni najrazvijeniji regioni. Na taj način se indirektno može doći do odgovora na pitanje u kojoj meri najrazvijeniji regioni utiču na stanje i dinamiku ukupne regionalne nejednakosti. Iz prvog dela tabele vidi se da je regionalna nejednakost porasla sa 0,297 u 1994. na 0,339 u 2000. godini (porast od 14,14%). Evidentno je, dalje, da ukupnoj regionalnoj nejednakosti u dohotku interregionalna nejednakost doprinosi sa oko 25%, dok ostatak od tri četvrtine čini onaj deo koji se odnosi na nejednakost unutar pojedinačnih regiona. Međutim, u posmatranom periodu, porastu ukupne regionalne nejednakosti u najvećoj meri (čak 83,33%) doprinosi širenje nejednakosti između regiona. Dalje, bitan zaključak koji se može izvesti na osnovu podataka iz drugog dela tabele, jeste da struktura ukupne regionalne nejednakosti ostaje slična i nakon što se iz analize isključe Moskva, Sankt Petersburg i Tyumen (kao najrazvijeniji regioni). Relativna promena nejednakosti bi u navedenom hipotetičkom slučaju bila čak veća – 17,19% umesto 14,14%.

---

³⁷³ Prema: S. Adžić, *Regionalna ekonomija Evropske unije*, Prometej, Novi Sad, 2009, str. 122-123.

³⁷⁴ R. Yemtsov, „Quo Vadis? Inequality and Poverty Dynamics across Russian Regions“, *World Institute for Economic Development Research, Discussion Paper No. 2003/67*, 2003.

Tabela 3.2.8. Regionalna nejednakost u dohotku u Rusiji (Theil-ov indeks), 1994-2000. godina

	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	Apsolutna promena 1994-2000.	Relativna promena 1994-2000. (%)
1. Svi regioni									
Ukupna regionalna nejednakost	0,297	0,282	0,316	0,337	0,314	0,319	0,339	0,042	14,14
%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00		
Između regiona	0,073	0,076	0,083	0,079	0,088	0,103	0,108	0,035	47,95
%	24,58	26,95	26,27	23,44	28,03	32,29	31,86	83,33	
Unutar regiona	0,224	0,206	0,234	0,258	0,226	0,216	0,231	0,007	3,13
%	75,42	73,05	74,05	76,56	71,97	67,71	68,14	16,67	
2. Hipotetička raspodela bez Moskve, Sankt Peterburga i Tyumen-a									
Ukupna regionalna nejednakost	0,192	0,171	0,198	0,23	0,212	0,209	0,225	0,033	17,19
%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00		
Između regiona	0,049	0,051	0,054	0,044	0,045	0,051	0,051	0,002	4,08
%	25,52	29,82	27,27	19,13	21,23	24,40	22,67	6,06	
Unutar regiona	0,143	0,120	0,144	0,186	0,167	0,158	0,174	0,031	21,68
%	74,48	70,18	72,73	80,87	78,77	75,60	77,33	93,94	

Izvor: R. Yemtsov, „Quo Vadis? Inequality and Poverty Dynamics across Russian Regions“, *World Institute for Economic Development Research, Discussion Paper No. 2003/67*, 2003, str. 15.

Suprotno uobičajenom mišljenju, nejednakost u Rusiji ne bazira se isključivo na disparitetima unutar pomenuta tri razvijena regiona, kao ni na razlikama između njih i ostatka zemlje. Činjenica, ipak, jeste da su izvori povećanja nejednakosti u posmatranom periodu rastuće razlike između tri razvijena regiona i ostatka zemlje, kao i porast nejednakosti unutar ostalih regiona. Postoji mišljenje da je tranzicija u Rusiji samo dodatno produbila regionalne razlike koje su bile prisutne u komunizmu. Postojalo je veoma malo empirijskih istraživanja koja bi na temeljit i naučno zasnovan način ispitala regionalnu konvergenciju u Rusiji. Za analizirani vremenski period Yemtsov pronalazi slabu β -konvergenciju ($\beta = -0,06$).

Austrija

Predstavićemo rezultate istraživanja koje je za predmet imalo ispitivanje konvergencije devet regiona i 84 okruga (distrikta) u Austriji³⁷⁵. Analiza je sprovedena za period 1961-1989. godina i to na osnovu dva metoda. Prvi primenjeni metod jeste analiza vremenskih serija (AVS). Pomenuti pristup odbacuje postojanje konvergencije između devet austrijskih regiona tokom posmatranog vremenskog perioda, budući da nije ustanovljena kointegraciona veza

³⁷⁵ H. Hofer and A. Wörgötter, „Regional Per Capita Income Convergence in Austria“, *Regional Studies, Vol. 31.1*, 1997.

između dinamike GDP-a po stanovniku na nivou države i dinamike regionalnih GDP-a po stanovniku. To sugerise odbacivanje hipoteze o postojanju dugoročne ravnotežne veze između GDP-a *per capita* na nivou pojedinačnih regiona i nacionalnog GDP-a *per capita*³⁷⁶. U nameri da dalje ispituju postojanje konvergencije, autori primenjenju „standardnu“ regresiju za testiranje beta konvergencije, primenom metoda uporednih podataka (*cross section analysis*). I ovim putem autori pronalaze veoma slabu podršku za hipotezu o postojanju beta konvergencije u regionima Austrije – ne postoji statistički dovoljno jaka veza između stope rasta regionalnih GDP-a po glavi stanovnika i njihovih inicijalnih nivoa. Proširenje analize na okruge (distrikte), kojih je u Austriji 84, doprinelo je da se identifikuje vrlo slaba beta konvergencija tokom posmatranog vremenskog perioda ($\beta = -0,91$; t-statistika = 4,50). Stopa konvergencije od nepunih 1% smatra se veoma niskom.

Italija

Iskustvo koje Italija, kao regionalna država, ima u oblasti regionalnog razvoja može biti od koristi prilikom razmatranja pitanja u vezi sa regionalnom konvergencijom/divergencijom. U jednom od istraživanja, ispitivano je postojanje regionalne konvergencije GDP-a *per capita* između italijanskih regiona tokom perioda od 40 godina (1953-1993)³⁷⁷. Kao mera disperzije regionalnog GDP-a po stanovniku, koja je dovedena u vezu sa dinamikom privrednog rasta, korišćen je Theil-ov indeks nejednakosti. Tokom posmatranog vremenskog razdoblja u Italiji su uočena dva potperioda u kojima postoji različita tendencija privrednog rasta, ali i regionalnih nejednakosti u dohotku, gde kao „prelomna godina“ figuriše 1975. godina. Prva faza trajala je od 1950-ih do 1975. godine. Tokom tog perioda sprovedene su posleratne reforme i ostvarena je relativno visoka prosečna godišnja stopa rasta GDP-a od 5,33% (po potperiodima: 1951-1963. (5,66%) i 1964-1975. (4,99%)). Drugi period, nakon 1975. godine, karakterističan je po strukturnim prilagođavanjima nastalih usled dešavanja u globalnoj ekonomiji, koja su nastala nakon raspada Bretonvudskog monetarnog sistema, zatim naftnih šokova, ali i zbog formiranja Evropskog monetarnog sistema (EMS). U tom periodu, od 1975. do 1990-ih godina ostvarivane su daleko lošije performanse italijanske privrede. Prosečna godišnja stopa rasta GDP-a iznosila je „svega“ oko 2,7% (po potperiodima: 1975-1983. (3,13%) i 1984-1993.

---

³⁷⁶ Ibid., str. 7.

³⁷⁷ M. Terrasi, „Convergence and divergence across Italian regions“, *The Annals of Regional Science*, 33, 1999.

(2,3%)³⁷⁸. Kako je „prelomna tačka“ (1975. godina) u ekonomskom razvoju zemlje delovala na regionalne nejednakosti? Sa ciljem da se uporede procesi privrednog rasta i regionalnih nejednakosti, za 20 regiona NUTS 2 nivoa u Italiji, izračunati su Theil-ovi indeksi nejednakosti za period 1953-1993. godina³⁷⁹. Italijanski regioni su za potrebe razlaganja ukupne regionalne nejednakosti podeljeni na dva načina. Prvo, tradicionalno na regione Severa i Juga. Druga podela, koja se snažno zagovara u novijim istraživanjima zbog toga što daje realniju sliku polarizovanog razvoja u Italiji, jeste podela na tri grupe regiona: regione na severozapadu (SZ), regione na severoistoku i u centralnim delovima zemlje (SIC) i na one na jugu (J).

Na osnovu podataka u Tabeli 3.2.9. jasno se može primetiti tendencija porasta indeksa nejednakosti tokom 1950-ih, kao i pad tokom perioda 1960-1975. godina. Nakon 1975. godine mogu se uočiti dva talasa rasta i pada regionalne nejednakosti koja se po periodima poklapaju sa ekspanzijom i recesijom nacionalne privrede. Iz pomenute tabele se takođe može videti da se na početku perioda najveći deo ukupne regionalne nejednakosti (čak oko 93%) zasnivao na neravnomernosti između 3 grupe regiona (SZ-SIC-J). U istom periodu, međuregionalna nejednakost između regiona grupisanih po principu Sever-Jug apsorbirala je oko 63% ukupne regionalne nejednakosti. Međutim, za našu analizu je korisno da primetimo da u oba slučaja interregionalna nejednakost pokazuje istu tendenciju rasta i pada. Konačno, ukoliko primetimo da se tokom 40 godina razvoja udeo međuregionalne nejednakosti na nivou Sever-Jug izjednačio sa istom komponentom (SZ-SIC-J), može se zaključiti da je u pomenutom periodu došlo do potpune konvergencije između severozapadnih regiona (SZ) i onih regiona koji su deo severoistočnih i centralnih delova Italije (SIC).

U istom istraživanju izvršena je ekonometrijska analiza međuzavisnosti regionalnih nejednakosti i privrednog rasta. Rezultati dobijeni na osnovu metoda ONK (zavisna promenljiva jeste koeficijent regionalnih nejednakosti, a nezavisne jesu stopa privrednog rasta i vreme) navode na sledeće zaključke. Prvo, postoji različito ponašanje regiona na jugu zemlje i onih severoistočnih i centralnih tokom procesa ekonomskog razvoja. Ustanovljeno je da je

---

³⁷⁸ Ibid., videti: Tabela 1, str. 495.

³⁷⁹ Theil indeks se označava kao daleko kvalitetniji od standardne devijacije log per capita dohotka (koji se u literaturi intenzivno koristio kao mera sigma konvergencije), jer je nezavisan od broja regiona (zavisnost od broja regiona uzrokuje pristrasnost mere nejednakosti – što je slučaj sa standardnom devijacijom logaritma per capita dohotka), a i perfektno je deljiv na sastavne delove (između i unutar). Kao varijabla na osnovu koje su računati Theil indeksi u Italiji, korišćen je nominalni GDP. Za posmatrani period i za zahtevani nivo dezagregacije nije bilo moguće obezbediti dovoljnu dugu seriju podataka o nekom drugom kvalitetnijem indikatoru, a treba istaći i činjenicu da je nominalni GDP vrlo relevantan sa aspekta kapaciteta regiona da samopodrže sopstveni prosperitet. Vidi: M. Terrasi, „Convergence and divergence across Italian regions“, *The Annals of Regional Science*, 33, 1999.

„južna grupacija“ regiona počela da konvergira ka razvijenijim delovima zemlje desetak godina nakon SIC grupe regiona. Međutim, kako M. Terrasi ističe, osnovni razlog za konvergenciju bila je podrška regionalne politike u obliku intenziviranja investicija ka nerazvijenijim područjima (udeo juga u industrijskim investicijama iznosio je 15% 1951. godine, 25% 1963. godine i čak 44% 1973. godine.). Drugo, tokom perioda ekonomske ekspanzije, regionalne nejednakosti su se povećavale, i obrnuto (pro-cikličan karakter regionalnih dispariteta). Značajan efekat na dinamiku regionalnih razlika i nakon sredine 1970-ih godina imala je regionalna politika. Investiciona aktivnost prestala je da bude fokusirana na Jug (udeo investicija je krajem 1980-ih spao na nivo sa početka 1960-ih), što je onemogućilo pomenutu grupu regiona da osvari koristi od ekonomske ekspanzije koja se događala tih godina na nivou nacionalne ekonomije. Osnovni zaključak sprovedene statističke analize za period 1953-1993. godina jeste da je u Italiji postojala regionalna divergencija na relaciji Sever-Jug tokom procesa privrednog razvoja. Naime, SIC grupa regiona počela je brzo da konvergira nakon 1950-ih, da bi se tokom 1990-ih godina potpuno „asimilovala“ sa razvijenim regionima na severozapadu. Kada je ova grupa regiona (SIC) u pitanju, neoklasična pretpostavka konvergencije može se okarakterisati kao validna. Sa druge strane, u slučaju južnog dela zemlje, konvergencija koja je postojala tokom jednog perioda posleratnog razvoja više je bila rezultat aktivne i snažne regionalne politike, nego spontanog uravnotežavajućeg procesa koji predviđa neoklasična teorija konvergencije. Verovatnije je da se bez intervencije države putem regionalne politike nikakva konvergencija južnih područja ne bi ni dogodila. Konačan zaključak pomenutog istraživanja jeste da neoklasični faktori konvergencije deluju u interakciji sa privrednom strukturom i drugim prostornim faktorima karakterističnim za pojedine regione, te da od njihovog zajedničkog, sinhronizovanog delovanja zavisi kakav će efekat biti ostvaren u konkretnom slučaju (konvergencija ili divergencija).

Tabela 3.2.9. Theil-ov koeficijnet regionalnih nejednakosti u Italiji, 1953-1993.

Godina	Ukupna regionalna nejednakost	Između (SZ-SIC-J)	Unutar (SZ-SIC-J)	Između (SZ-SIC-J) / ukupno (%)	Između (Sever-Jug)	Unutar (Sever-Jug)	Između (Sever-Jug) / ukupno (%)
1953.	0,0497	0,0462	0,0036	92,96	0,0312	0,0185	62,78
1956.	0,0567	0,0513	0,0053	90,48	0,0369	0,0199	65,08
1960.	0,0625	0,0572	0,0053	91,52	0,0445	0,0180	71,20
1963.	0,0440	0,0411	0,0029	93,41	0,0338	0,0102	76,82
1970.	0,0370	0,0348	0,0022	94,05	0,0301	0,0069	81,35
1975.	0,0278	0,0258	0,0021	92,81	0,0238	0,0040	85,61
1979.	0,0302	0,0276	0,0026	91,39	0,0264	0,0038	87,42
1983.	0,0270	0,0249	0,0021	92,22	0,0243	0,0027	90,00
1989.	0,0333	0,0308	0,0025	92,49	0,0299	0,0034	89,79
1991.	0,0301	0,0278	0,0023	92,36	0,0273	0,0028	90,70
1993.	0,0318	0,0295	0,0023	92,77	0,0292	0,0026	91,82

Izvor: M. Terrasi, „Convergence and divergence across Italian regions“, *The Annals of Regional Science*, 33, 1999, str. 499.

Grčka

G. Petrakos i Y. Saratsis³⁸⁰ u svom radu ispituju regionalne nejednakosti u Grčkoj tokom perioda od 1971. do 1991. godine pomoću koncepta beta (β) i sigma (σ) konvergencije. Oni su regresionom analizom utvrdili da regionalne nejednakosti imaju pro-cikličan karakter u ovoj zemlji u posmatranom periodu. Kao jedinicu posmatranja autori su odabrali regione nivoa NUTS 3 (u Grčkoj ih ima 51, a regiona NUTS 2 nivoa ima 13), dok je kao varijabla uzet GDP po stanovniku (u stalnim cenama iz 1970. godine). Koeficijent varijacije regionalnih GDP-a *per capita* na nivou NUTS 3 kretao se redom: 0,24 u 1971. godini, 0,24 u 1981. godini i 0,19 u 1991. godini. Evidentno je da je došlo do blagog smanjivanja regionalnih nejednakosti. U kakvom se odnosu nalaze mera regionalne nejednakosti i stopa rasta nacionalne privrede u Grčkoj? U cilju odgovora na postavljeno pitanje regresiran je primenom metoda ONK koeficijent varijacije regionalne nejednakosti na stopu rasta nacionalnog GDP-a. Radi konzistentnosti ocenjene su četiri relacije, koje se međusobno razlikuju po broju godina tokom kojih je u obzir uzimana promena GDP-a (periodi se kreću od jednogodišnjeg do četvorogodišnjeg). Dobijeni koeficijenti su u sva četiri slučaja statistički značajni i približno jednaki (od 0,003 za godišnju stopu rasta GDP-a, preko 0,004 za prosečnu godišnju za vremenski period od 2 i 3 godine, do

³⁸⁰ G. Petrakos and Y. Saratsis, „Regional inequalities in Greece“, *Papers in Regional Science* 79, 2000.

0,005 u slučaju prosečne godišnje stope rasta za vremenski period od 4 godine tokom koje se posmatra promena GDP-a i njen uticaj na nivo regionalnih nejednakosti)³⁸¹. Kao što se može zaključiti u svim slučajevima koeficijenti su pozitivni, što ukazuje na to da su se tokom posmatranog perioda (1971-1991) u Grčkoj regionalne razlike širile u periodima privrednog rasta i obrnuto. U pomenutom istraživanju utvrđeno je da je u istom periodu u Grčkoj bilo beta konvergenije, budući da je koeficijent uz nezavisnu promenljivu 'inicijalni nivo dohotka *per capita*' negativan i statistički značajan (iznosi -0,756 na nivou značajnosti od 1%).

X. Sala-i-Martin³⁸² u jednom od svojih najznačajnijih radova na temu regionalne konvergenije ispituje dinamiku regionalnih dispariteta u pojedinačnim zemljama i grupama zemalja, nastojeći da dokaže svoju teoriju o apsolutnoj (bezuslovnoj) β -konvergeniji, kao i σ -konvergeniji. Ideja od koje se krenulo jeste da se na osnovu podataka za što veći broj zemalja ispita da li postoji konvergenija na globalnom nivou. Podaci vremenskih serija o nivou GDP-a *per capita* za 13 zemalja počevši od 1870. godine koje je preračunao Maddison nisu bili pouzdana osnova za istraživanje prema Sala-i-Martin-u, baš zbog toga što je uzorak nereprezentativan (obuhvaćene su samo razvijene zemlje), uprkos dužini vremenske serije. U nameri da „izbegne zamku” lošeg uzorka, autor koristi seriju podataka o vrednosti GDP-a po stanovniku za daleko veći broj zemalja (čak 110) koju su konstruisali Summers i Heston. Istina, pomenuti podaci postoje za mnogo kraći vremenski period (od 1960. godine), ali je to cena koja je „plaćena” sa ciljem da se obuhvati veći broj zemalja. Za tridesetogodišnji period (1960-1990) utvrđeno je da je u grupi od 110 zemalja postojala σ -divergencija (disperzija GDP-a po stanovniku se povećala sa 0,89 na 1,12). Za istu grupu zemalja, tokom navedenog perioda ispitivano je prisustvo apsolutne (bezuslovne) konvergenije u smislu beta³⁸³. Dovodeći u vezu stopu rasta GDP-a *per capita* za period 1960-1990. godina sa inicijalnim nivoom posmatranog indikatora u početnoj 1960. godini (bez dodatnih objašnjavajućih varijabli) utvrđeno je da je koeficijent β blago pozitivan (0,004), odnosno da je postojala β -divergencija. Razlog za ovakve empirijske nalaze jeste to što je uzorak od 110 zemalja veoma heterogen, te nije realno očekivati da sve zemlje teže ka istom ravnotežnom stanju, budući da nemaju identične polazne osnove u smislu tehnologije, raspoloživosti resursa i sl. Apsolutna β -konvergenija može postojati samo između zemalja koje su homogene i koje imaju identično ravnotežno (stacionarno) stanje. Jedan od načina da se obezbedi postojanje identičnog stacionarnog stanja

---

³⁸¹ Videti Tabelu br. 2, *ibid*, str. 63.

³⁸² X. Sala-i-Martin, „The classical approach to convergence analysis“, *Economic Journal*, 106, 1996.

³⁸³ Pretpostavka da sve zemlje teže ka istom, zajedničkom stacionarnom stanju.

u uzorku jeste da se on smanji, ili da se u okviru većeg uzorka formira više manjih, homogenijih uzoraka koji bi obuhvatali zemlje koje su sličnog nivoa razvijenosti, institucionalne uredenosti, raspoložive tehnologije, znanja i drugih resursa i pretpostavki. Dakle, nije nerelano očekivati da će se apsolutna β -konvergencija javiti u slučaju „sličnih” (homogenih) zemalja. Polazeći od te pretpostavke Sala-i-Martin je podelio početni uzorak od 110 zemalja na više homogenijih, unutar kojih bi zemlje trebalo da imaju isto ravnotežno/stacionarno stanje. Izolovano je nekoliko uzoraka sastavljenih od „sličnih” zemalja ili regiona: zemlje članice OECD-a, 48 federalnih država u okviru SAD, 47 regiona (prefektura) u Japanu, 90 evropskih regiona posmatranih zajedno, kao i 11 regiona u okviru Nemačke, 21 region u okviru Francuske, 11 regiona Velike Britanije, 20 italijanskih regiona i 17 regiona u Španiji.

Jedna od pretpostavki od kojih autor u istraživanju polazi jeste da, usled sličnih uslova u kojima se odvija ekonomski život, u zemljama OECD-a treba očekivati apsolutnu beta konvergenciju. Na osnovu prikupljenih podataka za period 1950-1990. godine utvrđeno je da je koeficijent β negativan i da iznosi -0,014.

Ostali rezultati ispitivanja o β i σ konvergenciji na nivou odabranih uzoraka zemalja i regiona³⁸⁴ sumirani su u Tabeli 3.2.10.

Tabela 3.2.10. Konvergencija (β i σ) regionalnih dohodaka po glavi stanovnika

Zemlja	Broj regiona	Vremenski period obuhvaćen analizom	Ocenjena stopa konvergencije (β -konvergencija), u % godišnje	Regionalna nejednakost u dohotku (σ -konvergencija)			
				1940.	1950.	1970.	1990.
SAD	48	1880-1990.	1,7	0,35	0,24	0,17	0,17
Japan	47	1955-1990.	1,9	0,63	0,29	0,23	0,15
EU	90	1950-1990.	1,5	–	–	–	–
Nemačka	11	1950-1990.	1,4	–	0,31	0,20	0,19
Švedska	24	1911-1993.	2,4	0,26	0,15	0,10	0,07
Velika Britanija	11	1950-1990.	3,0	–	0,17	0,10	0,12
Francuska	21	1950-1990.	1,6	–	0,21	0,17	0,14
Italija	20	1950-1990.	1,0	–	0,43	0,33	0,27
Španija	17	1955-1987.	2,3	–	0,34	0,27	0,22
Kanada	10	1961-1991.	2,4	–	–	–	–

Izvor: H. Armstrong and J. Taylor, *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, 2000, str. 83.

³⁸⁴ Videti i: X. Sala-i-Martin, „The classical approach to convergence analysis“, *Economic Journal*, 106, 1996, posebno tačku 5, str. 1028-1034.

Sprovedena istraživanja na međunarodnom planu za regione različitih zemalja navode na zaključak da se regionalna konvergencija veoma sporo odvijala u industrijalizovanim zemljama. Iz prethodne tabele može se videti da su na nivou grupe odabranih zemalja evidentirane i β i σ konvergencija, i to u svim zemljama. Ipak, podaci o koeficijentu β ukazuju na to da je ona bila veoma spora – oko 2 odsto godišnje. Ovakvi rezultati pokazuju da će u uslovima kada se nivo dohotka po stanovniku značajno razlikuje po regionima unutar jedne zemlje, trebati dugo vremena za „vidljivo” sužavanje tih razlika. Na isti zaključak navode i empirijski rezultati u vezi sa σ -konvergencijom, budući da se iz Tabele može videti da stopa konvergencije značajno usporava u periodu 1970-1990. godina.

Bivša Jugoslavija

Akademik Časlav Očić sproveo je istraživanje sa ciljem da utvrdi da li su se regionalne razlike u Jugoslaviji smanjivale ili su se, pak, širile³⁸⁵. Vremenski period tokom kojeg prof. Očić ispituje postojanje konvergencije jeste 1952-1988. godina. Za razliku od Williamson-a koji u svojoj analizi dinamike regionalnih dispariteta na međunarodnom nivou kao pokazatelj koristi samo *društveni proizvod po stanovniku*, Očić proširuje analizu tako što pored praćenja dinamike pomenutog indikatora (koji je pokazatelj rezultata), ispituje postojanje konvergencije i pomoću dodatna dva indikatora: *zapostlenost na 1000 radno sposobnih stanovnika* i *osnovna sredstva po radno sposobnom stanovniku*. Pored toga što koristi 3 indikatora pomoću kojih se prate regionalne razlike između osam regiona u SFRJ (6 republika i 2 pokrajine), za razliku od K. Mihailovića i drugih autora koji su se bavili regionalnim razvojem Jugoslavije i koji su regionalne razlike tumačili isključivo kao relativne razlike, Očić po prvi put proširuje analizu regionalnog razvoja tako što istražuje i dinamiku apsolutnih razlika. Dakle, sveobuhvatnost ove analize ogleda se u tome što se prati dinamika 3 indikatora i što se sagledavaju kako relativne, tako i apsolutne razlike.

---

³⁸⁵ Č. Očić, *Regionomska istraživanja* (odjeljak: Da li su se u bivšoj Jugoslaviji regionalne razlike povećavale ili smanjivale?), Znamen, Beograd, 2004, str. 143-168. Kada je u pitanju regionalni razvoj Jugoslavije, onda je neizostavno pogledati i knjigu koja predstavlja, prema našim saznanjima, najsveobuhvatniju analizu regionalnog „problema“ SFRJ: Č. Očić, *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1998. Isto tako, za bolje razumevanje prirode i evolucije regionalnih razlika u Jugoslaviji videti i: K. Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1990.

Kao meru relativnih razlika, autor koristi ponderisani Williamson-ov indeks³⁸⁶:

$$WI = \frac{1}{\bar{y}} \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(y_i - \bar{y} \right)^2 \frac{N_i}{N}}$$

a kao meru apsolutnih razlika:

$$M = \frac{1}{\bar{y}} \sum_{i=1}^n \left| y_i - \bar{y} \right| \frac{N_i}{N} \cdot 100$$

gde su: y_i - posmatrani indikator u i -tom regionu; $\bar{y}$ - posmatrani indikator (prosek) na nivou Jugoslavije; N_i - radno sposobno stanovništvo i -tog regiona i N - radno sposobno stanovništvo Jugoslavije.

Ove pokazatelje autor primenjuje na sva tri indikatora koja prati. U Tabeli 3.2.11. prikazane su vrednosti pomenutih pokazatelja u Jugoslaviji za period 1952-1988. godina. Sa ciljem da utvrdi smer i intenzitet kretanja regionalnih dispariteta tokom posmatranog perioda, Očić primenjuje sledeću metodologiju. Svaka individualna vremenska serija izračunatih vrednosti pokazatelja regresirana je na vreme (ocenjene su funkcije trenda). Za svaku od serija vrednosti regionalnih razlika specifikovane su i ocenjene tri funkcionalne veze sa vremenom kao nezavisnom varijablom: linearna, loglinearna i polulogaritamska. Predznak i vrednost ocenjene vrednosti parametra uz nezavisnu promenljivu pokazuje pravac i intenzitet promena veličine regionalnih razlika tokom vremena. Izbor funkcije trenda za svaku od individualnih serija koja najbolje opisuje dinamiku regionalnih dispariteta izvršen je u skladu sa standardima koje nalaže ekonometrijska teorija: na osnovu statističke značajnosti ocenjenog parametra uz nezavisnu promenljivu i na osnovu statističke značajnosti ocenjene regresije merene koeficijentom determinacije.

U Tabeli 3.2.12. sumirani su rezultati koji na najbolji način opisuju dinamiku regionalnih dispariteta u Jugoslaviji tokom posmatranog razdoblja. Rezultati analize pokazuju da su se regionalne razlike u Jugoslaviji tokom perioda 1952-1988. godina smanjivale u slučaju zaposlenosti (broj zaposlenih na 1000 radno sposobnih stanovnika) i osnovnih sredstava (osnovna sredstva po radno sposobnom stanovniku), a da su se povećavale kada je u pitanju društveni proizvod po stanovniku. Zaključak jeste da pretpostavke razvoja u pogledu raspoloživosti faktora (rada i kapitala) nisu adekvatno „pretočene“ u rezultate (društveni

³⁸⁶ Isti pokazatelj se često koristi u empirijskim radovima, vidi: J. G. Williamson, „Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns“, *Economic Development and Cultural Change* 13(2), 1965; D. Felsenstein and B. A. Portnov, „Understanding Regional Inequalities in Small Countries“, *Regional Studies*, Vol. 39 (5), Regional Studies Association, 2005, str. 655.

proizvod). Drugim rečima produktivnost rada i efikasnost upotrebe kapitala jesu „područje“ na kojem su ostvareni vrlo loši rezultati³⁸⁷.

Tabela 3.2.11. Relativne i apsolutne regionalne razlike u Jugoslaviji

Godina	Rel. reg. razl. u zaposlenosti	Rel. reg. razl. u vredn. O.S. po radno sposobnom stanovn.	Rel. reg. razl. u društ. proiz. po stanovniku	Apsol. reg. razl. u zaposlenosti	Apsol. reg. razl. u vredn. O.S. po radno sposobnom stanovn.	Apsol. reg. razl. u društ. proiz. po stanovniku
1952.	0,324	0,559	0,453	19,4	28,8	25,2
1953.	0,328	0,563	0,397	19,3	30,8	22,2
1954.	0,331	0,590	0,429	19,5	33,0	26,7
1955.	0,322	0,593	0,427	19,1	32,9	25,3
1956.	0,328	0,592	0,432	19,8	32,2	25,7
1957.	0,316	0,553	0,411	19,1	31,5	25,2
1958.	0,321	0,513	0,457	18,8	28,3	26,9
1959.	0,319	0,489	0,427	19,8	28,4	24,3
1960.	0,300	0,469	0,461	19,5	28,1	25,9
1961.	0,298	0,434	0,452	20,4	27,1	26,9
1962.	0,303	0,417	0,450	20,3	25,0	27,6
1963.	0,315	0,428	0,439	20,8	25,4	27,3
1964.	0,319	0,426	0,427	20,9	25,4	26,2
1965.	0,315	0,411	0,409	20,9	25,0	26,7
1966.	0,310	0,414	0,397	19,7	25,2	25,3
1967.	0,314	0,401	0,404	19,7	24,6	26,1
1968.	0,320	0,408	0,427	19,5	25,6	26,7
1969.	0,313	0,412	0,434	18,3	25,7	27,0
1970.	0,317	0,410	0,455	18,3	25,8	28,5
1971.	0,311	0,404	0,455	18,0	25,4	29,3
1972.	0,309	0,414	0,461	18,2	25,7	28,2
1973.	0,318	0,416	0,463	18,3	25,6	29,3
1974.	0,322	0,422	0,456	18,2	25,7	29,5
1975.	0,324	0,430	0,484	18,4	26,4	31,0
1976.	0,326	0,437	0,484	18,6	26,9	31,2
1977.	0,328	0,442	0,474	18,9	27,3	31,1
1978.	0,331	0,452	0,487	18,9	27,8	31,7
1979.	0,333	0,449	0,493	19,2	27,8	31,6
1980.	0,307	0,434	0,459	18,5	28,2	31,0
1981.	0,293	0,443	0,439	18,0	28,9	30,5
1982.	0,288	0,449	0,422	17,7	29,5	28,5
1983.	0,286	0,463	0,421	17,4	29,7	28,4
1984.	0,286	0,464	0,443	17,4	30,6	30,1
1985.	0,284	0,466	0,484	17,3	30,9	32,1
1986.	0,281	0,464	0,509	17,1	30,9	31,4
1987.	0,276	0,468	0,575	16,6	31,7	36,2
1988.	0,274	0,473	0,581	16,8	31,9	37,6

Izvor: sumirano na osnovu podataka iz: Č. Očić, *Regionomska istraživanja* (odjeljak: Da li su se u bivšoj Jugoslaviji regionalne razlike povećavale ili smanjivale?), Znamen, Beograd, 2004, str. 143-168.

³⁸⁷ Sveobuhvatnu naučnu analizu regionalnih dispariteta u efikasnosti regiona SFRJ, pronalazimo u knjizi Časlava Očića, *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1998. Videti Glavu VII (Regionalne razlike u efikasnosti), str. 343-535.

Tabela 3.2.12. Ocenjene funkcije trenda indikatora kojima su merene regionalne razlike

Rezultati regresije	Rel. reg. razl. u zaposlenosti	Rel. reg. razl. u vredn. O.S. po radno sposobnom stanovn.	Rel. reg. razl. u društ. proiz. po stanovniku	Apsol. reg. razl. u zaposlenosti	Apsol. reg. razl. u vredn. O.S. po radno sposobnom stanovn.	Apsol. reg. razl. u društ. proiz. po stanovniku
1	2	3	4	5	6	7
vrsta funkcionalne veze (funkcije trenda)	polulogaritamska (logaritmovan je indikator reg.dispariteta / zavisna promenljiva)	polulogaritamska (logaritmovano je vreme / nezavisna promenljiva)	polulogaritamska (logaritmovan je indikator reg.dispariteta / zavisna promenljiva)	polulogaritamska (logaritmovan je indikator reg.dispariteta / zavisna promenljiva)	/	polulogaritamska (logaritmovan je indikator reg.dispariteta / zavisna promenljiva)
vrednost koeficijenta (β) uz nezavisnu promenljivu	-0,0032	-0,0465	0,0047	-0,0042	statistički nesignifikantna ocenjena vrednost parametra	0,0087
standardna greška ocene	-4,6912	-5,9328	4,4517	-7,0168	/	10,4242
koeficijent determinacije	0,386	0,5014	0,3615	0,5845	/	0,7564
dinamika reg. razlika	ubrzano smanjivanje	usporeno smanjivanje	ubrzano povećanje	ubrzano smanjivanje	nema zajedničke tendencije tokom posmatranog perioda (1952-1988.)	ubrzano povećanje

Izvor: prikaz autora na bazi rezultata iz: Č. Očić, *Regionomska istraživanja* (odeljak: Da li su se u bivšoj Jugoslaviji regionalne razlike povećavale ili smanjivale?), Znamen, Beograd, 2004, str. 143-168.

* * * * *

Istraživanja u vezi sa regionalnom konvergencijom odvijala su se u više pravaca, primenom različitih metoda. Ipak, detaljnijim uvidom u pojedinačna istraživanja može se steći utisak da postoji izvesno slaganje između dobijenih rezultata. Naime, uvek kada je potvrđeno postojanje σ -konvergenije, pokazalo se da je između posmatranih regiona prisutna i β -konvergencija.

Bitna stvar u vezi sa rezultatima istraživanja jeste što ukazuju da je na određeni način došlo do „pomirenja” različitih polaznih stavova neoklasične teorije rasta i nove teorije rasta, odnosno da su obe teorije prošle kroz svojevrstni vid „metamorfoze”³⁸⁸. Sa jedne strane, odsustvo apsolutne beta konvergenije u značajnom broju zemalja doprinelo je tome da neoklasična teorija rasta bude modifikovana u smislu da uvaži činjenicu da postoje razlike u stacionarnim nivoima dohodaka različitih država. Sa druge strane, empirijska potvrda uslovne konvergenije (u slučaju zemalja, ne regiona) modifikovalo je novu teoriju rasta u pravcu priznavanja uravnotežujućih procesa, a ne isključivo onih divergentnih. Dakle, process

³⁸⁸ Vidi: N. Islam, „What have we learnt from the convergence debate?”, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17, No.3, Blackwell Publishing Ltd, 2003, str. 342.

konvergencije ne može se više striktno povezivati sa neoklasičnom teorijom rasta. Konvergencija i divergencija mogu se objasniti i jednom i drugom vrstom teorijskih modela.

Prethodno rečeno deluje pomalo „razočaravajuće” u kontekstu inicijalne ideje da se proces konvergencije može upotrebljavati kao test za validnost alternativnih teorija/modela rasta. Sa druge strane, brzina konvergencije od oko 2% godišnje govori u prilog činjenici da je ovaj proces uravnoteženja, odnosno smanjivanja regionalnih dispriteta izrazito spor. Isto tako, ovako „skromno” prisustvo β i σ konvergencije ponovo dovodi u pitanje neoklasičnu hipotezu o konvergentnim kretanjima tokom procesa privrednog rasta. Naime, smanjivanje regionalnih razlika u GDP-u po stanovniku može biti rezultat i nekih drugih procesa, poput difuzije tehnološkog progresa, državnih mera u domenu regionalne politike itd. Neoklasičan mehanizam prilagođavanja, očito može imati minornu ulogu.

4. ANALIZA ODNOSA REGIONALNIH NEJEDNAKOSTI I PRIVREDNOG RASTA U SRBIJI

4.1. Regioni u Srbiji

Pitanje teritorijalne organizacije Srbije, odnosno regionalizacije zemlje dugo vremena bilo je marginalizovano, a i kada mu se pridavao određeni značaj uglavnom se to činilo na bazi pogrešnih pretpostavki i ciljeva. Više od pedeset godina se u Srbiji nije posvećivala odgovarajuća pažnja ovoj temi, ni u teorijskom ni u praktičnom smislu. Izostalo je bilo kakvo, na nauči i/ili na pozitivnim iskustvima zasnovano, rešenje za probleme regionalnog razvoja zemlje, koji su u našoj zemlji i te kako prisutni. Gotovo da iznenađuje zanemarivanje ovog pitanja u ekonomskoj politici, a jednim delom i u naučnim krugovima. Pomenuta dva trenda kao da su „podupirala“ jedan drugog, tako da se na početku XXI veka Srbija suočavala sa izraženim i rastućim regionalnim disparitetima u gotovo svim segmentima društveno-ekonomskog razvoja. Razlog tome sa jedne strane jeste marginalizovanje ovog pitanja u razvojnoj politici zemlje, a sa druge strane donošenje i primena neadekvatnih i pogrešnih mera za ublažavanje regionalnih „napetosti“ u prethodnom periodu. Sporadične, neadekvatne i nesvršishodne mere često su bile rezultat želje da se u kratkom roku reše nagomilani problemi u domenu regionalnog razvoja zemlje. Takvo percepiranje u potpunosti je pogrešno(!), budući da je regionalni razvoj oblast strukturne prirode i da, kao takav, ima prevashodno dugoročni karakter. Stoga, verovatno, i ne treba da čudi što su preduzete mere za smanjenje regionalnih razlika tokom prethodnog perioda ostale bez značajnijih efekata, jer bez adekvatnog uporišta u teoriji i posledičnog nepoznavanja problematike, njene prirode, te potencijalnih rešenja koja se mogu preduzeti, možda nije ni bilo realno očekivati pozitivnije ishode.

Moglo bi se reći da pitanja regionalnog razvoja i regionalne politike u Republici Srbiji nisu nikada imala adekvatnu poziciju u hijerarhiji razvojnih ciljeva države. Dosadašnja politika regionalnog razvoja dominantno se zasnivala na bržem razvoju nerazvijenih područja/opština, zatim na izrazito ekonomskoj orijentaciji, bez uvažavanja drugih značajnih aspekata razvoja (socijalnog, ekološkog, kulturnog itd.), potom na sporadičnim i nekoordiniranim aktivnostima, kao i na neadekvatnoj institucionalnoj i organizacionoj infrastrukturi. Rešavanje problema nagomilanih regionalnih dispariteta jeste dugoročan i zahtevan posao, čija realizacija pretpostavlja postojanje snažne, efikasne i stabilne pravne i institucionalne podrške. Važno je

da kreatori ekonomske politike razumeju da je u pitanju težak, skup i spor proces. Nije naročito realno očekivati da se u kratkom roku i sa malo napora ostvare uspesi. Valja razumeti i to da je izbor mehanizama i instrumenata za vođenje regionalne politike uvek verodostojna refleksija političkih, te opštedruštvenih okolnosti koje determinišu zakonski okvir, kao i rad institucija nadležnih za oblast regionalnog razvoja. Da bi se napredak ostvario, nužno je, najpre, institucionalizovati regionalnu politiku i to u tri njena osnovna segmenta: (a) sprovođenje postupka regionalizacije, (b) kreiranje institucija za regionalni razvoj i (c) obezbeđivanje sredstava za finansiranje regionalnog razvoja.

Period tranzicije dodatno je uticao na „zaoštavanje“ regionalnih razlika u Srbiji. Naglašena regionalna polarizacija, koja u znatnoj meri prevazilazi društveno prihvatljive okvire, posebno je izražena na relaciji Sever-Jug, odnosno na nivou između Beograda i Novog Sada (kao i područja između i oko ove dve najveće i najrazvijenije urbane aglomeracije u nas) i ostatka nacionalne teritorije. Isto tako, dispariteti postoje i unutar regiona, a između razvijenih i nerazvijenih područja/opština. Navedeno govori u prilog činjenici da su u Srbiji prisutne višedimenzionalne i „slojevite“ regionalne neravnomernosti. Namera nam je da u ovom delu rada, na osnovu raspoloživih empirijskih podataka i statističke građe, navedenu hipotezu i potvrdimo.

4.1.1. Kratak prikaz teritorijalne organizacije Srbije

Pokušaja regionalizacije na prostoru Srbije bilo je još tokom socijalističkog perioda razvoja³⁸⁹. Ustavne promene polovinom 1970-ih godina omogućile su opštinama da postanu i samoupravne zajednice, što je, ujedno, bila i polazna pretpostavka za mogućnost formiranja regiona kao međuopštinskih (regionalnih) zajednica. Na prostoru centralne Srbije (teritorija Socijalističke Republike Srbije van teritorija Socijalističkih Autonomnih Pokrajina) formirano je devet međuopštinskih regionalnih zajednica Odlukom o zaključenju društvenog dogovora o udruživanju opština u međuopštinske regionalne zajednice, koju je usvojila Skupština Socijalističke Republike Srbije polovinom 1975. godine. Tada su, pored Beograda kao gradske

---

³⁸⁹ Međutim, postoje tvrdnje da je u našoj zemlji i tokom ranijih razvojnih perioda bilo iskustava u vezi sa teritorijalnom organizacijom, odnosno regionalizacijom. Naučno utemeljeni stavovi da je jugoslovenska Kraljevina (1921-1939) bila prva evropska regionalna država, kojima se direktno dovode u pitanje uverenja da su „kolevke“ regionalnih država u Evropi Italija (od 1948. godine) i Španija (od 1978. godine). Videti: M. Pavlović, „Jugoslovenska kraljevina prva evropska regionalna država“, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke 141* (urednik: Č. Očić), Novi Sad, 2012, str. 503-521.

zajednice opština i posebne samoupravne društveno-političke zajednice, formirani sledeći „regioni”, odnosno međuopštinske regionalne zajednice (MRZ): Zaječar, Podrinjsko-Kolubarski, Južnomoravski, Podunavski, Kraljevo, Titovo Užice, Niš, Šumadija i Pomoravlje³⁹⁰. Imajući u vidu ukupna sistemska rešenja u kojima se primenjivala pomenuta regionalizacija opšte je prihvaćena ocena da ona nije dala očekivane rezultate ni u sveukupnom društvenom razvoju tako koncipiranih „regiona”, niti u oblasti razvoja privrede kao celine. Tokom perioda postojanja međuopštinskih regionalnih zajednica ispoljene su tendencije multiplikovanja istih ili sličnih kapaciteta u regionalnim privredama. Uočljivo je njihovo „zaokruživanje”, odnosno nastojanje da se formiraju što celovitije, zaokružene regionalne privrede, nasuprot nužnosti da se ostvaruju međuregionalna specijalizacija i podela rada na osnovu raspoloživih, prirodnih ili prethodnim razvojem stvorenih, komparativnih prednosti. Ukoliko je i postojalo međusobno informisanje regiona o planovima razvoja privrede, ono je vrlo često zloupotrebljavano u smislu preuzimanja dobrih ideja ili programa, što nikako nije moglo da podstiče međusobnu komplementarnost privrednih kapaciteta, već njihovo multiplikovanje i, u svakom slučaju, ekonomski neracionalno korišćenje ograničenih sredstava za investicije i mnogo manji razvojni efekat od očekivanog³⁹¹.

Zakonom o teritorijalnoj organizaciji i lokalnoj samoupravi, usvojenim 24. juna 1991. godine, teritorija Republike Srbije podeljena je na trideset okruga. Na celokupnoj teritoriji Republike Srbije, pored Grada Beograda, formirano je još dvadeset devet okruga. Prvenstvena svrha ove podele određena je Uredbom o načinu vršenja poslova ministarstava i posebnih organizacija van njihovog sedišta, donetom početkom 1992. godine, što je predstavljalo dislociranje državnih funkcija van sedišta ministarstava, odnosno Vlade³⁹². U formiranju okruga polazilo se od toga da se za sedište izabere najveći i najrazvijeniji opštinski centar, prema kome gravitira manji ili veći broj susednih i međusobno povezanih opština (tri do šesnaest). Iako prvenstveni cilj formiranja okruga nije bila regionalna diferencijacija u funkciji razvoja (već je ovakva odluka bila politički motivisana), oni uglavnom predstavljaju i ekonomske celine, u najvećem broju formirane oko razvojnih centara.

---

³⁹⁰ Prema: Vlada Republike Srbije, *Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012*, Beograd, 2007, str. 172.

³⁹¹ O „zatvaranju” republičkih ekonomskih sistema unutar SFRJ, kao i o društveno-ekonomskim posledicama formiranja „nacionalnih ekonomija” na nivou republika koje su činile tadašnju zajedničku državu, više videti u: K. Mihajlović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1990, str. 65-69 (deo: Nacionalne ekonomije-nacionalizam u ekonomiji).

³⁹² Uredba o načinu vršenja poslova ministarstava i posebnih organizacija van njihovog sedišta, „Službeni glasnik RS”, br. 3/92, 36/92, 52/92 - odluka USRS, 60/93 i 5/95).

Od kada je formirana Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), odnosno od početka 1990-ih, zemlja se suočavala sa brojnim i raznovrsnim teškoćama, počev od sankcija međunarodne zajednice, pa do rata u okruženju i NATO bombardovanja 1999. godine. Teška društvena i ekonomska stvarnost zahtevale su punu pažnju ekonomske politike čiji je cilj bio pokušaj da se ublaži uticaj pomenutih negativnih okolnosti, kada već nisu mogli da se spreče ekonomsko nazadovanje i brojne negativne socijalne, političke i druge posledice. Osim toga, SRJ je bila znatno manja zemlja, koja od svog nastanka beleži pad obima proizvodnje i usluga u svim oblastima, pokazuje tendenciju smanjivanja teritorijalnih dispariteta, ali na nižem nivou ekonomske aktivnosti, te je i ekonomska nauka u celini manju pažnju poklanjala dugoročnim aspektima razvoja uopšte, pa u okviru njih i regionalnom razvoju. Uzimanje cele Republike Srbije za region unutar SRJ (kasnije SCG) ili njeno dezagregiranje na „samo” tri teritorijalne celine (dve pokrajine, Vojvodinu i Kosovo i Metohiju, i Centralnu Srbiju) bilo je neodgovarajuće za bilo kakvo ozbiljnije uvrštavanje regionalnog aspekta u koncepciju i strategiju razvoja zemlje. Prošavši kroz „buran” period tokom poslednje decenije XX veka u uspostavljanju svoje državnosti, Srbija se, između ostalog, morala suočiti i sa problemom jasnijeg definisanja svoje teritorijalne organizacije, koji ni do danas nije uspela da reši. Postoji mogućnost da ovakav, asimetričan i različit status pojedinih područja, u budućnosti bude problematičan u postupku prenošenja nadležnosti sa centralne na niže nivoe vlasti, jer će značajan deo stanovništva van teritorija autonomnih pokrajina i glavnog grada ostati bez onih mogućnosti institucionalnog organizovanja kakve su pružene stanovnicima u gradu Beogradu i AP Vojvodini.

Danas Republika Srbija ima tri nivoa javne administracije/državne uprave: (a) centralni (republički), (b) pokrajinski i (c) lokalni (gradski/opštinski). Sadašnja teritorijalna organizacija Republike Srbije definisana je Ustavom Republike Srbije³⁹³, Zakonom o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije³⁹⁴ i Uredbom o načinu vršenja poslova ministarstava i posebnih organizacija van njihovog sedišta³⁹⁵. Teritorijalnu strukturu Republike Srbije čine dve autonomne pokrajine - AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija. Zatim, u Srbiji postoji ukupno 29 upravnih okruga i 193 opštine. Od toga 23 lokalne samouprave, naravno pored grada Beograda, imaju status grada (dakle, ukupno 24). Navedeno ukazuje na to da Republika Srbija

---

³⁹³ Ustav Republike Srbije „Službeni glasnik RS“, broj 83/06.

³⁹⁴ Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 129/07.

³⁹⁵ Uredba o načinu vršenja poslova ministarstava i posebnih organizacija van njihovog sedišta, „Službeni glasnik RS“, br. 3/92, 36/92, 52/92 - odluka USRS, 60/93 i 5/95).

ima model tzv. *asimetrične* teritorijalne organizacije, gde zajedno sa dva „standardna” nivoa uprave (centralne i lokalne), koegzistira, ali samo na određenom području države, srednji (mezo) nivo uprave (u obliku autonomnih pokrajina)³⁹⁶.

Pre nego što predstavimo aktuelnu regionalizaciju u Srbiji, osvrnimo se kratko na neka od predlaganih rešenja za teritorijalnu organizaciju zemlje koja su figurisala u prethodnom periodu kao alternativa za postojeće (aktuelno) stanje u ovoj oblasti (videti Tabelu 4.1.1.).

Tabela 4.1.1. Neki raniji predlozi za regionalizaciju Republike Srbije

	NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3
Predlog 1.	Republika Srbija	a. Grad Beograd b. Centralna Srbija (bez Beograda) c. AP Vojvodina d. AP Kosovo i Metohija	okruzi (29) + grad Beograd
Predlog 2.	Republika Srbija	a. Grad Beograd b. Istočna Srbija c. Zapadna Srbija d. AP Vojvodina e. AP Kosovo i Metohija	okruzi (29) + grad Beograd
Predlog 3.	Republika Srbija	a. Grad Beograd b. Istočna Vojvodina (Banat) c. Zapadna Vojvodina (Bačka i Srem) d. Istočni region e. Zapadni region f. Centralni region g. Južni region h. Istočno Kosovo i Metohija i. Zapadno Kosovo i Metohija	okruzi (29) + grad Beograd
Predlog 4.	Republika Srbija	a. Grad Beograd b. AP Vojvodina d. Istočna Srbija e. Zapadna Srbija f. Centralna Srbija g. Jugoistočna Srbija h. AP Kosovo i Metohija	Administrativne oblasti/subregioni (13): - Banat, - Bačka, - Srem, - Beograd, - Kolubarski i Mačvanski okrug, - Podunavski i Braničevski okrug, - Moravički, Šumadijski i Pomoravski okrug, - Zlatiborski okrug, - Raški i Rasinski okrug, - Borski i Zaječarski okrug, - Nišavski, Toplički i Pirotski okrug, - Jablanički i Pčinjski okrug i - AP Kosovo i Metohija.

Izvor: Samostalan prikaz autora na bazi prikupljenih podataka i analize više relevantnih izvora.

³⁹⁶ Na ovom mestu treba ukazati da ni na nivou pokrajina ne postoji ni približna jednakost u pogledu njihove institucionalne uređenosti, položaja, pa ni ingerencija. Severna pokrajina (AP Vojvodina) ima usvojen sopstveni Statut, što doprinosi dodatnoj asimetričnosti kako u odnosu na druga područja nacionalne teritorije koja nisu konstituisane u pokrajine, tako i u odnosu na južnu pokrajinu (AP Kosovo i Metohiju). Sa druge strane, poznati su problemi u vezi sa statusom Kosova i Metohije, te je bespredmetno upoređivati status južne pokrajine sa ostalim delovima teritorije Republike Srbije.

*Predlog 1*³⁹⁷ predstavlja takvu regionalizaciju prema kojoj je predviđeno postojanje četiri regiona NUTS 2 nivoa: Grad Beograd, Centralna Srbija (bez Beograda), AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija. Ono što je evidentno je da ova četiri regiona nisu ujednačena po broju stanovnika. Na narednom nivou razlaganja (NUTS 3) administrativni/upravni okruzi unutar predloženih regiona predloženi su kao jedinica posmatranja, budući da su već formirani. Iz ovakvog određenja NUTS 3 nivoa podrazumeva se statističko praćenje osnovnih podataka na bazi kojih bi se utvrđivala ekonomska i socijalna razvijenost, poređenje sa nivoom razvoja regiona kome pripadaju, odnosno, praćenje unutrašnje teritorijalne (ne)ravnomernosti.

*Predlog 2*³⁹⁸ - u pitanju je ekonomska regionalizacija koja je zasnovana na ujednačenijoj veličini regiona, a prema kriterijumu broja stanovnika. Promena u odnosu na prethodni predlog jeste to što se Centralna Srbija (bez Grada Beograda) deli na dva prilično ujednačena dela – Zapadnu Srbiju i Istočnu Srbiju. Zapadnu Srbiju kao region činilo bi sedam okruga/subregiona (NUTS 3 nivoa), gde se kao regionalni centar izdvaja Kragujevac. Region Istočna Srbija obuhvatao bi devet okruga/subregiona (NUTS 3 nivoa)³⁹⁹. U njemu se kao najznačajniji razvojni centar izdvaja grad Niš, sa značajnim privrednim i infrastrukturnim potencijalom.

Predlog 3 (prema prof. dr Stevanu Devetakoviću) - sa aspekta ekonomskih kriterijuma regionalizacije u funkciji pristupa EU fondovima, preciznijeg određivanja nivoa razvijenosti, te razlika u razvijenosti između različitih teritorijalnih celina, izgradnje institucija za regionalni razvoj i statističko-analičkog praćenja rezultata regionalnog razvoja, u pitanju je funkcionalnija regionalizacija od prethodne dve⁴⁰⁰. Pomenuto rešenje ima jako teorijsko i praktično utemeljenje. Kao najmanji teritorijalni segmenti na nivou celine zemlje definisani su NUTS 3 regioni (subregioni), odnosno okruzi. Republika Srbija, uključujući AP Kosovo i Metohiju, na

---

³⁹⁷ Prema: Vlada Republike Srbije, *Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012*, Beograd, 2007, str.176.

³⁹⁸ Prema: ibid, str. 176.

³⁹⁹ NUTS – nomenclature des unités territoriales statistiques (fr.) ili Nomenclature of Territorial Units for Statistics (eng.). Srpski prevod bi bio Nomenklatura teritorijalnih jedinica za statistiku ili Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica (NSTJ).

⁴⁰⁰ Izneti koncept regionalizacije Republike Srbije kreirao je i predlagao prof. dr Stevan Devetaković sa Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Vidi: S. Devetaković, „Aktuelne regionalizacije i njihove implikacije na ocenu nivoa razvijenosti, napredak, te smanjenje postojećih teritorijalnih razlika u Srbiji“, Tematski zbornik radova *Ekonomska politika i razvoj* (redaktori: B. Jovanović Gavrilović i T. Rakonjac-Antić), CID, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010, str. 4-5; S. Devetaković, „Društvena infrastruktura i kreativni sektor u regionalnom razvoju Srbije“, *Kultura* (ur. G. Rikalović), Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2010, str. 43.

Vredna zapažanja i predlozi za regionalizaciju Srbije unutar Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) mogu se pronaći u: S. Devetaković, *Ekonomika Jugoslavije: tehnološki progres, ekonomska struktura, društvene delatnosti, regionalni razvoj*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2001, str. 196-214.

sledećem nivou dezagregacije podeljena je u devet ekonomskih regiona NUTS 2 nivoa – Beograd, Istočna Vojvodina (Banat), Zapadna Vojvodina (Bačka i Srem), Istočni region, Južni region, Zapadni region, Centralni region, Zapadno Kosovo i Metohija i Istočno Kosovo i Metohija. Pri utvrđivanju ekonomskih regiona respektovana je istorijska regionalizacija AP Vojvodine, ali je Srem (Sremski okrug) pripojen i posmatra se kao ekonomski region objedinjeno sa Bačkom, jer po broju stanovnika, pa i veličini teritorije, značajnije zaostaje za ostalima⁴⁰¹.

*Predlog 4*⁴⁰² - prema ovom predlogu Republika Srbija bi mogla da bude podeljena na sedam regiona NUTS 2 nivoa. Od prethodno predloženog rešenja, razlikuje se po tome što su teritorije obe autonomne pokrajine uzete kao celine, bez podele na njihov zapadni i istočni deo. Time su ova dva regiona AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija, po broju stanovnika veće i od Beograda, a i od ostalih regiona. Uzimajući rečeno u obzir, kao i specifičan autonomni status pokrajina, jasno je da se radi o asimetričnoj regionalizaciji. No, napominjemo da je ovakva podela na NUTS 2 prihvaćena i u Strategiji regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012, a kasnije i usvojena kao zakonsko rešenje Zakonom o regionalnom razvoju iz 2009. godine⁴⁰³. Za niži nivo teritorijalne organizacije/podele, subregione (NUTS 3), ovoga pute ne predlažu se postojeći upravni okruzi individualno, već se uvodi, po prvi put, kategorija *administrativnih oblasti* (AO). Predviđeno je bilo da svaka od 13 administrativnih oblasti bude formirana tako što će se objединiti dva ili tri okruga, osim u dva slučaja kada su pojedinačni okruzi dovoljno veliki (Zlatiborski i Beogradski). Pretpostavka od koje se pošlo prilikom ovakvog predloga za NUTS 3 nivo jeste da bi se na tom nivou teritorijalne agregacije lakše i celovitije aktivirali raspoloživi resursi. Naročita očekivanja bila su povezana sa tim da bi ovakva (sub)regionalizacija doprinela adekvatnijoj zastupljenosti društvene infrastrukture unutar administrativnih oblasti, te njenom racionalnijem teritorijalnom razmeštaju u poređenju sa bilo kojim okrugom⁴⁰⁴. Koristimo priliku da ukažemo na činjenicu da se teritorija ovako predloženih administrativnih oblasti (AO) gotovo u potpunosti poklapa sa područjima koja

---

⁴⁰¹ Profesor Devetaković i u svojim novijim radovima ističe svrsishodnost ovakve regionalizacije, imajući u vidu, pre svega, razvojne potrebe regiona. Stoga ih i naziva *razvojnim regionima*. Videti: S. Devetaković, „Regionalni razvojni podsticaji i razlike u Srbiji danas“, u: *Srbija i svet: razvoj i integracije* (urednik: S. Grk), Institut društvenih nauka, Beograd, 2011, str. 183-184.

⁴⁰² Vidi: E. Jakopin i S. Devetaković, „Regionalizacija u Srbiji“ u: *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza* (redaktori: B. Cerović i M. Kovačević), Naučno društvo ekonomista Srbije, Beograd, 2009, posebno str. 92-95.

⁴⁰³ Zakon o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 51 /2009).

⁴⁰⁴ E. Jakopin i S. Devetaković, „Regionalizacija u Srbiji“ u: *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza* (redaktori: B. Cerović i M. Kovačević), Naučno društvo ekonomista Srbije, Beograd, 2009.

danas (kada su kao subregioni usvojeni okruzi) pokrivaju regionalne razvojne agencije, što govori u prilog činjenici da je ovakav predlog sadržao u sebi prirodne „afinitete“ za udruživanjem teritorijalnih celina/područja.

4.1.2. Aktuelna regionalizacija u Srbiji i regionalna politika u funkciji približavanja EU

Sve izraženiji zahtevi za decentralizacijom, podstaknuti teškom ekonomskom situacijom, kao i postojanjem izraženih teritorijalnih razlika u stepenu razvijenosti na području cele zemlje, najčešće su usmereni ka regionalizaciji kao instrumentu za ostvarivanje ravnomernijeg regionalnog razvoja. U tom kontekstu, razmatra se i podela na „statističke“ regione, prema standardima statističke nomenklature teritorijalnih jedinica za statistiku (NUTS) i po metodologiji EUROSTAT-a. Utvrđivanje pomenutih regiona jeste neophodan korak koji Srbija mora da načini na svom putu stabilizacije i pridruživanja Evropskoj uniji (EU). Uslovi ekonomske integracije Srbije u EU, kao i korišćenje sredstava iz strukturnih i prepristupnih fondova EU, podrazumevaju usklađenost institucionalnog okvira sa evropskim standardima i propisima. U cilju uspešnije (regionalne) integracije u EU, prioritetne aktivnosti Srbije odnose se na uspostavljanje efikasnog institucionalnog okvira sastavljenog od instrumenata različitih politika, koji treba da obezbede stabilnost i kontinuitet u oblasti regionalnog razvoja.

Prvi strateški koraci vezani za sprovođenje nove politike regionalnog razvoja u Srbiji učinjeni su donošenjem Strategije regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2007-2012. godine i Zakona o regionalnom razvoju (2009). Maja 2010. godine pomenuti Zakon je unekoliko promenjen. Najvažnija izmena, svakako, jeste smanjenje broja statističkih planskih regiona (NUTS 2 nivoa) sa 7 na 5⁴⁰⁵, a na ovom mestu ističemo i onu izmenu koja se odnosi na odluku o akreditovanju postojećih regionalnih razvojnih agencija na subregionalnom nivou, umesto osnivanja novih agencija na regionalnom nivou, kako je, inače, inicijalno bilo planirano⁴⁰⁶. Međutim, niz aktuelnih pitanja, koja se odnose na uvažavanje teritorijalnog aspekta prilikom definisanja osnovnih ciljeva razvoja, zatim na tipologiju regiona prema uslovima i mogućnostima za razvoj, potom na međuregionalne i unutarregionalne tokove, te

---

⁴⁰⁵ Na osnovu odredaba iz Zakona o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 30/2010).

⁴⁰⁶ Pravilnik o sadržini i izgledu Jedinstvenog registra akreditovanih regionalnih razvojnih agencija („Službeni glasnik RS“, br. 89/2010); Uredba o utvrđivanju uslova, kriterijuma i načina akreditacije za obavljanje poslova regionalnog razvoja i oduzimanja akreditacije pre isteka roka na koji je izdata („Službeni glasnik RS“, br. 74/2010 i 04/2012).

proces regionalne saradnje, kao i na prevazilaženje dugogodišnjih regionalnih neravnomernosti, još uvek su otvorena. Takođe, državna distribucija podsticajnih sredstava, bez adekvatnog sistema evaluacije⁴⁰⁷, u cilju sagledavanja i vrednovanja razvojnih efekata, nije bila dovoljna za smanjivanje regionalnih neravnomernosti i za prevazilaženje brojnih razvojnih problema nerazvijenih opština. Zakon o regionalnom razvoju utemeljen je u Ustavu Republike Srbije, Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju i Nacionalnoj strategiji za pristupanje EU. Nekoliko pitanja naznačenih u Zakonu detaljnije je regulisano u nekoliko podzakonskih akata, uredbi i pravilnika, koji u najvećoj mogućoj meri uzimaju u obzir smernice i načela regionalnog razvoja EU. Zajedno, pomenuti propisi čine novi institucionalni okvir za politiku regionalnog razvoja i njenu implementaciju u Srbiji. Regionalizacija, u smislu decentralizacije upravljanja, odnosno kao način administrativno-političko-teritorijalnog organizovanja putem kojeg se deo funkcija države prenosi na regionalni nivo, predstavlja uslov bez kojeg se ne može očekivati veća teritorijalna kohezija Republike Srbije, ali ni priključenje Evropskoj uniji i ulaženje u tokove evropskih integracija. Regioni, kao srednji nivo upravljanja između državnog i lokalnog, predstavljaju jedini uspešan put do što većeg stepena decentralizacije, demokratskih i ekonomskih reformi i međuregionalne saradnje. Prilikom traganja za odgovorom na pitanje koja regionalna forma najviše odgovara Republici Srbiji, zakonski okvir je uzeo u obzir kriterijume koji se primenjuju u članicama EU. U cilju stvaranja pretpostavki za implementaciju zajedničke regionalne politike, EU primenjuje usklađeni sistem statističkih regiona (NUTS).

Na osnovu evropskih iskustava usledila je potreba, a potom i odluka da i Republika Srbija utvrdi svoje statističke regione (NUTS regione). Za NUTS 2 nivo u Republici Srbiji nije postojala odgovarajuća administrativna podela, tako da su regioni NUTS 2 nivoa u Republici Srbiji utvrđeni grupisanjem oblasti/okruga (NUTS 3). Analiza izvornih i ustupljenih nadležnosti ukazuje da okruzi (NUTS 3 nivo) nemaju ni dodatne attribute regiona karakterističnih za EU. Iako u svom sastavu imaju opštine, okruzi ne predstavljaju oblik teritorijalne decentralizacije sa političkim i administrativnim nadležnostima.

---

⁴⁰⁷ Tek je u toku 2011. godine u okviru Agencije za privredne registre (APR) kreirana jedinstvena baza državnih mera i podsticaja za regionalni razvoj, prema kojoj su sve državne institucije (ministarstva, agencije, fondovi itd.) u obavezi da popunjavaju pomenutu bazu. Kategorije podataka o merama i podsticajima uključuju: (i) vrstu mera i razvojnog dokumenta, (ii) svrhu i oblik podsticaja, (iii) institucije koje izdaju i sprovode mere i podsticaje, (iv) korisnike podsticaja, (v) finansijske podatke - tip finansiranja, iznose, trajanje podsticaja, (vi) teritorijalni aspekt podsticaja. Predviđeno je da se u Registar uključe sveobuhvatne informacije, ali nije predviđen odgovarajući mehanizam za praćenje i ocenu postignutih rezultata pomoću preduzetih mera i podsticaja. Imajući u vidu da je evaluacija ključna, u narednom periodu će i to morati da se uradi. Videti: Pravilnik o sadržini, načinu i postupku vođenja Registra mera i podsticaja za regionalni razvoj, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 93/2010.

Zakonsko rešenje odgovara i uobičajenim određenjima regiona u ekonomskoj teoriji i praksi. Regioni u Republici Srbiji (NUTS 2 nivo) odlikuju se potrebnim obeležjima i ispunjavaju uslove da se tretiraju kao prostorne celine sposobne da realizuju velike regionalne projekte, ne samo zbog privredne i geografske zaokruženosti unutar zemlje, već i zbog toga što raspoložu dovoljno velikim prirodnim i ljudskim potencijalom. To im omogućava stvaranje „jačih“ razvojnih centara i diversifikaciju ekonomskih aktivnosti kao baze za odgovarajuću društvenu infrastrukturu, odnosno, ukupan multidimenzionalni razvoj. Istovremeno, u rečenom se vidi osnova da se među njima izvrši teritorijalna podela rada i proizvodna specijalizacija, a po pravilu su formirani oko jednog ili više razvojnih, regionalnih centara (gradova). Za manje teritorijalne segmente, oblasti/subregione (nivo NUTS 3), uzete su već postojeće jedinice (upravni okruzi). Postoje dobri argumenti za ovakvo rešenje, budući da administrativni/upravni okruzi već dugo postoje (od 1991. godine). Ukorenjeni su kao nivo teritorijalne dekoncentracije vršenja državnih poslova i prepoznatljivi su od strane ostalih nivoa državne uprave, kako centralnog, tako i lokalnog. Imaju dovoljan broj stanovnika, a većina okruga ima i najmanje jedan administrativni i privredni centar (grad, odnosno opštinu), koji može biti pokretač razvoja. Isto tako, dovoljno su „blizu“ građanima i vršiocima vlasti na lokalnom nivou, što je važan preduslov za adekvatno prepoznavanje specifičnih lokalnih potreba, kao i za pripremu projekata u formi međuopštinske saradnje i sl. Ono što okruzima nedostaje jesu adekvatnija institucionalna prepoznatljivost kao subjekta regionalnog razvoja, odnosno mehanizmi, mere i instrumenti, kao i kadrovski potencijali za vršenje ove važne uloge u procesu ekonomskog razvoja „odozdo“ (*bottom up*).

Regionalizacija je postala osnovni metod EU za jačanje integracionih procesa i za realizaciju zajedničkih velikih projekata, te za razmenu znanja i iskustava između različitih područja. Države članice EU uvele su sistem NUTS klasifikacije u cilju prikupljanja statističkih podataka za regione (plansko-statistički i razvojni regioni), na osnovu kojih se definišu odgovarajućih regionalnih indikatora neophodnih za praćenje i analiziranje regionalnih disproporcija i klasifikaciju regiona za korišćenje finansijskih sredstava iz strukturnih fondova EU. Ovakvi regioni ne moraju da budu administrativne jedinice, ali granice takvih jedinica u zemljama članicama EU uglavnom prate i administrativne podele. Zato su, i pre proširenja Evropske unije 2004. godine, tadašnje države kandidati nastojale da svoje sisteme lokalne samouprave prilagode statističkim regionima NUTS sistema. Kako se ova tendencija nameće i

kao obaveza Republike Srbije u procesu pridruživanja Evropskoj uniji postepeno su „otvarana” pitanja teritorijalnog razvoja i regionalizacije.

Usvajanjem Zakona o regionalnom razvoju⁴⁰⁸ napravljen je prvi korak ka uspostavljanju regionalne organizacije države. Zakon definiše regione i oblasti, ali ne kao administrativne regione sa pravnim subjektivitetom, već kao funkcionalne teritorijalne celine za potrebe planiranja i sprovođenja politike regionalnog razvoja, u skladu sa nomenklaturom statističkih teritorijalnih celina nivoa 2 (NUTS 2), odnosno nivoa 3 (NUTS 3). Uredbom o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica⁴⁰⁹ utvrđen je kriterijum po kojem se vrši klasifikacija teritorijalnih celina na tri nivoa (NUTS 1 između tri i sedam miliona stanovnika, NUTS 2 između 800.000 i tri miliona stanovnika, NUTS 3 između 150.000 i 800.000 stanovnika). Pored navedenog osnovnog kriterijuma (broj stanovnika), postoje i dodatni kriterijumi koji su utvrđeni standardima Evropske unije, i to: geopolitička pozicija, prirodni potencijali, postojeća teritorijalna organizacija i kulturno-istorijsko nasleđe. Na osnovu primene kriterijuma pomenute uredbe, u Republici Srbiji se na nivou NUTS 1 obrazuju sledeće funkcionalne celine: (a) **Srbija - sever** je jedinica u čiji sastav ulazi Beogradski region i Region Vojvodine i (b) **Srbija - jug** je jedinica u čiji sastav ulaze Region Šumadija i Zapadna Srbija, Region Južna i Istočna Srbija i Region Kosovo i Metohija (videti Tabelu 4.1.2.).

Zakonom je predviđeno da svaki region osnuje regionalni razvojni savet sastavljen od predstavnika pokrajinske administracije, te lokalnih (gradskih i opštinskih) uprava, civilnog sektora i predstavnika Vlade, koji bi trebalo da ima savetodavnu ulogu u donošenju i implementaciji politike regionalnog razvoja. U svakom regionu osnivaju se jedna ili više⁴¹⁰ regionalnih razvojnih agencija koje sprovode politiku regionalnog razvoja na nivou regiona. Svi regionu ispunjavaju uslove da se tretiraju kao ekonomski regionu, s obzirom da su privredno i geografski zaokruženi i raspolazu prirodnim i ljudskim resursima, što im omogućava stvaranje jačih žarišta rasta i odgovarajuću diversifikaciju proizvodnje.

---

⁴⁰⁸ Zakon o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br 51 /2009).

⁴⁰⁹ Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica („Službeni glasnik RS“, br. 109/2009 i 46/2010).

⁴¹⁰ Zakon o regionalnom razvoju iz 2009. godine predviđao je da se u svakom regionu formira po jedna regionalna razvojna agencija za ceo region, dok se Zakonom o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju iz maja 2010. godine ukida takva odredba, uz obrazloženje da u svakom regionu može postojati više regionalnih razvojnih agencija koje bi obavljale iste poslove, ali bi pokrivala manje teritorije od NUTS 2 regiona. Podrazumeva se da između njih nema teritorijalnog preklapanja. Mišljenja smo da je prethodno rešenje iz 2009. godine (jedan NUTS 2 region – jedna regionalna razvojna agencija) bilo bolje, prvenstveno imajući u vidu funkcionalnost agencija.

Osnovni cilj jeste uspostavljanje efikasne regionalne organizacije i koordinisane regionalne politike (koja odgovara preporukama EU), čime će se omogućiti ravnomerniji regionalni razvoj i veći stepen teritorijalne kohezije. Prema pozitivnim iskustvima evropskih, ali i drugih država, regionalizaciju treba shvatiti i prihvatiti kao efikasan instrument državne uprave za uravnoteženje regionalnog razvoja pojedinih delova zemlje. Regionalizacija treba da omogući strukturno prilagođavanje prema interesima regionalne zajednice (stanovništva), efikasniji regionalni razvoj i veću konkurentnost regiona na osnovu teritorijalnog kapitala i realnih potencijala koje region poseduje, kao i održivi razvoj, te uređenje teritorije u skladu sa njenim identitetom, tradicijom, istorijom, kulturom itd.

Prenošenjem nadležnosti na nivo niži od državnog ulazi se u proces postepene decentralizacije, dok lokalne zajednice ustupanjem dela nadležnosti višem nivou (regionalnom) prirodnim putem doprinose sistemu regionalizacije. U tom smislu region treba shvatiti kao teritorijalnu jedinicu u kojoj je moguće rešavati zajedničke probleme, zastupati interese i sprovoditi projekte lokalnih zajednica, budući da u njoj postoje snažniji institucionalni, finansijski i stručni kapaciteti. Svakako, lokalna zajednica (grad/opština) mora da zadrži pravo na inicijativu i učesće dok država (centralni nivo) ima pravo i obavezu da obezbeđuje zakonske, makroekonomske i finansijske okvire i podršku za ostvarenje ovih projekata.

Tabela 4.1.2. Aktuelna regionalizacija Republike Srbije prema NUTS metodologiji

NUTS 1	NUTS 2 (regioni)	NUTS 3 (subregioni)	LAU (lokalni nivo/lokalne samouprave)
Srbija - sever	Region Vojvodine	7 oblasti (administrativnih okruga): Severnobačka oblast, Zapadnobačka oblast, Severnobačanska oblast, Srednjobanatska oblast, Južnobačanska oblast, Južnobačka oblast i Sremska oblast	6 gradova i 39 opština (ukupno 45 lokalnih samouprava)
	Region Beograda	Beogradska oblast	Grad Beograd sa svojih 17 gradskih opština
Srbija - jug	Region Šumadije i Zapadne Srbije	8 oblasti (administrativnih okruga): Zlatiborska oblast, Kolubarska oblast, Mačvanska oblast, Moravička oblast, Pomoravska oblast, Rasinska oblast, Raška oblast, Šumadijska oblast	10 gradova i 42 opštine
	Region Južne i Istočne Srbije	9 oblasti (administrativnih okruga): Borska oblast, Braničevska oblast, Zaječarska oblast, Jablanička oblast, Nišavska oblast, Pirotska oblast, Podunavska oblast, Pčnjijska oblast, Toplička oblast	6 gradova i 41 opština
	Region Kosova i Metohije	5 oblasti (administrativnih okruga): Kosovska oblast, Pečka oblast, Prizrenska oblast, Kosovskomitrovačka oblast, Kosovskopomoravska oblast	1 grad i 28 opština

Prema: Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 30/2010), Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije (2007.) i Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica („Službeni glasnik RS“, br. 109/2009 i 46/2010).

Podela države na regione i oblasti važan je instrument za uravnotežen regionalni razvoj Republike Srbije. Regionalizacija bi trebalo da obezbedi sistem interesnog organizovanja teritorije na nivou regiona i okruga (po principu *odozdo na gore*), što bi sa svoje strane trebalo da vodi ka pravilnijem i pravičnijem raspolaganju resursima i sredstvima. Regioni i oblasti mogu da, bolje od centralnog nivoa vlasti, definišu i ostvaruju svoje razvojne ciljeve, da prepoznaju potrebe građana i brže i efikasnije rešavaju probleme. Istovremeno, na taj način stižu se uslovi za jasnije i efikasnije definisanje projekata kojima regioni, uz ravnopravnu saradnju sa oblastima i opštinama, mogu da konkurišu za sredstva kod nacionalnih i međunarodnih fondova.

Dobijanjem statusa kandidata za ulazak u EU Republika Srbija preuzima obavezu usvajanja *acquis communautaire* (zajedničkog zakonodavstva) koje se, između ostalog, odnosi i na strukturne instrumente Kohezivne politike EU, kao i na izgradnju decentralizovanog sistema implementacije fondova EU. Prema odredbama Uredbe Evropske komisije o korišćenju IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance) sredstava, proces decentralizacije upravljanja fondovima u prepristupnom periodu odnosi se samo na podelu nadležnosti između Evropske komisije (kao davaoca sredstava) i centralnog nivoa zemlje (kao korisnika sredstava), a ne i na dalju decentralizaciju nadležnosti u upravljanju IPA sredstvima unutar zemlje korisnice (na nivou NUTS 2). Nakon pristupanja EU, nadležnosti u upravljanju IPA fondovima mogu (ali ne moraju) biti dodatno decentralizovane unutar države. Ključni uslov za prenošenje nadležnosti za upravljanje sredstvima iz IPA fondova jeste postojanje administrativne sposobnosti za obavljanje navedenih poslova na regionalnom nivou (NUTS 2). Ukoliko ne postoji izgrađena administrativna sposobnost na regionalnom nivou, upravljanje sredstvima strukturnih fondova ostaje na nivou centralne vlasti. U navedenom kontekstu, u Srbiji je u narednom periodu nužno sprovesti sledeće procese: (a) završetak izgradnje usklađenog i celovitog institucionalnog okvira za upravljanje regionalnom politikom, (b) uspostavljanje mehanizama za vođenje efikasne regionalne politike, naročito stimulisanje bržeg razvoja područja sa posebnim razvojnim problemima, (c) efikasna upotreba fondova EU i (d) postepena funkcionalna i fiskalna decentralizacija, u cilju jačanja kapaciteta lokalne samouprave za obavljanje aktivnosti koje su usmerene na lokalni ekonomski razvoj. Funkcionisanje politike regionalnog razvoja i sistem redistribucije sredstava direktno će zavisiti od standardizovanog statističkog sistema na osnovu koga se mere razvojni potencijali i vrši distribucija sredstava za razvojno ujednačavanje, kao i praćenje efikasnosti ulaganja. Osnovni razlog za regionalizaciju

po NUTS metodologiji u Republici Srbiji, kao i u slučaju drugih zemalja, nije administrativno-teritorijalnog, već statističko-ekonomskog karaktera. Svrha pomenutog postupka jeste kreiranje insitucionalnih uslova za sprovođenje sledećih analiza: (a) prikupljanje, razvoj i usklađivanje državnog statističkog sistema sa pravilima i standardima EU, (b) sprovođenje socio-ekonomskih analiza stepena razvijenosti statističkih regiona, usvajanje odgovarajućih rešenja i na njima zasnovanih odgovarajućih razvojnih programa namenjenih nerazvijenim regionima/područjima i (c) institucionalizacija prostornog, administrativnog i političkog okvira za buduće regionalne politike.

Institucionalni mehanizmi za „novu“ regionalnu politiku u Srbiji

Ustav Republike Srbije sadrži rešenja koja se odnose na obavezu države da se stara o ravnomernom regionalnom i održivom razvoju (Član 94). Odnosno, Republika Srbija uređuje i obezbeđuje „razvoj Republike Srbije, politiku i mere za podsticanje ravnomernog razvoja pojedinih delova Republike Srbije, uključujući i razvoj nedovoljno razvijenih područja“ (Član 97, tačka 12).

Ravnomeran regionalni razvoj zahteva koordinisanu saradnju sa svim institucijama koje su uključene u različite aspekte regionalnog razvoja (privredni razvoj, ruralni razvoj, razvoj infrastrukture, lokalni razvoj, socijalni razvoj, zaštita životne sredine i sl.). Partnerstvo i međusobna saradnja na svim nivoima upravljanja razvojem doprineće jasnijem definisanju razvojnih ciljeva i projekata u regionima. Planiranje i korišćenje finansijskih sredstava zahteva dobru koordinaciju svih učesnika, što se naročito odnosi na korišćenje sredstava iz pretpristupnih fondova EU.

Upravo iz navedenog razloga, na ovom mestu bavićemo se institucionalnim kontekstom u kojem se planira realizacija regionalnog razvoja u Srbiji tokom narednog perioda. Shodno tome, sve institucije mogu se podeliti u dve osnovne kategorije:

- a) horizontalne institucije - osnovane isključivo za pružanje podrške i sprovođenje razvojne politike na regionalnom nivou i
- b) sektorske institucije - osnovane za razvoj, sprovođenje i implementaciju sektorskih politika na nacionalnom nivou, ali mogu biti relevantne i za regionalni razvoj.

Pri tome, obe kategorije institucija mogu postojati kako na **nacionalnom, tako i na regionalnom nivou**. Drugim rečima, regionalnim razvojem može se upravljati kako sa nacionalnog nivoa, tako i sa regionalnog (što je poželjnije). Dakle, nikako ne treba izgubiti iz vida da je najbolje kada regionalni razvoj predstavlja zajednički zadatak različitih nivoa upravljanja (nacionalnog, regionalnog i lokalnog), što, suštinski, jeste ideja o tzv. *integrativnom razvoju*.

Horizontalne institucije za regionalni razvoj na nacionalnom nivou. U pitanju su institucije koje aktuelna regulativa prepoznaje kao bitne u oblasti kreiranja politike regionalnog razvoja. Zakon o ministarstvima određuje resorna ministarstva nadležna za poslove državne uprave⁴¹¹ u oblasti regionalnog razvoja, što je dalje razrađeno Zakonom o regionalnom razvoju. Nadležno ministarstvo (u okviru kojeg se nalazi nadležnost za regionalni razvoj) je time centralna institucija sa konačnom odgovornošću za planiranje, programiranje i sprovođenje politike regionalnog razvoja u Srbiji. *Ministarstvo finansija* je, kao resorno ministarstvo nadležno za državni budžet, odgovorno za finansijsko planiranje razvojnih prioriteta. Zakon o regionalnom razvoju prepoznaje Ministarstvo finansija kao jednog od „subjekata regionalnog razvoja“ (Član 19). Zbog toga Ministarstvo finansija jeste, i uvek bi trebalo da bude, institucija koja odlučuje kada je u pitanju određivanje: (i) iznosa budžetskih izdataka namenjenih direktno i isključivo za politiku regionalnog razvoja, (ii) budžeta ostalih ministarstava (drugih resora; dakle, sektorskih) namenjenih za podršku nacionalnim i/ili regionalnim ciljevima, (iii) iznosa sredstava namenjenih participaciji u projektima iz fondova EU koji su namenjeni politici regionalnog razvoja. Stoga je Ministarstvo finansija suštinski akter u kompletnoj politici i procesu njene implementacije, te je važno da unutar tog ministarstva postoji razumevanje značaja politike regionalnog razvoja. *Ministarstvo nadležno za prostorno planiranje*, Zakon o regionalnom razvoju takođe prepoznaje kao važnu instituciju u oblasti upravljanja regionalnim razvojem. Kao najviša institucija u čijoj je nadležnosti prostorno planiranje i urbanizam, ovo ministarstvo po svojoj prirodi ima više horizontalnu nego sektorsku ulogu, budući da je odgovorno za prostorni aspekt sveukupnog razvoja teritorije cele zemlje, što je tesno isprepletano sa teritorijalnim aspektom kojim se bavi politika regionalnog razvoja. Iako je znatan deo nadležnosti u oblasti prostornog planiranja prenet na *Republičku agenciju za prostorno planiranje*, relevantno nadležno ministarstvo ostaje odgovorno za rad Agencije, a time ima i krajnju odgovornost za kompletnu prostornu politiku.

---

⁴¹¹ Prema Zakonu o državnoj upravi („Službeni glasnik RS“, br. 79/05, 101/07 i 95/10).

U nastavku ćemo se ukratko osvrnuti na institucije koje su na nacionalnom nivou odgovorne za sprovođenje politike regionalnog razvoja u Srbiji. *Nacionalnu agenciju za regionalni razvoj* (NARR) je osnovala Vlada Republike Srbije, kao što to predviđa Zakon o regionalnom razvoju (u Članu 27). Agencija se osniva za obavljanje razvojnih i regulatornih poslova u oblasti regionalnog razvoja, a obavlja i poslove u vezi sa akreditacijom i re-akreditacijom regionalnih razvojnih agencija, te godišnju evaluaciju njihovog rada⁴¹². Iako NARR takođe učestvuje u procesu kreiranja politike regionalnog razvoja, njena uloga ima implementatorski karakter. Važno je istaći da je u narednom periodu potrebno jasnije definisati raspodelu uloga i zadataka između Ministarstva nadležnog za regionalni razvoj i Nacionalne agencije za regionalni razvoj. Pored institucija zaduženih za kreiranje i sprovođenje regionalne politike, treba navesti i one koje imaju savetodavnu ulogu. To su relativno nova tela, definisana Zakonom o regionalnom razvoju iz 2009. godine. U pitanju je *Nacionalni savet za regionalni razvoj* (NSRR), čija je uloga da osigura i podstakne regionalni razvoj u Srbiji (Član 24. Zakona). Iako je uloga Saveta uglavnom savetodavna, njegovi zadaci uključuju i javnu promociju i koordinaciju politike regionalnog razvoja, kao i davanje mišljenja na nacрте razvojnih dokumenata.

Ostale institucije čiji je rad relevantan za politiku regionalnog razvoja sa „horizontalne tačke gledišta“ su: *Zavod za statistiku Republike Srbije*, *Agencija za privredne registre*⁴¹³, *Fond za razvoj Republike Srbije*, *Kancelarija za održivi razvoj nerazvijenih područja*, *Odeljenje za socijalnu inkluziju i smanjenje siromaštva u okviru kabineta Potpredsednika Vlade za evropske integracije* (relevantno sa aspekta socijalne inkluzije kao horizontalne teme regionalnog razvoja), *ministarstvo koje je zaduženo za rad* (sa aspekta jednakih mogućnosti, kao horizontalna tema regionalnog razvoja) i *ministarstvo zaduženo za životnu sredinu* (održivi razvoj ili održiva životna sredina).

Na kraju, ne treba izostaviti ulogu koju mogu imati *administrativni okruzi*. Iako oni danas u Srbiji ne predstavljaju organizovani oblik regionalne uprave, pa čak nisu ni deo regionalne administracije već samo niži teritorijalni nivo obavljanja funkcija nacionalne vlade (dekoncentracija, a ne decentralizacija!), u praksi se pokazuje da se Savet administrativnog okruga, koji okuplja načelnika administrativnog okruga i sve gradonačelnike/predsednike opština sa teritorije okruga (NUTS 3), često služi kao „forum“ za konsultacije, diskusije i saradnju u vezi sa temama relevantnim za regionalni razvoj. Dakle, iako formalno administrativni okruzi nisu određeni kao institucije odgovorne za regionalni razvoj, njihova

---

⁴¹² Član 42. Zakona o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 51 /2009).

⁴¹³ Uzimajući u obzir činjenicu da je APR zadužen za postupak vođenja Registra mera i podsticaja za regionalni razvoj.

tradicija, povezanost za lokalnim samoupravama, kao i personalna usmerenost, te poznanstva između načelnika okruga i gradonačelnika/predsednika opština, pokazali su svoju praktičnu ulogu kada je u pitanju rešavanje pitanja i problema građana na lokalnom nivou. Upravo to i jeste smisao lokalne i regionalne politike, tako da ukazujemo na značaj koji okruzi mogu imati u budućnosti. Naravno, potrebno je delegirati im u sistemu nacionalne politike regionalnog razvoja određene mehanizme, institucije i sredstva, pomoću kojih bi dali svoj doprinos ostvarivanju ciljeva regionalnog razvoja u Srbiji.

Sektorske institucije za regionalni razvoj na nacionalnom nivou. Iz perspektive politike regionalnog razvoja, sektorske politike naročito su bitne. Posebno imajući u vidu novu paradigmu integrativnog razvoja usmerenog na konkretan lokalitet. Sektorske politike koje sprovodi država za svoje ishodište uvek imaju konkretan lokalitet, u nekoj lokalnoj sredini i u nekom regionu. Institucije nadležne za sprovođenje nacionalnih sektorskih politika (ministarstva) često nemaju percepciju o tome da vršeci svoje aktivnosti značajno utiču na regionalni razvoj. Usklađivanje rada sektorskih institucija na nacionalnom nivou sa potrebama regionalnog razvoja zemlje, najveći su izazovi u budućem periodu kada je u pitanju vođenje regionalne politike u Srbiji. Razlog za to ponajviše jeste činjenica da u republičkom budžetu neće biti ni približno dovoljno sredstava za podsticanje ravnomernijeg regionalnog razvoja, te će ciljevi regionalne politike velikim delom morati da se ostvaruju putem koordinacije rada sektorskih ministarstava. Čak i kada bi opredeljenih sredstava za regionalni razvoj bilo više, efekti koji bi se na opisani, integrativni, način ostvarivali bili bi veći. Ono što je u Srbiji potrebno jeste „regionalna perspektiva“ sektorskih institucija/ministarstava. Kao najrelevantnije sektorske aktivnosti za politiku regionalnog razvoja izdvajamo: *saobraćaj i transport, energetiku, životnu sredinu, zdravlje, obrazovanje, ljudske resurse i razvoj tržišta rada, turizam, ruralni razvoj i ekonomski razvoj*. Za svaku od njih postoji mreža institucija na nacionalnom nivou koje su nadležne za njihovo sprovođenje. Dok nadležna ministarstva (u slučajevima nekih politika više ministarstava pokriva različite aspekte) kreiraju sveukupnu politiku, posebne organizacije, nezavisne agencije (uključujući regulatorna tela), javna preduzeća, kao i specijalizovane institucije (obrazovne institucije i institucije za zdravstvenu zaštitu) pokrivaju različite aspekte implementacije određene sektorske politike. Pitanje mobilisanja i trošenja državnih (budžetskih) resursa na način koji doprinosi regionalnom razvoju do sada nije zvanično uzeto u obzir. Nadležna ministarstva sredstva za svoj rad, po pravilu, programiraju isključivo po sektorskom principu, a tek na drugom mestu (eventualno, a u praksi vrlo retko!)

uzimaju u obzir regionalne razlike i regionalne implikacije sopstvenih aktivnosti. U uslovima kada je državni budžet vrlo oskudan, „ključ“ za regionalnu politiku jeste da se u okviru tematskih/sektorskih oblasti (ministarstava) prilikom planiranja aktivnosti, uvek kada je to moguće, uvažavaju regionalne implikacije.

Horizontalne institucije za regionalni razvoj na regionalnom nivou. Samo dva regiona u Srbiji (region Vojvodine i region Beograda) imaju sopstvene institucionalne kapacitete, što im dozvoljava izvestan nivo slobode prilikom kreiranja različitih politika. Jasno je da, kao autonomna pokrajina, Vojvodina ima mnogo širi obim aktivnosti nego Beograd, iako sa aspekta planiranja regionalnog razvoja, ova dva regiona imaju istu poziciju. Institucionalni položaj Vojvodine i formirane organizacije u njoj sugerišu da se u severnoj pokrajini u potpunosti razumeju njeni uloga i značaj u postupku kreiranja politike regionalnog razvoja (region je nedavno osnovao sopstvenu Agenciju za ravnomerni regionalni razvoj⁴¹⁴). Region Beograda za sada nema posebnu instituciju sa takvim nadležnostima (mada je u planu njeno osnivanje).

Zakon o regionalnom razvoju⁴¹⁵ prepušta planiranje regionalnog razvoja vlastima u dva severna regiona, odnosno u Vojvodini i u Beogradu (regionima koji pripadaju NUTS 1 nivou Srbija - sever), dok su za regione koji pripadaju NUTS 1 nivou Srbija – jug (Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija, Kosovo i Metohija) osnovane regionalne radne grupe od strane ministarstva nadležnog za regionalni razvoj, kako bi se, delimično, nadomestio nedostatak institucija nadležnih za upravljanje procesom planiranja regionalnog razvoja na južnom području. Predviđeno je da regionalne radne grupe budu partnerska tela. Postoje i *regionalne savetodavne institucije*. *Regionalni razvojni saveti* jesu savetodavna tela za statističke planske regione (ekvivalentno NUTS 2 nivou), osnovana kako bi se osigurao i pospešio razvoj regiona. Osnovana ih je Vlada sa mandatom od pet godina, a čine ih predstavnici: jedinica lokalnih samouprava (gradova i opština), gradskih opština (administrativna podela gradova i Grada Beograda), predstavnika javnog i nevladinog sektora (organizacije civilnog društva), ostalih institucija i organizacija sa teritorija jedinica lokalne saouprave i centralne Vlade. U regionalnim razvojnim savetima Vojvodine i Beograda moraju takođe biti predstavnici vlasti AP Vojvodine i Grada Beograda. Regionalni razvoj sam po sebi ne zahteva političku regionalizaciju zemlje,

---

⁴¹⁴ Primećujemo da je u pitanju svojevrsno „dupliranje“ institucija, budući da je nejasno koje će nadležnosti imati ova institucija, osim onih već propisanih aktima koji definišu rad Nacionalne agencije za regionalni razvoj (NARR).

⁴¹⁵ Podaci o institucijama i telima izneti su na osnovu odredaba Zakona o regionalnom razvoju (2009, 2010).

već samo funkcionalnu. Ipak, čak i u situaciji čisto funkcionalnog regionalnog razvoja, potreban je minimalan institucionalni kapacitet na regionalnom nivou. Institucije moraju postojati da bi se sprovelo regionalno strateško planiranje i koordinacija, uključujući identifikaciju investicionih/razvojnih prioriteta i utvrđivanje visine potrebnih sredstava kojima će se oni realizovati, zatim da bi se implementirale planirane aktivnosti, te da bi se vršila njihova evaluacija. *Regionalne razvojne agencije* su ili poslovni subjekti (preduzeća) ili udruženja (nevladine organizacije) osnovani za vršenje poslova vezanih za regionalni razvoj. Nastale su kao rezultat partnerstava između opština, preduzetnika i civilnog društva, iako ne u svim slučajevima (u slučaju nekih regionalnih razvojnih agencija osnivači su isključivo opštine). Trenutno postoji 11 regionalnih razvojnih agencija (RRA) u Srbiji. Neke od njih su transformisane u RRA iz ranije postojećih agencija za mala i srednja preduzeća. Sadašnja mreža regionalnih razvojnih agencija pokriva značajan deo teritorije Republike Srbije, iako još uvek postoje područja koja ne pokriva nijedna agencija (videti Tabelu 4.1.3.). Regionalnim razvojnim agencijama je potrebna dalja podrška u smislu finansiranja, jačanja kapaciteta i daljeg razvoja kako bi pokrile teritoriju cele zemlje.

Tabela 4.1.3. Raspored regionalnih razvojnih agencija u Srbiji (2012. godina)

NUTS 2	Broj regionalnih razvojnih agencija	Pokrivenost teritorije (%)
Region Vojvodine	3	100
Region Beograda	/	/
Region Šumadije i Zapadne Srbije	4	68,3
Region Južne i Istočne Srbije	4	100
Region Kosova i Metohije	/	/

Izvor: prikaz na bazi informacija sa sajta Nacionalne agencije za regionalni razvoj, www.narr.gov.rs (uvid u stranicu: 10.03.2012.).

Međuopštinska saradnja može se, prema Zakonu o lokalnoj samoupravi, odvijati kroz različite oblike, ali je jasno da je u pitanju institucionalizovan vid saradnje. Najčešći oblik ovakve kooperacije jesu međuopštinska partnerstva i međuopštinske radne grupe, što jeste rezultat postojanja znatnog broja zajedničkih institucija različitog karaktera, poput zajedničkih javnih preduzeća, organizacija itd. Međuopštinska saradnja u velikoj meri doprinosi ne samo razvoju predloženih regionalnih projekata, već i procesima planiranja i programiranja na regionalnom nivou.

Sektorske institucije za regionalni razvoj na regionalnom nivou, postoje samo u dva regiona, u Vojvodini i u Beogradu. Oba regiona imaju sopstvene sektorske administrativne/institucionalne kapacitete koji se bave svim sektorskim politikama od značaja za regionalni razvoj, iako se razlikuju po obimu kompetencija i aktivnosti (u pitanju su sekretarijati koji su sastavni deo pokrajinske administracije i administracije grada Beograda). U regionima koji ulaze u sastav NUTS 1 nivoa Srbija - jug, pomenuti sektorski kapaciteti ne postoje i trebalo bi ih uspostaviti kroz međuopštinsku saradnju, gde bi pristup „odozdo na gore“ bio dalje razvijan u kontekstu aktuelne regionalizacije Srbije. U nekim sektorima došlo je do formiranja regionalnih institucija i organizacija na pod-nacionalnom/regionalnom nivou (ali ne i na NUTS 2 nivou) kroz međuopštinsku saradnju. Jedan takav primer jeste sektor turizma, gde je bilo inicijativa za osnivanje regionalnih turističkih organizacija.

Razmatrajući pravni i institucionalni okvir možemo zaključiti da su tokom poslednjih nekoliko godina uspostavljeni osnovni elementi za regionalni razvoj. Ipak, institucionalni okvir još uvek ne funkcioniše u potpunosti. Biće potrebno da se uloži značajan napor kako bi se unapredio institucionalni kapacitet na način da se razvojni potencijali različitih delova Srbije i valorizuju u praksi.

Promena paradigme politike regionalnog razvoja

U Evropi je regionalni razvoj postao relevantna tema za kreatore politike tokom 1950-ih i 1960-ih godina. Glavni ciljevi politike regionalnog razvoja bili su veća jednakost i održivi rast. Osnovni instrumenti za ostvarenje ciljeva bili su oslonjeni na model preraspodele u obliku finansijskih transfera kontrolisanih iz jednog centra, kao i na obimne investicije finansirane iz javnih izvora. Tokom 1970-ih i ranih 1980-ih, nekoliko uzastopnih ekonomskih „šokova“ doprinelo je prostornoj koncentraciji nezaposlenosti u pojedinačnim državama. Politike regionalnog razvoja morale su da se prilagode novim izazovima, fokusirajući se na smanjenje razlika u nivou prihoda/životnog standarda i u infrastrukturi, kao i na aktivnost države u domenu socijalnih davanja⁴¹⁶.

Tokom 1950-ih i 1960-ih godina fokus politike regionalnog razvoja u Evropi umnogome je varirao od države do države. Kreiranjem politike regionalnog razvoja najpre su

---

⁴¹⁶ O evoluciji koncepta regionalne politike u EU videti i: Č. Očić, *Regionalistička dekonstrukcija Srbije*, Prosveta, Beograd, 2012, str. 19-21, (odeljak: „Evropski okviri regionalizacije“).

počele da se bave one zemlje koje su se suočavale sa izraženim regionalnim disparitetima (primera radi Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Italija, Švedska). U kasnijoj fazi, počev od 1970-ih godina, značajan doprinos na ovom planu proistekao je kao rezultat Regionalne politike EU, koja je ustanovljena nakon ulaska Ujedinjenog Kraljevstva u Evropsku uniju. Tokom 1988. godine, Regionalna politika EU preimenovana je u Kohezionu politiku EU. Tada su, takođe, formirani i Strukturni fondovi EU, što je uticalo na to da su sve veći iznosi finansijskih sredstava postajali dostupni za uspostavljanje ekonomske i socijalne kohezije između zemalja i regiona Evropske unije. Međutim, rezultati brojnih istraživanja i naučnih studija ukazali su na činjenicu da je primena ondašnjih modela politike regionalnog razvoja dala rezultate ispod očekivanih, s obzirom da su regioni u zaostajanju (manje razvijeni regioni), i pored primenjenih mera, sporo konvergirali ka razvijenim regionima.⁴¹⁷ Centralistički sproveden metod direktnog subvencionisanja slabije razvijenih područja (regiona) doveo je do prekomerne disperzije (nefokusiranosti) i „rasipanja“ sredstava, što je imalo negativan odraz na efekte obimnih i skupih javnih intervencija. Primeri su nekoliko zaostalih oblasti u Italiji, Grčkoj i Španiji, koje su i dalje u zaostatku⁴¹⁸.

Tokom 1990-ih godina, nezadovoljavajući rezultati u domenu regionalne konvergenije podstakli su debatu kako u okviru naučne zajednice, tako i među odgovornima za kreiranje i sprovođenje regionalne politike, o promeni njene paradigme u pogledu ciljeva, prioriteta, instrumenata, mera, „alata“, aktera i teritorijalne usmerenosti intervencija. Doduše, pomenuta debata bila je, između ostalog, dodatno „podgrevana“ pokušajima da se pozitivno ocene dosadašnji efekti Kohezione politike EU, u kontekstu aktuelnih rasprava i diskusija u vezi sa projektovanjem budžeta EU nakon 2013. godine⁴¹⁹.

Sa evolucijom razvojnih izazova, kao i ekonomskih, društvenih i teritorijalnih razvojnih okolnosti, politika regionalnog razvoja je u dobroj meri transformisana. U početku, ona je bila usredsređena na pitanje da li treba da bude orijentisana na *jednakost* (pravičnost, socijalnu koheziju, konvergenciju) *ili* na *efikasnost* (ekonomsku koheziju, konkurentnost). Međutim, tokom poslednje dve decenije, politika regionalnog razvoja evoluirala je od modela

---

⁴¹⁷ Vidi npr. R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, „Convergence across States and regions“, *Brookings papers of Economic Activities 1*, 1991, str. 107-182.

⁴¹⁸ Indikativan je primer koji se često navodi u literaturi, a koji se odnosi na višedecenijsko zaostajanje u razvoju italijanske oblasti Meccodorno (Mezzogiorno), uprkos ulaganjima u infrastrukturu u periodu dužem od 40 godina. Detaljnije videti: A. Pike, A. Rodrigues-Pose and J. Tomaney, *Local and Regional Development*, Routledge, New York, 2006, str. 13.

⁴¹⁹ F. Canova, „Are EU Policies Fostering Growth and Reducing Regional Inequalities“, CREI, Pompeu Fabre University, 2001.

kratkoročnih transfera, koje uredbama distribuira telo centralne vlade nadležno za najsiromašnija i najugroženija područja, do modela dugoročnih, decentralizovanih razvojnih politika, čiji cilj jeste promovisanje razvoja svih regiona (bez obzira na stepen dostignutog razvoja), odnosno od „raštrkanih intervencija“ do selektivnijih, usmerenijih i ciljanih investicija, prilagođenih potrebama konkretnih lokaliteta. Strategije regionalnog razvoja počele su da uvažavaju daleko veći broj činilaca koji imaju direktan i/ili indirektan efekat, zatim da središte svog interesovanja usmeravaju na endogene/unutrašnje teritorijalne karakteristike (umesto egzogenih, investicija i transfera). Težište se udaljava od prepreka, a približava se prilikama, uz oslanjanje na kvalitetnu javnu upravu, gde sve značajniju ulogu igraju regionalne i lokalne vlasti. Primeri primene pristupa regionalnom razvoju u okviru tzv. politike endogenog regionalnog rasta mogu se naći u nekim zemljama (npr. Švedska, Holandija). Različite stručne i naučne publikacije⁴²⁰ sugerišu da razvojne politike treba da podržavaju rast u svim regionima, a regionima treba da ulažu u sopstveni razvoj tako što će mobilisati lokalne resurse i fondove da bi iskoristili svoje specifične komparativne prednosti, bez prevelikog oslanjanja na transfere sa nacionalnog nivoa i dodelu bespovratnih sredstava.

U Tabeli 4.1.4. sumirane su osnovne razlike između „stare“ i „nove“ paradigme politike regionalnog razvoja, koje su identifikovane u nedavno sprovedenoj obimnoj studiji OECD-a⁴²¹. Na osnovu pomenute studije može da se zaključi da se fundamentalna promena u paradigmi politike regionalnog razvoja (u zemljama OECD –a) ogleda u:

- a) snažnijoj orijentaciji državnih intervencija na povećanje konkurentnosti regiona i podsticanje procesa rasta putem boljeg iskorišćavanja konkurentskih prednosti i razvojnih potencijala regiona,
- b) napuštanju modela kratkoročnih transfera koje uredbama distribuira centralni nivo i prelaska na model dugoročnih, decentralizovanih razvojnih politika čiji cilj jeste promovisanje rasta i razvoja svih regiona, a ne samo onih nerazvijenih i
- c) napuštanju „raštrkanih intervencija“ i prelaska na selektivnije (fokusiranije) investicije.

---

⁴²⁰ Za širi pregled rezultata istraživanja po odabranim zemljama, videti: OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009.

⁴²¹ Ibid.

Tabela 4.1.4. Razlika između „stare“ i „nove“ paradigme politike regionalnog razvoja

	„Stara“ paradigma	„Nova“ paradigma
Cilj	Privremena kompenzacija za lošiji položaj zaostalih regiona	Stavljanje u funkciju nedovoljno iskorišćenih potencijala u svim regionima u cilju unapređenja konkurentnosti
Jedinice intervencije	Administrativne jedinice	Funkcionalna ekonomska područja
Strategije	Sektorski pristup	Integrirani razvojni projekti
Instrumenti/alati	Subvencije i državna pomoć	Mešavina „mekog“ i „tvrdog“ kapitala (osnovni kapital, tržište rada, poslovno okruženje, socijalni kapital i mreže)
Akteri	Centralna vlast	Različiti nivoi državne uprave

Izvor: OECD, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris, 2009, str. 51.

Tokom posljednjih nekoliko decenija, mnoge države članice EU promenile su odnos između sektorskih i integriranih politika. Istovremeno, odigrale su se i promene u vezi sa angažmanom regionalnih i lokalnih uprava u izradi regionalnih politika i njihovom sprovođenju. U uvodnim diskusijama o reformi Kohezione politike EU za period nakon 2013. godine, teritorijalno integriran koncept razvojne politike (*place-based concept*) je u debatu uveo profesor Fabrizio Barca⁴²². Pomenuti koncept povezuje tri glavna elementa: (a) specifičnosti prirodnih i institucionalnih resursa vezanih za određeni lokalitet, kao i individualnih prednosti i znanja, (b) ulogu koju imaju (materijalne i nematerijalne) veze između lokaliteta i (c) potrebu da intervencije budu „skrojene po meri“ konkretnog lokaliteta. Koncept koristi novu paradigmu razvojne politike čije su glavne karakteristike zasnovane na prilagođavanju intervencija specifičnim teritorijalnim okolnostima i njihovim prostornim vezama, te na mobilisanju i sakupljanju znanja i prednosti lokalnih aktera. Barca smatra da koncept politike regionalnog razvoja, koji je teritorijalno integriran treba da bude usmeren na smanjenje „uporne i istrajne“ *neefikasnosti* (nedovoljno iskorišćenje lokalnih resursa, što rezultira prihodima manjim od potencijalnih) i *socijalne isključenosti* (pre svega, radi se o prekomernom broju ljudi koji živi ispod određenog nivoa životnog standarda u pogledu zarade i drugih karakteristika blagostanja) u pojedinim lokalitetima. Prvi cilj jeste usmeren na efikasnost, dok je drugi usredsređen na jednakost/pravičnost, odnosno na uključivanje marginalizovanih društvenih grupa. Cilj regionalne politike treba da bude stimulisanje svih lokaliteta (ekvivalentnih funkcionalnim regionima) da razviju sopstveni potencijal za rast, pre svega na osnovu svog unutrašnjeg, endogenog potencijala. Za politiku regionalnog razvoja podrška se sastoji u tome da se

⁴²² F. Barca, „An agenda for a reformed Cohesion policy: a place-based approach to meeting European Union Challenges and Expectations“, Report for European Commission, DG Regio, 2009.

unaprede unutrašnji činioci rasta, a ne u pukoj preraspodeli resursa ka manje razvijenim delovima zemlje (politika „odozgo“; *top-down*). Zato politiku regionalnog razvoja treba da sprovodi više različitih nivoa vlasti kako bi se na najbolji mogući način identifikovali konkretni ciljevi i „alati“ javnih intervencija u regionima, uz podršku eksternih, ali i sopstvenih, lokalnih fondova. Dakle, da bi se lokalitet razvio, nije dovoljan samo pristup „odozgo na dole“ (*top-down*), niti samo pristup „odozdo na gore“ (*bottom-up*). To je razlog zašto Barca za politiku regionalnog razvoja u evropskoj perspektivi predlaže opisani pristup (*place-based*) koji bi sprovodilo više nivoa uprave i koji predstavlja kombinaciju dva pomenuta koncepta („odozgo“ i „odozdo“).

Da li će prednost imati sektorski ili teritorijalno integrisan pristup, umnogome zavisi od vrste politike, uslova koji vladaju u regionu i postojećih institucionalnih kapaciteta. Može se zapaziti kako je sa protokom vremena u mnogim državama članicama Evropske unije sve jasnija tendencija da se zagovara i implementira integrisani pristup regionalnom razvoju, mada postoje i slučajevi kada prednost dobija tradicionalna sektorska politika, pre svega zbog toga što je njena primena lakša i često efikasnija (vidljivija) na kratak rok.

EU okvir za vođenje regionalne politike u Srbiji

Tokom poslednjih godina Evropska unija i drugi međunarodni donatori obezbedili su značajnu finansijsku pomoć u oblasti regionalnog razvoja u Srbiji. U kontekstu finansijskih instrumenata za pretpristupnu pomoć EU (IPA fondovi) nedavno su na nivou EU razrađeni Strateški koherentni okvir, Operativni program za regionalni razvoj (IPA III) i Operativni program za razvoj ljudskih resursa (IPA IV) za period 2012-2013. godine. Zbog prolongiranih političkih diskusija u vezi sa dodelom statusa kandidata za pridruživanje Evropskoj uniji tokom 2011. i 2012. godine, u Srbiji nisu blagovremeno donešene odluke o usvajanju ovog okvira i operativnih programa (IPA III i IPA IV). Umesto toga, a sa ciljem da se ne kasni u primeni programa, već su preduzete mere za finansiranje većine projekata iz ovih operativnih programa kroz druge IPA komponente, koje su Srbiji bile dostupne i ranije (IPA I i IPA II) kao zemlji koja u to vreme nije stekla status kandidata za pristupanje EU.

U skladu sa vrstama pomoći i finansijskim sredstvima koji se odnose na strukturne intervencije iz Evropske unije, u Srbiji je potrebno doneti važne odluke za naredni programski period (2014-2020. godine), koje se u najkraćem ogledaju u sledećem:

- usvajanje novog načina višegodišnjeg budžetiranja koji će definisati raspoloživa sredstva u Srbiji i načina raspodele investicija za period duži od godinu dana, što će doprineti povećanju izvesnosti i kvaliteta javne politike u domenu regionalnog razvoja, a i inače;
- uvažavanje činjenice da će celokupna podrška iz EU biti fokusirana na opšte ciljeve navedene u strategiji „Evropa 2020“ (težnja za više radnih mesta i prihoda kroz održiv, inkluzivan i pametan rast) i
- usklađivanje nacionalnog plana regionalnog razvoja sa regionalnim ciljevima sadržanim u strategiji „Evropa 2020“, a koji su detaljnije razrađeni u novoj Kohezionoj politici EU za period 2014-2020. godine⁴²³.

Elementi koji su prisutni u novoj Kohezionoj politici za period 2014-2020. godina sadržani su i u strategiji „Evropa 2020“⁴²⁴: fokus ciljeva (tematska koncentracija), bolja koordinacija različitih aktivnosti EU, nagrađivanje učinka, osnaživanje teritorijalne saradnje i koncentracije, potpisivanje ugovora o partnerstvu, i dodatno pojednostavljenje procedura. Neki od navedenih elemenata mogu se pronaći i u novoj IPA uredbi, pa su tako relevantni i u slučaju Srbije.

U kojoj meri su finansijski fondovi EU pogodni kao mehanizam za smanjivanje regionalnih dispariteta u Srbiji? U cilju pojednostavljivanja sistema spoljne pomoći, kao i postizanja maksimalnih rezultata od upotrebe finansijskih sredstava, Evropska komisija je donela odluku da sve pretpristupne fondove (Phare, ISPA, SAPARD i CARDS), zameni novim pretpristupnim instrumentom (IPA – *Instrument for Pre-accession Assistance*). Instrument pretpristupne pomoći - IPA, uspostavljen je Regulativom Evropskog saveta br. 1085/2006 od 17. jula 2006. godine. Zemlje korisnici IPA su podeljene u dve kategorije: (a) zemlje kandidati za članstvo u EU (Turska, Hrvatska i Makedonija) i (b) zemlje potencijalni kandidati za članstvo u EU (Republika Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Albanija).

Osnovni uslov za korišćenje svih pet IPA komponenti je da zemlja primalac pomoći ima status kandidata i da je uspostavila decentralizovani sistem upravljanja fondovima. Zemljama potencijalnim kandidatima za članstvo u EU biće omogućeno korišćenje sredstava iz fondova prve dve komponente, uz otvorenu mogućnost da se iz sredstava prve komponente

---

⁴²³ European Commission, *Cohesion Policy 2014-2020 – Investing in growth and jobs*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, (uvid u stranicu: 6. februar 2012.).

⁴²⁴ Prema: *ibid.*

finansiraju i programi/projekti iz preostale tri komponente (pomenuti slučaj Srbije u periodu čekanja na dobijanje statusa kandidata). Zemlje kandidati za članstvo u EU će moći da koriste svih 5 IPA komponenti:

1) Pomoć tranziciji i izgradnji institucija – komponenta koja je najvažnija za sve aktivnosti koje su vezane za izgradnju institucija i podršku tranziciji u zemljama potencijalnim kandidatima za članstvo u EU. Namijenjena je pružanju podrške zemljama kandidatima, kao i potencijalnim kandidatima, u njihovim naporima za jačanje sopstvenih demokratskih institucija i vladavine prava, reformi državne uprave, poštovanju ljudskih i manjinskih prava, jačanju uloge civilnog društva, ekonomskom razvoju, reformi obrazovanja, zaštiti životne sredine, kao i unapređenju regionalne saradnje, te ravnomernog regionalnog razvoja država korisnika finansijskih sredstava.

2) Prekogranična saradnja - u pitanju je komponenta kojom se finansiraju projekti prekogranične saradnje institucija iz pograničnih regiona jedne zemlje sa institucijama iz pograničnih regiona susedne zemlje (bilo da je susedna zemlja članica EU ili ne) u svim oblastima koje dve zemlje definišu kao prioritetne.

3) Regionalni razvoj - treća komponenta koja je dostupna zemljama kandidatima da bi se pripremile za implementaciju i upravljanje Kohezionom politikom Unije, pogotovo za njihovo prilagođavanje Evropskom fondu za regionalni razvoj i Kohezionom fondu.

4) Razvoj ljudskih resursa - cilj ove komponente jeste da pripremi zemlje kandidate za programiranje, implementaciju i upravljanje Evropskim socijalnim fondom u okviru Evropske strategije zapošljavanja. U tom procesu će se uzeti u obzir ciljevi Unije na polju društvene inkluzije, edukacije i treninga, odnosno podizanja nivoa kompetencija i veština ljudi, te jednakosti između polova.

5) Ruralni razvoj - poslednja komponenta koja je namenjena zemljama kandidatima u cilju pripreme za implementaciju Zajedničke poljoprivredne politike Unije.

Budućnost regionalne politike EU: Kohezionu politika za budžetski period 2014-2020. godine

Kohezionu politika EU u narednom budžetskom periodu (2014-2020. godina) u velikoj meri biće određena brzinom izlaska iz aktuelne ekonomske krize. Upravo je uticaj krize bio odlučujući razlog za razmatranje određenih promena u domenu formulisanja i sprovođenja Kohezione politike, a sa osnovnim ciljem da se čvršće povežu Kohezionu politika i ciljevi

definisani strategijom „Evropa 2020”. Da bi to bilo moguće, potrebno je sprovesti budžetsku konsolidaciju, strukturne reforme i promovisati investicije koje omogućavaju održivi rast⁴²⁵.

Stav Evropske komisije u vezi sa Kohezionom politikom jeste da se ona mora realizovati tako da se osigura da će se (ograničena) sredstva koristiti na najefektivniji i najefikasniji način kako bi se ostvario *pametna, inkluzivna i održiva* rast. Nezavisno od toga što je Kohezioni politika EU kreirana i otpočela sa primenom 1988. godine kao samostalna i sa sopstvenim ciljevima, danas se njeno postojanje u potpunosti dovodi u vezu (i na određeni način uslovljava) sa opštim ciljevima najnovije Lisabonske strategije („Evropa 2020”). Instrukcionalni mehanizam za ostvarivanje ciljeva Kohezione politike će u narednom periodu takođe „pretrpeti” određene izmene. Doduše, neće se ukidati stare institucije⁴²⁶, već je predviđeno da se njihov rad dodatno koordinira i da se za sve organizacije nadležne za sprovođenje regionalne politike primenjuju unificirana pravila. Celokupna ideja u vezi sa razvojnim politikama EU u narednom periodu biće fokusirana na „približavanju” programa predviđenih za realizaciju ciljeva iz strategije „Evropa 2020” i ciljeva Kohezione politike. Suštinski, pomenuta 2 programa treba da ostvare iste ciljeve⁴²⁷, ali na komplementaran način.

U cilju efikasnije i efektivnije upotrebe evropskih fondova, u narednom budžetskom periodu (2014-2020), predviđena je sinhronizacija i, bolja nego do sada, koordinacija rada i nadležnosti sledećih pet fondova: Evropskog fonda za regionalni razvoj, Evropskog socijalnog fonda, Kohezionog fonda, Evropskog fonda za poljoprivredu i ruralni razvoj i Evropskog fonda za pomorstvo i ribarstvo. Ovakav potez i jeste logičan kada se uzme u obzir da se nadležnosti nad ovim fondovima nalaze na nivou EU i nacionalnih država, da su sredstva ovih fondova namenjena istim teritorijalnim entitetima i da zajedno predstavljaju osnovni izvor investicija na nivou EU sa ciljem da u zemljama članicama doprinesu privrednom rastu i unaprede mogućnosti za zapošljavanje. Novo uređenje funkcionisanja pomenutih pet fondova trebalo bi da minimizira preklapanja u njihovom radu, a u nameri da se poveća kako njihova individualna efikasnost, tako i efikasnost celokupne razvojne i investicione politike EU. To je

---

⁴²⁵ European Commission, „Elements for a Common Strategic Framework 2014 to 2020“, Brussels, 2012, str.3.

⁴²⁶Detaljnije o pojedinačnim ciljevima institucija nadležnih za sprovođenje Kohezione politike, koje se zajedničkim imenom nazivaju Strukturni fondovi (Evropski fond za regionalni razvoj (European Fund for Regional Development - ERDF), Evropski socijalni fond (European Social Fund - ESF), Kohezioni fond), videti, na primer, u: R. Leonardi, „The Future of Cohesion Policy in 2014-2020: Can Cohesion Policy Be Merged with the Europe 2020 Programme?“, *Regional Studies Association*, 2011, str. 3 (posebno fusnota br. 1).

⁴²⁷ „ (...) (1) Stimulisanje razvoja privrede putem bržeg rasta (cilj Evropa 2020) i restrukturiranje nerazvijenih područja tako da postanu konkurentnija i da povećaju izgleda za sopstveni rast do nivoa iznad proseka EU (cilj Kohezione politike) i (2) kreiranje novih mogućnosti za zapošljavanje (cilj u oba dokumenta/programa)“, prema: ibidem, str. 4.

razlog zašto je Komisija predložila formiranje tzv. **Zajedničkih regulativnih odredaba** (*Common Provisions Regulation - CPR*) za svih pet fondova. Predlog predviđa intenzivniju i bolju koordinaciju fondova sa ciljem da se obezbedi⁴²⁸: (a) koncentracija raspoloživih resursa u funkciji realizacije ciljeva Strategije „Evropa 2020” putem ujedinjavanja zadataka različitih sektora, (b) pojednostavljenje administrativnih procedura, (c) veći fokus na rezultate i (d) harmonizacija uslova za sticanje prava na korišćenje sredstava, kao i snižavanje propratnih troškova za buduće korisnike. Dodatni predlozi Komisije odnose se na usvajanje tzv. **Ugovora o partnerstvu** koji bi se odnosili na prihvatanje međusobnih prava i obaveza fondova za sprovođenje operativnih programa saglasnih sa Strategijom „Evropa 2020”, što bi predstavljalo integrativni pristup teritorijalnom razvoju, podržan kroz rad svih pet fondova. Neispunjavanje preuzetih obaveza od strane korisnika sredstava (države/regiona) značilo bi da EU, odnosno njeni fondovi imaju pravo da suspenduju ili otkazu dalje finansiranje projekta. Pomenuta mera jeste najvažnija za kvalitetnu implementaciju i namensko, efikasno i efektivno trošenje oskudnih sredstava. Drugo, sprovođenje Ugovora o partnerstvima biće olakšano postojanjem još jednog novog instituta – **Opšteg strateškog okvira** (*Common Strategic Framework - CSF*). Predlog Zajedničkih regulativnih odredaba uspostavlja i jednu novu hijerarhiju ciljeva koji su u skladu sa ciljevima strategije „Evropa 2020”, a zajednički su svim fondovima. Usvajanjem CSF-a povećava se stepen povezanosti između fondova i podstiče se integracija u njihovom zajedničkom radu⁴²⁹.

Kapacitet EU i njenih pojedinačnih regiona da ostvare pametan, održivi i inkluzivan rast, u velikoj meri zavisi od njihovih specifičnih razvojnih potencijala, odnosno njihove „imovine” koja je otelotvorena u različitim vrstama kapitala (fizičkom, ljudskom, socijalnom, prirodnom, kreativnom), zatim u znanju, kvalitetu institucija, nivou povezanosti i umreženosti aktera i sl. Ovo zahteva da operativni programi iz fondova Opšteg strateškog okvira (CSF) uvažavaju raznosvrnost evropskih regiona u različitim sferama (tržište rada, demografija, kultura i kulturno nasleđe, klimatski uslovi i promene, institucionalni aranžmani, pristupačnost i dr.). Opisana „Lisabonizacija“ Kohezione politike traje još od 2007. godine i ogleda se u tome da se sve inicijative i projekti za finansiranje iz Strukturnih fondova kritički razmatraju pre odobravanja za finansiranje sa aspekta ostvarivanja opštih ciljeva Lisabonske strategije (Lisabon II, 2005. godina). Kao najbolji dokaz za iznet stav mogu nam poslužiti podaci o

---

⁴²⁸ European Commission, „Elements for a Common Strategic Framework 2014 to 2020“, Brussels, 2012, str.3.

⁴²⁹ Prema: *ibid.*

tome koliko je sredstava tokom tekućeg budžetskog perioda (2007-2013. godina) izdvojeno za projekte/programe koji su u skladu sa Lisabonskom strategijom. U tekućem budžetskom periodu postoje dve osnovne grupe operativnih programa: (a) oni koji se odnose na *konkurentnost* i namenjeni su regionima čiji je BDP po stanovniku na nivou iznad 75% proseka EU i (b) oni koji se odnose na *konvergenciju* i namenjeni su regionima čiji je BDP po stanovniku na nivou ispod 75% proseka EU. Kada je u pitanju grupa operativnih programa za konkurentnost, 78,8% ukupnih izdvajanja, koja je koristilo 19 zemalja, namenjeno je finansiranju projekata koji su u skladu sa Lisabonskom strategijom (postavljeni cilj Evropske komisije 2007. godine je bio minimum od 75%). U slučaju operativnih programa za konvergenciju, 64,5% opredeljenih sredstava, koja je koristilo 20 zemalja, je u skladu sa Lisabonskom strategijom (2007. godine je bilo planirano da to bude minimalno 60%)⁴³⁰.

Za vođenje Kohezione politike značajno je to što se njena implementacija zasniva na sistemu upravljanja na više nivoa (*multi-level governance system*). Prvi nivo jeste nadnacionalni, gde Evropska komisija i druge institucije Evropske unije odgovorne za kreiranje politike imaju obavezu da definišu „pravila igre” putem formulisanja relevantne regulative. Naredni nivo jeste nacionalna država, čija se osnovna uloga ogleda u tome da obezbedi adekvatne kontrolne mehanizme za obračunavanje i izveštavanje u vezi sa izdacima, te obezbeđivanje efikasne implementacije operativnih programa. Treći nivo jesu regioni, odnosno *ad hoc* formirane regionalne vlasti, koje suštinski imaju ulogu menadžera u postupku implementacije operativnih programa. Ovome se mogu dodati još dva niža nivoa upravljanja, sub-regionalni nivo (okrug; provincija) i lokalni nivo (lokalne samouprave). Efikasno upravljanje, odnosno sprovođenje Kohezione politike pretpostavlja da postoji jasna podela nadležnosti i odgovornosti za implementaciju operativnih programa između pomenutih nivoa upravljanja. Upravo je Kohezioni politika bila institut koji je po prvi put u praksi dodelio regionima/regionalnim vlastima (i drugim sub-nacionalnim institucionalnim akterima) ulogu aktivnog učesnika u postupku implementacije regionalne politike.

Sa stanovišta mogućnosti da se regionalni razvoj Srbije u narednom periodu finansira delom iz sredstava EU (što danas i jeste cilj nadležnih državnih organa), neophodno je da ukažemo i na konkretnu metodologiju pomoću koje će se klasifikovati (rangirati) evropski regioni za potrebe vođenja Kohezione politike, kao i planirane iznose, te namenu tih sredstava. Koje kategorije (evropskih) regiona će, po kojim osnovama i za koje namene, moći da računaju

---

⁴³⁰ Detaljnije videti: ibidem, str. 15-16.

na finansijska sredstva iz evropskih fondova? Na koji način će moći da koriste pomenuta sredstva?

Svaki evropski region će imati priliku da koristi podršku evropskih fondova, ali ne na isti način, u istoj meri i za iste svrhe. Planirane su tri grupe regiona u narednom budžetskom periodu, definisane na bazi nivoa BDP-a po stanovniku i to⁴³¹:

1. Manje razvijeni regioni – oni čiji je BDP po stanovniku ispod nivoa od 75% proseka EU27. Oni će i u narednom periodu biti osnovni prioritet Kohezione politike.
2. Tranzicioni regioni – oni čiji je BDP po stanovniku na nivou između 75% i 90% proseka EU27. Ova grupa regiona je nova i zameniće dve grupe regiona („postepeno u” i „postepeno iz”) koje postoje u tekućem budžetskom periodu (2006-2013).
3. Razvijeniji regioni – oni čiji je BDP po stanovniku iznad nivoa od 90% proseka za EU27. Ovi regioni postaju sve više predmet pažnje kreatora ekonomske i regionalne politike, jer u eri ekonomije znanja, mogu da konkurišu najrazvijenijim regionima iz drugih delova sveta i tako doprinesu povećanju konkurentnosti evropske ekonomije.

Druga grupa će obuhvatiti 51 region sa oko 72 miliona stanovnika. Njena svrha jeste da se adekvatnim programima pomogne onim regionima koji se nalaze na prelazu iz grupe manje razvijenih u grupu razvijenih⁴³².

Za svaki projekat koji se finansira evropskim sredstvima moraće da se obezbedi određeni iznos sopstvenih sredstava, kao oblik participacije. Stopa participacije korisnika zavisi od toga kojoj od tri grupe regiona pripada. Za grupu manje razvijenih regiona, kao i do sada, EU će maksimalno obezbeđivati do 85% odsto sredstava od vrednosti projekata. Za grupu razvijenih regiona EU će učestvovati u finansiranju konkretnih programa sa maksimalno 50% sredstava od vrednosti projekata. Za novu grupu tranzicionih regiona, EU će participirati sa najviše 60% neophodnih sredstava⁴³³. U Tabeli 4.1.5. prikazano je koliko će sredstava biti dostupno regionima tokom narednog budžetskog perioda.

---

⁴³¹ Videti: European Commission, *Cohesion Policy 2014-2020 – Investing in growth and jobs*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, str. 5; European Commission, „Q&A on the legislative package of EU regional, employment and social policy for 2014-2020“, Brussels, october 2011, str. 2.

⁴³² Prema: European Commission, „Q&A on the legislative package of EU regional, employment and social policy for 2014-2020“, Brussels, october 2011, str. 2.

⁴³³ Prema: *ibid*, str. 3.

Tabela 4.1.5. Budžet za Kohezionu politiku Evropske unije za period 2014-2020. godina

Predloženi budžet za period 2014-2020. godina	Iznos (u milijardama EUR, po stalnim cenama iz 2011. godine)
Manje razvijeni regioni	162,2
Tranzicioni regioni	38,9
Razvijeniji regioni	53,1
Teritorijalna saradnja	11,7
Kohezioni fond	68,7
Dodatna alokacija za najudaljenije i najnenaseljenije regione	0,926
Povezivanje evropskih postrojenja za transport, energiju i informaciono - komunikacione tehnologije	40 milijardi evra + dodatnih 10 milijardi evra izdvojenih iz Kohezionog fonda
Evropski socijalni fond	Najmanje 84 milijarde evra

Izvor: European Commission, „Q&A on the legislative package of EU regional, employment and social policy for 2014-2020“, Brussels, october 2011, str. 8-9.

Tabela 4.1.6. pruža uvid u fondove i korisnike sredstava, uporedno za tekući (2006-2013) i naredni (2014-2020) budžetski period.

Tabela 4.1.6. Mehanizam Kohezione politike EU: 2007-2013. vs. 2014-2020.

Mehanizam Kohezione politike				
2007-2013		2014-2020		
Ciljevi	Fondovi	Ciljevi	Kategorija/tip regiona	Fondovi
Konvergenција	Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF) Evropski socijalni fond (ESF)	Investicije u rast i radna mesta	Manje razvijeni regioni	Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF) Evropski socijalni fond (ESF) Kohezioni fond
Konvergenција ("postepeno iz")			Tranzicioni regioni	
Regionalna konkurentnost i zaposlenost ("postepeno u")				
	Kohezioni fond			
Regionalna konkurentnost i zaposlenost	Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF) Evropski socijalni fond (ESF)		Razvijeniji regioni	Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF) Evropski socijalni fond (ESF)
Evropska teritorijalna saradnja	Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF)	Evropska teritorijalna saradnja		Evropski fond za regionalni razvoj (ERDF)

Izvor: European Commission, *Cohesion Policy 2014-2020 – Investing in growth and jobs*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, str. 14.

Konstatujemo, na kraju, da statistički regioni, formirani po NUTS metodologiji nemaju administrativnu funkciju, niti pravni subjektivitet. U vezi sa sredstvima koja regioni budu dobijali za finansiranje svog razvoja, odlučivaće Evropska komisija, a za prvo vreme sredstva će se dodeljivati centralnom nivou. Očekuje se da će u narednom periodu regioni samostalno razvijati projekte i programe koji će se finansirati iz sredstava EU, što znači da će morati da obezbede sopstvenu administrativnu infrastrukturu, a to može biti uvod u formiranje određenog regionalnog identiteta. Ekonomski interes unutar regiona, „otvoriće“ prostor i za druge vidove saradnje entiteta unutar samog regiona, što vremenom vodi ka osnaživanju regionalnih identiteta.

U Poljskoj, u kojoj su se posebno izdvajale nerazvijene istočne oblasti uopšte nije došlo do smanjenja regionalnih razlika nakon pristizanja pomoći iz evropskih fondova, već su se te razlike dodatno produbile. Slično je i sa regionalnim disparitetima u Mađarskoj, koje su još izraženije nego u Poljskoj, a situacija se ne razlikuje mnogo ni u Bugarskoj. Interesantno je i to da Belgija, kao razvijena i „stara“ članica EU ima izražene regionalne razlike. Strah da se nešto slično može dogoditi i u Srbiji sasvim je opravdan, posebno ako se imaju na umu ogromne regionalne razlike sa kojima se Srbija suočava i nedostatak kvalitetnih kadrovskih potencijala, te nepostojanje tradicije saradnje među opštinama u sadašnjim lokalnim jedinicama vlasti. U takvoj situaciji, lako se može dogoditi da razvijeniji regioni, Beograd i Vojvodina, još više „odskoče“ od ostatka teritorije. Ipak, moramo pogledati i statistiku koja ukazuje da su zahvaljujući instrumentima aktuelne regionalne politike EU i primenom njenih principa (programiranje, koncentracija, partnerstvo) smanjeni regionalni dispariteti u okviru EU (prosečan BDP regiona povećan sa 68,5% na 72% proseka EU). Regioni unutar novih država članica, koji su koristili sredstva iz strukturnih fondova EU u periodu 2002-2006. godina, ostvarili su najdinamičniji rast.

4.2. Neki važniji pokazatelji regionalnih nejednakosti u Srbiji

Fenomen regionalne nejednakosti prisutan je u većini zemalja i odslilkava odnose koji postoje između razvijenih i nerazvijenih područja unutar pojedinačnih zemalja. U tom pogledu Republika Srbija nije izuzetak. Naprotiv, u našoj zemlji postoje izražene teritorijalne/regionalne nejednakosti i to u mnogim dimenzijama društveno-ekonomskog života. Regionalni dispariteti nisu prisutni isključivo u ekonomskoj sferi (nejednakosti u dohotku, zaradama i sl.), već i u

drugim oblastima života i rada. Posebno ističemo važan segment neravnomernog razvoja područja (regiona, oblasti/okruga, lokalnih samouprava – gradova i opština) u pogledu siromaštva, fizičke pristupačnosti, socijalne isključenosti stanovništva, dostupnosti i kvaliteta institucija, demografskih karakteristika, infrastrukturnih potencijala, ekoloških uslova i sl. Bitna karakteristika jeste da se regionalna neravnomernost, a posebno status nerazvijenih područja, nije bitnije promenio na bolje tokom proteklih decenija⁴³⁴. Prednost razvijenijih delova Republike Srbije je u relativno višem nivou dohotka po glavi stanovnika, većoj zaposlenosti, boljim stvorenim preduslovima za razvoj (pre svega u pogledu izgrađene infrastrukture), zatim u geografskom položaju/pristupačnosti, te od ranije stečenim iskustvima u privređivanju, koja su akumulirana tokom perioda (socijalističke) industrijalizacije. Nasuprot njima, nerazvijena područja u zemlji suočena su sa odsustvom razvojnih pretpostavki, što za efekat ima pomenutu višedimenzionalnost kada su u pitanju regionalni dispariteti. Institucionalne uzroke porasta regionalnih dispariteta treba tražiti u nekoordinaciji, sa jedne strane sektorskih politika, a sa druge strane regionalne politike, ali i u prepuštanju razvoja nerazvijenih delova zemlje delovanju tržišnog mehanizma bez izgrađenih institucija. Sve rečeno vodilo je polarizaciji i produbljivanju regionalnog „problema”, usmeravajući privredne i društvene aktivnosti, kao i stanovništvo u razvijenije regione i urbane centre.

Razlike u dostignutom stepenu privrednog razvoja mogu se meriti pomoću nekoliko pokazatelja. U praksi se najčešće upotrebljava sintetički pokazatelj - bruto domaći proizvod po stanovniku. S obzirom da bruto domaći proizvod (BDP) nije sveobuhvatan indikator, praćenje razvoja često se dopunjuje i drugim pokazateljima koji imaju ekonomski, ali i socijalni, odnosno ekološki karakter (bruto dodata vrednost po glavi stanovnika, produktivnost rada, stopa investicija, broj radnih mesta, stopa (ne)zaposlenosti, pokazatelji nivoa i strukture obrazovanja stanovništva, ekonomska struktura stanovništva, stepen zdravstvene zaštite itd.). Svaki od pokazatelja ima svoje specifično značenje, svoje prednosti, ali i nedostatke. Na osnovu određenog skupa pokazatelja, moguće je steći utisak o razmerama i uzrocima

---

⁴³⁴ U Srbiji postoje tzv. tradicionalno nerazvijena područja. U pitanju su opštine koje decenijama unazad imaju status nerazvijenih i ne raspolažu infrastrukturnim, ekonomskim, niti kadrovskim potencijalima koji bi im omogućili izlazak na putanju razvoja. Pomenuta nerazvijena područja još od 1970-ih jesu tridesetak opština (pre svega onih na jugu zemlje), kojima se poslednjih godina „pridružilo“ još 15-ak opština, tako da danas 40-45 opština ima klasične karakteristike nerazvijenosti. Detaljnije o ovome videti u: Prostorni plan Republike Srbije od 2010. godine do 2020. godine, Ministarstvo za prostorno planiranje i zaštitu životne sredine, Beograd, novembar 2010, str. 66, a za detaljnu klasifikaciju opština koje pripadaju nerazvijenom području pogledati: Vlada Republike Srbije, *Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012*, Beograd, 2007, str. 89-91.

regionalnih dispariteta. Shodno tome, kreatori ekonomske (i regionalne) politike mogu donositi i sprovoditi neophodne mere koje za efekat treba da imaju podsticanje razvoja u manje razvijenim regionima, te smanjenje nivoa regionalnih dispariteta u zemlji. Da bi bile efikasne, mere se moraju zasnivati na preciznim i što je moguće tačnijim rezultatima sprovedenih analiza. Svrishodnost mera, dakle, u velikoj meri zavisi od kvaliteta i pouzdanosti regionalnih podataka kojima se raspolaže prilikom sprovođenja regionalnih istraživanja. U mnogim zemljama ne postoje pouzdani statistički podaci u vezi sa stanjem i razvojem užih teritorijalnih područja (regiona, oblasti, gradova). Posledica toga jeste da je kreatorima ekonomske politike vrlo teško da steknu pravu i jasnu sliku o prirodi i dubini regionalnih problema u zemlji, te da kreiraju efikasne i delotvorne mere, instrumente i politike za prevazilaženje postojećeg stanja. U Evropskoj uniji su pokazatelji regionalnih dispariteta već duže vreme osnov za kreiranje politike regionalnog razvoja. Tokom poslednjih nekoliko godina i u Srbiji se pažnja, ponovo, posle jednog dužeg vremenskog perioda u kojem je bilo pristuno zanemarivanje ove oblasti, usmerava na regionalna pitanja i probleme.

U ovom delu rada ćemo na osnovu raspoloživih statističkih podataka za uže teritorijalne celine u Republici Srbiji (regione, oblasti, gradove i opštine), prikazati disparitete koji su, prema našem mišljenju, najvažniji sa aspekta vođenja adekvatne regionalne politike. Namera nam je da istražimo i prikažemo nivo dispariteta u pojedinim dimenzijama razvoja koji postoje između različitih područja/teritorijalnih celina u Srbiji. Isto tako, izvršićemo poređenje regionalnih nejednakosti u Srbiji sa onima u EU. Imajući u vidu stremljenje naše zemlje ka EU, pokušali smo da prikažemo kakvu bi poziciju prilikom rangiranja naši regioni imali u evropskom „kontekstu”. Posmatraćemo različite dimenzije nejednakosti, a sa ciljem da se razdvoje ekonomski, socijalni i infrastrukturni faktori razvoja. Izabrani su pokazatelji (varijable) koji mogu na najbolji način da prezentuju društveno-ekonomsku „sliku” regiona u Srbiji, a uvažavajući njihovu: (a) teorijsku relevantnost i (b) dostupnost na nacionalnom i subnacionalnom nivou (regionalnom, subregionalnom, opštinskom).

4.2.1. Regionalna nejednakost u dohotku

Iako se može konstatovati da su tokom protekle decenije u Srbiji ostvarene relativno visoke stope rasta bruto domaćeg proizvoda, činjenica je da su regionalni dispariteti, iskazani pomoću ovog pokazatelja, ostali izraženi. Ekonomski rast je tokom poslednje decenije bio

prostorno neujednačen, što je doprinelo produblјivanju postojećih teritorijalnih nejednakosti. U periodu od 2001. do 2008. godine najveći gradovi u Srbiji po broju stanovnika (Beograd, Novi Sad, Niš i Kragujevac) doprineli su ukupnom rastu privrede (mereno bruto dodatnom vrednošću) sa oko 60%⁴³⁵. Veliki centri postali su još veći. Neproporcionalan regionalni razvoj ogleda se u nejednakoј raspoređenosti ekonomske snage i resursa između, ali i unutar regiona. Budući da je bruto domaći proizvod sintetički pokazatelj veličine jedne ekonomije i da je rezultat ostvarenih ekonomskih aktivnosti unutar nje, regionalne nejednakosti na najbolji način mogu se predstaviti razlikama u BDP-u između regiona.

U Tabeli 4.2.1. prikazani su podaci o vrednosti ukupnog bruto domaćeg proizvoda i njegovoj vrednosti po glavi stanovnika u regionima u Srbiji. Nominalni bruto domaći proizvod izražen je u dinarima i to za nivo Republike Srbije, zatim za dva nivoa NUTS 1 (Srbija – sever i Srbija - jug), kao i za četiri⁴³⁶ NUTS 2 regiona (Beogradski region, region Vojvodine, region Šumadije i Zapadne Srbije i region Južne i Istočne Srbije). Na osnovu iznetih podataka, jasno se može uočiti prisustvo izraženih regionalnih dispariteta u BDP-u kako u 2009. godini, tako i u 2010. godini. Na nivou NUTS 1 razlike su takve da jasno upućuju na zaključak da u Srbiji postoji polarizacija tipa „sever-jug”, barem kada se analiza zasniva na regionalnoj distribuciji BDP-a. U severnom delu zemlje (Beogradski region i region Vojvodine) kreirano je gotovo 2/3 vrednosti nacionalnog BDP-a (65,54% u 2009. i 65,95% u 2010. godini), dok se u delu zemlje Srbija-jug kreira „svega” 1/3 vrednosti BDP-a (34,46% u 2009. i 34,05% u 2010. godini). Kada je u pitanju vrednost BDP-a po glavi stanovnika može se uočiti da je severni deo Republike Srbije znatno razvijeniji od njenog južnog dela. Srbija-sever ostvaruje za 32,99% u 2009. godini i za 24,78% u 2010. godini, veći nivo BDP-a po stanovniku od nacionalnog proseka. Suprotno tome, Srbija-jug je daleko ispod nacionalnog proseka kada je u pitanju dostignuti nivo ekonomskog razvoja (meren BDP-om *per capita*) – 67,53% nacionalnog proseka u 2009. godini i 63,51% nacionalnog proseka u 2010. godini. Konačno, u severnom delu zemlje (Srbija-sever) vrednost kreiranog BDP-a bila je 2,9 puta veća nego na delu teritorije Srbija-jug (u obe posmatrane godine)!

---

⁴³⁵ Videti: L. Šestović, „Mapiranje rasta u Srbiji“, *Kvartalni izveštaj Svetske banke, br. 20* (januar-mart 2010. godine), Fond za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2010, str. 69-72.

⁴³⁶ Nisu raspoloživi podaci za region Kosova i Metohije.

Tabela 4.2.1. Bruto domaći proizvod (ukupan i po glavi stanovnika, u tekućim cenama) na nivou regiona u Srbiji, 2009. i 2010. godina⁴³⁷

	Bruto domaći proizvod				Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika			
	2009.		2010.		2009.		2010.	
	Iznos (u milionima dinara)	učešće (u %)	Iznos (u milionima dinara)	učešće (u %)	Iznos (u hiljadama dinara)	% republičkog proseka (indeks)	Iznos (u hiljadama dinara)	% republičkog proseka (indeks)
Republika Srbija	2815000	100,00	2986614	100,00	385	100,00	410	100,00
Srbija - sever	1844866	65,54	1969745	65,95	512	132,99	512	124,78
Beogradski region	1124565	39,95	1193867	39,97	690	179,22	728	177,56
Region Vojvodine	720301	25,59	775878	25,98	366	95,06	396	96,59
Srbija - jug	970134	34,46	1016868	34,05	260	67,53	260	63,51
Region Šumadije i Zapadne Srbije	563734	20,03	583366	19,53	275	71,43	286	69,76
Region Južne i Istočne Srbije	406400	14,44	433502	14,51	243	63,12	262	63,90

Izvor: Kalkulacija i prikaz autora na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku, 2011.

Pogledajmo kakva je regionalna „slika” kada se kao osnovne teritorijalne jedinice za analizu uzmu regioni NUTS 2 nivoa. Kao dominantan kreator BDP-a u Srbiji figuriše region Beograda. U njemu se kreira gotovo 40% vrednosti ukupnog nacionalnog BDP-a. Vrednost BDP-a *per capita* u beogradskom regionu je iznad nacionalnog proseka čak za 79,22% u 2009. i 77,56% u 2010. godini. Region Vojvodine je na nivou nacionalnog proseka. U njemu se generiše oko 1/4 nacionalnog BDP-a, dok se po nivou dostignute ekonomske razvijenosti (mereno BDP-om po glavi stanovnika) ovaj region nalazi na nivou nacionalnog proseka, tačnije koji procenat ispod – 95,06% u 2009. godini i 96,59% u 2010. godini. Preostala dva regiona (region Šumadije i Zapadne Srbije i region Južne i Istočne Srbije) su, prema posmatranom pokazatelju, daleko ispod proseka Republike Srbije. U regionu Šumadije i Zapadne Srbije generiše se oko 1/5 vrednosti nacionalnog BDP-a (20,03% u 2009. godini i 19,53% u 2010. godini) dok se po nivou ekonomske razvijenosti ovaj region nalazi na oko 70% nacionalnog proseka. Kao najnerazvijeniji region NUTS 2 nivoa u Srbiji figuriše region Južne i Istočne Srbije. U njemu se generiše tek oko 1/6 ukupne vrednosti nacionalnog BDP-a (14,44% u 2009. godini i 14,51% u 2010. godini), a kada je u pitanju nivo dostignutog ekonomskog razvoja (meren BDP-om po stanovniku), ovaj region dostigao je samo 63% vrednosti nacionalnog proseka. Prikazano merama disperzije, odnos maksimalne i minimalne vrednosti BDP-a po glavi stanovnika iznosi 2,8, dok je koeficijent varijacije 0,53 (videti Tabelu 4.2.19).

⁴³⁷ S obzirom da Srbija nema razvijen sistem nacionalnih računa koji je u skladu sa evropskim statističkim standardima i da je statistička regionalizacija tek nedavno usvojena, u tabeli su prikazani podaci o regionalnom BDP-u koji su po prvi put izračunati od strane Republičkog zavoda za statistiku za 2009. godinu.

Konstatujemo da i na nivou NUTS 2 regiona u Srbiji postoji izražena regionalna nejednakost u pogledu distribucije bruto domaćeg proizvoda (kako ukupnog, tako i u *per capita* izrazu).

Za područja nižeg nivoa teritorijalne agregacije (subregione/oblasti, gradove i opštine) nacionalna statistika ne obračunava vrednost BDP-a, tako da na ovom mestu nećemo biti u prilici da vršimo dodatno razlaganje nejednakosti u BDP-u unutar pojedinačnih regiona NUTS 2 nivoa⁴³⁸.

4.2.2. Regionalna nejednakost u rasporedu ekonomske aktivnosti

Namera nam je da u ovom odeljku analiziramo i druge makroekonomske agregate za koje smatramo da mogu da pruže dodatne informacije u vezi sa ekonomskom aktivnošću u regionima. Za potrebe pomenute analize, odabrali smo nekoliko ekonomskih indikatora koji su dostupni za niže teritorijalne celine, a na osnovu kojih se mogu izvesti korisni zaključci u vezi sa ekonomskim „profilom” regiona i subregiona u Srbiji. Kroz regionalnu „prizmu” ćemo sagledavati zaposlenost i nezaposlenost, zatim izvozne performanse, investicionu aktivnost i, na kraju, učinak sektora malih i srednjih preduzeća.

Zaposlenost i nezaposlenost⁴³⁹

Dominantna karakteristika tržišta rada u Srbiji jeste nizak stepen **zaposlenosti**. Tokom perioda od 2004. do 2011. godine ukupan broj zaposlenih opao je aproksimativno za 24%, dostigavši minimum od 2.253.209 zaposlenih lica u kategoriji starijih od 15 godina i 2.166.566 zaposlenih lica u kategoriji radnog uzrasta (15-64 godine starosti). Tokom istog perioda, stopa zaposlenosti zadržala se na niskom nivou, tako da je novembra meseca 2011. godine iznosila 35,8% (stanovništvo starije od 15 godina) i 45,4% (kategorija radnog uzrasta)⁴⁴⁰. Prilikom analize zaposlenosti ne treba gubiti iz vida činjenicu da bi pad bio i veći da 2008. godine u Srbiji nije promenjena metodologija sprovođenja Ankete o radnoj snazi. Aprila 2008. godine promenjen je anketni upitnik sa ciljem da uvaži preporuke Međunarodne organizacije rada

---

⁴³⁸ U narednom, empirijskom delu rada (tačka 4.3.) biće upotrebljen drugi agregat proizvodnje koji je izračunat i za niže nivoe teritorijalnih celina (NUTS 3 - subregione i LAU-lokalne samouprave). U pitanju je bruto dodata vrednost. Rezultati tih nalaza biće predstavljeni i analizirani u pomenutom, narednom delu rada.

⁴³⁹ Poznato je da u Srbiji postoje 2 metodologije za izračunavanje i iskazivanje broja nezaposlenih i stope nezaposlenosti: metodologija koju primenjuje Nacionalna služba za zapošljavanje (NSZ) i metodologija koja se zasniva na Anketi o radnoj snazi. Zbog uporedivosti sa međunarodnim podacima, kao i zbog realnije „slike“ odlučili smo se da za potrebe ove analize koristimo podatke iz Ankete o radnoj snazi.

⁴⁴⁰ Anketa o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012, str. 15, str. 35 i str. 43.

(ILO), te da u kategoriju zaposlenih lica uvrsti i tzv. pomažuće članove domaćinstva, kao i osobe koje ulažu napore u nameri da otpočnu sopstveni posao⁴⁴¹. Drugim rečima, po metodologiji pre 2008. godine, nivo zaposlenosti je bio potcenjen. Na pad broja zaposlenih u Srbiji uticala je i svetska ekonomska kriza – u 2009. godini pad stope zaposlenosti iznosio je 3,7 procentnih poena, a u 2010. godini dodatnih 2,9 procentnih poena. Za našu analizu daleko je važnije da sagledamo regionalni aspekt kretanja pomenutog agregata.

Tabela 4.2.2. Pokazatelji zaposlenosti u Srbiji, 2011. godina

	Ukupan broj zaposlenih (15+)	Ukupan broj zaposlenih (15-64)	Učešće regiona (15+) u %	Učešće regiona (15-64) u %	Broj zaposlenih na 1000 stanovnika	Stopa zaposlenosti (15-64) u %	Stopa zaposlenosti (15+) u %
Republika Srbija	2253209	2166656	100,00	100,00	309	45,4	35,8
Srbija - sever	1091825	1073774	48,46	49,56	304		
Beogradski region	504721	497002	22,40	22,94	308	47,5	35,3
Region Vojvodine	587104	576772	26,06	26,62	300	44,2	35,1
Srbija - jug	1161383	1092882	51,54	50,44	314		
Region Šumadije i Zapadne Srbije	664962	622073	29,51	28,71	326	46,6	37,8
Region Južne i Istočne Srbije	496421	470809	22,03	21,73	300	43,2	34,7

Izvor: Anкета o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012 (uz dopunske kalkulacije autora).

Kao što se na osnovu podataka iz prethodne tabele može zaključiti, zaposlenost za razliku od nekih drugih indikatora, ne pokazuje značajne razlike, ni na NUTS 1, niti na NUTS 2 nivou. Isto tako, uočljivo je da severni regioni (beogradski i region Vojvodine) nisu u povoljnijem položaju, već da najbolje performanse pokazuje region Šumadije i Zapadne Srbije. Na nivou NUTS 1 nema značajnijih razlika kada je u pitanju učešće pojedinačnih teritorijalnih celina u ukupnom broju zaposlenih na nacionalnom nivou i to u obe posmatrane kategorije stanovništva, starijeg od 15 godina, odnosno kategorije radno sposobnog (15-64 godina starosti). Na nivou NUTS 2 uočljivo je da region Šumadije i Zapadne Srbije ima najveće učešće u ukupnom broju zaposlenih radnika sa 29,51% (kategorija 15+) i 28,71% (kategorija 15-64). Sledi region Vojvodine sa učešćem od 26,06% (kategorija 15+) i 26,62% (kategorija 15-64), potom region Beograda koji u ukupnom broju zaposlenih učestvuje sa 22,4% (kategorija 15+) i 22,94% (kategorija 15-64). Na kraju, region Južne i Istočne Srbije učestvuje sa 22,03% (kategorija 15+) i 21,73% (kategorija 15-64). Stope zaposlenosti iznad nacionalnog proseka (45,4%) imaju regioni Beograda (47,5%) i Šumadije i Zapadne Srbije (46,6%), dok ispodprosečne stope zaposlenosti imaju ostala dva regiona, Vojvodina (44,2%) i Južna i Istočna

⁴⁴¹ Detaljnije u: M. Arandarenko, „Trendovi i strukturne karakteristike tržišta rada u Srbiji“, Tematski zbornik radova *Ekonomska politika i razvoj* (redaktori: B. Jovanović Gavrilović i T. Rakonjac-Antić), CID, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2011, str. 50-54.

Srbija (43,2%). Čak i kada se posmatra pokazatelj broj zaposlenih na 1000 stanovnika, koji je senzitivn na veličinu populacije regiona, može se zaključiti da beogradski region nema najbolje performanse, ali i to da su postojeće razlike, prema ovom pokazatelju vrlo umerene. Odnos najviše i najniže stope zaposlenosti na nivou NUTS 2 ukazuje da razlike nisu značajne – 1,09 (koeficijent varijacije iznosi „svega” 0,06 – videti Tabelu 4.2.19.), dok ovaj koeficijent ima nešto veću vrednost kada se u odnos stavi region sa najvećim brojem zaposlenih i region sa najmanjim brojem zaposlenih – 1,3 (mada ni ovaj broj ne sugeriše da postoje značajne razlike na nivou NUTS 2).

Situacija je nešto drugačija kada se pažnja usmeri na „niže” nivoe od NUTS 2 regiona. Kao što se može videti iz Tabele 4.2.3. stopa zaposlenosti stanovništva preko 15 godina starosti značajno varira unutar regiona NUTS 2, odnosno između subregiona/oblasti (NUTS 3 teritorijalnih celina). Dalje, ukoliko se posmatra broj zaposlenih pomenute kategorije stanovništva (15+) na 1000 stanovnika, može se uočiti značajna varijacija kako unutar NUTS 2 regiona, tako i unutar subregiona/oblasti, odnosno između opština. Najveći dispariteti, mereni koeficijentom varijacije pojavljuju se između beogradskih opština (koeficijent varijacije iznosi 1,11), zatim sledi Jablanička (0,57) i Nišavska (0,61) oblast, a potom Braničevska (0,49), Kolubarska (0,46), Južnobačka (0,45) i Južnobanatska (0,45) oblast. Na dnu lestvice nalaze se Podunavska (0,18), zatim Sremska (0,16) i Zapadnobačka (0,15) oblast⁴⁴².

Jedna od najvažnijih karakteristika privrede Srbije jeste „hronična” **nezaposlenost**. Prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2010. godinu, stopa nezaposlenosti za 2010. godinu bila je 19,2%⁴⁴³, da bi tokom 2011. godine nastavila da raste dosežući vrednost od 23,7% u novembru mesecu 2011. godine⁴⁴⁴.

Kada je u pitanju regionalna analiza nezaposlenosti⁴⁴⁵, kao i u slučaju zaposlenosti, može se konstatovati da između regiona (NUTS 2) ne postoje izražene razlike u stopama nezaposlenosti i da se sva četiri regiona suočavaju sa problemom visoke i rastuće nezaposlenosti (koeficijent varijacije 0,16 – videti Tabelu 4.2.19.). Region Beograda izdvaja se

---

⁴⁴² Nacrt Nacionalnog plana regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2013-2022. godine, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2012.

⁴⁴³ Anketa o radnoj snazi 2010, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011.

⁴⁴⁴ Anketa o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012.

⁴⁴⁵ Regionalna analiza tržišta rada (za NUTS 2 nivo) prema Anketi o radnoj snazi po prvi put je sprovedena 2010. godine. Za godine pre 2010. raspoloživi su jedino podaci po metodologiji NSZ-a. Za nivo NUTS 3 i danas su dostupni samo podaci na osnovu metodologije NSZ-a, te smo prinuđeni da ih, uprkos neusaglašenosti sa međunarodnom praksom ILO-a, koristimo prilikom analize nezaposlenosti na subregionalnom nivou (Tabela 4.2.4.).

po najnižim stopama nezaposlenosti u poređenju sa ostalim regionima, ali je, sa druge strane, upravo beogradski region imao najveći porast stope nezaposlenosti u periodu 2010-2011. godina (za čak 4,9 procentna poena). Region Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije imali su približno isti porast stope nezaposlenosti (za oko 3,5 procentnih poena), dok je region Vojvodine iskusio najmanji porast (za 3 procentna poena). Prethodni podaci prikazani su i u Tabeli 4.2.3.

Kada su u pitanju intraregionalne nejednakosti u stepenu nezaposlenosti, može se uočiti (videti Tabelu 4.2.4.) da su razlike u stopi nezaposlenosti izraženije u regionima na jugu (Šumadija i Zapadna Srbija i Južna i Istočna Srbija), a manje izražene u regionu Vojvodine. Najveći dispariteti u stopi nezaposlenosti postoje u regionu Južne i Istočne Srbije – razlika od 19 procentnih poena, odnosno max-min koeficijent od 2,36 puta, između Braničevske i Pirotske oblasti. U regionu Šumadije i Zapadne Srbije razlika iznosi 18,7 procentnih poena, dok je max-min koeficijent čak 2,87 između Kolubarske i Rasinske oblasti. Region unutar kojeg su razlike u stopi nezaposlenosti najniže je Vojvodina. Između subregiona/oblasti sa najnižom stopom (Južnobanatska oblast) i onog sa navišom stopom (Zapadnobačka oblast) iznosi 14 procentnih poena, što izraženo max-min koeficijentom iznosi 1,83 puta. Valja primetiti i to da su oblasti (subregioni) u kojima je prisutna najniža stopa nezaposlenosti visoko zavisne od jedne konkretne industrije/delatnosti, pa i pojedinačnog preduzeća (poput termo-elektrana u Kostolcu i Kolubari), što predstavlja potencijalno visok rizik za te oblasti i opštine.

Tabela 4.2.3. Stope nezaposlenosti u Srbiji, NUTS 2 nivo

NUTS 2	Stopa nezaposlenosti (15+) u %	
	2010. godina	2011. godina
Beogradski region	14,9	19,8
Region Vojvodine	20,4	23,5
Region Šumadije i Zapadne Srbije	19,1	22,6
Region Južne i Istočne Srbije	22,0	25,7

Izvor: Anketa o radnoj snazi 2010. i 2011, RZS, Beograd.

Tabela 4.2.4. Zaposlenost i nezaposlenost po oblastima (NUTS 3)

	Stopa zaposlenosti (15+) u %	Broj zaposlenih na 1000 stanovnika (2009.)		Stopa nezaposlenosti (15+) u %
Subregioni/oblasti (NUTS 3)			Dispariteti unutar oblasti (koef. varijacije)	
Beogradska oblast	35,3	376	1,11	19,8
Zapadnobačka oblast	32,0	210	0,15	31,0
Južnobanatska oblast	37,1	218	0,45	16,9
Južnobačka oblast	34,1	333	0,45	27,1
Severnobanatska oblast	35,5	223	0,25	21,2
Severnobačka oblast	39,2	272	0,32	18,3
Srednjobanatska oblast	34,0	207	0,30	23,3
Sremska oblast	35,1	191	0,16	22,6
Zlatiborska oblast	36,8	211	0,28	18,5
Kolubarska oblast	44,9	241	0,46	10,0
Mačvanska oblast	38,8	179	0,33	26,4
Moravička oblast	41,8	230	0,08	20,6
Pomoravska oblast	34,7	256	0,42	26,4
Rasinska oblast	39,0	190	0,29	28,7
Raška oblast	33,0	219	0,38	28,3
Šumadijska oblast	36,2	214	0,35	21,3
Borska oblast	39,8	213	0,22	17,1
Braničevska oblast	42,6	198	0,49	13,9
Zaječarska oblast	38,1	201	0,21	23,8
Jablanička oblast	39,8	147	0,57	24,9
Nišavska oblast	31,0	242	0,61	31,8
Pirotska oblast	26,7	258	0,28	32,9
Podunavska oblast	30,8	207	0,18	25,8
Pčinjska oblast	34,3	176	0,27	29,3
Toplička oblast	28,3	163	0,26	28,3

Izvor: Anкета o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012.

Izvoz

Tokom perioda 2001-2010. godina, Srbija je ostvarivala konstantan rast izvoza, uz povećanje učešća vrednosti izvoza u bruto domaćem proizvodu (videti Tabelu 4.2.5.).

Tabela 4.2.5. Izvoz u Srbiji, 2001-2010.

Srbija	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Izvoz (u mil. evra)	1896	2192	2442	3119	3944	5102	6433	7429	5961	7393
% BDP-a	14,8	13,7	14,1	16,4	19,4	21,9	22,3	22,2	19,3	25,2

Izvor: Izveštaj o razvoju Srbije 2010, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd, april 2011.

Međutim, treba istaći i sledeću važnu činjenicu. Karakteristično za izvoznu aktivnost Srbije jeste to da je ona visoko koncentrisana u pogledu vrsta izvoznih proizvoda, zatim izvoznih tržišta, kao i lokacija u kojima se proizvode izvozni proizvodi. Kada je u pitanju geografska koncentracija proizvodnje izvoznih proizvoda, može se izneti ocena da ona ima više obeležja lokalne koncentracije nego regionalne, te da je to u najvećoj meri rezultat prethodnih događaja i okolnosti (pre svega izbora lokacija za izgradnju proizvodnih kapaciteta tokom perioda socijalističke industrijalizacije). Prostorna koncentracija proizvodnje namenjene izvozu najveća je u oblasti proizvodnje obojenih metala, dok je umerenija kada je u pitanju proizvodnja voća i povrća, a najmanja u slučaju proizvodnje odeće. Značajan deo izvoza pomenutih grupa proizvoda potiče iz nekoliko manjih opština, a u većini njih posluje samo po jedno veliko preduzeće (uključujući Bor, Majdanpek i Užice–Sevojno). Proizvodnja čelika takođe je koncentrisana u jednom gradu (Smederevo). Koncentracija proizvodnje odeće za izvoz je manja, pošto je ona locirana u nekoliko gradova širom zemlje. Istina, Južna Srbija (područje koje obuhvata Leskovac, Vranje i nekoliko drugih gradova), nekadašnji centar srpske industrije tekstila i odeće, danas ima najmanji udeo u ukupnom izvozu tekstilnih proizvoda, prepuštajući leadersku poziciju Pirotu, Valjevu i području oko Novog Pazara. Koncentracija proizvodnje voća i povrća za izvoz je nešto manja i postoji u nekoliko centara u Zapadnoj Srbiji⁴⁴⁶.

U nastavku ćemo našu pažnju usmeriti na performanse regiona u Srbiji u pogledu izvoznih aktivnosti. U Tabeli 4.2.6. nalaze se podaci o: vrednosti ostvarenog izvoza po regionima, učešću vrednosti izvoza svakog pojedinačnog regiona u vrednosti ukupnog nacionalnog izvoza, kao i učešću izvoza u BDP-u svakog pojedinačnog regiona.

Kao što se iz pomenute tabele može videti, Srbija-sever daje doprinos vrednosti srpskog izvoza u iznosu od 63,04% (2009. godina), odnosno 60,65% (2010. godina), dok Srbija-jug u ukupnoj vrednosti izvoza Republike Srbije učestvuje sa 36,96% i 39,35%, po posmatranim godinama, respektivno. Međutim, kada je u pitanju učešće regionalnog izvoza u regionalnom BDP-u, ispostavlja se da južni deo nacionalne teritorije ostvaruje bolje rezultate. U 2009. godini izvoz sa teritorije Srbija-jug je učestvovao u BDP-u ovog područja sa 20,74%, a u 2010. godini sa 28,37%. U obe posmatrane godine pomenuto učešće bilo je veće kako od severnog dela zemlje (Srbija-sever, 18,61% u 2009. godini i 22,57% u 2010. godini), tako i od

---

⁴⁴⁶ Prema: L. Šestović, „Mapiranje rasta u Srbiji“, *Kvartalni izveštaj Svetske banke, br. 20* (januar-mart 2010. godine), Fond za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2010, str. 78.

vrednosti ovog pokazatelja na nacionalnom nivou (19,34% u 2009. godini i 24,55% u 2010. godini).

Na nivou NUTS 2 regiona situacija u dve posmatrane godine je sledeća. Region Vojvodine u najvećoj meri doprinosi vrednosti nacionalnog izvoza (sa 35,22% u 2009. godini i 36,01% u 2010. godini). Sledi region Beograda (sa doprinosom vrednosti nacionalnog izvoza od 27,82% i 24,64%, respektivno po godinama). Izvoz iz dva južna regiona ima manje učešće u vrednosti ukupnog nacionalnog izvoza: region Šumadije i Zapadne Srbije 20,16% u 2009. godini i 20,28% u 2010. godini, a region Južne i Istočne Srbije 16,80% u 2009. godini i 19,07% u 2010. godini. Kada su u pitanju izvozne performanse pojedinačnih regiona, uočljivo je da region Vojvodine značajno prednjači – učešće regionalnog izvoza u regionalnom BDP-u iznosi 26,63% u 2009. godini i 34,03% u 2010. godini. Sa druge strane, još upečatljiviji zaključak jeste to što region Beograda ima vrlo nizak udeo izvoza u sopstvenom BDP-u, 13,47% u 2009. godini i 15,13% u 2010. godini. Region Šumadije i Zapadne Srbije je na nivou nacionalnog proseka, dok region Južne i Istočne Srbije beleži značajno poboljšanje u pogledu ovog indikatora – porast sa 22,51% u 2009. godini na 32,25% u 2010. godini.

Visoko učešće izvoza u BDP-u signal je da postoji kvalitetnija privredna struktura, odnosno da u strukturi proizvodnje dominiraju međunarodna dobra, dok suprotna situacija sugerise da regionalnu privrednu strukturu uglavnom čini proizvodnja domaćih dobara. Na osnovu izračunatih vrednosti možemo konstatovati da Srbija-sever ima daleko bolji položaj od Srbije-jug (NUTS 1 nivo). Kada je u pitanju NUTS 2 nivo, region Vojvodine ima privrednu strukturu u kojoj su zastupljena međunarodna dobra i usluge, dok beogradski region dominantno proizvodi dobra i, pre svega, usluge koji su namenjeni domaćem tržištu.

Tabela 4.2.6. Izvozne performanse regiona (NUTS 1 i NUTS 2) u Srbiji, 2009-2010.

NUTS 2	2009.			2010.		
	Vrednost izvoza (u mil. dinara)	Učešće (%)	Učešće regionalnog izvoza u regionalnom BDP-u (%)	Vrednost izvoza (u mil. dinara)	Učešće (%)	Učešće regionalnog izvoza u regionalnom BDP-u (%)
Republika Srbija	544526	100,00	19,34	733077	100,00	24,55
Srbija - sever	343295	63,04	18,61	444620	60,65	22,57
Beogradski region	151498	27,82	13,47	180607	24,64	15,13
Region Vojvodine	191797	35,22	26,63	264013	36,01	34,03
Srbija - jug	201231	36,96	20,74	288457	39,35	28,37
Region Šumadije i Zapadne Srbije	109764	20,16	19,47	148639	20,28	25,48
Region Južne i Istočne Srbije	91467	16,80	22,51	139818	19,07	32,25

Izvor: proračun autora na osnovu podataka iz: „Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2010. godinu“, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Beograd, 2011. i Republički zavod za statistiku, 2011.

Investiciona aktivnost

Vrednost, kvalitet i struktura investicija u osnovna sredstva (fiksne fondove) jeste jedan od najvažnijih faktora dugoročnog rasta društvenog proizvoda, produktivnosti, konkurentnosti, izvoza. Stoga, nivo investiranja direktno određuje buduće mogućnosti i prilike za razvoj zemalja i regiona.

Analiza investicione aktivnosti tokom prethodnih nekoliko godina, kako na nacionalnom nivou, tako i na nivou NUTS 1, te NUTS 2 regiona, upućuje na nedvosmislen zaključak – alokacija investicija u Srbiji ima izraženu tendenciju ka razvijenijim regionima. U Tabeli 4.2.7. prikazan je regionalni raspored ukupnih investicija u nova osnovna sredstva u periodu 2006-2010. godina. Uočljivo je da tokom celog posmatranog perioda Srbija – sever (NUTS 1 nivo) apsorbuje najveći deo ukupnih ulaganja (gotovo 75%), tako da se unutar teritorije Srbija – jug realizuje gotovo 3 puta manje investicija nego u severnom delu teritorije. Visoka koncentracija investicija u razvijenijim regionima pretpostavlja da će postojeći teritorijalni dispariteti opstajati i u narednom periodu. Između regiona (NUTS 2) takođe postoje izražene razlike. U beogradskom regionu realizovano je u proseku oko 52% ukupnih ulaganja u nova osnovna sredstva, dok je region Vojvodine učestvovao sa 24% (u proseku). Dva južna regiona imaju daleko manje učešće u ukupnim ulaganjima (oko jedne četvrtine). Region Šumadije i Zapadne Srbije učestvuje sa oko 15,5% (prosek za posmatrani period), a region Južne i Istočne Srbije učestvuje sa tek nepunih 10% u ulaganjima tokom posmatranog petogodišnjeg intervala. Ističemo sledeće zapažanje: u 2006. godini je odnos između regiona sa najvećim i najmanjim učešćem u ukupnim investicijama iznosio 3,67, dok je pomenuti odnos u 2010. godini bio 4,98. Osnovni razlozi za prikazano stanje jesu to što je privatizacija u prostornom smislu bila koncentrisana, ali i to što su tokovi stranih direktnih investicija, takođe, imali tendenciju koncentracije u razvijenijim delovima teritorije, dodatno delujući u pravcu koncentracije investicija⁴⁴⁷. Očito da, iako su postojali različiti pokušaji da se pomoću pojedinih mera podstakne investiranje u manje razvijenim regionima, u realnosti nije bilo značajnijih rezultata na planu intenziviranja ekonomske aktivnosti u njima. Glavne prepreke tome bile su neadekvatan pristup potrebnoj poslovnoj infrastrukturi i sistemima za podršku poslovanju, te nedostatak kvalitetne infrastrukture.

---

⁴⁴⁷O strukturi ostvarenih ulaganja po opštinama pogledati empirijske podatke Agencije za strana ulaganja i promociju izvoza Republike Srbije (www.siepa.gov.rs), kao i L. Šestović, „Mapiranje rasta u Srbiji“, *Kvartalni izveštaj Svetske banke*, br. 20 (januar-mart 2010. godine), Fond za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2010, str. 76-77.

Tabela 4.2.7. Ostvarene investicije u nova osnovna sredstva - regionalni raspored (2006-2010.)

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Republika Srbija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Srbija - sever	72,60	75,80	84,30	76,20	74,57
Beogradski region	46,20	51,90	62,80	51,30	50,55
Region Vojvodine	26,40	23,90	21,50	24,90	24,02
Srbija - jug	27,40	24,20	15,70	23,80	25,43
Region Šumadije i Zapadne Srbije	14,80	13,30	9,70	15,00	15,28
Region Južne i Istočne Srbije	12,60	10,90	6,00	8,80	10,15

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka iz publikacija „Opštine u Srbiji“, Republički zavod za statistiku, Beograd (više godina).

U Tabeli 4.2.8. prikazana je struktura izvora finansiranja realizovanih investicija u nova osnovna sredstva, po regionima. Podaci svedoče o tome da je na svim nivoima teritorijalne organizacije (Republika Srbija, NUTS 1 nivo; NUTS 2 nivo;) oko 70% sredstava poticalo iz sopstvenih izvora. Slede finansijski krediti, odnosno pozajmljena sredstva sa učešćem od oko 20% (ni kod ovog izvora nema značajnijih razlika po regionima). No, kada se posmatra regionalna distribucija investicija prema izvorima finansiranja, evidentne su značajne regionalne razlike. Naime, 84,35% ukupnih sredstava koncentrisano je u severnom delu teritorije (NUTS 1, Srbija - sever). U slučaju eksternih izvora (finansijskih kredita), razlike su još oštrije – 91,17% u korist Srbije-sever. Očito je da je nedostatak kvalitetnih i profitabilnih projekata „naterao“ kreditore da sredstva usmeravaju ka razvijenijim delovima teritorije. Između regiona (NUTS 2) takođe postoje izražene razlike. Prednjači region Beograda koji dominira kako u ukupnim izvorima (62,87%), tako i u sopstvenim sredstvima (59,49%), te u slučaju kada se kao izvor finansiranja javlja eksterni kreditor (80,57%). Potom sledi region Vojvodine, dok dva regiona unutar dela teritorije Srbija-jug zaostaju sa učešćem i to u svim oblicima izvora finansiranja investicija. Kada su u pitanju krediti, Srbija-jug učestvuje sa samo 8,83% realizovanih kredita, po regionima – Šumadija i Zapadna Srbija 6,21% i Južna i Istočna Srbija 2,62%. Pomenuti podaci upravo svom jačinom odlikavaju razlike u razvijenosti, te investicionim potencijalima između regiona u Srbiji. Nepostojanje kvalitetnih poslovnih projekata usmerilo je kreditna sredstva ka razvijenijim regionima, što će u narednom periodu doprineti održavanju regionalnih dispariteta u dohotku, zaposlenosti, konkurentnosti i drugim ekonomskim indikatorima.

Tabela 4.2.8. Izdaci za investicije prema izvorima finansiranja (u hiljadama dinara)

	Ukupno		Sopstvena sredstva		Udružena sredstva		Finansijski krediti		Ostalo	
	Iznos (u mil. dinara)	Učešće (%)	Iznos (u mil. dinara)	Učešće (%)	Iznos (u mil. dinara)	Učešće (%)	Iznos (u mil. dinara)	Učešće (%)	Iznos (u mil. dinara)	Učešće (%)
Republika Srbija	477217405	100,00	326363859	100,00	7441809	100,00	93254770	100,00	50156967	100,00
Srbija - sever	402522632	84,35	272637322	83,54	4482445	60,23	85020413	91,17	40382452	80,51
Beogradski region	300012372	62,87	194163065	59,49	2842192	38,19	75133314	80,57	27873801	55,57
Region Vojvodine	102510260	21,48	78474257	24,05	1640253	22,04	9887099	10,60	12508651	24,94
Srbija - jug	74694773	15,65	53726537	16,46	2959364	39,77	8234357	8,83	9774515	19,49
Region Šumadije i Zapadne Srbije	46291894	9,70	32835390	10,06	2494926	33,53	5794902	6,21	5166676	10,30
Region Južne i Istočne Srbije	28402879	5,95	20891147	6,40	464438	6,24	2439455	2,62	4607839	9,19

Izvor: grupa autora, „Regioni u brojkama”, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, jul 2010, str. 16.

Podela investicija prema karakteru izgradnje pruža informacije o tome koliko se od ukupnih ulaganja odnosilo na investiranje u nove kapacitete, zatim koliko se sredstava utrošilo na rekonstrukciju/proširenje postojećih kapaciteta, a koliko za njihovo održavanje (popravke). Ulaganja u nove kapacitete jesu investicije koje za rezultat imaju povećanje proizvodnje. Regionalni raspored investicija u Srbiji tokom perioda 2006-2010. godine, prema pomenutom kriterijumu, prikazan je u Tabeli 4.2.9. Na osnovu empirijskih podataka može se izvesti zaključak da su tokom posmatranog perioda razvijeniji regioni dodatno poboljšali svoju poziciju kada je u pitanju investiranje u nove proizvodne kapacitete. Srbija-sever u svim posmatranim godinama učestvuje sa preko 75% u ulaganjima u nove kapacitete, što je oko 3 puta više u kontinuitetu tokom posmatranog petogodišnjeg perioda u odnosu na teritoriju Srbija-jug. Jasno je kakve posledice će ovakva struktura imati u pogledu regionalnih dispariteta. Na nivou regiona NUTS 2, takođe je prisutna tendencija koncentracije najvažnije kategorije investicija (novi kapaciteti) u razvijenijim regionima. Naime, region Beograda apsorbuje gotovo polovinu pomenutih ulaganja, dok Vojvodina učestvuje sa četvrtinom. Region Šumadije i Zapadne Srbije je na nivou od 15%, dok je na „začelju” najnerazvijeniji region Južne i Istočne Srbije, sa oko 10%. Primetno je da razvijeniji regioni čak i blago povećavaju svoje učešće u investicijama, i to prema svim oblicima izgradnje (nova ulaganja, rekonstrukcija, održavanje), što regionu Beograda i regionu Vojvodine osigurava i nadalje dominantnu poziciju, a manje razvijenijim regionima ne ostavlja priliku da u skorijem period smanje svoje zaostajanje za razvijenijim regionima.

Na kraju, prikažimo i regionalnu distribuciju investicija prema tehničkoj strukturi (videti Tabelu 4.2.10.). Pređašnja opisana struktura, koju karakteriše izrazito dominantan položaj severnog dela teritorije (regioni Beograda i Vojvodine) „prelama” se i kroz ovu vrstu analize ukupnih ulaganja.

Tabela 4.2.9. Ostvarene investicije u nova osnovna sredstva prema karakteru izgradnje – regionalna distribucija (2006-2010).

	2006.			2007.			2008.			2009.			2010.		
	Novi kapaciteti (%)	Rekonstr. (%)	Održ. (%)	Novi kapaciteti (%)	Rekonstr. (%)	Održ. (%)	Novi kapaciteti (%)	Rekonstr. (%)	Održ. (%)	Novi kapaciteti (%)	Rekonstr. (%)	Održ. (%)	Novi kapaciteti (%)	Rekonstr. (%)	Održ. (%)
Republika Srbija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Srbija - sever	74,80	72,25	67,96	79,97	67,84	80,21	76,00	76,20	70,90	80,43	70,58	73,31	75,73	75,86	64,57
Beogradski region	47,03	48,40	40,48	54,95	41,44	63,45	53,10	49,00	45,20	55,97	45,92	45,22	51,23	52,61	40,22
Region Vojvodine	27,77	23,85	27,48	25,02	26,40	16,76	22,90	27,20	25,70	24,46	24,66	28,08	24,50	23,25	24,35
Srbija -jug	25,20	27,75	32,04	20,03	32,16	19,79	24,00	23,80	29,10	19,57	29,42	26,69	24,27	24,14	35,43
Region Šumadije i Zapadne Srbije	13,00	16,03	16,94	11,43	17,06	10,76	15,00	14,90	15,50	13,86	17,67	12,65	15,82	15,55	11,70
Region Južne i Istočne Srbije	12,20	11,72	15,10	8,60	15,09	9,04	9,00	8,90	13,60	5,72	11,75	14,04	8,44	8,59	23,73

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka iz publikacija „Opštine u Srbiji“, Republički zavod za statistiku, Beograd (više godina).

Tabela 4.2.10. Ostvarene investicije u nova osnovna sredstva prema tehničkoj strukturi – regionalna distribucija (2006-2010).

	2006.			2007.			2008.			2009.			2010.		
	Grad. radovi (%)	Oprema (%)	Ostalo (%)	Grad. radovi (%)	Oprema (%)	Ostalo (%)	Grad. radovi (%)	Oprema (%)	Ostalo (%)	Grad. radovi (%)	Oprema (%)	Ostalo (%)	Grad. radovi (%)	Oprema (%)	Ostalo (%)
Republika Srbija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Srbija - sever	71,10	72,74	89,22	73,61	76,85	85,08	75,19	73,10	89,16	77,43	73,34	91,50	78,62	69,48	90,86
Beogradski region	48,04	43,33	61,51	51,09	52,39	54,09	51,53	47,56	60,58	53,27	48,07	62,56	53,74	46,46	64,15
Region Vojvodine	23,06	29,41	27,71	22,52	24,46	30,99	23,66	25,54	28,58	24,16	25,27	28,94	24,88	23,01	26,70
Srbija -jug	28,90	27,26	10,78	26,39	23,15	14,92	24,81	26,90	10,84	22,57	26,66	8,50	21,38	30,52	9,14
Region Šumadije i Zapadne Srbije	13,89	16,38	4,62	14,42	13,05	4,13	14,22	15,87	4,46	14,62	16,67	3,80	13,94	17,39	5,28
Region Južne i Istočne Srbije	15,01	10,88	6,16	11,97	10,10	10,79	10,59	11,03	6,38	7,95	9,99	4,70	7,44	13,14	3,87

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka iz publikacija „Opštine u Srbiji“, Republički zavod za statistiku, Beograd (više godina).

Poslovanje privrednih subjekata – regionalni aspekt⁴⁴⁸

Tokom tranzicionog perioda u privredi Srbije ostvaren je ubrzan razvoj sektora malih i srednjih preduzeća i preduzetnika, što je doprinelo da pomenuti sektor preraste u značajan segment privrede. U 2010. godini od ukupno 319.044 preduzeća, sektor malih i srednjih preduzeća (MSP) činio je 99,8% (318.540 preduzeća). Iste godine sektor MSP je zapošljavao 66,4% od ukupnog broja radnika (814.585), generisao je 65,3% prometa (4.678 milijardi dinara), kao i 55,9% bruto dodate vrednosti (817,4 milijardi dinara), angažovao je 52,6% ukupnih investicija nefinansijskog sektora i učestvovao je sa oko 33% u kreiranju bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) Republike Srbije⁴⁴⁹.

⁴⁴⁸ Akcenat u analizi stavljen je na sektor malih i srednjih preduzeća (MSP).

⁴⁴⁹ „Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2010. godinu“, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Beograd, 2011, str. 6.

Velike razlike u nivou razvijenosti među regionima (NUTS 2) i oblastima (NUTS 3) u Srbiji ispoljavaju se i kroz indikatore tzv. poslovne demografije (broj novoosnovanih i zatvorenih entiteta u toku jedne godine, te njihov bilans). Veće mogućnosti za zasnivanje novih poslova imaju preduzetnici u razvijenijim regionima/oblastima. Analiza ukazuje da u tom kontekstu prednjače Grad Beograd (13.363 ili 29,2% svih novoosnovanih firmi u 2010. godini) i Južnobačka oblast (4.660 ili 10,2%). U ovim regionima su i veće mogućnosti za „preživljavanje” i razvoj započetih poslovnih aktivnosti, pa je i stopa gašenja niža (67,2% i 62,8%, respektivno). Nasuprot tome, u Pirotskoj oblasti osnovano je tek 367 preduzeća i radnji ili 0,8% od ukupnog broja novoosnovanih firmi u Srbiji u 2010. godini, dok su u istoj godini ugašena 483 privredna subjekta. Ujedno, u Pirotskoj i Šumadijskoj oblasti je i najniža stopa „preživljavanja” preduzeća (51,90% i 51,80%, respektivno), što svedoči o niskom kvalitetu poslovnog ambijenta, odnosno o nepovoljnim uslovima za poslovanje u tom području. Kada je u pitanju broj malih i srednjih preduzeća, u 2010. godini, regionalni raspored je bio sledeći. Na teritoriji Srbija-sever poslovalo je 56,80% od ukupnog broja MSP, od čega u regionu Beograda 30,30% i u regionu Vojvodine još 26,50%. U dva južna regiona (Srbija-jug) poslovalo je 43,20% od ukupnog broja MSP i to u regionu Šumadije i Zapadne Srbije 26,80% (što je više nego u Vojvodini!), dok je u regionu Južne i Istočne Srbije poslovalo najmanje, 16,40% od ukupnog broja MSP.

Performanse sektora MSP, takođe u 2010. godini, pratili smo preko dva pokazatelja – ostvarenog prometa (prihoda) i bruto dodate vrednosti. Regioni i oblasti su rangirani skoro isto prema oba pokazatelja (videti dve pretposlednje kolone u Tabeli 4.2.11.). U severnom delu zemlje realizuje se gotovo 3/4 prometa i BDV, dok se na teritoriji koju označavamo kao Srbija-jug ostvaruje ostatak od „svega” 1/4 ukupnog prometa. Pri tome, region Beograda u ukupnom prometu učestvuje sa 44,40%, a u ukupnoj BDV sa 43,40%, a region Vojvodine sa 27,90% (promet) i 30,90% (BDV). Treba uočiti da u regionu Vojvodine dominantan položaj ima Južnobačka oblast, što govori u prilog činjenici da unutar regiona Vojvodine postoje izražene nejednakosti (interregionalnog karaktera). U regionu Šumadije i Zapadne Srbije kreira se 18% prometa i 16,20% BDV, dok region Južne i Istočne Srbije generiše 9,70% prometa i 9,50% bruto dodate vrednosti sektora MSP. Kada je u pitanju profitabilnost sektora MSP, regionalna proporcija je gotovo ista kao i u slučaju prometa i bruto dodate vrednosti (videti poslednju kolonu Tabele 4.2.11.).

Tabela 4.2.11. Odabrani indikatori poslovanja sektora MSP, po regionima i oblastima u Srbiji (2010. godina)

	Broj osnovanih	Broj zatvorenih (ugašenih)	Stopa preživljavanja (%)	Broj MSP preduzeća u 2010. godini (%)	Promet MSP sektora u 2010. god. (%)	BDV MSP sektora u 2010. god. (%)	Učešće profita MSP oblasti u ukupnom profitu MSP (%)
Republika Srbija	45466	46418	60,80	100,00	100,00	100,00	100,00
Srbija - sever	25246	24573		56,80	72,30	74,30	76,00
Beogradski region	13363	11621	67,20	30,30	44,40	43,40	46,50
Beogradska oblast	13363	11621	67,20	30,30	44,40	43,40	46,50
Region Vojvodine	11883	12952	60,40	26,50	27,90	30,90	29,50
Zapadnobačka oblast	880	1098	60,40	2,20	2,10	2,50	1,80
Južnobačanska oblast	1992	2330	57,80	4,30	3,10	3,10	2,70
Južnobačka oblast	4660	4500	62,80	9,90	12,30	12,20	13,80
Severnobačanska oblast	627	667	62,70	1,50	1,60	2,50	1,90
Severnobačka oblast	1031	1283	62,90	2,60	3,00	3,90	3,50
Srednjebanatska oblast	945	1092	55,30	1,80	1,80	2,30	1,60
Sremska oblast	1748	1982	61,10	4,20	4,00	4,40	4,20
Srbija - jug	20220	21845		43,20	27,70	25,70	24,00
Region Šumadije i Zapadne Srbije	11682	12972	58,70	26,80	18,00	16,20	16,50
Zlatiborska oblast	1662	1891	61,40	4,00	2,30	1,90	2,50
Kolubarska oblast	964	1224	60,60	2,50	1,60	1,60	1,30
Mačvanska oblast	1577	1916	57,70	3,60	2,70	2,10	2,50
Moravička oblast	1426	1355	60,40	3,50	3,00	3,40	3,00
Pomoravska oblast	1063	1339	62,70	2,70	1,80	1,30	1,40
Rasinska oblast	1490	1397	56,20	3,00	1,80	1,30	1,20
Raška oblast	1675	1872	59,10	3,80	2,20	1,80	2,20
Šumadijska oblast	1825	1978	51,80	3,70	2,60	2,80	2,40
Region Južne i Istočne Srbije	8538	8873	56,80	16,40	9,70	9,50	7,50
Borska oblast	707	713	53,80	1,20	1,10	0,80	0,40
Braničevska oblast	915	778	61,70	2,00	1,10	0,80	0,80
Zajčarska oblast	636	671	57,60	1,20	0,70	0,60	0,40
Jablanička oblast	1076	1272	56,10	2,00	1,20	1,00	1,00
Nišavska oblast	2188	2446	58,40	4,10	2,50	2,80	2,40
Pirotska oblast	367	483	51,90	0,90	0,40	0,70	0,40
Podunavska oblast	1190	1028	59,30	2,30	1,30	1,10	1,20
Pčinjska oblast	1008	1006	60,40	1,90	1,00	1,20	0,50
Toplička oblast	451	476	52,20	0,80	0,40	0,50	0,40

Izvor: na osnovu podataka iz „Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2010. godinu“, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Beograd, 2011.

U Tabeli 4.2.12. prikazan je regionalni raspored preduzeća u Srbiji nezavisno od vrste (MSP ili velika), sa ciljem da se ukaže na postojeće teritorijalne nejednakosti kada je u pitanju broj poslovnih subjekata, broj zaposlenih u njima i kreirana bruto dodata vrednost.

Tabela 4.2.12. Privredni subjekti u Republici Srbiji – regionalna distribucija (2010.)

	Regionalni raspored broja preduzeća u 2010. godini				Regionalni raspored broja zaposlenih po preduzećima u 2010. godini				Regionalni raspored BDV u 2010. godini			
	MSP		Velika		MSP		Velika		MSP		Velika	
	Broj	Učešće (%)	Broj	Učešće (%)	Broj	Učešće (%)	Broj	Učešće (%)	U mil. din.	Učešće (%)	U mil. din.	Učešće (%)
Republika Srbija	318540	100,00	504	100,00	814585	100,00	412966	100,00	817417	100,00	645309	100,00
Srbija - sever	180864	56,78	324	64,29	490912	60,27	287107	69,52	583790	71,42	505122	78,28
Beogradski region	96537	30,31	199	39,48	264674	32,49	206462	49,99	362620	44,36	351888	54,53
Beogradska oblast	96537	30,31	199	39,48	264674	32,49	206462	49,99	362620	44,36	351888	54,53
Region Vojvodine	84327	26,47	125	24,80	226238	27,77	80645	19,53	221170	27,06	153234	23,75
Zapadnobačka oblast	7089	2,23	10	1,98	19102	2,34	4464	1,08	15814	1,93	12040	1,87
Južnobačka oblast	13622	4,28	13	2,58	26201	3,22	8737	2,12	24622	3,01	8121	1,26
Južnobačka oblast	31444	9,87	54	10,71	84839	10,41	45712	11,07	92345	11,30	114165	17,69
Severnobačanska oblast	4811	1,51	9	1,79	16648	2,04	4607	1,12	14776	1,81	1111	0,17
Severnobačka oblast	8363	2,63	12	2,38	26350	3,23	4601	1,11	25189	3,08	4635	0,72
Srednjobanatska oblast	5681	1,78	15	2,98	17328	2,13	7272	1,76	14895	1,82	7854	1,22
Sremska oblast	13317	4,18	12	2,38	35770	4,39	5252	1,27	33529	4,10	5308	0,82
Srbija - jug	137676	43,22	180	35,71	323673	39,73	125859	30,48	233627	28,58	140187	21,72
Region Šumadije i Zapadne Srbije	85320	26,78	117	23,21	195318	23,98	72421	17,54	150233	18,38	76234	11,81
Zlatiborska oblast	12890	4,05	18	3,57	28896	3,55	9108	2,21	22557	2,76	15762	2,44
Kolubarska oblast	7943	2,49	6	1,19	16675	2,05	5249	1,27	13388	1,64	5426	0,84
Mačvanska oblast	11601	3,64	14	2,78	26095	3,20	6112	1,48	21012	2,57	9355	1,45
Moravička oblast	10767	3,38	17	3,37	27389	3,36	8671	2,10	24217	2,96	7637	1,18
Pomoravska oblast	8751	2,75	11	2,18	20345	2,50	9514	2,30	13850	1,69	8250	1,28
Rasinska oblast	9494	2,98	16	3,17	21253	2,61	10211	2,47	13728	1,68	8436	1,31
Raška oblast	12021	3,77	13	2,58	27299	3,35	7723	1,87	19058	2,33	10247	1,59
Šumadijska oblast	11853	3,72	22	4,37	27366	3,36	15833	3,83	22423	2,74	11121	1,72
Region Južne i Istočne Srbije	52356	16,44	63	12,50	128355	15,76	53438	12,94	83394	10,20	63953	9,91
Borska oblast	3830	1,20	9	1,79	10031	1,23	7865	1,90	6098	0,75	16557	2,57
Branicevska oblast	6383	2,00	8	1,59	13319	1,64	6266	1,52	8777	1,07	15222	2,36
Zaječarska oblast	3780	1,19	3	0,60	10679	1,31	1893	0,46	6159	0,75	414	0,06
Jablanička oblast	6300	1,98	4	0,79	16590	2,04	1392	0,34	9941	1,22	2155	0,33
Nišavska oblast	13210	4,15	17	3,37	35378	4,34	11644	2,82	24485	3,00	14931	2,31
Pirotka oblast	2812	0,88	5	0,99	8682	1,07	5088	1,23	5155	0,63	8322	1,29
Podunavska oblast	7429	2,33	8	1,59	13504	1,66	10768	2,61	10946	1,34	2126	0,33
Pčinjska oblast	5998	1,88	9	1,79	13473	1,65	8522	2,06	7842	0,96	4226	0,65
Toplička oblast	2614	0,82	-	-	6699	0,82	-	-	3991	0,49	-	-

Izvor: prikaz autora na osnovu podataka iz „Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2010. godinu“, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Beograd, 2011.

S obzirom da smo neke od pokazatelja koji se odnose na sektor MSP već predstavili, obratimo malo više pažnje na kategoriju velikih preduzeća, posmatrano sa regionalnog aspekta. Na osnovu prezentovanih podataka može se izneti opšti zaključak da su teritorijalni dispariteti, kako interregionalni tako i intraregionalni, još izraženiji u slučaju velikih preduzeća i to za sva tri odabrana pokazatelja (broj preduzeća, broj zaposlenih i bruto dodata vrednost). Imajući u vidu da su velika preduzeća i te kako značajna za razvoj privrede (nacionalne, regionalne, lokalne), ostaje da zaključimo da i to ima svog uticaja na ukupne nejednakosti u zemlji. Mada je sektor MSP važan pokretač ekonomskog i društvenog razvoja, često se zanemaruje činjenica da bez prisustva velikih preduzeća, mala i srednja preduzeća, kao ni celokupna ekonomija ne mogu da ostvare željene rezultate. Poslovanje MSP „oslanja” se na velika preduzeća, dok sektor velikih preduzeća apsorbuje znatan kontingent radne snage i predstavlja pravi „motor” razvoja.

4.2.3. Regionalna nejednakost u nivou obrazovanja

Savremeno poslovanje se sve više zasniva na znanju. Ljudski resursi predstavljaju jedan od najvažnijih faktora privrednog rasta država i regiona. Unapređenje obrazovnog sistema kao i dostupnosti kvalitetnog obrazovanja stanovnicima svih regiona jedan je od osnovnih preduslova za uravnoteženiji regionalni razvoj. U tom kontekstu, kratko ćemo se osvrnuti na postojeće stanje ovog važnog dela „meke” infrastrukture u regionima u Srbiji sa ciljem da ispitate nivo i strukturu regionalnih nejednakosti u obrazovanju stanovnika. Obrazovnu infrastrukturu i stručnost stanovnika (radne snage) po regionima analiziraćemo prema: (a) broju obrazovnih ustanova i njihove strukture – osnovne škole, srednje škole, visoke škole i univerziteta, (b) broju stanovnika (đaka/studenata) koji trenutno pohađaju nastavu, (c) stepenu obrazovanja stanovništva po regionima starijeg od 15 godina i (d) procentu stanovništva sa najvećim stepenom obrazovanja u ukupnom stanovništvu i broju zaposlenih.

Na osnovu podataka iz Tabele 4.2.13. mogu se izvesti sledeći zaključci u vezi sa regionalnim rasporedom i regionalnom pristupačnošću obrazovnih institucija. Kada se posmatraju *osnovno i srednje obrazovanje* može se konstatovati da ne postoje izražene regionalne nejednakosti na nivou NUTS 1 i NUTS 2, po pitanju broja škola i broja đaka koji pohađaju nastavu (pogledati prve četiri kolone u Tabeli 4.2.13.). Ipak, činjenica je da je na teritoriji Srbija-jug broj osnovnih škola gotovo trostruko veći (2.681) u odnosu na području Srbija-sever (824). Razlog za to svakako leži u geografskim karakteristikama područja, te broju naseljenih mesta, kojih je daleko više u južnom delu (a poznato je da je zakonska obaveza da osnovno obrazovanje bude omogućeno svima). Ono što je, takođe, primetno jeste da je u domenu osnovnog obrazovanja, prosečan broj đaka po jednoj školi drastično niži na području Srbija-jug (114) u odnosu na NUTS 1 teritoriju Srbija-sever (336). Kada je u pitanju srednjoškolsko obrazovanje na nivou NUTS 1 i NUTS 2 nema značajnijih dispariteta u broju škola i broju đaka koji ih pohađa. Unutarregionalni dispariteti (u okviru pojedinačnih regiona NUTS 2 nivoa) postoje u ovom segmentu, ali su velikim delom posledica činjenice da nisu sve oblasti (NUTS 3) u pojedinačnim regionima identične veličine, nemaju isti broj stanovnika i sl. Ukoliko se broj srednjih škola stavi u odnos sa brojem stanovnika svake oblasti, lako se može zaključiti da ne postoje značajnije razlike u rasporedu srednjoškolskih ustanova na teritoriji Republike Srbije. Međutim, situacija se drastično menja kada se analiza preusmeri ka višim fazama procesa obrazovanja. U slučaju prostorne distribucije *visokih škola* uočljivo je da se od

njihovog ukupnog broja na teritoriji Republike Srbije (59), čak 60% (35 ustanova) nalazi na području Srbija-sever, a da je ostatak od 40% lociran na području Srbija-jug (24 ustanove). Između regiona NUTS 2 takođe postoje značajne razlike: u Beogradskom regionu postoji 24 visoke škole, u regionu Vojvodine 11, u regionu Šumadije i Zapadne Srbije 14, dok u regionu Južne i Istočne Srbije postoji 10 ovakvih ustanova. Primetna je dakle, koncentracija u regionu Beograda. Unutar regiona NUTS 2, takođe, postoji disperzija visokih škola, budući da su one uglavnom locirane u većim centrima (primera radi, 4 visoke škole u Južnobačkoj oblasti-Novu Sad, 4 u Rasinskoj oblasti-Kruševac, 3 u Nišavskoj oblasti-Niš). Kada se posmatra teritorijalni raspored *fakulteta*, onda do punog izražaja dolazi neravnomernost u regionalnom rasporedu prilika za školovanje. Od ukupnog broja fakulteta u Republici Srbiji (130), njih čak 99 (što je preko 3/4) se nalazi na teritoriji Srbije-sever, dok je ostatak od 31 u južnom delu države. Neravnomeran je raspored i na nivou NUTS 2: 68 fakulteta nalazi se u regionu Beograda, 31 u regionu Vojvodine, 16 u regionu Šumadije i Zapadne Srbije, dok je 15 fakulteta locirano u regionu Južne i Istočne Srbije. Unutar regiona NUTS 2 koncentracija je još izraženija (videti Tabelu 4.2.13.), budući da se kao univerzitetski centri izdvajaju Novi Sad (Južnobačka oblast) u kojem postoji 21 fakultet, zatim Kragujevac (Šumadijska oblast) u kojem je locirano 6 fakulteta i Niš (Nišavska oblast) u kojem postoji 11 fakulteta. Shodno tome, i broj studenata, kao najobrazovaniji deo stanovništva koji treba da bude pokretač razvoja u budućnosti, visoko je koncentrisan u pomenutim univerzitetskim centrima (Beograd, Novi Sad, Kragujevac i Niš).

Nivo obrazovanja građana Srbije, posmatrano u regionalnom kontekstu, jeste razlog za brigu, naročito u određenim regionima (videti Tabelu 4.2.14.). Ukoliko posmatramo procenat stanovništva koje ima *završenu osnovnu školu i manje od toga*, može se uočiti sledeća struktura. Na nivou Republike Srbije kao celine 36,8% stanovnika ima završenu samo osnovnu školu ili manje od toga. Po regionima učešće pomenute grupe stanovnika sa „najnižim“ obrazovnim nivoom je sledeće: region Beograda 22,7%, region Vojvodine 36%, region Šumadije i Zapadne Srbije 42,5% i region Južne i Istočne Srbije 44,6%. Vidimo da beogradski region značajno odstupa u pozitivnom smislu u odnosu na republički prosek (učešće ove grupe stanovništva u ukupnom je daleko ispod proseka), dok regioni Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije odstupaju u negativnom smislu (veće učešće pomenute grupe stanovništva u ukupnom broju stanovnika regiona). Region Vojvodine (36%) je na nivou proseka Republike (36,8%).

Tabela 4.2.13. Broj obrazovnih institucija, đaka i studenata – regionalni raspored (2010. godina)

	Osnovne škole		Srednje škole		Visoke škole		Fakulteti	
	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj đaka	Broj škola	Broj studenata	Broj fakulteta	Broj studenata
Republika Srbija	3505	583799	496	282337	59	43707	130	183065
Srbija - sever	824	277105	237	138241	35	29546	99	140652
Beogradski region	287	119906	98	65384	24	21348	68	95720
Beogradska oblast	287	119906	98	65384	24	21348	68	95720
Region Vojvodine	537	157199	139	72857	11	8198	31	44932
Zapadnobačka oblast	49	14813	17	7383	/	/	2	1074
Južnobanatska oblast	106	24506	21	10378	2	434	2	581
Južnobačka oblast	109	50111	44	24439	4	5054	21	37659
Severnobanatska oblast	49	11779	13	5438	1	357	1	25
Severnobačka oblast	47	15409	13	7566	2	1065	4	4112
Srednjobanatska oblast	63	15301	11	6906	1	803	1	1481
Sremska oblast	114	25280	20	10747	1	485	/	/
Srbija - jug	2681	306694	259	144096	24	14161	31	42413
Region Šumadije i Zapadne Srbije	1426	169552	137	81333	14	8460	16	20791
Zlatiborska oblast	218	24076	24	11904	1	1153	1	696
Kolubarska oblast	156	13333	12	6160	1	753	2	1528
Mačvanska oblast	205	25355	18	11583	3	1684	/	/
Moravička oblast	133	16214	14	8755	2	1690	2	1416
Pomoravska oblast	166	17433	17	8536	1	584	1	918
Rasinska oblast	201	19493	13	8956	4	1826	1	302
Raška oblast	180	30826	22	13465	/	/	3	4945
Šumadijska oblast	167	22822	17	11974	2	770	6	10986
Region Južne i Istočne Srbije	1255	137142	122	62763	10	5701	15	21622
Borska oblast	105	9747	13	4137	/	/	1	1203
Branicevska oblast	174	15125	11	5618	1	570	/	/
Zaječarska oblast	95	8385	8	4363	1	524	1	816
Jablanička oblast	195	19083	18	8802	2	1357	1	336
Nišavska oblast	221	29409	24	15297	3	1876	11	18462
Pirotska oblast	73	6670	9	2940	1	321	/	/
Podunavska oblast	81	17550	13	7613	/	/	/	/
Pčinjska oblast	216	23004	18	10134	1	464	1	805
Toplička oblast	95	8169	8	3859	1	589	/	/

Izvor: kalkulacija i prikaz autora na osnovu podataka iz publikacija „Opštine u Srbiji 2010“, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011.

Kada je u pitanju *srednjoškolsko obrazovanje*, vidimo da ono u svim regionima, kao i na nivou Republike kao celine, dominira u obrazovnoj strukturi stanovništva. U regionima Beograda i Vojvodine učešće stanovnika sa srednjoškolskim obrazovanjem je nešto iznad republičkog proseka koji iznosi 48,7% (52,8% - region Beograda i 51% - region Vojvodine), dok je u regionima Šumadije i Zapadne Srbije (46,8%) i Južne i Istočne Srbije (44,3%) pomenuto učešće nešto niže od republičkog proseka.

Što se tiče *višeg i visokog obrazovanja*, onda se na osnovu iznetih podataka može zaključiti da je u regionu Beograda učešće stanovnika sa višim i visokim obrazovanjem iznad proseka Republike Srbije (14,6%). U obrazovnoj strukturi stanovništva u regionu Beograda pomenuta grupa učestvuje sa 24,5%. U sva ostala tri regiona obrazovna struktura je lošija u ovom pogledu u poređenju sa republičkim prosekom. Kada je u pitanju region Vojvodine, pomenuta grupa stanovnika učestvuje sa 13%, u regionu Šumadije i Zapadne Srbije sa 10,7%, a u regionu Južne i Istočne Srbije sa 11%. Činjenica je, dakle, da je obrazovna struktura stanovništva daleko povoljnija u regionu Beograda, dok se to ne može reći za ostala tri regiona.

Istina, region Vojvodine je na nivou proseka Republike Srbije, dok „južni“ regioni imaju lošiju obrazovnu strukturu stanovništva.

Imajući u vidu značaj nivoa obrazovanja i kvaliteta ljudskih resursa za budući ekonomski i sveukupni razvoj regiona, može se zaključiti da jedino region Beograda ima ispunjene pretpostavke za razvoj. U ostalim regionima, pogotovo u dva regiona koji pripadaju Srbiji-jug, mora se dodatno investirati u mrežu obrazovnih institucija i jačanje univerzitetskih centara, uz ulaganje napora na planu privlačenja novih investicija koje će, potom, privlačiti visoko obrazovani kadar u te regione. U Tabeli 4.2.15. smo predstavili podatke o procentu stanovništva sa najvišim obrazovanjem (fakulteti, akademije ili visoke škole) i to za 2002. i 2010. godinu (prve dve kolone u pomenutoj tabeli). Treća kolona prikazuje procenat stanovnika sa najvišim nivoom obrazovanja u kontingentu zaposlenih lica. Pomoću ovog pokazatelja moguće je steći utisak o kvalitetu radnih mesta u regionu. U četvrtoj koloni nalaze se podaci o procentu stanovnika sa najvišim nivoom obrazovanja u kontingentu nezaposlenih lica, što nam može pomoći prilikom donošenja ocene o tome koliko lako se dolazi do posla u pojedinim regionima. Pretpostavka je da visokoobrazovano stanovništvo ima manje učešće u kategoriji nezaposlenih, ukoliko regionalno tržište rada funkcioniše dobro.

U obe posmatrane godine (2002. i 2010.) jedino je region Beograda beležio iznadprosečan procenat stanovništva sa najvišim obrazovanjem i to veoma izraženo (duplo više u odnosu na Republiku Srbiju). U ostala tri regiona pomenuti pokazatelj je ispod republičkog proseka. Sa stanovništa dinamike, primećujemo da se u svim regionima povećalo učešće ove grupe stanovnika u 2010. godini u poređenju sa 2002. godinom. Međutim, dominantan položaj Beograda se održao. Region Beograda imao je i najveći prirast (3,9 procentnih poena), dok su ostali regioni imali sporiji porast učešća stanovnika sa najvišim obrazovanjem u ukupnom stanovništvu (pogledati prve dve kolone u Tabeli 4.2.15.).

U trećoj koloni Tabele 4.2.15. vidimo da region Beograda ima daleko veće učešće visoko obrazovanih u kategoriji zaposlenih. U 2010. godini pomenuto učešće je gotovo duplo veće (26,5%) od proseka Republike Srbije (14,6%), a dva i po puta veće u poređenju sa ostala tri regiona, koja imaju identičnu poziciju prema ovom pokazatelju. Zaključak je da visoko kvalitetna radna mesta, za koja se pretpostavlja da zahtevaju visoku školsku spremu jesu koncentrisana u regionu Beograda. Sa druge strane, iz četvrte kolone sledi zaključak da visoko obrazovani kadrovi lakše pronalaze posao u regionima Beograda i Južne i Istočne Srbije u poređenju sa druga dva regiona (niže je učešće najobrazovanije kategorije u broju

nezaposlenih). Situacija u regionu Vojvodine ne može se oceniti pozitivno, budući da u kategoriji nezaposlenih postoji visoko učešće visoko obrazovnih kadrova (13,4%), što ukazuje na neusaglašenost ponude i tražnje, te možda na neadekvatnost studijskih programa.

Tabela 4.2.14. Struktura stanovništva (u %) starog 15 i više godina prema školskoj spremi i po regionima (2011. godina)

	Regioni (NUTS 2)				
	Republika Srbija	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
Bez škole	3,0	1,3	2,7	3,6	4,2
Nepotpuna osnovna škola	11,3	5,3	10,4	14,1	14,8
Osnovna škola	22,5	16,1	22,9	24,8	25,6
Srednja škola	48,7	52,8	51,0	46,8	44,3
Viša škola	5,6	7,5	5,5	4,7	4,8
Fakultet, akademija ili visoka škola	9,0	17,0	7,5	6,0	6,2

Izvor: Anketa o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012, str. 37.

Tabela 4.2.15. Učešće stanovnika sa višim i visokim obrazovanjem

	2002. godina	2010. godina		
	Procenat stanovništva starog 15 i više godina sa višim i visokim stepenom obrazovanja	Procenat stanovništva starog 15 i više godina sa višim i visokim stepenom obrazovanja	Procenat stanovništva sa višim i visokim stepenom obrazovanja u broju zaposlenih	Procenat stanovništva sa višim i visokim stepenom obrazovanja u broju nezaposlenih
Republika Srbija	6,5	8,6	14,6	7,9
Beogradski region	13,8	17,7	26,5	6,0
Region Vojvodine	5,2	6,3	10,9	13,4
Region Šumadije i Zapadne Srbije	4,1	6,1	10,6	8,0
Region Južne i Istočne Srbije	4,3	5,7	10,8	6,2

Izvor: prikaz autora na osnovu podataka iz: Republički zavod za statistiku, Popis stanovništva 2002. i Anketa o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012.

4.2.4. Regionalna nejednakost u razvijenosti infrastrukture

Imajući u vidu raspoloživost statističkih podataka, na nižim nivoima teritorijalne organizacije mogli smo da analiziramo „gustinu“ putne mreže i disparitete koji postoje između i unutar regiona u Srbiji. U Tabeli 4.2.16. nalaze se podaci o površini teritorije, dužini savremenih kolovoza, kao i o ukupnoj dužini putne mreže na nivou regiona u Srbiji. Putevi su razvrstani na: (a) magistralne, (b) regionalne i (c) lokalne, prema zvaničnoj klasifikaciji u nacionalnoj statistici. Isto tako, u okviru svake od kategorija puteva odvojeno je prikazana dužina savremenih kolovoza (asfaltiranih puteva). Magistralni putevi su najkvalitetniji i

predstavljaju glavne saobraćajnice. Lokalni putevi su oni lošijeg kvaliteta koji povezuju susedna mesta i nisu povezani sa glavnim međunarodnim saobraćajnicama.

Kada je u pitanju gustina ukupnih savremenih kolovoza (sve tri kategorije puteva), prosek za Republiku Srbiju jeste 287 km na 1.000 km². Već na nivou NUTS 1 se uočavaju dispariteti prema pomenutom pokazatelju - gustina puteva je veća na području Srbija-jug (354 km na 1.000 km²) u odnosu na područje Srbija-sever (272 km na 1.000 km²). Region Vojvodine ima 242 km, a region Beograda 474 km putne mreže na 1.000 km². U „južnim“ regionima situacija je sledeća: u regionu Šumadije i Zapadne Srbije postoji 401 km, a u regionu Južne i Istočne Srbije 306 km savremenog kolovoza na 1.000 km². Unutar pojedinačnih NUTS 2 regiona postoje izraženije razlike kada je u pitanju opremljenost „tvrdom“ infrastrukturom, u smislu savremenih kolovoza svih vrsta. U regionu Vojvodine odnos subregiona sa najgušćom putnom mrežom (Južnobačka oblast – 311 km na 1.000 km²) i subregiona sa najmanjom gustinom savremenih kolovoza (Južnobanatska oblast – 188 km na 1.000 km²) iznosi 1,66. Gotovo isti odnos (1,67) postoji i u regionu Šumadije i Zapadne Srbije i to između Kolubarske oblasti (516 km na 1.000 km²) i Raške oblasti (309 km na 1.000 km²). Kada je u pitanju region Južne i Istočne Srbije pomenuti odnos je najlošiji, odnosno unutar ovog regiona postoje najizraženije razlike (2,58) i to između Podunavske oblasti (540 km na 1.000 km²) i Raške oblasti (209 km na 1.000 km²).

Interesantno je posmatrati i strukturu puteva prema kategoriji (poslednje tri kolone u Tabeli 4.2.16.). Na nivou Republike Srbije, dominira učešće lokalnih puteva (61,64%), slede regionalni putevi sa učešćem od 26,53% u ukupnoj dužini putne mreže, dok magistralni imaju najmanje učešće (11,83%). Posmatrano po regionima, uočljivo je da na nivou NUTS 1 postoje razlike u strukturi. Naime, područje Srbija-sever ima povoljniju strukturu od područja Srbija-jug: u severnom delu magistralni putevi učestvuju sa 21,46%, dok u južnom pomenuto učešće iznosi 9,47%. Srbija-sever ima skoro duplo veće učešće magistralnih puteva u odnosu na prosek Republike. Što se tiče lokalnih puteva, u južnom delu dominira učešće lokalnih puteva (65,36%) i to iznad proseka za Republiku kao celinu. Za razliku od toga, na području Srbija-sever učešće lokalnih puteva (46,45%) je ispod republičkog proseka (61,64%). Posmatrano po regionima NUTS 2 nivoa, može se uočiti da regioni Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije imaju strukturu putne mreže koja je slična proseku Republike. Sa druge strane, regioni Beograda i Vojvodine imaju bolju strukturu, budući da je iznadprosečno učešće ostvareno u

kategoriji magistralnih i regionalnih puteva, a da lokalni putevi imaju učešće koje je ispod proseka Republike.

Tabela 4.2.16. Mreža puteva u Srbiji, 2010. godina

Teritorija	Ukupna dužina putne mreže	Savremeni kolovoz	Površina teritorije (km ²)	Magistralni		Regionalni		Lokalni		Učešće u ukupnim putevima (%)	Učešće u ukupnim putevima (%)	Učešće u ukupnim putevima (%)
				Svega	Savremeni kolovoz	Svega	Savremeni kolovoz	Svega	Savremeni kolovoz			
Republika Srbija	39,200	25,426	88,407	4637	4458	10400	9151	24163	11842	11,83	26,53	61,64
Srbija - sever	7,715	6,747	24,792	1656	1626	2475	2446	3584	2700	21,46	32,08	46,45
Beogradski region	1,820	1,521	3,204	237	237	675	675	908	634	13,02	37,09	49,89
Beogradska oblast	1,820	1,521	3,204	237	237	675	675	908	634	13,02	37,09	49,89
Region Vojvodine	5,895	5,226	21,588	1419	1389	1800	1771	2676	2066	24,07	30,53	45,39
Zapadnobačka oblast	583	540	2,420	154	154	167	165	262	221	26,42	28,64	44,94
Južnobanatska oblast	889	803	4,282	255	255	215	215	419	333	28,68	24,18	47,13
Južnobačka oblast	1,317	1,253	4,023	305	305	521	513	491	435	23,16	39,56	37,28
Severnobanatska oblast	607	548	2,335	135	118	224	224	248	206	22,24	36,90	40,86
Severnobačka oblast	688	455	1,784	188	181	97	97	403	177	27,33	14,10	58,58
Srednjobanatska oblast	738	691	3,257	236	236	204	204	298	251	31,98	27,64	40,38
Sremska oblast	1,073	936	3,487	146	140	372	353	555	443	13,61	34,67	51,72
Srbija - jug	31,485	18,679	63,615	2981	2832	7925	6705	20579	9142	9,47	25,17	65,36
Region Šumadije i Zapadne Srbije	18,248	10,645	26,484	1673	1563	4203	3608	12372	5474	9,17	23,03	67,80
Zlatiborska oblast	4,264	2,112	6,147	518	437	734	557	3012	1118	12,15	17,21	70,64
Kolubarska oblast	1,785	1,272	2,467	196	196	629	541	960	535	10,98	35,24	53,78
Mačvanska oblast	3,007	1,497	3,275	258	258	524	463	2225	776	8,58	17,43	73,99
Moravička oblast	1,698	1,284	3,036	166	137	542	500	990	647	9,78	31,92	58,30
Pomoravska oblast	1,225	948	2,616	29	29	471	438	725	481	2,37	38,45	59,18
Rasinska oblast	1,906	1,150	2,660	67	67	477	455	1362	628	3,52	25,03	71,46
Raska oblast	2,897	1,211	3,914	246	246	541	376	2110	589	8,49	18,67	72,83
Šumadijska oblast	1,466	1,171	2,369	193	193	285	278	988	700	13,17	19,44	67,39
Region Južne i Istočne Srbije	13,237	8,034	26,192	1308	1269	3722	3097	8207	3668	9,88	28,12	62,00
Borska oblast	1,511	990	3,505	319	294	474	418	718	278	21,11	31,37	47,52
Branicevska oblast	1,460	1,144	3,855	205	191	484	481	771	472	14,04	33,15	52,81
Zaječarska oblast	1,426	1,109	3,599	160	160	581	470	685	479	11,22	40,74	48,04
Jablanička oblast	1,717	891	2,769	143	143	418	320	1156	428	8,33	24,34	67,33
Nišavska oblast	1,356	1,153	2,723	72	72	401	365	883	716	5,31	29,57	65,12
Pirotska oblast	925	578	2,762	120	120	261	231	544	227	12,97	28,22	58,81
Podunavska oblast	965	660	1,223	55	55	225	225	685	380	5,70	23,32	70,98
Pčinijska oblast	2,791	925	3,526	170	170	584	372	2037	383	6,09	20,92	72,98
Toplička oblast	1,086	584	2,230	64	64	294	215	728	305	5,89	27,07	67,03

Izvor: „Opštine u Srbiji”, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011.

* * * * *

Regionalne nejednakosti u Srbiji u kontekstu Evropske unije

Usmerimo sada našu pažnju na međunarodnu komparaciju regionalnih nejednakosti u Srbiji, odnosno na poziciju Srbije i njenih NUTS 2 regiona u kontekstu Evropske unije. Za te potrebe, pokušaćemo da odgovorimo na sledeća pitanja:

- U kojoj meri Republika Srbija kao celina „zaostaje“ za evropskim zemljama (za prosekom EU27) u pojedinim razvojnim indikatorima, a koliko pomenuto „zaostajanje“ iznosi u slučaju pojedinačnih NUTS 2 regiona?
- Kako se mogu oceniti regionalni dispariteti u Srbiji u međunarodnom kontekstu, a na osnovu ključnih razvojnih indikatora?

- Koju bi individualnu poziciju zauzeli NUTS 2 regioni u Srbiji, ukoliko bi se rangirali zajedno sa ostalim regionima NUTS 2 nivoa država članica EU?

U tabelama 4.2.17. i 4.2.18. sintetizovali smo podatke koji predstavljaju osnovu za pružanje odgovora na postavljena pitanja. U evropskom kontekstu Srbija se može klasifikovati kao zemlja srednje veličine u pogledu površine i broja stanovnika (hipotetički rang naše države u okviru EU 27 je 16 u slučaju površine teritorije, odnosno 17 u slučaju broja stanovnika). Međutim, kada su u pitanju ekonomija i veličina tržišta, Republika Srbija se može svrstati u grupu malih privreda, sa učešćem u ukupnom bruto domaćem proizvodu EU27 od svega 0,3% u. Prema pokazatelju *bruto domaći proizvod*, naša zemlja zauzima hipotetički rang 23 unutar EU27 i rang 27 u grupi svih evropskih zemalja (nezavisno od toga da li su ili ne članice EU). Mnogo veće razlike postoje (Srbija više zaostaje za prosekom EU27) kada su u pitanju ekonomski indikatori. Dostignuti nivo ekonomskog razvoja (meren BDP-om po stanovniku) u Srbiji je 2,7 puta niži od proseka EU27 (i niži je od BDP-a *per capita* bilo koje od država članica), zatim izvozna orijentacija (merena učešćem ostvarenog izvoza u BDP-u) dvostruko je niža, produktivnost rada je 3,4 puta niža, dok su investicije po zaposlenom licu 5,3 puta, a investicije po stanovniku 9 puta niže od proseka EU27. Indikatori tržišta rada takođe otkrivaju značajno zaostajanje Republike Srbije u odnosu na prosek zemalja članica EU27. Stopa nezaposlenosti 2 puta je viša u odnosu na prosek EU27. Značajan zaostatak naše zemlje postoji i kada je u pitanju saobraćajna infrastruktura. Ukupna „gustina“ putne mreže je za 1,6 puta niža od proseka EU27. Za detaljnije informacije videti prve četiri kolone u Tabeli 4.2.17.

Na osnovu poslednje četiri kolone iz Tabele 4.2.17. može se steći impresija o tome kakve pozicije imaju pojedinačni NUTS 2 regioni u poređenju sa prosekom EU27. Primetno je da region Beograda ima najpovoljniju poziciju u svim ekonomskim indikatorima, osim kada je u pitanju udeo izvoza u BDP-u (beogradski region je lošiji od sva ostala tri regiona u Srbiji). Važno je da uočimo i to da je prema pokazatelju BDP po stanovniku, region Beograda, kao **naš najrazvijeniji region**, na nivou 66% od proseka EU27, što ga **u kontekstu evropskih regiona** i Kohezione politike za budžetski period 2014-2020. godina **svrstava u manje razvijene regione**. Međutim, moramo da istaknemo i to da se i prema drugim ekonomskim indikatorima naš najrazvijeniji region nalazi na svega oko 30% nivoa prosečnih vrednosti za EU27 (produktivnost rada, investicije u osnovna sredstva po zaposlenom i po stanovniku). Ostala tri regiona su na još nižem nivou. Posebno ističemo loš položaj regiona Šumadije i

Zapadne Srbije i regiona Južne i Istočne Srbije prema svim ekonomskim indikatorima, naročito kada su u pitanju investicije u osnovna sredstva, produktivnost rada i BDP po stanovniku. Što se tiče infrastrukturnih pokazatelja i pokazatelja nivoa obrazovanja, jedino je region Beograda na nivou proseka EU27, dok su ostala tri regiona ispod proseka.

Tabela 4.2.17. Poređenje odabranih pokazatelja privrede Republike Srbije i njenih regiona (NUTS 2) sa prosekom EU27

	Regioni NUTS 2 (u odnosu na prosek EU 27)							
	EU/Srbija	Srbija (EU 27 = 100)	Privremen rang u EU 27	Rang unutar svih evropskih zemalja	Beograd	Vojvodina	Šumadija i Zapadna Srbija	Južna i Istočna Srbija
Površina teritorije		1,8%	16	16				
Stanovništvo		1,5%	17	23				
BDP		0,3%	23	27				
Gustina stanovništva	1,2	83%	17	18	449%	80%	68%	56%
BDP po glavi stanovnika	2,7	37%	28	33	66%	35%	26%	23%
Izvoz, % BDP-a	1,9	53%	27	41	37%	73%	53%	61%
Produktivnost rada	3,4	29%	26	31	36%	29%	25%	24%
Investicije u nova osn.sreds. po zaposlenom	5,3	19%	27	32	30%	18%	12%	9%
Investicije u nova osn.sreds. po stanovniku	8,9	11%	27	32	26%	10%	6%	4%
Broj MSP na 1000 stanovnika	1	103%	9	9	135%	104%	99%	74%
Stopa nezaposlenosti	0,5	198%	2	2	154%	211%	197%	227%
Gustina ukupne putne mreže (km/km2)	1,6	64%	20	20	200%	32%	78%	60%
Đaci i studenti svih nivoa obrazovanja kao % celokupnog stanovništva	1,2	82%	27	34	102%	79%	75%	75%
Stanovništvo staro 15 i više godina sa univerzitetским obrazovanjem	2,3	44%	28	28	91%	32%	31%	29%

Izvor: prikaz autora na osnovu podataka sadržanih u: nacrt Nacionalnog plana regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2013-2022. godine, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2012.

Na kraju ćemo prikazati hipotetičko rangiranje aktuelnih NUTS 2 regiona Republike Srbije zajedno sa zvaničnim NUTS 2 regionima država članica EU, kojih trenutno ima 271. Hipotetičkim dodavanjem 4 naša regiona, ukupan broj NUTS 2 regiona bio bi 275. Pogledajmo koje mesto bi na takvoj potencijalnoj listi regiona EU zauzeli domaći region, prema sledećim pokazateljima: gustina stanovništva, BDP po glavi stanovnika i nezaposlenost (mereno stopom nezaposlenosti). Ovo hipotetičko rangiranje nadovezuje se na kraj odeljka 4.1., u kojem smo predočili poziciju domaćih regiona, a u tom kontekstu i njihove mogućnosti da u budućnosti koriste sredstva iz evropskih fondova namenjena regionalnoj politici („nova“ Kohezionna politika EU za budžetski period 2014-2020. godinu).

Tabela 4.2.18. Hipotetičko rangiranje NUTS 2 regiona Srbije u kontekstu evropskih regiona

	Gustina stanovništva	BDP po glavi stanovnika	Nezaposlenost
Region Beograda	31	231	244
Region Vojvodine	182	268	259
Region Šumadije i Zapadne Srbije	200	272	258
Region Južne i Istočne Srbije	223	273	260

Izvor: prikaz autora na osnovu podataka sadržanih u: nacrt Nacionalnog plana regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2013-2022. godine, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2012.

Kao što se iz prethodne tabele može videti, naši regioni su veoma loše rangirani (tačnije, bili bi ukoliko bi Srbija bila deo EU) prema svim pokazateljima i nalaze se na „začelju“ liste. Rečeno se posebno odnosi na pokazatelje BDP po stanovniku (koji služi kao merilo dostignutog nivoa ekonomskog razvoja) i nezaposlenost (merena stopom nezaposlenosti). Prema nivou dostignutog ekonomskog razvoja naša dva nerazvijenija regiona, Region Šumadije i Zapadne Srbije i region Južne i Istočne Srbije zauzimaju skoro poslednja mesta (272. i 273. mesto). Ni region Vojvodine, kao naš relativno razvijen deo teritorije nije u mnogo boljoj poziciji (268. mesto). Region Beograda, kao naš najrazvijeniji region, zauzeo bi (tek!) 231. mesto u poređenju sa ostalim regionima NUTS 2 nivoa u EU. Ovi podaci svom „težinom“ odslikavaju ekonomsku poziciju naše zemlje kao celine, ali i naših regiona pojedinačno, tako da se pred kreatorima ekonomske (i regionalne) politike nalaze veliki izazovi u narednom periodu.

U narednoj Tabeli 4.2.19. prikazali smo na sistematičan način važnije pokazatelje ekonomskog i društvenog razvoja (odabranih 14 pokazatelja) NUTS 2 regiona u poređenju sa prosekom Republike Srbije. Za svaki od indikatora prikazan je stepen regionalne disperzije i to pomoću: (a) odnosa maksimalne i minimalne vrednosti indikatora i (b) koeficijenta varijacije. Pored toga, u Tabeli se nalaze podaci o teritorijalnim disparitetima za niže nivoe teritorijalne organizacije (NUTS 3 i LAU nivo), ali samo za one pokazatelje za koje su bili dostupni podaci za kalkulaciju pomenutih dispariteta. Poslednje četiri kolone Tabele 4.2.19. potvrđuju hipotezu da su teritorijalni dispariteti izraženiji na nižim nivoima teritorijalne agregacije.

Tabela 4.2.19. Intraregionalne i interregionalne nejednakosti u Srbiji i njihovo poređenje prema odabranim pokazateljima

	Udeo u Srbiji (%)				Odnos max/min	Koficijent varijacije	Varijacije po nivoima agregacije						Poređenje			
	Region Beograda	Region Vojvodine	Region Šumadije i Tapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije			NUTS 2		NUTS 3		LAU		NUTS 3 / NUTS 2		LAU / NUTS 2	
							Odnos max/min	Koficijent varijacije	Odnos max/min	Koficijent varijacije	Odnos max/min	Koficijent varijacije	Odnos max/min	Koficijent varijacije	Odnos max/min	Koficijent varijacije
Gustina stanovništva	543,00	97,00	82,00	67,00	8,10	2,31	8,10	2,31	15,00	0,99	5934,50	30,67	1,85	0,43	732,65	13,28
BDP po glavi stanovnika	179,00	95,00	71,00	63,00	2,80	0,53										
Investicije u nova osn.sreds. po stanovniku	230,00	93,00	54,00	38,00	6,00	0,87	6,00	0,87	14,00	0,46	1465,60	1,18	2,33	0,53	244,27	1,36
Investicije u nova osn.sreds. po zaposlenom	158,00	95,00	65,00	49,00	3,20	0,48	3,20	0,48	7,40	0,33	872,40	0,85	2,31	0,69	272,63	1,77
Investicije u nova osn.sred., % BDP-a	128,00	97,00	75,00	61,00	2,10	0,29										
Izvoz, % BDP-a	70,00	138,00	101,00	116,00	2,00	0,29										
Broj MSP na 1000 stanovnika	131,00	101,00	96,00	72,00	1,80	0,24	1,80	0,24	2,20	0,19			1,22	0,79		
Prosečna zarada po zaposlenom	126,00	98,00	84,00	83,00	1,50	0,20	1,50	0,20	1,90	0,12	3,70	0,19	1,27	0,60	2,47	0,95
Produktivnost rada	123,00	97,00	86,00	81,00	1,50	0,19										
Stopa nezaposlenosti	78,00	106,00	100,00	115,00	1,50	0,16	1,50	0,16	6,50	0,30			4,33	1,88		
Stopa zaposlenosti	103,00	94,00	107,00	96,00	1,10	0,06										
Đaci i studenti svih nivoa obrazovanja kao % celokupnog stanovništva	124,00	96,00	92,00	92,00	1,40	0,16										
Gustina putne mreže (km/1000 km ²)	310,00	49,00	121,00	94,00	6,30	1,15	6,30	1,15	7,80	0,57	29,90	0,72	1,24	0,50	4,75	0,63
Udeo magistralnih puteva u ukupnoj dužini puteva	38,00	222,00	86,00	92,00	5,80	0,78	5,80	0,78	13,70	0,80			2,36	1,03		

Izvor: prikaz autora na osnovu podataka sadržanih u: nacrt Nacionalnog plana regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2013-2022. godine, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2012.

4.3. Rezultati empirijske analize

Cilj u ovom, poslednjem delu rada jeste da se na primeru Republike Srbije, identifikuju razmere regionalnih nejednakosti i proveriti postojanje beta (β) i sigma (σ) konvergencije. Pored toga, na osnovu statističkih podataka koje smo prikupili i prilagodili potrebama naše empirijske analize, ispitaćemo međuzavisnost regionalnih dispariteta i privrednog rasta, kao i odnos regionalnih razlika i dostignutog nivoa privrednog razvoja u Srbiji. Na kraju, ćemo testirati postojanje konvergencije nejednakosti u našoj zemlji. Dobijeni rezultati, koje s obzirom na raspoloživu statističku građu možemo smatrati relevantnim, poslužiće za izvođenje zaključaka o „slojevitosti“ i evoluciji regionalnih dispariteta, kao i o uticaju koji na regionalne nejednakosti imaju dinamika ekonomskog rasta i nivo dostignutog ekonomskog razvoja. Nalaze ćemo iskoristi za davanje određenih sugestija i preporuka za vođenje regionalne politike u Srbiji u narednom periodu.

4.3.1. Nivo posmatranja i korišćeni podaci

Definišimo, *najpre*, teritorijalne celine na bazi kojih će se sprovesti empirijska analiza. Za potrebe ovog istraživanja odlučili smo se da prihvatimo aktuelnu regionalizaciju u Republici

Srbiji kao osnovu za identifikovanje teritorijalnih celina koje ćemo u radu koristiti (videti Tabelu 4.1.2.). Istina, pomenuta odluka nas suočava sa poteškoćama prilikom obezbeđivanja teritorijalne uporedivosti regiona (NUTS 2), budući da su se područja regiona administrativnim putem relativno često menjala. Ipak, iako aktuelna regionalizacija dobija svoje utemeljenje Zakonom o izmenama i dopunama zakona iz 2010. godine⁴⁵⁰, kojim se menjaju granice dotadašnjih regiona, od 1991. godine postoji kontinuitet u pogledu teritorijalne zaokruženosti „sastavnih delova“ (okruga/oblasti i lokalnih samouprava – gradova i opština) sadašnjih regiona. To nam omogućava da agregiranjem jedinica lokalnih samouprava i administrativnih okruga (oblasti) i u godinama koje prethode 2010. godini, na način koji odgovara aktuelnoj regionalizaciji (iz 2010. godine), obezbedimo uporedivost područja na nivou NUTS 2 za vremenski period koji će biti predmet naše empirijske analize (2001-2010). Drugim rečima, za potrebe empirijskog istraživanja ćemo agregirati opštine i okruge, u svakoj godini od 2001. do 2010. godine, tako da „veštački“ konstruišemo aktuelne regione (NUTS 2) i tokom perioda kada oni u realnosti, kao takvi, nisu postojali.

Drugo, potrebno je odrediti vremenski interval tokom kojeg će se proveravati postojanje regionalne konvergencije/divergencije. Odlučili smo se da sopstvenu empirijsku analizu sprovedemo za period 2001-2010. godina. Za pomenutu svrhu prikupljeni su i samostalno preračunati neophodni podaci na osnovu kojih su formirane odgovarajuće vremenske serije agregata čiju smo dinamiku pratili. Varijabla za koju je bilo moguće prikupiti podatke na nižim nivoima teritorijalne agregacije ispod nacionalnog (pre svega na nivou subregiona/oblasti i gradova/opština) jeste **bruto dodata vrednost**⁴⁵¹. Dakle, za period od 2001. do 2010. godine formirane su vremenske serije o bruto dodatoj vrednosti za nivo pojedinačnih lokalnih samouprava - gradova i opština (nivo LAU), oblasti - administrativnih okruga (nivo NUTS 3), regiona (NUTS 2), za dva područja NUTS 1 nivoa (Srbija-sever i Srbija-jug), i konačno za Republiku Srbiju kao celinu (nacionalni nivo)⁴⁵². Na osnovu pomenutih podataka i na bazi podataka o broju stanovnika, po godinama i po gradovima i opštinama, posredno je izračunata bruto dodata vrednost po stanovniku, za sve pomenute teritorijalne nivoe, tokom desetogodišnjeg razdoblja (2001-2010. godina). Za pravilno tumačenje i ocenu rezultata

---

⁴⁵⁰ Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 30/2010).

⁴⁵¹ Ovim agregatom obuhvaćena su privredna društva, preduzetničke radnje i individualni poljoprivredni proizvođači.

⁴⁵² Kao osnov za dalja preračunavanja i kasniju analizu koristili smo neobjavljene podatke Republičkog zavoda za statistiku (RZS) o bruto dodatoj vrednosti (u tekućim cenama) za „niže“, subnacionalne teritorijalne celine.

smatramo da je potrebno pružiti određena metodološka pojašnjenja. U tom smislu ukazujemo na sledeće:

- bruto dodata vrednost (BDV) se računski dobija oduzimanjem celokupne međufazne potrošnje od vrednosti proizvodnje, tj. ne samo materijalnih, već i nematerijalnih troškova;

- u obračun BDV uključuju se subvencije koje proizvođač dobija od strane države, ali ne i porezi koje „prevaljuje“ na potrošače proizvedenih dobara i usluga. U finalnom postupku obračuna bruto domaćeg proizvoda, subvencije na proizvode se oduzimaju, a porezi na proizvode dodaju agregiranim iznosima bruto dodate vrednosti⁴⁵³. Do 2010. godine bruto domaći proizvod obračunavao se i objavljavao samo na nivou celokupne nacionalne ekonomije, a tek od 2010. godine se počelo sa izračunavanjem regionalnog BDP-a (za četiri NUTS 2 regiona⁴⁵⁴). U slučaju bruto dodate vrednosti takvog ograničenja nema, što je čini jedinom upotrebljivom varijablom za analizu na nižim nivoima teritorijalne organizacije (subregionalnom i opštinskom);

- utvrđivanje bruto dodate vrednosti na regionalnom, subregionalnom i lokalnom nivou zahteva rešavanje nekoliko konceptualnih pitanja u vezi sa obračunom pomenutog agregata proizvodnje. Prvo, *na koji način alocirati ekonomsku aktivnost na regione, subregione i opštine* – da li prema: (a) sedištu privrednih subjekata (odnosno, prema centru njihovog „ekonomskog interesa“) ili (b) prema teritoriji gde se ekonomska aktivnost zaista odvija? Naime, kada određeni proizvođač svoju proizvodnu aktivnost organizuje na teritoriji dva ili više regiona, postavlja se pitanje da li ta aktivnost i njeni rezultati „pripadaju“ regionu u kojem se nalazi centar upravljanja i u kojem je kapital vlasnika (preduzeće) zvanično registrovan, čime se može

---

⁴⁵³ Vidi: J. Vukmirović i D. Gavrilović, „Regionalni računi i regionalni BDP“, *CESS magazin-časopis za regionalnu politiku i razvoj*, Vojvodina Cess, Novi Sad, 2011, str. 12.

⁴⁵⁴ Iako bi u skladu sa regulativom koju propisuje EU, obračun regionalnog BDP-a trebalo vršiti na dva nivoa: (a) regionalnom - NUTS 2, koji predstavlja primarni nivo za sprovođenje i praćenje Kohezione politike i distribuciju strukturnih fondova i (b) subregionalnom - NUTS 3, koji prvenstveno služi za sprovođenje i praćenje specifičnih regionalnih i ruralnih politika i programa razvoja, moramo konstatovati da u Srbiji to još uvek nije slučaj. Ukazujemo na nepostojanje podataka ni o regionalnom BDP-u na nivou NUTS 2 za godine koje prethode 2010. godini. U okolnostima kada ne postoji razvijena regionalna statistika, kao ni praksa vođenja i objavljivanja regionalnih računa, veoma je teško voditi adekvatnu regionalnu politiku i pratiti njene efekte. Činjenica je da u kontekstu evropskih integracija Srbije veoma značajno mesto zauzima regionalna statistika. Regionalni računi i regionalni BDP svrstavaju se u najvažnije statističke informacije koje proizvode nacionalne statističke institucije. U pitanju je neophodna analitička osnova za definisanje, sprovođenje i praćenje regionalnih politika i programa regionalnog, ruralnog i urbanog razvoja u svim zemljama članicama EU. Vidi: *ibid*, str. 11. Na nedostatke domaće regionalne statistike (doduše u domenu društvene infrastrukture) u svojim novijim radovima ukazuje i profesor Stevan Devetaković, videti: S. Devetaković, „Društvena infrastruktura i kreativni sektor u regionalnom razvoju Srbije“, *Kultura* (ur. G. Rikalović), Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2010, str. 36-37.

odrediti „centar njegovog ekonomskog interesa“, ili regionu u kojem se, u fizičkom smislu, nalaze zaposleni i osnovna sredstva kojima se proizvode određena dobra ili usluge? Metodologija koju propisuje EUROSTAT zahteva primenu drugog, tzv. *teritorijalnog principa*, prema kojem se regionalni BDP izračunava prema „mestu rada“ („*workplace*“). Obračun BDV se u našoj zemlji, međutim, izvodi samo po *organizacionom principu* (celokupna aktivnost/proizvodnja se prikazuje u pretežnoj delatnosti preduzeća i na teritoriji njegovog sedišta), što uslovljava sve „iskrivljeniju“ sliku ukoliko je nivo posmatranja niži. Ova činjenica se može smatrati i glavnim ograničenjem našeg aproksimativnog obračuna BDV ali, s obzirom da se odnosi samo na preduzeća, donekle se, ipak, ublažava u zbiru sa ostala dva kontingenta (preduzetnicima i individualnim poljoprivrednim proizvođačima)⁴⁵⁵.

- Osvrnućemo se i na osnovne komponente bruto dodate vrednosti koje nisu direktno „vidljive“ budući da je BDV nematerijalna kategorija i, kao takva, nema opipljiv, finansijski ili računovodstveni oblik. Ako bismo pokušali da defnišemo sadržaj bruto dodate vrednosti u njenom bazičnom obliku, možemo reći da ona u sebi sadrži tzv. primarne dohotke vlasnika faktora proizvodnje — zarade zaposlenih i profit vlasnika preduzeća. U terminologiji nacionalnih računa, kaže se da dodata vrednost predstavlja zbir bruto poslovnog viška (*Gross Operating Surplus*) i naknada zaposlenim radnicima (*Compensation of Employees*). Pomenuta jednakost predstavlja osnovni princip drugog metoda obračuna BDP-a, tzv. prihodnog (dohodnog) pristupa (*Income approach*). Pojedine zemlje, kao što su Velika Britanija i SAD, koriste pomenuti metod kao pristup prilikom obračunavanja regionalnog bruto domaćeg proizvoda - obračunavaju ga kao zbir prihoda tj. primarnih dohodaka svih vlasnika faktora proizvodnje jednog regiona. Prihodni (dohodni) pristup obračunu regionalnog BDP-a može se prikazati na sledeći način:

$\begin{aligned} \text{Regionalni BDP} &= \text{suma dodate vrednosti svih sektora ekonomije jednog regiona} \\ &= \text{bruto poslovni višak} + \text{zarade zaposlenih u pojedinim delatnostima} \\ &= (\text{profit, kamate, dividende}) + (\text{broj zaposlenih} \times \text{prosečna zarada zaposlenih}) \end{aligned}$
--

⁴⁵⁵ Upravo to je razlog što su iz analize (obračuna agregata BDV) isključena sledeća četiri sektora: finansijsko posredovanje, državna uprava i socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstveni i socijalni rad, jer „kvare“ realnu sliku budući da je značajan broj entiteta koji posluju u ovim delatnostima registrovan u velikim urbanim centrima (pre svega u Beogradu i Novom Beogradu), dok se u realnosti ekonomska aktivnost obavlja širom zemlje. Broj privrednih društava/preduzeća čije je sedište izvan mesta u kojima se proizvodnja i realno odvija je manji u preostalim jedanaest delatnosti (poljoprivreda, šumarstvo i vodoprivreda, ribarstvo, vađenje ruda i kamena, prerađivačka industrija, proizvodnja električne energije, gasa i vode, građevinarstvo, trgovina na veliko i malo, opravka, hoteli i restorani, saobraćaj, skladištenje i veze, poslovi s nekretninama, iznajmljivanje, druge komunalne, društvene i lične usluge), te su navedene delatnosti uključene u obračun.

Imajući u vidu navedene jednakosti, možemo da zaključimo da BDP i njegov rast jesu u direktnoj, funkcionalnoj zavisnosti od visine profita vlasnika kapitala, sa jedne, i zarada zaposlenih, odnosno njihove produktivnosti, sa druge strane. Dakle, struktura privrede kao i tržište radne snage (broj, kvalitet, mobilnost, i visina zarada zaposlenih) predstavljaju ključne faktore privrednog rasta jednog regiona.

- Na kraju, ukažimo na još jednu dilemu metodološkog karaktera kada su u pitanju istraživanja iz oblasti regionalnog razvoja. Da li kao pokazatelj koristiti bruto domaći proizvod i/ili bruto dodatu vrednost kao agregate proizvodnje ili, pak, pokazatelje kojima se meri nivo životnog standarda. Za razliku od indikatora produktivnosti, poput regionalnog BDP-a/BDV-a, koji se obračunavaju po principu „radnog mesta“ (*workplace-based measure*), životni standard/nivo blagostanja jeste indikator zasnovan na „mestu prebivališta“ (*residence-based measure*). U slučaju upotrebe merila prema „mestu prebivališta“, region se posmatra iz drugog ugla - kao područje na kojem stanuju vlasnici faktorskih dohodaka. Ilustracije radi, pretpostavimo da jedno lice koje je zaposleno u preduzeću sa sedištem na teritoriji regiona Beograda i koje svojim radom stvara dodatnu vrednost (i BDP) tog regiona, može imati prebivalište na teritoriji regiona Vojvodine (primera radi, u gradu Zrenjaninu). Region Vojvodine suštinski jeste područje koje je finalno odredište zarade posmatranog lica, gde ono živi sa svojom porodicom, troši svoj novac ili ga plasira kroz različite vidove štednje ili investicija. Dohodak tog lica, iako je kreiran na teritoriji drugog regiona (Beograda), predstavlja „bogatstvo“ regiona u kojem ono živi (Vojvodina) i kao, takvo, utiče na njegov razvoj bilo tako što će biti potrošen na kupovinu različitih potrošnih dobara proizvođača tog regiona ili kao kapitalno ulaganje. Budući da smo u radu zainteresovani za raspored ekonomske aktivnosti, a ne bogatstvo ili potrošnju, nalazimo da našoj analizi više odgovara pokazatelj bruto dodata vrednost.

Treće, prikupljeni podaci o bruto dodatoj vrednosti za gradove i opštine u periodu od 2001. do 2010. godine su u tekućim cenama, pa je za potrebe naše analize bilo neophodno njihovo dodatno prilagođavanje (preračunavanje). Naime, za ispitivanje β -konvergencije bili su nam neophodni i podaci o realnim stopama rasta (godišnjim, prosečnim godišnjim i kumulativnim) ukupne BDV i BDV po stanovniku. Za izračunavanja pomenutih stopa za gradove i opštine u Republici Srbiji bilo je potrebno, najpre, preračunati podatke o BDV u tekućim cenama na BDV u stalnim cenama (zbog poznatog problema intertemporalne uporedivosti vrednosnih agregata). U ovoj fazi suočili smo se sa problemom *izbora adekvatnog*

deflatora. Svesni činjenice da se privredna struktura lokalnih, subregionalnih i regionalnih ekonomskih sistema razlikuje od nacionalne (prema kojoj se nacionalni deflatori računaju), ipak smo se odlučili da upotrebimo deflator koji se koristi za podatke na nacionalnom nivou. Prilikom ove odluke rukovodili smo se sledećim razlozima: (a) za niže teritorijalne nivoe ne postoje pouzdani deflatori, tako da eventualna „greška merenja“ (*measurement error*) koja može nastati prilikom upotrebe nacionalnih deflatora, ipak, jeste manja od one koja bi nastala upotrebom improvizovanih lokalnih/regionalnih deflatora, (b) upotreba nacionalnih deflatora obezbeđuje konzistentnost i (c) u brojnim uticajnim studijama iz ove oblasti⁴⁵⁶, sprovedenim na primerima većeg broja pojedinačnih zemalja, ali i grupa zemalja, upravo se iz razloga nepouzdanosti, te nepostojanja deflatora za niže nivoe teritorijalne organizacije koriste nacionalni deflatori ili se, pak, koristi metod „normalizacije“ lokalnih i regionalnih vrednosti u odnosu na nacionalni prosek (metod udela)⁴⁵⁷. Deflatori koji su korišćeni su nacionalni deflatori BDV-a za godine tokom intervala od 2001 do 2010. godine u stalnim cenama iz 2002. godine (kao bazna godina uzeta je 2002. godina). Godišnji nacionalni deflatori preračunati su na osnovu podataka o nacionalnoj BDV u tekućim i stalnim cenama, koje je obračunao i objavio Republički zavod za statistiku⁴⁵⁸.

4.3.2. Primenjena metodologija

Naša empirijska analiza podeljena je u pet delova. U **prvom delu** ispituje se postojanje beta (β) konvergencije. Usled činjenice da u Srbiji postoji četiri regiona NUTS 2 nivoa i da smo se suočili sa ograničenjima statističkog karaktera u vezi sa dužinom vremenske serije o bruto dodatoj vrednosti (međusobno uporedive podatke o BDV nižih teritorijalnih celina bilo je moguće prikupiti za period nakon 2001. godine), beta konvergenciju ćemo jednim delom

---

⁴⁵⁶ Navodimo samo, prema našoj oceni, najznačajnije (i najuticajnije) radove: R. J. Barro and X. Sala-i-Martin, „Convergence”, *Journal of Political Economy* Vol. 100, No. 2, 1992; F. Bouvet „Dynamics of regional income inequality in Europe and impact of EU regional policy and EMU“, in: *Growth and income distribution in an integrated Europe: Does EMU make a difference?*, (eds. L. Jonung and J. Kontulainen), European Commission, 2008; H. Hofer and A. Wörgötter, „Regional Per Capita Income Convergence in Austria“, *Regional Studies*, Vol. 31.1, 1997; R. Yemtsov, „Quo Vadis? Inequality and Poverty Dynamics across Russian Regions“, *World Institute for Economic Development Research, Discussion Paper No. 2003/67*, 2003.

⁴⁵⁷ Primenom metoda udela (vrednosti agregata nižih teritorijalnih celina u vrednosti agregata na nacionalnom nivou) dobijaju se isti rezultati za β -konvergenciju, kao i u slučaju kada se tekuće vrednosti agregata svode na realne putem nacionalnih deflatora. Na primeru Srbije, autor je proveravao izneti stav i paralelno sprovodio analizu β -konvergencije na oba načina. Rezultati su identični u oba slučaja. Analizu beta konvergencije metodom udela nismo navodili u radu, ali se ona može dobiti od autora.

⁴⁵⁸ <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (15.06. 2012.).

ispitivati na nivou NUTS 2, ali će se, zbog neophodnosti testiranja na većem uzorku, analiza proširiti i na NUTS 3 nivo (subregioni/oblasti) i na nivo LAU (gradovi i opštine). Tamo gde je dovoljno veliki uzorak (NUTS 3 i LAU nivo) testiranje smo sproveli i na bazi uporednih podataka (*cross-section data*), a tamo gde to nije bio slučaj (NUTS 2 nivo) primenili smo metod analize panel podataka (*panel data analysis*). Pod pretpostavkom da svaka nacionalna privreda teži ka svom ravnotežnom stanju, manje razvijeni regioni (oni sa nižim nivoom BDV po stanovniku) trebalo bi da rastu brže od onih razvijenijih (sa višim nivoom BDV po stanovniku). Postojanje beta konvergencije ispitivaćemo stavljanjem u odnos početnog nivoa dohotka (BDV) *per capita* sa ostvarenom stopom rasta BDV po stanovniku svakog regiona tokom posmatranog vremenskog intervala. U pitanju je testiranje neoklasične pretpostavke da teritorijalne jedinice (grupe zemalja, zemlje, regioni) sa nižim nivoom inicijalnog dohotka *per capita* rastu brže i obrnuto. Budući da ispitujemo β -konvergenciju na nivou regiona unutar iste države, u pitanju je tzv. *bezuslovna konvergencija*. Ukoliko je pomenuta pretpostavka tačna, tada će svi regioni težiti nekom istom ravnotežnom nivou dohotka (u našem slučaju BDV) *per capita*. Drugim rečima konvergirajuće. U suprotnom, ukoliko se pomenuta hipoteza odbaci, možemo reći da β -konvergencija ne postoji, već da se u konkretnoj zemlji produbljuju postojeće regionalne razlike. Kao što smo već naveli, ispitivanje β -konvergencije vršićemo pomoću dve ekonometrijske metode/tehnike.

i) Analiza uporednih podataka (*cross section analysis*). Budući da je za potrebe statističke analize neophodno imati minimalan uzorak od oko 30 jedinica posmatranja (opservacija) kako bi ocenjeni parametri u regresijama bili validni, opredelili smo se za praćenje odabranih indikatora na nivou subregiona NUTS 3 (25 okruga/oblasti) i za nivo LAU (161 opština, uključujući 17 beogradskih opština⁴⁵⁹). Analiza se sprovodi tako što se regresira prosečna godišnja stopa rasta BDV po stanovniku tokom posmatranog vremenskog perioda (od 2001. do 2010. godine) na nivo BDV po stanovniku u početnom periodu (u 2001. godini). Dakle, kao zavisnu promenljivu u regresiji posmatramo stopu rasta BDV po stanovniku, dok kao objašnjavajuću promenljivu koristimo početni/inicijalni nivo BDV *per capita*. Negativan β koeficijent u regresiji signalizira postojanje beta konvergencije i obrnuto. Na osnovu izračunatog koeficijenta može se utvrditi i brzina konvergencije, odnosno godišnja stopa po kojoj se smanjuje razlika u razvijenosti između posmatranih teritorijalnih entiteta, kao i vreme

---

⁴⁵⁹ Lokalne samouprave (1 grad i 28 opština) sa teritorije Kosova i Metohije nisu obuhvaćene analizom, budući da ne raspolazemo podacima za njih.

koje je potrebno da se izjednači stepen ekonomskog razvoja područja koja su predmet analize. Regresija ima sledeći oblik:

$$r_{BDV\_pc_i} = \beta_0 + \beta_1 \ln BDV\_pc_{i,0} + \varepsilon_i$$

ii) Analiza panel podataka (*panel data analysis*). Za svaku jedinicu posmatranja (region, subregion, opštinu) posmatra se odnos početnog nivoa BDV *per capita* i njegove promene (prosečne godišnje stope rasta), ali se sada promene prate za više potperioda unutar intervala 2001-2010. godina. Prednost ovog metoda je što regionalna konvergencija može da se ispita i u slučaju kada postoje „kraće“ vremenske serije. Metod se sastoji od ocene regresione jednačine, kao i u slučaju analize uporednih podataka: nezavisna promenljiva je nivo inicijalnog BDV po stanovniku (u početnom periodu), dok je zavisna promenljiva prosečna godišnja stopa rasta BDV po stanovniku tokom posmatranog perioda. Podrazumeva se da su statistička metodologija i način/tehnika za ocenu parametra β , te brzine konvergencije, drugačiji, a u skladu sa ekonometrijskom teorijom:

$$r_{BDV\_pc_{i,T+t}} = \beta_0 + \beta_1 \ln BDV\_pc_{i,T} + \varepsilon_{i,t}$$

U **drugom delu** ispituje se sigma (σ) konvergencija na nivou teritorijalnih celina u Srbiji. U pitanju je analiza evolucije i dinamike regionalnih razlika. Ukoliko se tokom vremena distribucija dohotka (u našem slučaju BDV) *per capita* po jedinicama posmatranja (regionima, subregionima, opštinama) sužava, može se doneti zaključak da postoji sigma konvergencija, i obrnuto. Za potrebe naše empirijske analize izračunavali smo Theil-ov indeks nejednakosti ponderisan brojem stanovnika („populacioni” L indeks) za svaku godinu tokom perioda 2001-2010. godina. Pomenuti pokazatelj nejednakosti računali smo: (a) za nacionalni nivo, (b) pojedinačno za svaki od četiri NUTS 2 regiona i (c) pojedinačno za svaki od dvadeset i pet NUTS 3 subregiona. U slučaju kada se posmatra cela nacionalna ekonomija Srbije, ukupnu nejednakost mereno L indeksom izračunali smo na tri načina: *prvo*, kada se kao osnovne jedinice posmatranja koriste regioni, *drugo* kada se kao osnovna teritorijalna celina posmatra subregion i *treće* kada se kao osnovna jedinica posmatranja koristi nivo lokalne samouprave (grad/opština). U okviru ovog dela empirijske analize izračunati Theil-ov (L) indeks regionalne nejednakosti BDV po stanovniku u svakoj godini posmatranja (tokom perioda 2001-2010. godina) razložen je na:

- 2 dela: *interregionalnu* i *intraregionalnu* komponentu (u slučaju da je osnovna teritorijalna jedinica posmatranja okrug/oblast NUTS 3) i
- 3 dela: *interregionalnu*, *intraregionalnu* i *međuoštinsku/unutarsubregionalnu* komponentu (u slučaju da je osnovna teritorijalna jedinica posmatranja LAU)⁴⁶⁰.

Ako se vrednost Theil indeksa (L) smanjuje tokom vremena, zaključak je da postoji σ -konvergencija, i obrnuto. Pomoću regresione analize nastojali smo da utvrdimo smer i intenzitet evolucije nejednakosti u BDV po stanovniku i to: (a) na nivou cele nacionalne ekonomije u sva tri slučaja (kada se kao osnovna teritorijalna celina koriste: region, subregion i opština), (b) na nivou različitih komponenti ukupne regionalne nejednakosti – između regiona, unutar regiona i unutar subregiona, te na kraju (c) za niže teritorijalne nivoe agregacije – nejednakosti na nivou regiona NUTS 2 i subregiona NUTS 3. Ispitivanje se formalno zasniva na analizi vremenske serije. Odabrani pokazatelj teritorijalne/regionalne nejednakosti regresira se na varijablu vreme (t) – ocenjuje se funkcija trenda. Kao zavisna promenljiva u regresiji će se pojaviti koeficijent nejednakosti (odgovarajući Theil indeks - L), dok će objašnjavajuća (nezavisna) varijabla biti vreme. Ocenjeni koeficijent uz varijablu vreme pružiće nam informacije o tome da li su se regionalne rezlike tokom vremena smanjivale ili povećavale i kojim tempom.

Očekuje se da će se potvrditi postavljena hipoteza u disertaciji da na većem nivou teritorijalne agregacije regionalne nejednakosti jesu manje, i obrnuto.

Praćenjem dinamike pomenutih vrsta regionalnih nejednakosti, tačnije strukture i slojevitosti ukupne regionalne nejednakosti i njene promene tokom vremena, bićemo u prilici da ukažemo na to na kom nivou se kreira najveći deo ukupne regionalne nejednakosti, te da u skladu sa tim pružimo moguće smernice i preporuke za vođenje regionalne politike (mere i instrumente) u narednom periodu.

U okviru empirijskog dela u kojem se bavimo sigma konvergencijom/divergencijom, analizu smo proširili tako što smo detaljnije razmotrili **tretman grada Beograda**. Činjenica je da grad Beograd ima specifičnu poziciju u teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije. U pitanju je naša prestonica. Prema Zakonu o glavnom gradu ima poseban tretman i proširene nadležnosti u poređenju sa drugim gradovima i opštinama (lokalnim samoupravama)⁴⁶¹. Sa

⁴⁶⁰ Vidi tačku 2.2.3.1. disertacije: Theil-ov indeks u funkciji merenja regionalnih nejednakosti: jednostepeno i dvostepeno razlaganje.

⁴⁶¹ Vidi: Zakon o glavnom gradu, „Službeni glasnik RS“, br. 129/07, Zakon o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik RS“, br. 129/07 i Zakon o finansiranju lokalne samouprave, „Službeni glasnik RS“, br. 62/2006 i 47/2011.

druge strane, u kontekstu aktuelne regionalizacije, ima status NUTS 2 regiona (beogradski region). Na nivou NUTS 3, Beograd figuriše kao zasebna celina, s obzirom da Srbija ima 30 okruga (24 okruga + grad Beograd + 5 okruga unutar regiona Kosova i Metohije)⁴⁶². Budući da je u pitanju grad, može se posmatrati i kao lokalna samouprava na nivou LAU. Smatrali smo da je u empirijskoj analizi korisno izračunati pokazatelje regionalne/teritorijalne nejednakosti u Srbiji **bez grada Beograda** (koji se može tretirati kao svojevrsni „outlier”)⁴⁶³. Nakon toga bi se moglo izvršiti poređenje dobijenih rezultata „sa” i „bez” Beograda.

U **trećem delu** ispitivaćemo uticaj privrednog rasta na nivo regionalnih nejednakosti u Srbiji. U cilju empirijskog izučavanja odnosa regionalnih nejednakosti i rasta, pratićemo međuzavisnost pokazatelja nejednakosti i stope privrednog rasta. Ovo ćemo učiniti putem regresione analize, tako što ćemo kao zavisnu promenljivu posmatrati *promenu* koeficijenta nejednakosti (Theil indeksa) tokom posmatranog perioda, a kao objašnjavajuću promenljivu ćemo koristiti stopu ekonomskog rasta. Budući da ne raspoložemo dovoljno dugačkom serijom podataka da bismo pomenutu međuzavisnost pratili na nacionalnom nivou na primeru R. Srbije (imamo podatke od svega 10 godina, što nije dovoljno za sprovođenje regresione analize), analizu smo „spustili” na niži nivo. Naime, pratili smo uticaj promene regionalnog ekonomskog rasta (stopa rasta BDV na regionalnom i subregionalnom nivou) na stepen ekonomske nejednakosti na nivou regiona i subregiona (vrednosti Theil indeksa na nivou NUTS 2 i NUTS 3 tokom perioda 2001-2010. godine).

U **četvrtom delu** empirijskog rada bavimo se ispitivanjem Williamson-ove hipoteze. Nastojaćemo da utvrdimo prirodu funkcionalne veze između stepena regionalne nejednakosti i dostignutog nivoa ekonomske razvijenosti (regionalne) privrede u Srbiji. Pomenuta veza može se ispitati regresiranjem indeksa regionalne nejednakosti (izračunatog Theil-ovog indeksa) na nivo BDV-a *per capita*, kao i na kvadrat BDV *per capita* (u pitanju je ispitivanje konkavnosti funkcije). Postavljena hipoteza bi trebalo da se potvrdi ukoliko ova veza ima oblik „obrnutog slova U” (*bell shaped*). Budući da i u ovom slučaju raspoložemo nedovoljnim brojem opservacija za nacionalni nivo (period od 10 godina – 10 opservacija), „prinudeni” smo da analizu

---

⁴⁶² Vidi: Uredba o načinu vršenja poslova ministarstava i posebnih organizacija van njihovog sedišta, „Službeni glasnik RS”, br. 3/92, 36/92, 52/92 - odluka USRS, 60/93 i 5/95).

⁴⁶³ U svom vrlo značajnom i zapaženom radu, Ruslan Yemtsov, prilikom analize dinamike regionalnih nejednakosti u Rusiji, ima ovakav primer u kojem se Moskva, Sankt Petersburg i Tymen isključuju iz analize budući da su znatno razvijeniji od nacionalnog proseka, te ostalih regiona. Cilj autora bio je da se izvrši poređenje dobijenih rezultata u vezi sa regionalnim disparitetima (sa i bez prestonice i dva ekstremno razvijena regiona). Videti: R. Yemtsov, „Quo Vadis? Inequality and Poverty Dynamics across Russian Regions”, *World Institute for Economic Development Research, Discussion Paper No. 2003/67*, 2003, str. 15-17.

„spustimo” na niži nivo. Pratićemo uticaj stepena ekonomske razvijenosti regiona i subregiona (mereno BDV-om po stanovniku) na nivo ekonomske nejednakosti koji postoji na nivou regiona (NUTS 2) i subregiona (NUTS 3), što merimo putem pokazatelja regionalne ekonomske nejednakosti (Theil-ovim indeksom). Pomenuto nam ostavlja prostor da u slučaju analize na uporednim podacima imamo veći uzorak (25 opservacija na nivou NUTS 3), kao i da primenimo panel tehniku (4 regiona tokom 10 godina – 40 opservacija na NUTS 2 nivou i 25 subregiona tokom 10 godina – 250 opservacija na NUTS 3 nivou). Za potrebe ocene dinamike regionalnih nejednakosti u zavisnosti od nivoa ekonomske razvijenosti regiona, u ovom delu koristićemo i *metod funkcije ranga*.

U **petom delu** bavićemo se ispitivanjem postojanja *konvergenije nejednakosti*. Jedan od veoma intuitivnih, ali i indikativnih načina za ispitivanje konvergenije jeste testiranje postojanja statistički značajne veze na nivou teritorijalnih celina koje su predmet analize (zemlje, regioni, subregioni) između sledeće dve varijable: promene u stepenu nejednakosti tokom određenog vremenskog perioda i inicijalnog nivoa nejednakosti. Testiranje konvergenije nejednakosti svodi se na regresiranje relativne promene u nejednakosti (prosečne godišnje stope rasta Theil indeksa) na inicijalni nivo nejednakosti (na inicijalnu vrednost Theil indeksa). Drugačije rečeno, ova analiza predstavlja ispitivanje tipa da li regioni/subregioni konvergiraju ka istom nivou ekonomske nejednakosti unutar njih, odnosno da li postaju *jednako nejednaki*. U pitanju je praćenje nejednakosti i njene dinamike unutar teritorijalnih celina koje posmatramo⁴⁶⁴.

4.3.3. Empirijski nalazi i sugestije za regionalnu politiku

(a) Beta konvergenija

Sa ciljem da ispitamo postojanje beta konvergenije na nivou teritorijalnih celina u Republici Srbiji sproveli smo sledeću empirijsku analizu. Testiranje smo izvršili na 3 nivoa: (i) na nivou regiona, (b) na nivou oblasti i (c) na nivou lokalnih samouprava – gradova i opština. Pokazatelj koji smo pratili jeste bruto dodata vrednost po stanovniku (izražena u stalnim cenama iz 2002. godine). Prisustvo β -konvergenije na nivou pomenutih teritorijalnih celina proveravali smo tokom desetogodišnjeg vremenskog intervala od 2001-2010. godine.

---

⁴⁶⁴ M. Ravallion, „Inequality Convergence”, *Policy Research Working Paper 2645, World Bank, 2001*, str. 3.

(i) U Srbiji postoji četiri regiona (NUTS 2 nivoa). Budući da svaki region predstavlja jednu opservaciju, nije moguće sprovesti analizu uporednih podataka (*cross-section*), jer je u pitanju nedovoljan broj opservacija. Stoga ćemo našu polaznu hipotezu o beta konvergenciji na nivou regiona morati da ispitujemo putem alternativne metodologije. Zbog toga smo, na osnovu raspoloživih podataka o bruto dodatoj vrednosti po stanovniku tokom perioda od 10 godina kreirali bazu u formi panel podataka⁴⁶⁵. Za svaki od četiri regiona izračunali smo godišnje stope rasta BDV po stanovniku tokom perioda 2001-2010. godina. Na taj način smo formirali seriju od devet jednogodišnjih perioda, odnosno jednogodišnjih stopa rasta BDV po stanovniku. Za svaki od devet jednogodišnjih potperioda unutar vremenskog intervala koji je predmet naše analize (2001-2010.) imamo stopu rasta (godišnju) i inicijalni nivo BDV po stanovniku na početku svakog jednogodišnjeg potperioda. Na opisani način kreirali smo uzorak od 36 opservacija (pratimo dinamiku i inicijalni nivo BDV po stanovniku za četiri regiona tokom devet godišnjih intervala). Testiranje beta konvergencije sproveli smo tako što smo regresirali godišnju stopu rasta na inicijalni nivo (prethodne godine) BDV *per capita*⁴⁶⁶. Dobijeni rezultati predstavljeni su u Tabeli 4.3.3.1.

Tabela 4.3.3.1. β -konvergencija u Srbiji, NUTS 2 nivo, 2001-2010. godina

zavisna promenljiva	konstanta	nezavisna promenljiva
stopa rasta BDV po stanovniku		log inicijalnog nivoa BDV po stanovniku
vrednost ocenjenog koeficijenta	2,7098	-0,2358
standardna greška koeficijenta	0,842	0,0743
N=36; F=10,08; $\alpha=0,05$		

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

Rezultati u prethodnoj tabeli dobijeni su metodom ocenjivanja parametara pomoću tzv. fiksnih efekata (*fixed-effects estimator*)⁴⁶⁷. Na osnovu ocenjene vrednosti koeficijenta uz nezavisnu

⁴⁶⁵ Detaljnije o podacima u formi panela, te prednostima i nedostacima ove forme videti u: D. Asteriou and S. G. Hall, *Applied Econometrics: A Modern Approach using Eviews and Microfit*, Palgrave MacMillan, New York, 2007, str. 344. i M. Verbeek, *A Guide to Modern Econometrics*, 2nd edition, John Wiley & Sons Ltd, West Sussex, England, 2004, str. 342-345.

⁴⁶⁶ U svim ekonometrijskim analizama/testiranjima u disertaciji, korišćen je statistički program Stata 10.

⁴⁶⁷ U praksi, prilikom analize panel podataka izbor metode ocenjivanja parametara panel regresije svodi se na odluku da li koristiti metod fiksnih ili metod slučajnih efekata. Za donošenje odluke o izboru metode ocenjivanja koristi se Hausman-ov test koji ispituje da li su razlike u dobijenim koeficijentima putem pomenutih alternativnih metoda ocenjivanja sistemskog karaktera. Ukoliko jesu sistemske onda se obavezno koristi metod fiksnih efekata i obrnuto. Hausman-ovim testom je utvrđeno da na našim empirijskim podacima treba primeniti ocenjivač fiksnih (*fixed effects estimator*), a ne slučajnih efekata (*random effects estimator*), budući da je na bazi χ^2 (1) statistike=17.20 odbacena nulta hipoteza da razlike u koeficijentima nisu sistematske. Detaljno o metodama ocenjivanja putem fiksnih i slučajnih efekata prilikom analize panel podataka videti u već citiranim knjigama: D. Asteriou and S. G.

promenljivu, može se zaključiti da je u Srbiji, tokom razdoblja 2001-2010. godina, povećanje logaritmovane vrednosti BDV *per capita* od 1% uzrokovalo smanjenje stope rasta BDV po stanovniku za 0,002358 procentnih poena⁴⁶⁸ (na nivou regiona).

(ii) Sličnu analizu sprovedi smo na nivou subregiona (NUTS 3). U Srbiji postoji 25 subregiona (oblasti), koje sada predstavljaju naše osnovne jedinice posmatranja. Ponovo smo se odlučili da koristimo panel metodologiju, iako broj opservacija (25) dozvoljava da se sprovede i analiza uporednih podataka (*cross-section analysis*) u istom vremenskom intervalu⁴⁶⁹. Imajući u vidu da sada raspoložemo daleko većim brojem jedinica posmatranja u poređenju sa analizom na nivou regiona, odlučili smo se da prilikom obračuna stopa rasta bruto dodate vrednosti po stanovniku posmatramo trogodišnje potperiode unutar vremenskog intervala tokom kojeg vršimo empirijsku analizu (2001-2010). Ceo period smo, dakle, podelili na tri potperioda (2001-2004; 2004-2007; 2007-2010). U navedenim potperiodima pratili smo dinamiku i inicijalni nivo BDV po stanovniku za svaki od 25 subregiona. Tokom svakog od potperioda izračunate su prosečne godišnje stope rasta BDV po stanovniku i stavljene su u odnos sa nivoom BDV po stanovniku u početnoj godini konkretnog trogodišnjeg (pod)perioda. Na opisani način smo generisali uzorak od 75 opservacija. U metodološkom smislu, kao prednost ističemo veći broj opservacija, ali i činjenicu da su trogodišnji periodi adekvatniji za utvrđivanje sistematske veze između stope rasta BDV *per capita* i njegovog inicijalnog nivoa. Kao i u prethodnom slučaju regresija je ocenjena metodom fiksnih efekata⁴⁷⁰. Dobijeni rezultati predstavljeni su u Tabeli 4.3.3.2.

Hall, *Applied Econometrics: A Modern Approach using Eviews and Microfit*, Palgrave MacMillan, New York, 2007, str. 345-349. i M. Verbeek, *A Guide to Modern Econometrics*, 2nd edition, John Wiley & Sons Ltd, West Sussex, England, 2004, 345-352.

⁴⁶⁸ Interpretacija koeficijentata uz nezavisnu promenljivu u polu-logaritamskom modelu objašnjena je u: Z. Mladenović i P. Petrović, *Uvod u ekonometriju*, CID, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2007, str. 65-68.

⁴⁶⁹ Doduše, na bazi raspoloživih podataka sprovedi smo ispitivanje i putem *cross-section* analize. Prosečna godišnja stopa rasta BDV-a po stanovniku ostvarena tokom perioda 2001-2010. godina regresirana je na početni nivo BDV-a po stanovniku iz 2001. godine, i to za svaki pojedinačni subregion. Na pomenutom uzorku od 25 opservacija koeficijent β_1 uz nezavisnu promenljivu iznosi -0.01315, ali nije statistički značajan (standardna greška iznosi 0.0251).

⁴⁷⁰ U ovom slučaju Hausman-ov test je još „ubedljivije“ sugerisao izbor metoda fiksnih efekata umesto metoda slučajnih efekata: $\chi^2(1)$ statistika=25.79

Tabela 4.3.3.2. β -konvergencija u Srbiji, NUTS 3 nivo, 2001-2010. godina

zavisna promenljiva	konstanta	nezavisna promenljiva
stopa rasta BDV po stanovniku		log inicijalnog nivoa BDV po stanovniku
vrednost ocenjenog koeficijenta	2,3365	-0,2096
standardna greška koeficijenta	0,4830	0,0435
N=75; F=23,22; $\alpha=0,05$		

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

Na osnovu ocenjene vrednosti koeficijenta uz nezavisnu promenljivu, može se zaključiti da je u Srbiji, tokom razdoblja 2001-2010. godina, povećanje logaritmovane vrednosti BDV *per capita* od 1% uzrokovalo smanjenje stope rasta BDV po stanovniku za 0,002096 procentnih poena (na nivou subregiona).

(iii) Na nivou gradova i opština smo, polazeći od raspoloživih podataka, kreirali još veću statističku osnovu za testiranje beta konvergencije pomoću podataka u formi panela⁴⁷¹. Kao jedinice posmatranja u ovom slučaju pojavljuju se lokalne samouprave (gradovi i opštine) u Srbiji, kojih ima ukupno 161. Desetogodišnji vremenski period tokom kojeg vršimo istraživanje ponovo smo podelili na iste trogodišnje potperiode (2001-2004; 2004-2007; 2007-2010). Tokom svakog od potperioda izračunate su prosečne godišnje stope rasta BDV po stanovniku i stavljene su u odnos sa nivoom BDV po stanovniku u početnoj godini odgovarajućeg trogodišnjeg (pod)perioda. Na taj način smo formirali bazu panel podataka od 483 opservacije (161 jedinica posmatranja tokom 3 vremenska intervala). Podaci su „propušteni“ kroz istu regresiju (nezavisna promenljiva je logaritmovana vrednost inicijalnog BDV *per capita*, dok kao zavisna promenljiva figuriše prosečna godišnja stopa rasta BDV *per capita* tokom posmatranog trogodišnjeg potperioda). Rezultati u slučaju kada se kao osnovna jedinica posmatranja pojavljuje nivo lokalne samouprave⁴⁷² prikazani su u Tabeli 4.3.3.3.

⁴⁷¹ I u slučaju kada se kao osnovna teritorijalna jedinica posmatranja pojavljuje lokalna samouprava (nivo LAU), pokušali smo da ispitamo prisustvo beta konvergencije na bazi analize uporednih podataka. Regresirana je prosečna godišnja stopa rasta BDV-a po stanovniku tokom perioda 2001-2010. godina za svaku od 161 lokalne samouprave na inicijalni nivo BDV-a p.c. grada/opštine u 2001. godini. Dobijeni koeficijent uz nezavisnu promenljivu je vrlo nizak (blago je pozitivan) 0.0047, ali nije statistički značajan (standardna greška iznosi 0.0077).

⁴⁷² I u ovom slučaju Hausman-ov test, takođe „ubedljivo“ sugeriše metod fiksnih efekata: $\chi^2(1)$ statistika= 283.96.

Tabela 4.3.3.3. β -konvergencija u Srbiji, LAU nivo, 2001-2010. godina

zavisna promenljiva	konstanta	nezavisna promenljiva
stopa rasta BDV po stanovniku		log inicijalnog nivoa BDV po stanovniku
vrednost ocenjenog koeficijenta	3,1047	-0,2820
standardna greška koeficijenta	0,1974	0,0180
N=483; F=246,33; $\alpha=0,05$		

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

Na osnovu ocenjene vrednosti koeficijenta uz nezavisnu promenljivu, može se zaključiti da je u Srbiji, tokom razdoblja 2001-2010. godina, povećanje logaritmovane vrednosti BDV *per capita* od 1% uzrokovalo smanjenje stope rasta BDV po stanovniku za 0,002820 procentnih poena (na nivou gradova i opština).

Činjenica da su dobijeni rezultati (ocene koeficijenta uz nezavisnu promenljivu) vrlo slični u sva tri analizirana slučaja, dodatno potvrđuje značajnost („jačinu”) dobijenih rezultata (*robustness*). Na osnovu rečenog možemo da iznesemo ocenu da beta konvergencija jeste bila prisutna u Srbiji tokom posmatranog vremenskog intervala (2001-2010. godina), ali da je ona bila izuzetno slabog inzenziteta. Drugim rečima, posmatrane teritorijalne celine (regioni, subregioni i lokalne samouprave), koje su na početku analiziranog perioda (2001.) imale niži nivo bruto dodate vrednosti po stanovniku, tokom vremena (2001-2010.) rasle su brže. Međutim, razlika u dinamici rasta BDV po stanovniku bila je vrlo mala, pa se može zaključiti da je zanemarljiva sa stanovništa smanjivanja regionalnih dispariteta u BDV po stanovniku. Da je iznet stav tačan, pokušaćemo da dokažemo i putem računanja tzv. *brzine konvergencije*, kao i dužine perioda koji je potreban da bi se prepolovile postojeće regionalne razlike u BDV po stanovniku⁴⁷³ (videti Tabelu 4.3.3.4.).

Tabela 4.3.3.4. Brzina konvergencije i broj godina potreban da se prepolove postojeći regionalni dispariteti

jedinica posmatranja	vremenski period: 2001-2010. godina	
	brzina konvergencije (% godišnje)	broj godina potreban da se prepolove regionalne razlike u BDV po stanovniku
NUTS 2	0,2386	126
NUTS 3	0,2118	142
LAU	0,2861	105

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

⁴⁷³ Na osnovu metodologije objašnjene u trećem delu disertacije (videti odeljak 3.2.2.).

(b) Sigma konvergencija

Rezultati koje smo dobili prilikom analiziranja sigma konvergencije u Srbiji predstavljemo u tekstu što sledi, kao i u narednih nekoliko tabela. U Tabeli 4.3.3.5. prikazana je dinamika regionalne distribucije bruto dodate vrednosti po glavi stanovnika tokom razdoblja od 2001. do 2010. godine. Svaka kolona predstavlja po jednu godinu unutar posmatranog perioda, dok poslednje dve kolone prikazuju kumulativnu promenu pokazatelja nejednakosti: apsolutnu i procentualnu (relativnu) promenu. Dalje, Tabela ima tri segmenta. U prvom segmentu predstavljena je ukupna teritorijalna nejednakost koja postoji unutar prostora R. Srbije, i to za sva tri moguća slučaja (osnovna teritorijalna jedinica posmatranja: NUTS 2, NUTS 3 i LAU nivo). U drugom segmentu tabele, ukupna regionalna nejednakost (izračunata u slučaju kada je osnovna teritorijalna jedinica posmatranja subregion - NUTS 3 nivo), podeljena je na dve komponente: nejednakost između (*between*) i unutar (*within*) regiona. U trećem segmentu Tabele, ukupna regionalna nejednakost (izračunata u slučaju kada je osnovna teritorijalna jedinica posmatranja grad/opština - LAU nivo), podeljena je na tri komponente: između regiona, unutar regiona i unutar subregiona. Na opisani način u prlici smo da pratimo: (a) strukturu (slojevitost) ukupne regionalne nejednakosti i (b) dinamiku (evoluciju) regionalnih nejednakosti tokom posmatranog perioda.

Tabela 4.3.3.5. Sigma konvergencija (BDV po stanovniku) u Republici Srbiji, 2001-2010.

Godina	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	Apsolutna promena L 2001-2010.	Relativna promena (%) L 2001-2010. (kumulativna stopa)
Ukupna nejednakost												
Nivo regiona (NUTS2)	0,0135	0,0161	0,0204	0,0283	0,0283	0,0423	0,0517	0,0551	0,0599	0,0536	0,0401	296,04
Nivo subregiona (NUTS3)	0,0179	0,0207	0,0277	0,0352	0,0381	0,0536	0,0638	0,0659	0,0723	0,0694	0,0515	288,38
Nivo gradova opština (LAU)	0,0474	0,0558	0,0680	0,0788	0,0768	0,1260	0,1106	0,1124	0,1284	0,1220	0,0745	157,24
Razlaganje nejednakosti (NUTS3)												
Između regiona	0,0135	0,0161	0,0204	0,0283	0,0283	0,0423	0,0517	0,0551	0,0599	0,0536	0,0401	77,77%
Unutar regiona	0,0043	0,0046	0,0073	0,0069	0,0098	0,0113	0,0121	0,0108	0,0124	0,0158	0,0115	22,23%
Razlaganje nejednakosti (LAU)												
Između regiona	0,0135	0,0161	0,0204	0,0283	0,0283	0,0423	0,0517	0,0551	0,0599	0,0536	0,0401	53,77%
Unutar regiona (između subregiona)	0,0043	0,0046	0,0073	0,0069	0,0098	0,0113	0,0121	0,0108	0,0124	0,0158	0,0115	15,37%
Unutar subregiona (između opština)	0,0295	0,0351	0,0403	0,0436	0,0387	0,0724	0,0468	0,0465	0,0561	0,0525	0,0230	30,86%

Izvor: samostalan proračun i prikaz autora.

Ono što se jasno može zaključiti iz prvog segmenta Tabele 4.3.3.5. jeste da vrednost pokazatelja regionalne nejednakosti značajno raste sa stepenom dezagregiranja teritorije. Drugim rečima, *što je niži nivo posmatranja teritorijalne (regionalne) nejednakosti su veće, i obrnuto.*

Dinamika regionalnih dispariteta u BDV po stanovniku u Srbiji tokom desetogodišnjeg perioda (2001-2010.) nedvosmisleno ukazuje na prisustvo **sigma divergencije**. Vrednost Theil-ovog indeksa nejednakosti (L), čiju smo dinamiku pratili, značajno se povećala: mereno na nivou NUTS 2 ukupno za 296,04%, na nivou NUTS 3 ukupno za 288,38%, i na nivou LAU ukupno za 157,24%.

Kada je u pitanju **struktura regionalnih nejednakosti** u BDV *per capita* u R. Srbiji (2001-2010.), naši nalazi sugerišu sledeće zaključke (videti Tabelu 4.3.3.6.).

Tabela 4.3.3.6. Struktura (slojevitost) regionalne nejednakosti u Srbiji, 2001-2010.

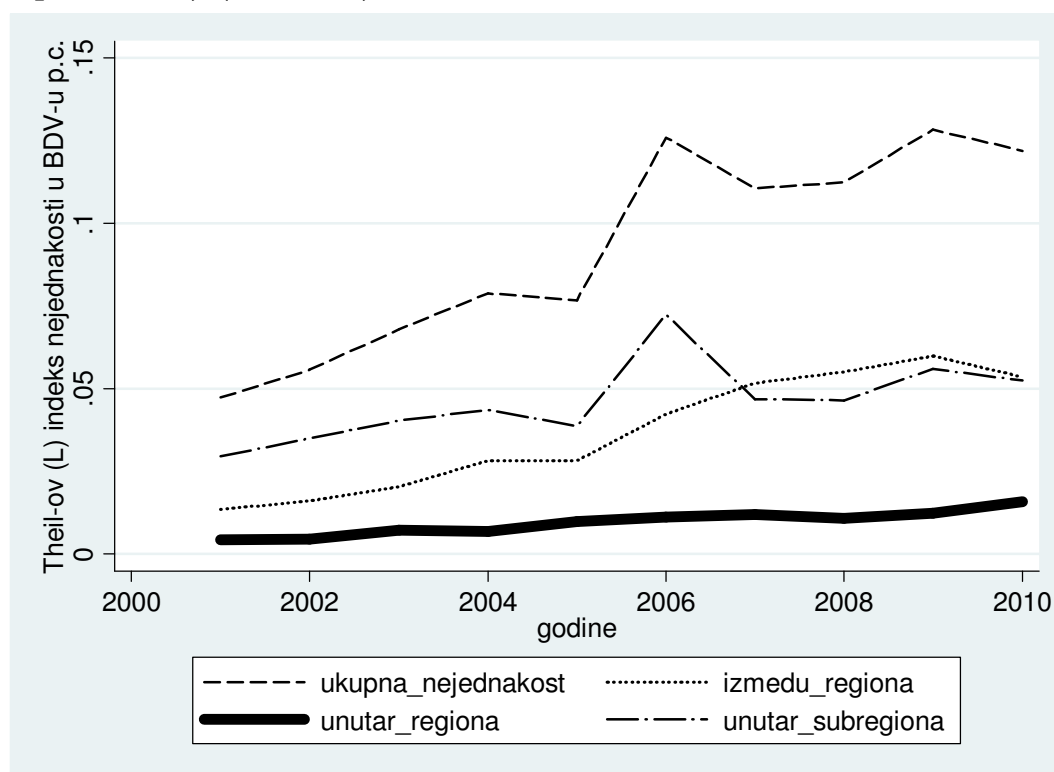
Godina	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Ukupna nejednakost										
Nivo regiona (NUTS2)	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%
Nivo subregiona (NUTS3)	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%
Nivo gradova opština (LAU)	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%
Razlaganje nejednakosti (NUTS3)										
Između regiona	75,76%	77,91%	73,71%	80,36%	74,23%	78,89%	81,11%	83,63%	82,90%	77,25%
Unutar regiona	24,24%	22,09%	26,29%	19,64%	25,77%	21,11%	18,89%	16,37%	17,10%	22,75%
Razlaganje nejednakosti (LAU)										
Između regiona	28,56%	28,93%	30,01%	35,89%	36,84%	33,57%	46,78%	49,05%	46,68%	43,97%
Unutar regiona (između subregiona)	9,14%	8,20%	10,70%	8,77%	12,79%	8,98%	10,90%	9,60%	9,63%	12,95%
Unutar subregiona (između opština)	62,30%	62,87%	59,29%	55,34%	50,37%	57,45%	42,32%	41,35%	43,69%	43,09%

Izvor: samostalan proračun i prikaz autora.

Ukoliko ukupnu regionalnu nejednakost dekomponujemo na interregionalnu i intraregionalnu komponentu (drugi segment prethodne table), uočićemo da se najveći deo ukupne regionalne nejednakosti u svim posmatranim godinama (preko 3/4) generiše na nivou između regiona, dok doprinos intraregionalne komponente iznosi nešto manje od 25%. Struktura ovako posmatrane regionalne nejednakosti u Srbiji bila je nepromenjena tokom celokupnog posmatranog perioda. Porast interregionalne komponente (296,04%) bio je skoro isti kao i u slučaju unutar (intra) regionalne komponente (264,45%). Kao rezultat toga, od ukupnog povećanja regionalnih nejednakosti od 0,0515 poena L indeksa, 77,77% duguje se povećanju interregionalnih nejednakosti, a 22,23% povećanju intraregionalnih nejednakosti. Kada se ukupna regionalna nejednakost dekomponuje na tri nivoa (treći segment Tabele 4.3.3.6.), onda je slojevitost dispariteta sledeća. Najveći doprinos ukupnoj nejednakosti daje onaj deo nejednakosti u BDV po stanovniku koji postoji između opština (unutar pojedinačnih okruga). Do 2006. godine pomenuta komponenta dominira, a nakon 2006. godine, pa do 2010. njen doprinos izjednačen je sa doprinosom interregionalne komponente. Intraregionalna komponenta ima najmanji uticaj – njen doprinos iznosi oko 10%. Od ukupnog apsolutnog porasta pokazatelja regionalne nejednakosti (0,0745) tokom posmatranog perioda, 54%

(apsolutni porast od 0,0401 poena L indeksa) nastalo je kao rezultat povećanja dispariteta između regiona, 15% (apsolutni porast od 0,0115 L indeksa) usled povećanja razlika unutar regiona i 31% (apsolutni porast od 0,0230 L indeksa) jeste rezultat porasta nejednakosti unutar pojedinačnih subregiona (okruga). Opisane tendencije i slojevitost regionalnih nejednakosti predstavili smo i grafički (videti Grafik 4.3.3.1.).

Grafik 4.3.3.1. Dinamika ukupne regionalne nejednakosti i njene strukture u Republici Srbiji (2001-2010.)

Izvor: samostalan prikaz autora.

Ponavljanje iste analize, ali ovoga puta na osnovu izračunatih vrednosti Theil-ovog (L) indeksa koji ne obuhvataju grad Beograd pruža veoma vredne informacije. Radi poređenja dobijenih rezultata „sa“ i „bez“ Beograda, upoređićemo rezultate iz Tabele 4.3.3.5. i 4.3.3.6. sa onima iz Tabele 4.3.3.7. Struktura Tabele 4.3.3.7. ista je kao i u prethodne dve tabele. Razlog za ovakvu hipotetičku regionalnu distribuciju BDV po stanovniku, te praćenje njene dinamike i strukture jeste da se kvantitativno iskaže doprinos koji grad Beograd, kao najrazvijeniji region u državi (i kao prestonica), ima na ukupan regionalni raspored bruto dodate vrednosti po stanovniku.

Osnovni nalaz da **postoji sigma divergencija** ne menja se. Ipak, prisutne su i određene razlike na koje treba ukazati. Poređenjem prvih segmenata dve tabele, uviđamo da bi nivo regionalnih nejednakosti bio daleko manji u slučaju da se Beograd isključi iz analize. Na nivou NUTS 2, regionalna nejednakost bi bila manja u proseku (za analiziranih 10 godina) 2,8 puta, na nivou NUTS 3 u proseku 1,8 puta, a na nivou LAU u proseku 1,85 puta. Isto tako, kumulativan prirast pokazatelja regionalnih dispariteta (Theil-ovog L indeksa) u hipotetičkom slučaju bez Beograda bio bi manji 12 puta (za NUTS 2 nivo), odnosno 2,84 (za nivo NUTS 3) i 2,66 puta (za LAU nivo). Relativne promene pokazatelja nejednakosti takođe su značajno manje u slučaju kada je Beograd izuzet iz analize. Zaključak koji izvodimo jeste da grad Beograd u velikoj meri doprinosi ukupnim teritorijalnim nejednakostima (mereno BDV po stanovniku) u Republici Srbiji. Razlike koje postoje između grada Beograda i ostalih regiona (ali i subregiona i lokalnih samouprava⁴⁷⁴) izražene su. Međutim, kao drugi zaključak nameće se i to da razlike koje smo identifikovali između Beograda i ostatka teritorije nisu jedine koje postoje u Srbiji. Činjenica da „isključivanjem“ Beograda iz analize one ne nestaju, govori u prilog tome da značajni teritorijalni dispariteti postoje i onda kada se porede (pre)ostala tri regiona (Vojvodina, Šumadija i Zapadna Srbija i Južna i Istočna Srbija).

Ono što se značajno razlikuje u analizi „bez“ Beograda jeste **struktura (slojevitost)** regionalnih nejednakosti. U ovom slučaju doprinos interregionalne komponente ukupnoj promeni (povećanju) regionalnih dispariteta bio bi svega oko 1/5 (17,96%), dok intraregionalna komponenta doprinosi povećanju sa nešto više od 4/5 (82,04%). I u slučaju kada se ukupna regionalna nejednakost dekomponuje na tri dela, primetna je „zamena“ uloge koju imaju inter i intraregionalna komponenta, dok unutar subregionalna komponenta zadržava svoj doprinos rastu na oko 1/3. Kada se Beograd izuzme iz analize, porast unutarregionalnih razlika doprinosi sa, čak, 53,12% ukupnom rastu regionalnih dispariteta tokom perioda 2001-2010. godina, dok međuregionalni dispariteti svojim rastom doprinose sa „svega“ 11,63%.

---

⁴⁷⁴ Grad Beograd razmatran je ne samo kao region (NUTS 2), već i kao subregion (NUTS 3) i lokalna samouprava (LAU).

Tabela 4.3.3.7. „Hipotetička“ sigma konvergencija (BDV po stanovniku) u Republici Srbiji, 2001-2010. (bez Beograda)

Godina	2001.		2002.		2003.		2004.		2005.		2006.		2007.		2008.		2009.		2010.		Apsolutna promena L 2001-2010.	Relativna promena (%) L 2001-2010. (kumulativna stopa)	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%			
Ukupna nejednakost																							
Nivo regiona (NUTS2)	0,0133	100%	0,009	100%	0,0097	100%	0,0111	100%	0,0151	100%	0,01	100%	0,0152	100%	0,0125	100%	0,0157	100%	0,017	100%	0,00325	24,39	
Nivo subregiona (NUTS3)	0,0188	100%	0,015	100%	0,0189	100%	0,0199	100%	0,0276	100%	0,0244	100%	0,0306	100%	0,0263	100%	0,0317	100%	0,037	100%	0,01810	96,34	
Nivo gradova opština (LAU)	0,0367	100%	0,033	100%	0,0433	100%	0,0455	100%	0,052	100%	0,0495	100%	0,0557	100%	0,0514	100%	0,0625	100%	0,065	100%	0,02796	76,24	
Razlaganje nejednakosti (NUTS 3)																							
Između regiona	0,0133	71%	0,009	60%	0,0097	51%	0,0111	56%	0,0151	55%	0,01	41%	0,0152	50%	0,0125	47%	0,0157	50%	0,017	45%	0,00325	17,96	24,39
Unutar regiona	0,0055	29%	0,006	40%	0,0092	49%	0,0088	44%	0,0125	45%	0,0144	59%	0,0154	50%	0,0138	53%	0,0159	50%	0,02	55%	0,01485	82,04	271,98
Razlaganje nejednakosti (LAU)																							
Između regiona	0,0133	36%	0,009	27%	0,0097	22%	0,0111	24%	0,0151	29%	0,01	20%	0,0152	27%	0,0125	24%	0,0157	25%	0,017	26%	0,00325	11,63	24,39
Unutar regiona (između subregiona)	0,0055	15%	0,006	18%	0,0092	21%	0,0088	19%	0,0125	24%	0,0144	29%	0,0154	28%	0,0138	27%	0,0159	25%	0,02	31%	0,01485	53,12	271,98
Unutar subregiona (između opština)	0,0179	49%	0,018	55%	0,0246	56%	0,0256	56%	0,0244	47%	0,0251	51%	0,0251	45%	0,0251	49%	0,0309	49%	0,028	43%	0,00986	35,25	55,12

Izvor: samostalan proračun autora.

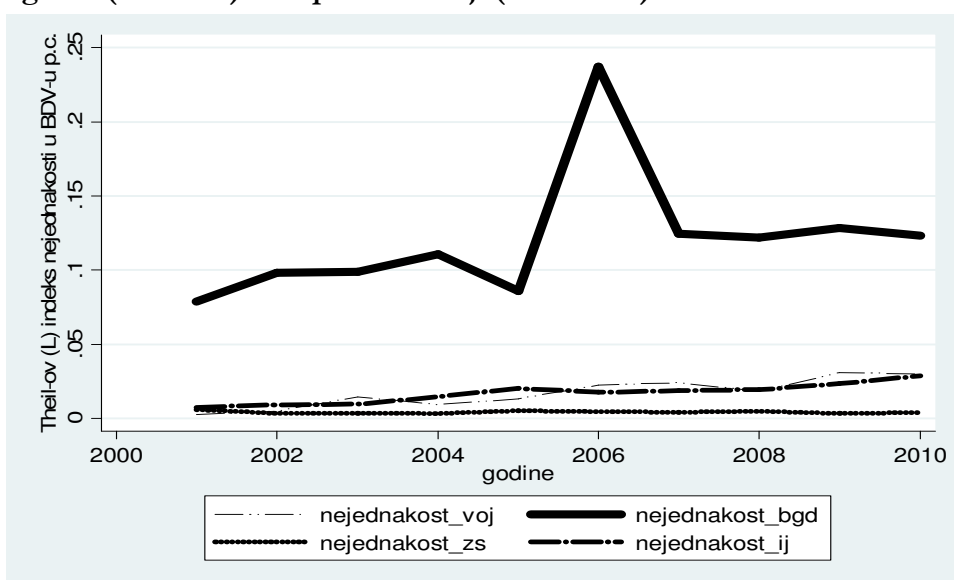
Izneti zaključak da i kada se Beograd isključi iz analize, regionalne razlike opstaju i povećavaju se, kao i činjenica da najveći doprinos (više od polovine) pomenutom rastu daje rast teritorijalnih dispariteta unutar pojedinačnih regiona, usmerio je našu analizu u pravcu detaljnijeg ispitivanja strukture i dinamike dispariteta koje postoje unutar regiona. U Tabeli 4.3.3.8. sumirali smo izračunate podatke, koji opisuju stepen i evoluciju teritorijalnih dispariteta u BDV po stanovniku na nivou pojedinačnih regiona u Srbiji. Kao što se iz Tabele može videti, najveće nejednakosti postoje unutar regiona Beograda, kao i regiona Južne i Istočne Srbije. Potom slede Vojvodina i region Šumadije i Zapadne Srbije. Za poređenje nivoa i dinamike smatramo korisnim da i grafički predstavimo izračunate vrednosti pokazatelja nejednakosti (videti Grafik 4.3.3.2.). Isto tako, ono što se može zaključiti jeste da je, osim u slučaju regiona Šumadije i Zapadne Srbije u kojem je zabeležena σ -konvergencija (kumulativan pad L indeksa za 33,19%), unutar ostala tri regiona postojala izražena σ -divergencija. Porast nejednakosti u distribuciji BDV po stanovniku posebno je bio izražen u regionu Vojvodine (kumulativno povećanje od čak 11 puta!), kao i u regionu Južne i Istočne Srbije (kumulativno povećanje od 3,76 puta).

Tabela 4.3.3.8. Sigma konvergencija (BDV po stanovniku) unutar regiona NUTS 2 nivoa, 2001-2010.

Godina	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	Apsolutna promena L 2001-2010.	Relativna promena (%) L 2001-2010. (kumulativna stopa)
NUTS 2	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L		
Beogradski region	0,0788	0,0984	0,0988	0,1107	0,0860	0,2372	0,1245	0,1220	0,1283	0,1235	0,0447	56,73
Region Vojvodine	0,0027	0,0052	0,0146	0,0093	0,0133	0,0225	0,0243	0,0184	0,0310	0,0301	0,0274	1002,21
Region Šumadije i Zapadne Srbije	0,0060	0,0035	0,0037	0,0034	0,0053	0,0047	0,0042	0,0049	0,0035	0,0040	-0,0020	-33,19
Region Južne i Istočne Srbije	0,0077	0,0092	0,0096	0,0146	0,0204	0,0177	0,0187	0,0195	0,0234	0,0288	0,0212	276,52

Izvor: samostalan proračun autora.

Grafik 4.3.3.2. Evolucija teritorijalnih nejednakosti na nivou pojedinačnih regiona (NUTS 2) u Republici Srbiji (2001-2010.)

Izvor: samostalan prikaz autora.

Dalje traganje za odgovorom na pitanje o slojevitosti teritorijalnih dispariteta navelo nas je da na isti način ispitamo njihov stepen i dinamiku unutar pojedinačnih subregiona. U Tabeli 4.3.3.9. predstavljene su nejednakosti u BDV *per capita* koje postoje između opština unutar svakog pojedinačnog regiona. Može uočiti da je u čak 18 od ukupno 25 subregiona zabeležena σ -divergencija. U samo 6 zabeležena je σ -konvergencija, dok je u Zapadnobačkoj oblasti nivo teritorijalne nejednakosti praktično ostao nepromenjen (-0,72%). Dakle, u 75% jedinica posmatranja teritorijalni dispariteti u BDV *per capita* su se širili. Kada je u pitanju intenzitet evolucije distribucije, uočljivo je da u slučajevima gde su se teritorijalni dispariteti povećavali to je bilo daleko „snažnije”, nego u slučajevima gde se distribucija BDV po stanovniku „skupljala” (pogledati podatke o kumulativnim stopama rasta indeksa nejednakosti

u poslednoj koloni Tabele 4.3.3.9.). Najizraženije „širenje” dispariteta zabeleženo je u subregionima koji pripadaju regionu Južne i Istočne Srbije, što ukazuje na ogromno raslojavanje između opština u tom delu zemlje: u čak 4 od 9 subregiona teritorijalni dispariteti su se povećali za više od 10 puta (Borska, Braničevska, Podunavska i Toplička oblast). Primetno je da je i unutar drugih subregiona došlo do značajnog raslojavanja između razvijenijih gradova i „zaleđa”. Vrlo oštro povećanje razlika unutar subregiona signalizira kreatorima ekonomske (i regionalne) politike da je lokalni nivo vrlo važan segment, koji ne bi smeo da bude zanemaren u narednom periodu⁴⁷⁵.

Tabela 4.3.3.9. Sigma konvergencija (BDV po stanovniku) unutar subregiona NUTS 3 nivoa, 2001-2010.

Godina	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	Apsolutna promena L 2001-2010.	Relativna promena (%) L 2001-2010.
NUTS3	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L		
Beogradska oblast	0,0788	0,0984	0,0988	0,1107	0,0860	0,2372	0,1245	0,1220	0,1283	0,1235	0,0447	56,73
Zapadnobačka oblast	0,0263	0,0338	0,0506	0,0340	0,0051	0,0146	0,0153	0,0166	0,0336	0,0261	-0,0002	-0,72
Južnobanatska oblast	0,0176	0,0314	0,0819	0,0482	0,0257	0,0144	0,0271	0,0347	0,0350	0,0268	0,0092	52,03
Južnobačka oblast	0,0105	0,0125	0,0279	0,0248	0,0343	0,0398	0,0441	0,0327	0,0415	0,0505	0,0401	382,82
Severnobanatska oblast	0,0106	0,0060	0,0087	0,0119	0,0129	0,0061	0,0084	0,0138	0,0102	0,0312	0,0206	193,58
Severnobačka oblast	0,0041	0,0058	0,0126	0,0099	0,0109	0,0062	0,0078	0,0064	0,0082	0,0045	0,0004	8,97
Srednjobanatska oblast	0,0012	0,0036	0,0072	0,0101	0,0072	0,0004	0,0014	0,0049	0,0024	0,0043	0,0031	269,60
Sremska oblast	0,0055	0,0145	0,0024	0,0042	0,0051	0,0024	0,0057	0,0070	0,0073	0,0063	0,0007	13,14
Zlatiborska oblast	0,0343	0,0326	0,0303	0,0369	0,0423	0,0583	0,0616	0,0689	0,0741	0,0744	0,0401	116,95
Kolubarska oblast	0,0009	0,0046	0,0045	0,0042	0,0058	0,0071	0,0058	0,0087	0,0094	0,0083	0,0074	810,34
Mačvanska oblast	0,0094	0,0083	0,0096	0,0305	0,0467	0,0389	0,0150	0,0171	0,0161	0,0190	0,0095	101,06
Moravička oblast	0,0024	0,0006	0,0035	0,0069	0,0072	0,0060	0,0043	0,0021	0,0086	0,0076	0,0052	218,95
Pomoravska oblast	0,0091	0,0063	0,0086	0,0057	0,0050	0,0052	0,0107	0,0107	0,0135	0,0132	0,0040	44,07
Rasinska oblast	0,0181	0,0076	0,0113	0,0106	0,0097	0,0052	0,0085	0,0081	0,0089	0,0113	-0,0068	-37,60
Raška oblast	0,0476	0,0270	0,0280	0,0333	0,0283	0,0512	0,0484	0,0584	0,0618	0,0555	0,0079	16,57
Šumadijska oblast	0,0164	0,0155	0,0137	0,0082	0,0045	0,0034	0,0044	0,0036	0,0032	0,0049	-0,0115	-70,31
Borska oblast	0,0030	0,0336	0,0802	0,1006	0,0090	0,0281	0,0351	0,0619	0,0966	0,0321	0,0291	972,44
Braničevska oblast	0,0059	0,0434	0,0504	0,0546	0,0505	0,0545	0,0639	0,0590	0,0828	0,0724	0,0665	1128,30
Zaječarska oblast	0,0089	0,0062	0,0050	0,0024	0,0035	0,0032	0,0023	0,0006	0,0005	0,0013	-0,0075	-84,96
Jablanička oblast	0,0115	0,0083	0,0145	0,0175	0,0177	0,0163	0,0095	0,0094	0,0100	0,0063	-0,0051	-44,85
Nišavska oblast	0,0215	0,0353	0,0324	0,0449	0,0489	0,0308	0,0283	0,0178	0,0192	0,0115	-0,0100	-46,54
Pirotska oblast	0,0274	0,0206	0,0313	0,0281	0,0224	0,0329	0,0502	0,0422	0,0614	0,0713	0,0439	160,18
Podunavska oblast	0,0006	0,0001	0,0007	0,0003	0,0139	0,0289	0,0208	0,0147	0,0583	0,0166	0,0160	2477,33
Pčinjska oblast	0,0789	0,0574	0,0551	0,0699	0,0926	0,0757	0,0699	0,0710	0,0701	0,0689	-0,0100	-12,73
Toplička oblast	0,0009	0,0024	0,0025	0,0057	0,0084	0,0057	0,0082	0,0081	0,0066	0,0098	0,0089	1026,18

Izvor: samostalan proračun autora.

⁴⁷⁵ O značaju koji lokalni ekonomski razvoj ima u eri globalizacije videti u: D. Molnar, *Lokalni ekonomski razvoj: teorija, analiza, praksa*, NIP Zrenjanin a.d. i Banat-info, Zrenjanin, 2011.

Na kraju našeg istraživanja u vezi sa σ -konvergencijom nastojali smo da utvrdimo opšte obrasce kretanja teritorijalnih dispariteta u bruto dodatoj vrednosti po stanovniku u Srbiji tokom posmatranog vremenskog perioda (2001-2010). Za tu svrhu izvršili smo regresiranje pojedinih serija pokazatelja nejednakosti na vreme, odnosno ocenili smo njihove funkcije trenda. Serije nejednakosti u BDV po stanovniku, čiju smo evoluciju pomoću pomenute metodologije pratili jesu: (i) ukupna na nacionalnom nivou, (ii) interregionalna, (iii) intraregionalna, (iv) intrasubregionalna, (v) ukupna na nivou pojedinačnih regiona (NUTS 2).

Za svaku od navedenih serija vrednosti Theil-ovog (populacionog L) pokazatelja, specifikovane su i ocenjene tri osnovne funkcionalne veze s vremenom kao nezavisnom promenljivom: linearna (*lin-lin* model), log-linearna (*log-lin* model) i polu-logaritamska (*lin-log* model)⁴⁷⁶. U svakoj od regresija, predznak i visina (vrednost) ocenjene vrednosti parametra β pokazuju pravac i intenzitet promene regionalnih razlika tokom vremena. Izbor funkcije trenda uvek smo vršili na osnovu standardnih kriterijuma za izbor adekvatnog modela: statističke značajnosti ocenjenog parametra β i koeficijenta determinacije regresije. U Tabeli 4.3.3.10. navedene su ocenjene funkcije trenda koje najbolje opisuju dinamiku teritorijalnih dispariteta na nivoima koje smo odabrali da pratimo⁴⁷⁷.

---

⁴⁷⁶ Detaljnije o različitim funkcionalnim formama između zavisne i nezavisne promenljive u regresionoj analizi videti, na primer: Z. Mladenović i P. Petrović, *Uvod u ekonometriju*, CID, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, str. 44-68.

⁴⁷⁷ O primenjenoj metodologiji detaljnije videti u: Č. Očić, *Regionomska istraživanja*, Znamen, Beograd, 2004, str. 151-152.

Tabela 4.3.3.10. Ocenjene funkcije trenda regionalnih dispariteta u BDV-u po stanovniku

Nivo posmatranja	Ocenjena funkcija trenda***	Koeficijent determinacije	Dinamika regionalnih dispariteta*
Period: 2001-2010. godina			
SRBIJA			
Ukupna nejednakost	$LN\_L\_ukupno = -225,69 + 0,1113 t$ (30,8037) (0,0154)	R2 = 0,8678	Regionalni dispariteti se uvećavaju ubrzano
Interregionalna nejednakost	$LN\_L\_između\ regiona = -352,97 + 0,1743 t$ (34,601) ( )	R2 = 0,9273	Regionalni dispariteti se uvećavaju ubrzano
Intraregionalna nejednakost	$L\_unutar\ regiona = -2,3258 + 0,0012 t$ (0,2480) (0,00012)	R2 = 0,9172	Regionalni dispariteti se uvećavaju po konstantnoj stopi β
Intrasubregionalna nejednakost	$LN\_L\_unutar\ subregiona = -124,96 + 0,0608 t$	R2 = 0,5284	Regionalni dispariteti se uvećavaju ubrzano
REGIONI NUTS 2			
Nejednakost unutar regiona Beograda	$LN\_L\_BGD = -103,38 + 0,0505 t$ (61,318) (0,0306)	R2 = 0,2541	Regionalni dispariteti se uvećavaju ubrzano
Nejednakost unutar regiona Vojvodine	$LN\_L\_VOJ = -474,35 + 0,2344 t$ (82,364) (0,0411)	R2 = 0,8028	Regionalni dispariteti se uvećavaju ubrzano
Nejednakost unutar regiona Šumadije i Zapadne Srbije	$L\_SZ = 0,9794 - 0,1282 t$ (1,5148) (0,1992)	R2 = 0,0492	Regionalni dispariteti opadaju po konstantnoj stopi β^{**}
Nejednakost unutar regiona Južne i Istočne Srbije	$L\_IJ = -4,221 + 0,0021 t$ (0,50001) (0,00025)	R2 = 0,8998	Regionalni dispariteti se uvećavaju po konstantnoj stopi β

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

t - varijabla vreme

L - Theil-ov indeks nejednakosti (populacioni; ponderisan brojem stanovnika)

* Veza između ocenjenog koeficijenta β iz funkcije trenda i dinamike regionalnih dispariteta objašnjenja je u: Č. Očić, *Regionomska istraživanja*, Znamen, Beograd, 2004, str. 151-152.

** unutar regiona Šumadije i Zapadne Srbije utvrđena su konvergentna kretanja u smislu σ -konvergenije, međutim statistička značajnost ocenjenog koeficijenta nije zadovoljavajuća.

*** Za sve varijable koje se pojavljuju u regresijama ispitivana je stacionarnost vremenskih serija i to pomoću tri alternativna testa za utvrđivanje postojanja jediničnog korena u vremenskim serijama. Korišćeni su: (a) modifikovani Dickey-Fuller test jediničnog korena (*DF general least squares*), (b) standardni Dickey-Fuller test jediničnog korena i (c) Phillips-Perron test jediničnog korena. Za svih osam korišćenih vremenskih serija iz tabele o vrednostima pokazatelja nejednakosti (Theil-ovog indeksa L), sva tri upotrebljena testa uvek su davala nedvosmislen rezultat da su vremenske serije stacionarne, odnosno da u njima ne postoji jedinični koren. Detaljno o testovima jediničnog korena (ispitivanju stacionarnosti vremenskih serija) videti u: G. Kirchgässner and J. Wolters, *Introduction to Modern Time Series Analysis*, Springer, New York, 2007, str. 163-180.

c) Međuzavisnost ekonomskog rasta i regionalne nejednakosti

U ovom delu empirijskog istraživanja nastojali smo da ispitamo postojanje međuzavisnosti između regionalnih nejednakosti i ekonomskog rasta na primeru Republike Srbije. Najpre ćemo prikazati rezultate koje smo dobili prilikom analize uticaja ekonomskog rasta na nivo teritorijalnih nejednakosti, čime smo želeli da utvrdimo da li regionalne nejednakosti imaju procikličan (povećavaju se tokom perioda ekonomskog rasta) ili anticikličan karakter (smanjuju se tokom perioda ekonomskog rasta). Pro ili anti cikličnost regionalnih

dispariteta nastojali smo da utvrdimo na sledeći način. Zbog potrebne veličine uzorka analizu smo „spustili” na nivo subregiona⁴⁷⁸. Pratile smo dinamiku ekonomskog rasta svakog pojedinačnog subregiona tokom vremenskog perioda 2001-2010. godina (mereno stopom rasta BDV) i poredili pomenutu varijablu sa promenama u nivou teritorijalnih nejednakosti koje postoje unutar svakog subregiona.

Analizu smo izvršili pomoću dva metoda: analize panel podataka (*panel data analysis*) i analize uporednih podataka (*cross-section analysis*). Panel seriju podataka formirali smo na sledeći način. Za svaki subregion izračunate su godišnje stope rasta odgovarajućih promenljivih (bruto dodate vrednosti i pokazatelja regionalne nejednakosti – Theil indeksa) tokom intervala 2001-2010. godina. Za svaki od 25 subregiona izračunali smo 9 godišnjih stopa rasta, što daje uzorak od 225 opservacija. Rezultati panel regresije⁴⁷⁹ predstavljeni su u Tabeli 4.3.3.11. kao i na levom panelu na Grafiku 4.3.3.3. Kada je u pitanju analiza uporednih podataka, za svaki od subregiona izračunali smo prosečnu godišnju stopu rasta BDV i pokazatelja nejednakosti, a potom regresirali relativnu promenu pokazatelja nejednakosti (zavisna promenljiva) na stopu rasta BDV (nezavisna promenljiva). U slučaju uporednih podataka, takođe smo utvrdili da je postojao procikličan karakter teritorijalnih dispariteta u Srbiji (doduše, tokom perioda 2006-2010. godina). Rezultati regresije predstavljeni su, takođe, u Tabeli 4.3.3.11., a grafički prikaz na desnom panelu Grafika 4.3.3.3.).

Zaključak koji se može izvesti jeste da su u Srbiji teritorijalni dispariteti imali procikličan karakter. Uzimajući u obzir da smo u oba slučaja koristili linearni model (regresirali smo stopu rasta na stopu rasta), može se tvrditi da je na nivou subregiona povećanje stope rasta BDV za 1 procentni poen, uzrokovalo povećanje stope rasta nejednakosti u BDV *per capita* za 0,9579 procentnih poena (u slučaju panel analize), odnosno za 1,454 procentnih poena (u slučaju analize uporednih podataka).

---

⁴⁷⁸ U regresijama koje smo sprovedi za nivo regiona NUTS 2, koeficijent uz nezavisnu promenljivu (stopa rasta BDV-a) uvek je imao pozitivnu vrednost, sugerišući da privredni rast doprinosi širenju regionalnih razlika (i obrnuto), ali pomenuti koeficijenti nisu bili statistički značajni, tako da te rezultate ne navodimo. Ipak, iznosimo intuitivan zaključak da su u Srbiji regionalni dispariteti tokom posmatranog vremenskog razdoblja imali procikličan karakter, iako za iznetu ocenu nismo uspeali da obezbedimo adekvatnu statističku potvrdu na nivou regiona (NUTS 2), a na bazi uzorka kojim raspolažemo.

⁴⁷⁹ Hausman test nam je sugerisao da koristimo model slučajnih efekata (*random effects estimator*): χ^2 (1) statistika=0,02. Naime, izbor između modela fiksnih efekata i slučajnih efekata svodi se na izbor između konzistentnosti (fikсни efekti) i efikasnosti (slučajni efekti) ocena parametara. U ovom slučaju iako smo koristili metod slučajnih efekata, napominjemo da se i u slučaju fiksnih efekata dobija gotovo identična vrednost ocenjenog koeficijenta uz nezavisnu promenljivu (0,96).

Tabela 4.3.3.11. Uticaj rasta na teritorijalnu nejednakost u Srbiji

	Analiza panel podataka*	Analiza uporednih podataka
	Period: 2001-2010. godina	Period: 2006-2010. godina
Konstanta	0,0153 (0,0135)	0,0467 (0,0386)
Stopa rasta BDV (nezavisna promenljiva)	0,9579 (0,1043)**	1,454 (0,8273)***
	N=225; R2=0,2743;	N=25; R2=0,1184; F=3,09***

*Parametri ocenjeni pomoću metoda slučajnih efekata (*random effects*).

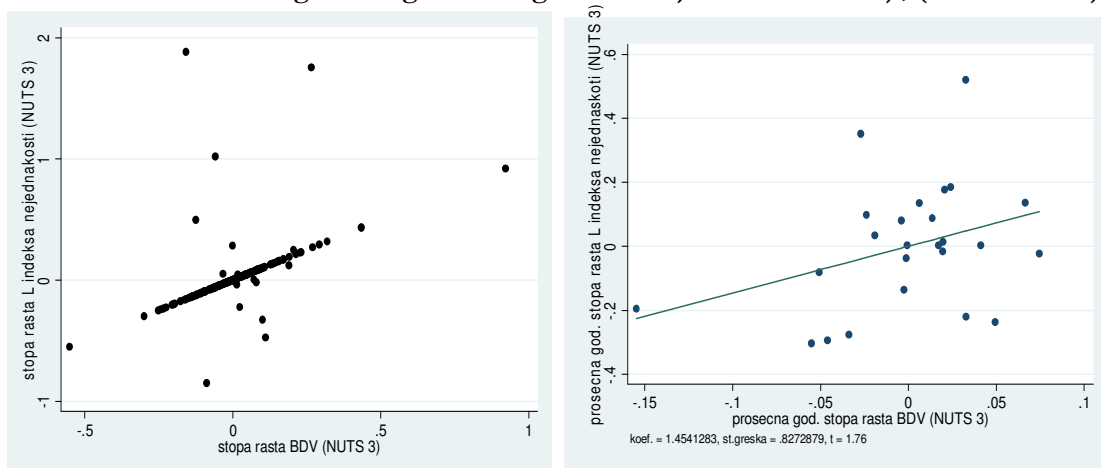
**Standardne greške ocenjenih parametara su date u zagradama.

*** Statistički značajno na 10%.

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

Na osnovu grafičkog prikaza nedvosmisleno se može zaključiti da je ekonomsko napredovanje subregiona doprinisilo širenju teritorijalnih dispariteta u BDV po stanovniku unutar subregiona.

Grafik 4.3.3.3. Odnos regionalnog rasta i regionalne nejednakosti u Srbiji, (NUTS 3 nivo)

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

d) Stepen regionalne nejednakosti i nivo ekonomske razvijenosti

Analiza je sprovedena na nivou regiona NUTS 2 i na nivou subregiona NUTS 3 u Republici Srbiji tokom perioda 2001-2010. godina.

(i) Najpre smo formirali bazu podataka koja nam je bila potrebna za analizu **na nivou regiona**, tako što smo za svaku godinu iz pomenutog intervala pratili vrednost Theil (L) indeksa nejednakosti i nivo razvijenosti pojedinačnih NUTS 2 regiona (mereno BDV-om po stanovniku). Na pomenuti način dobili smo balansirani panel podataka od 40 opservacija, pomoću kojeg smo izvršili dve vrste ispitivanja. Prvo smo regresirali logaritmovanu vrednost pokazatelja nejednakosti na logaritmovanu vrednost BDV po stanovniku za svaku godinu i za svaki region:

$$\ln L_{i,t} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln BDVp.c._{i,t} + u_{i,t}$$

Rezultati regresije balansiranih panela koje smo dobili metodom slučajnih efekata (*random effects*)⁴⁸⁰ nalaze se u levom delu Tabele 4.3.3.12., dok se grafički prikaz dobijenih rezultata nalazi na levom panelu na Grafiku 4.3.3.4. Kako je u pitanju dvojno–logaritamski model, interpretacija dobijenog rezultata glasila bi: povećanje vrednosti BDV *per capita* za 1% uzrokuje povećanje Theil (L) indeksa nejednakosti za 0,4561%. Kao što se vidi i na grafikonu, što je region ekonomski razvijeniji (ima veću vrednost BDV po stanovniku), veći je i nivo regionalne nejednakosti (meren L indeksom).

Potom smo, u nameri da ispitamo da li na nivou regiona u Srbiji „važi” Williamson-ova hipoteza, regresirali logaritmovanu vrednost pokazatelja nejednakosti na vrednost BDV po stanovniku i na kvadrat vrednosti te promenljive. U slučaju da koeficijent uz nezavisnu promenljivu 'kvadrat vrednosti BDV *per capita*' ima negativnu i statistički značajnu vrednost, to znači da sa rastom nivoa ekonomske razvijenosti regiona, opada (teritorijalna) nejednakost koja postoji unutar njih. Regresija koju smo koristili za utvrđivanje pomenute međuzavisnosti ima sledeći oblik:

$$\ln L_{i,t} = \alpha_0 + \alpha_1 BDVp.c._{i,t} + \alpha_2 BDVp.c._{i,t}^2 + u_{i,t}$$

---

⁴⁸⁰ Hausman test sugerise metod slučajnih efekata, jer je $\chi^2(1)$ statistika=1,82, te se ne može odbaciti nulta hipoteza da razlike između ocena dobijenih metodom fiksnih efekata i metodom slučajnih efekata nisu sistematične.

Rezultati regresije balansiranog panela koje smo dobili metodom slučajnih efekata⁴⁸¹ nalaze se u desnom delu Tabele 4.3.3.12., dok se grafički prikaz dobijenih rezultata nalazi na desnom panelu na Grafiku 4.3.3.4. Dobijeni rezultati sugerišu da se Williamson-ova hipoteza može smatrati potvrđenom u slučaju regiona u Srbiji, tokom posmatranog vremenskog intervala, imajući u vidu da je izračunata vrednost koeficijenta uz varijablu 'kvadrat vrednosti BDV *per capita*' negativna i statistički signifikantna. Takođe, na grafičkom prikazu se može uočiti rečena pravilnost: sa ekonomskim napredovanjem (rast BDV po stanovniku) regionalne nejednakosti se najpre povećavaju (pozitivna i statistički značajna vrednost koeficijenta uz objašnjavajuću promenljivu 'BDV *per capita*'), dostižu maksimalnu vrednost u određenoj tački, a potom počinju da se smanjuju (negativna i statistički signifikantna vrednost koeficijenta uz nezavisnu promenljivu 'kvadrat vrednosti BDV *per capita*').

Tabela 4.3.3.12. Uticaj dostignutog nivoa ekonomskog razvoja na nivo regionalnih nejednakosti (NUTS 2 nivo)

zavisna promenljiva	ln L	ocene parametara*	ln L	ocene parametara*
nezavisna promenljiva	ln BDVp.c. ($\alpha 1$)	0,4561 (0,1943)	BDVp.c. ($\alpha 1$)	0,0000199 (9,53e-06)
			BDVp.c.^2 ($\alpha 2$)	(-)5,62e-11** (3,14e-11)
konstanta		(-)6,920537 (2,214448)		(-)2,9929 (0,5917)
N=40; R2=0,5676; $\alpha=0,05$			N=40; R2=0,5354;	

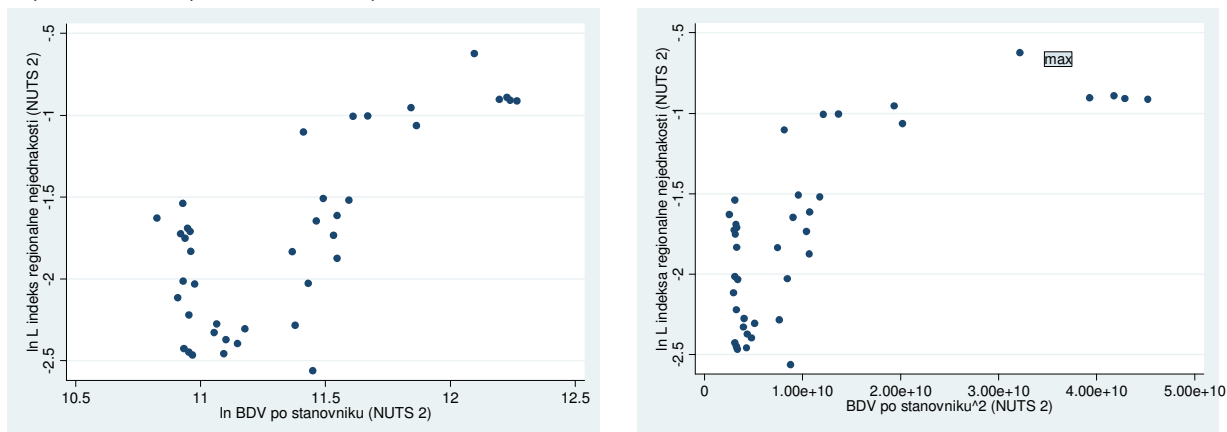
* Standardne greške navedene su u zagradama.

** Statistički značajno na 10%.

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

⁴⁸¹ Hausman test sugeriše metod slučajnih efekata, jer je $\chi^2(1)$ statistika=0,22, te se ne može odbaciti nulta hipoteza da razlike između ocena dobijenih metodom fiksnih efekata i metodom slučajnih efekata nisu sistematične.

Grafik 4.3.3.4. Uticaj dostignutog nivoa ekonomskog razvoja na nivo regionalnih nejednakosti (NUTS 2 nivo)

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

(ii) **Na nivou subregiona** sprovedena je identična analiza. Razlika je u tome što smo u slučaju analize na NUTS 3 nivou u Srbiji imali uzorak od 250 opservacija na osnovu kojeg smo dobili sledeće rezultate (videti Tabelu 4.3.3.13. i Grafik 4.3.3.5). Obe regresije balansiranih panel podataka, koje su identične kao one navedene u slučaju regiona, ocenili smo metodom slučajnih efekata⁴⁸².

Tabela 4.3.3.13. Uticaj dostignutog nivoa ekonomskog razvoja na nivo subregionalnih nejednakosti (NUTS 3 nivo)

zavisna promenljiva	ln L	ocene parametara*	ln L	ocene parametara*
nezavisna promenljiva	ln BDVp.c. ($\alpha 1$)	1,2164 (0,2828)	BDVp.c. ($\alpha 1$)	0,0000306 (9,79e-06)
			BDVp.c.^2 ($\alpha 2$)	(-)7,44e-11 (4,05e-11)
konstanta		(-)17,781 (3,1499)		(-)6,011 (0,5192)
N=250; R2=0,0632; $\alpha=0,05$			N=250; R2=0,0705; $\alpha=0,05$	

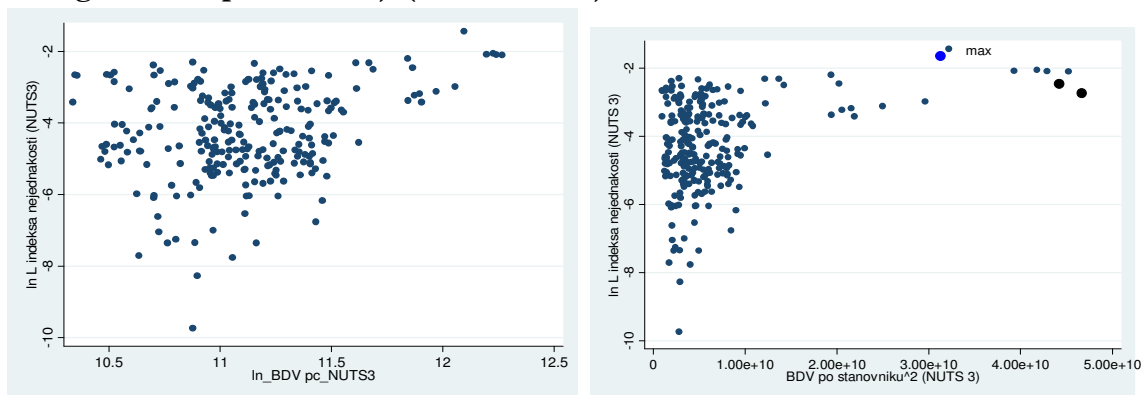
* Standardne greške navedene su u zagradama.

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

⁴⁸² U slučaju prve regresije Hausman test sugerise metod slučajnih efekata, jer je χ^2 (1) statistika=0,42, kao i u slučaju druge regresije (u kojoj ispitujemo konkavnost funkcije-Williamsonovu hipotezu), jer je χ^2 (1) statistika=2,76.

Prva regresija je dvojno–logaritamska, pa bi interpretacija dobijenog rezultata glasila: povećanje vrednosti BDV-a *per capita* za 1% uzrokuje povećanje Theil (L) indeksa nejednakosti za 1,2164%. Kao što se vidi i na Grafikonu, što je subregion ekonomski razvijeniji (ima veću vrednost BDV po stanovniku), veći je i nivo regionalne nejednakosti, meren L indeksom (levi panel na Grafiku 4.3.3.5.). Dobijeni rezultati sugerišu da se Williamson-ova hipoteza može smatrati potvrđenom tokom posmatranog vremenskog intervala u Srbiji i u slučaju kada su osnovne teritorijalne jedinice posmatranja subregioni. Pretpostavka je potvrđena, jer je dobijena vrednost koeficijenta uz varijablu 'kvadrat vrednosti BDV-a *per capita*' negativna i statistički signifikantna. Takođe, pomoću grafičkog prikaza (desni panel na Grafiku 4.3.3.5.) se može uočiti pretpostavljena zakonitost: sa porastom BDV po stanovniku regionalne nejednakosti se najpre povećavaju (pozitivna i statistički značajna vrednost uz objašnjavajuću promenljivu 'BDV *per capita*'), dostižu maksimalnu vrednost u određenoj tački, a potom počinju da se smanjuju (negativna i statistički značajna vrednost koeficijenta uz nezavisnu promenljivu 'kvadrat vrednosti BDV *per capita*').

Grafik 4.3.3.5. Odnos regionalne nejednakosti i stepena ekonomske razvijenosti subregiona u Republici Srbiji (NUTS 3 nivo)

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

Regionalna nejednakost kao funkcija ranga, jeste metod koji ćemo iskoristiti da dodatno ispitamo odnos između nivoa ekonomske razvijenosti i regionalnih razlika u Srbiji. Analizu ćemo sprovesti, ponovo, na oba nivoa – NUTS 2 i NUTS 3. Metodologija koju ćemo ovoga puta koristiti jeste funkcija ranga⁴⁸³. Na taj način ćemo dobiti dodatni pokazatelj nejednakosti.

⁴⁸³ Pomenuta metodologija najčešće se primenjuje u istraživanjima iz domena urbane ekonomike, kada se gradovi rangiraju po veličini (na osnovu broja stanovnika), a sa ciljem da se oceni nivo urbane koncentracije (poznati

Teritorijalna (prostorna) nejednakost unutar zemalja i regiona može da se razlikuje u zavisnosti od toga koju poziciju, odnosno rang zauzimaju analizirana područja prema kriterijumu nivoa dostignute ekonomske razvijenosti. Za potrebe našeg istraživanja, regione i subregione ćemo porediti i rangirati prema nivou BDV po stanovniku. Funkcija ranga opisuje relaciju koja postoji između nivoa bruto dodate vrednosti po stanovniku pojedinačnih regiona/subregiona i njihove pozicije u nizu kada se regioni i subregioni poređaju po opadajućem principu (region/subregion koji je najrazvijeniji, odnosno ima najviši nivo BDV *per capita*, uzima poziciju/rang jedan i tako redom).

Na osnovu raspoložive statističke građe koju smo i do sada u empirijskom delu rada koristili, formirali smo dve baze balansiranih panel podataka, po jednu za nivo regiona i za nivo subregiona. Za svaki od regiona i subregiona i za svaku godinu tokom posmatranog desetogodišnjeg vremenskog intervala (2001-2010.), sakupljeni su podaci o vrednosti BDV po stanovniku, a potom su pomenute teritorijalne jedinice rangirane na opisani način. U slučaju regiona imamo 40, a u slučaju subregiona 250 opservacija. Testiranje postojanja i statističke signifikantnosti pomenute veze izvršićemo pomoću sledeće panel regresije:

$$\ln BDVpc_{i,t} = \alpha + \theta \ln rang_{i,t} + u_{i,t}$$

Koeficijent (θ) uz nezavisnu promenljivu (rang) suštinski jeste mera nejednakosti⁴⁸⁴. Što je pomenuti koeficijent veći u apsolutnom iznosu (što je negativniji), to je distribucija dohotka po stanovniku između regiona manje jednaka, i obrnuto. U Tabeli 4.3.3.14. i na Grafiku 4.3.3.6. predstavljeni su rezultati koje smo dobili.

„Zipf-ov zakon“ – *Zipf's law*). Vidi: K. Giesen and Jens Sudekum, „Zipf's law for cities in the regions and the country“, *Journal of Economic Geography* 11, 2011, str. 667-671.

⁴⁸⁴ Vidi: F. Bouvet, „Dynamics of regional income inequality in Europe and impact of EU regional policy and EMU“, in: *Growth and income distribution in an integrated Europe: Does EMU make a difference?*, (eds. L. Jonung and J. Kontulainen), European Commission, 2008, str. 11.

Tabela 4.3.3.14. Nejednakost kao funkcija ranga u Srbiji, 2001-2010.

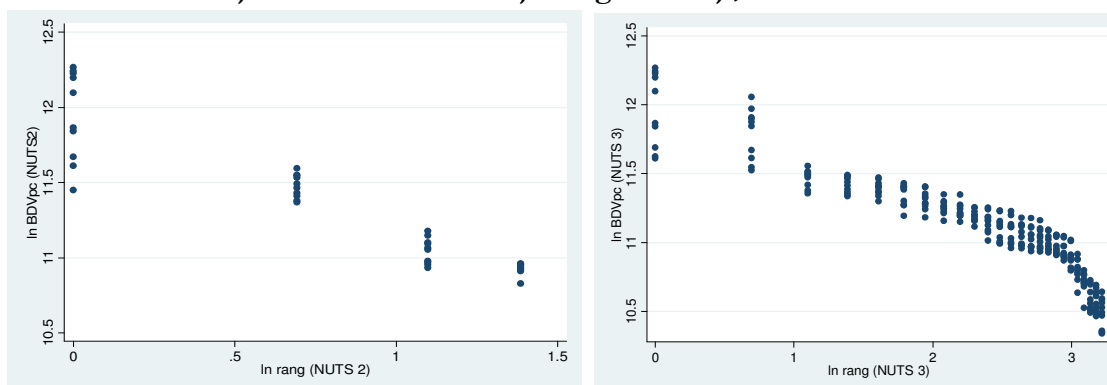
zavisna promenljiva	ln BDV _{pc}	ocene parametara (θ)*	
		NUTS 2 nivo**	NUTS 3 nivo**
nezavisna promenljiva	ln rang	(-)0,3813 (0,1535)	(-)0,3093 (0,0186)
konstanta	α	11,653 (0,1243)	11,830 (0,0438)
N		40	250
R2		0,8607	0,8550

* Standardne greške navedene su u zagradi.

** Koeficijenti uz nezavisnu promenljivu ocenjeni su metodom fiksnih efekata (*fixed effects*).

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

Grafik 4.3.3.6. Nejednakost kao funkcija ranga u Srbiji, 2001-2010.

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

Sa Grafika se vidi da funkcija ranga postaje „strmija“ na nižim nivoima ranga što ukazuje na to da nivo nejednakosti *između* regiona/subregiona opada sa porastom nivoa BDV *per capita*, i obrnuto, da je nejednakost koja postoji *između* regiona/subregiona veća kod onih sa nižim nivoom BDV po stanovniku. Da je stepen nejednakosti isti za sve regione/subregione nezavisno od nivoa njihove ekonomske razvijenosti i pozicije u distribuciji, „tačke“ na grafiku bi bile poredane po pravoj liniji (perfektna linearna zavisnost), sa nagibom koji je jednak koeficijentu (θ). Dobijeni koeficijenti su statistički signifikantni i imaju vrlo slične negativne vrednosti u oba razmatrana slučaja (-0,38 u slučaju regiona i -0,31 u slučaju subregiona), što potvrđuje utvrđenu pravilnost.

Funkcija ranga koju smo ispitivali ima linearni karakter, odnosno pretpostavlja da se nejednakost između teritorijalnih jedinica posmatranja (regiona i subregiona) menja po istom

„obrascu“ nezavisno od položaja koji pojedinačna teritorijalna celina zauzima u distribuciji. Ipak, modifikacijom opisane metodologije dolazi se do mogućnosti za ispitivanje pretpostavke da se obrazac promene regionalnih dispariteta menja u zavisnosti od nivoa ranga. Prilagođavanje funkcije ranga u smislu mogućnosti promene nagiba u zavisnosti od nivoa ranga (prevođenje na nelinearnu funkcionalnu vezu) može se izvršiti tako što će se uvesti pretpostavka da je koeficijent (θ) linearna funkcija ranga (*rang*) ili kvadrata ranga (*rang*²)⁴⁸⁵:

$$\theta = \theta_0 + \theta_1 rang \quad \text{ili}$$

$$\theta = \theta_0 + \theta_1 rang^2$$

Prvom jednačinom se uvodi pretpostavka da nejednakost raste ili opada (zavisi od predznaka uz koeficijent θ_1) sa povećanjem ranga. Drugom jednačinom je specificovan slučaj kada se nejednakost ekponencijalno menja sa povećanjem ranga, odnosno kada se nejednakost brže menja (raste ili opada u zavisnosti od predznaka uz koeficijent θ_1) na nižim nivoima ranga. Uvođenjem navedenih proširenja funkcije ranga u inicijalni model (u kojem će sada umesto koeficijenta θ figurisati njegove linearne specificacije), dobijamo sledeće regresione jednačine:

$$\ln BDVpc_{i,t} = \alpha + \theta_0 \ln rang_{i,t} + \theta_1 rang \cdot \ln rang_{i,t} + u_{i,t}$$

$$\ln BDVpc_{i,t} = \alpha + \theta_0 \ln rang_{i,t} + \theta_1 rang^2 \cdot \ln rang_{i,t} + u_{i,t}$$

U obe specificacije, slučaj kada koeficijent θ_1 ima negativnu vrednost koja je statistički značajna, ukazuje na to da se sa porastom nivoa ranga intenzivira nejednakost *između* regiona/subregiona. Drugim rečima, to bi značilo da je nejednakost veća *između* regiona/subregiona koji imaju niži nivo dohotka po stanovniku, i obrnuto.

Za navedene relacije sprovedli smo istraživanje na nivou subregiona NUTS 3 u Srbiji tokom perioda 2001-2010. godina. Rezultati su predstavljeni u Tabeli 4.3.3.15. Model 1 jeste prva jednačina, a model 2 druga.

---

⁴⁸⁵ Prema: C. Fan and E. Casetti, „The spatial and temporal dynamics of US regional income inequality, 1950-1989“, *The Annals of Regional Science* 28, 1994, str. 185-186.

Tabela 4.3.3.15. Nelinearni oblik regionalne nejednakosti kao funkcije ranga, NUTS3

		ocene parametara*	
zavisna promenljiva	ln BDVpc	model 1**	model 2**
nezavisna promenljiva	ln rang	(-)0,179 (0,0291)	(-)0,2083 (0,0226)
nezavisna promenljiva	rang*ln rang	(-)0,0053 (0,0009)	/
nezavisna promenljiva	rang^2*ln rang	/	(-)0,000196 (0,000029)
konstanta	α	11,716 (0,0459)	11,723 (0,0429)
N		250	250
R2		0,8934	0,9054

* Standardne greške navedene su u zagradi.

** Koeficijenti uz nezavisnu promenljivu ocenjeni su metodom fiksnih efekata (*fixed effects*).

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

Dobijeni rezultati potvrđuju hipotezu da sa opadanjem ranga raste nejednakost. U oba modela koeficijent θ_0 je negativan i statistički značajan, što potvrđuje prethodne nalaze. Činjenica da je i koeficijent θ_1 (uz drugu nezavisnu promenljivu) u oba modela negativan i statistički značajan (-0,0053 u prvom modelu) i (-0,000196 u drugom modelu), potvrđuje da se nejednakost *između* subregiona eksponencijalno povećava sa povećanjem ranga subregiona, odnosno sa padom nivoa njihovog BDV-a po stanovniku. Drugim rečima, sa opadanjem nivoa ekonomske razvijenosti subregiona, ubrzano se povećava nejednakost *između* njih.

e) Konvergencija nejednakosti

Osnovno istraživačko pitanje koje se nameće u vezi sa ovom temom jeste da li nejednakost u dohotku ima tendenciju smanjenja u zemljama i regionima sa inicijalno visokim nivoom nejednakosti i obrnuto, da li nejednakost raste u onim zemljama i regionima u kojima je inicijalna nejednakost niska? Drugim rečima, da li je prisutan proces konvergencije ka nekom „srednjem“ (ravnotežnom) nivou nejednakosti? Razlog za iznešenu pretpostavku jeste činjenica da značajan deo ukupne nejednakosti „potiče“ iz unutarregionalne sfere. I sami smo

to prikazali u našem empirijskom istraživanju koje za predmet ima evoluciju i strukturu sigma konvergencije. Postoji, dakle, izvesna stabilnost u pogledu doprinosa unutarregionalnih dispariteta ukupnoj regionalnoj nejednakosti. Šta se nalazi iza takvog trenda? Da li je moguće utvrditi određene pravilnosti u evoluciji nejednakosti koje postoje unutar regiona? Da li je moguće utvrditi postojanje konvergencije nejednakosti?

U nameri da testiramo konvergenciju nejednakosti unutar regiona i subregiona u Srbiji, sprovedli smo analizu na osnovu dve grupe podataka. Najpre smo formirali balansiran panel na nivou NUTS 2 regiona. Usled malog broja opservacija suočili smo se sa nužnošću da iz vremenskog intervala tokom kojeg vršimo analizu (2001-2010. godina) „izvučemo“ što veći broj podataka. Stoga smo računali godišnje stope rasta pokazatelja nejednakosti kojeg smo u analizi upotrebljavali (Theil-ov „populacioni“ L indeks) i stavljali ih u odnos sa inicijalnim nivoom pomenutog pokazatelja nejednakosti. Drugim rečima, godišnju stopu njegovog rasta stavljali smo u odnos sa njegovom vrednošću na početku svake godine. Na pomenuti način izračunali smo po devet godišnjih stopa rasta za svaki od četiri regiona. Ukupan broj opservacija je, dakle, 36. Potom smo istu analizu ponovili na nivou subregiona. Opet smo se odlučili da koristimo panel metodologiju. Budući da u Srbiji postoji 25 subregiona (oblasti), u ovom slučaju raspoložemo sa daleko većim brojem jedinica posmatranja u poređenju sa analizom na nivou regiona. Stoga smo se odlučili da prilikom obračuna stopa rasta pokazatelja nejednakosti (L indeksa) posmatramo trogodišnje potperiode unutar celokupnog vremenskog perioda tokom kojeg vršimo empirijsku analizu (2001-2010). Ceo period smo podelili na tri potperioda (2001-2004; 2004-2007; 2007-2010). Tokom svakog od navedena tri potperioda pratili smo dinamiku i inicijalni nivo pokazatelja nejednakosti za svih 25 oblasti (subregiona). Za svaki od potperioda izračunate su trogodišnje prosečne godišnje stope rasta Theil-ovog indeksa i stavljene su u odnos sa njegovim inicijalnim nivoom u početnoj godini konkretnog trogodišnjeg (pod)perioda. Na taj način smo dobili uzorak od 75 opservacija. Regresija koju smo primenili na oba uzorka (NUTS 2 i NUTS 3) ima sledeći oblik:

$$stopa\_rasta\_L_{i,t-T,t} = \alpha_0 + \alpha_1 pocetni\_nivo\_L_{i,t-T} + u_{i,t}$$

Rezultati koje smo dobili predstavili smo tabelarno i grafički (videti Tabelu 4.3.3.16. i Grafik 4.3.3.7.).

Sa ciljem da potvrdimo dobijene rezultate, sproveli smo i analizu na bazi uporednih podataka (*cross-section*). Budući da jedino za nivo NUTS 3 raspoložemo dovoljnim brojem opservacija za ovu vrstu analize, izvršili smo regresiranje prosečne godišnje stope rasta L indeksa tokom perioda 2001-2010. godina na logaritmovanu početnu vrednost pokazatelja nejednakosti u 2001. godini. Rezultati regresije, kao i grafički prikaz predstavljeni su u Tabeli 4.3.3.16.

$$stopa\_rasta\_L_i = \alpha_0 + \alpha_1 \ln pocetni\_nivo\_L_i + u_i$$

Tabela 4.3.3.16. Konvergencija nejednakosti, NUTS 2 i NUTS 3 nivo u Srbiji

		nivo regiona (NUTS 2)	nivo subregiona (NUTS 3)	
vremenski period		2001-2010.	2001-2010.	
zavisna promenljiva	<i>stopa rasta pokazatelja nejednakosti</i>	panel podaci*	panel podaci*	uporedni podaci**
nezavisna promenljiva	<i>regionalna nejednakost u početnom periodu</i>	(-)8,961 (3,318)	(-)13,106 (2,736)	(-)0,0624 (0,0167)
konstanta		0,5409 (0,15)	0,4081 (0,0753)	(-)0,2199 (0,0819)
N		36	75	25
R2		0,1905	0,3323	0,3788

*Ocene dobijene metodom fiksnih efekata (*fixed effects*).

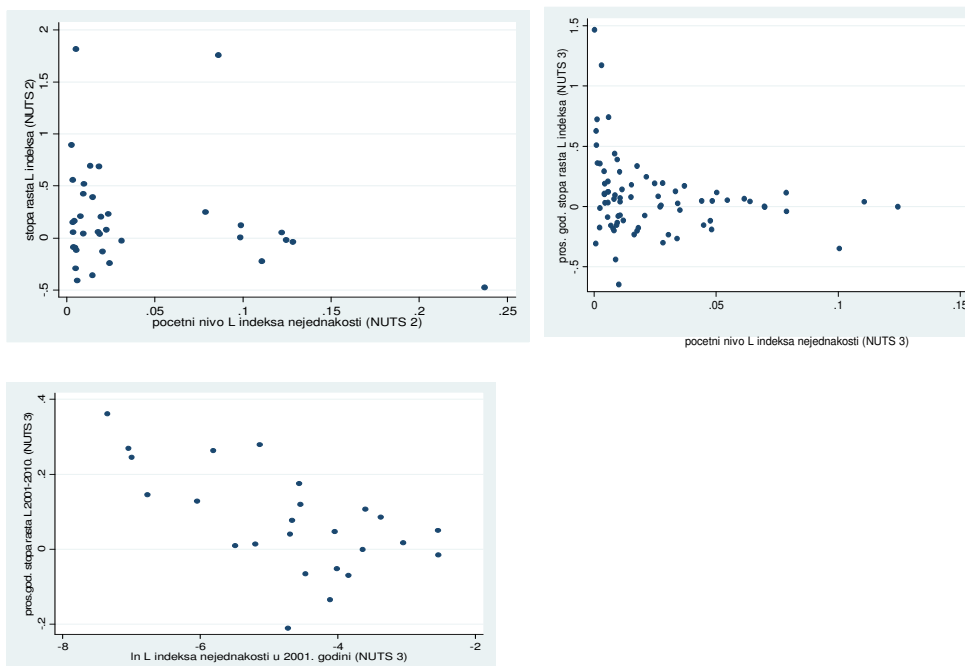
**U modelu sa uporednim podacima kao nezavisna promenljiva figuriše logaritmovana početna vrednost pokazatelja nejednakosti u 2001. godini, a kao zavisna promenljiva prosečna godišnja stopa rasta pokazatelja nejednakosti u periodu 2001-2010.

Standardne greške navedene su u zagradama.

Izvor: samostalna kalkulacija autora.

Na osnovu izračunatih koeficijenata uz nezavisnu promenljivu (početni nivo indikatora nejednakosti) može se utvrditi da je u Srbiji tokom posmatranog vremenskog razdoblja bila prisutna konvergencija nejednakosti. Naime, negativne i statistički značajne vrednosti dobijenih koeficijenata u panel regresijama (-8,961 u slučaju regiona i -13,106 u slučaju subregiona) nedvosmisleno ukazuju na rečeno. Na isti zaključak upućuju i rezultati koji su grafički predstavljeni na prva dva panela Grafika 4.3.3.7. - što je viši nivo inicijalne nejednakosti unutar (sub)regiona, to je pokazatelj nejednakosti pokazivao izraženiji pad ili, pak, manji porast. Rezultati dobijeni analizom uporednih podataka, na primeru subregiona u Srbiji, sugerišu isti zaključak (poslednja kolona u Tabeli 4.3.3.16. i donji panel Grafika 4.3.3.7.).

Grafik 4.3.3.7. Konvergencija u nejednakosti, NUTS 2 i NUTS 3 nivo u Srbiji

Izvor: samostalna kalkulacija i prikaz autora.

Preporuke za regionalnu politiku

Savremena politika (ravnomernog) regionalnog razvoja zahteva **koordinaciju svih institucija** koje su uključene u različite aspekte regionalnog razvoja (privredni razvoj, ruralni razvoj, razvoj infrastrukture, lokalni razvoj, socijalni razvoj, zaštita životne sredine i sl.). Putem partnerstva i međusobne saradnje na svim nivoima upravljanja razvojem jasnije će se definisati razvojni ciljevi i projekti u regionima. Pri tome, dobra koordinacija je ponajviše nužna u oblasti planiranja i korišćenja finansijskih sredstava, naročito kada su u pitanju sredstva iz pretpristupnih fondova EU. U tom pogledu, u Srbiji je što pre potrebno institucionalizovati regionalni razvoj kao koncept zajedničkog delovanja različitih nivoa upravljanja (nacionalnog, regionalnog i lokalnog), što suštinski znači usvajanje integrativnog pristupa celokupnom, pa i regionalnom razvoju.

Potrebno je formirati institucionalna rešenja koja će da obezbede administrativnu sposobnost na regionalnom nivou, a sa ciljem da se sredstvima iz strukturnih fondova EU ubuduće upravlja na nivou regiona. U navedenom kontekstu, u Srbiji tokom narednog perioda treba: (a) završiti izgradnju usklađenog i celovitog institucionalnog okvira za upravljanje

regionalnim razvojem, (b) uspostaviti podsticajne mehanizme za vođenje efikasne regionalne politike, posebno u domenu podsticanja bržeg razvoja područja sa posebnim razvojnim problemima, (c) efikasno upotrebljavati fondove EU i (d) izvršiti postepenu funkcionalnu i fiskalnu decentralizaciju, u cilju jačanja kapaciteta lokalne samouprave za obavljanje aktivnosti koje su usmerene na lokalni ekonomski razvoj.

Budući da u republičkom budžetu u narednom periodu neće biti ni približno dovoljno sredstava za podsticanje ravnomernijeg regionalnog razvoja, ciljevi regionalne politike će velikim delom morati da se ostvaruju putem koordinacije rada sektorskih ministarstava (kojima, u izvornom smislu, regionalni razvoj nije prioritet). **Usklađivanje rada sektorskih institucija na nacionalnom nivou sa potrebama regionalnog razvoja zemlje** najveći je izazov, ali i obaveza u budućem periodu kada je u pitanju vođenje regionalne politike u Srbiji. Ono što u Srbiji do sada nije bio slučaj, a potrebno je usvojiti kao način rada jeste „regionalna perspektiva“ sektorskih institucija/ministarstava.

Dalje, pristup regionalnom razvoju treba u daleko većoj meri zasnovati na **endogenom regionalnom rastu**. Neophodno je kreirati takve mere i politike regionalnog razvoja koje će podržavati rast u svim regionima (a ne samo u onim manje razvijenim). Sa svoje strane, regioni treba samostalno da tragaju za novim izvorima rasta tako što će na kreativniji način mobilisati lokalne resurse i fondove, sa ciljem da iskoriste svoje specifične komparativne prednosti bez prevelikog oslanjanja na transfere sa nacionalnog nivoa i dodelu bespovratnih sredstava. Cilj regionalne politike treba da bude da stimuliše sve lokalitete da razviju sopstveni potencijal za rast, pre svega na osnovu svog unutrašnjeg, endogenog potencijala (teritorijalnog kapitala).

Kada su u pitanju mere regionalne politike, u narednom periodu u Srbiji treba primenjivati tzv. **place-based koncept** čije su glavne karakteristike zasnovane na prilagođavanju intervencija specifičnim teritorijalnim okolnostima i njihovim prostornim vezama, te na mobilisanju i sakupljanju znanja i prednosti lokalnih aktera. Pristup sugerise novu ulogu lokalnih i regionalnih kreatora razvojne politike u smislu da oni treba da olakšavaju i podstiču povezivanje, umrežavanje i kooperaciju između aktera, kako mikroekonomskih subjekata, tako i teritorija. Sredstva ne bi trebalo usmeravati direktno ka jednom korisniku, već treba osmišljavati i finansirati projekte koji će željeni efekat ostvariti na širu društvenu zajednicu, a putem saradnje što većeg broja aktera. Pri tome treba davati prednost projektima koji su generisani od strane onih koji za sredstva konkurišu, jer oni najbolje znaju svoje potrebe i željene koristi.

Institut **međupštinske saradnje** može puno doprineti ne samo razvoju predloženih regionalnih projekata, već i procesima planiranja i programiranja na regionalnom nivou. Naime, za skladan regionalni razvoj neophodno je da lokalne samouprave postepeno u svom radu usvajaju standarde regionalne politike EU i to putem pomenutog aktivnog učestvovanja u nacionalnom sistemu regionalne politike.

Uzimajući u obzir aktuelnu regionalizaciju, kao i pomenuti savremeni (integrativni) razvojni koncept, u narednom periodu potrebno je više pažnje posvetiti unapređenju uloge koju u procesu ravnomernijeg teritorijalnog razvoja mogu imati **administrativni okruzi**. Činjenica je da oni danas u Srbiji još uvek ne predstavljaju organizovani oblik regionalne uprave, već su samo niži teritorijalni nivo obavljanja funkcija nacionalne vlade (dekoncentracija). U praksi se, međutim, pokazalo da se Savet administrativnog okruga, koji okuplja načelnika administrativnog okruga i sve gradonačelnike/predsednike opština sa teritorije okruga, često koristi kao „forum“ za konsultacije, diskusije i saradnju prilikom razmatranja tema relevantnih za regionalni razvoj. Njihova tradicija (postoje od 1991. godine), povezanost za lokalnim samoupravama, zatim saradnja na profesionalnom planu i lična poznanstva između načelnika okruga i gradonačelnika/predsednika opština, mogu imati važnu ulogu u operativnom (praktičnom) smislu kada je u pitanju rešavanje pitanja i problema građana na lokalnom nivou. Ističemo da upravo to i jeste smisao lokalne i regionalne politike, tako da prepoznamo značaj koji okruzi mogu imati u budućnosti. Naravno, potrebno je delegirati im u sistemu nacionalne politike regionalnog razvoja određene mehanizme, institucije i sredstva, pomoću kojih bi dali svoj doprinos ostvarivanju ciljeva regionalnog razvoja u Srbiji.

Sprovedena empirijska analiza je pokazala da znatan deo ukupne regionalne nejednakosti postoji unutar samih regiona, naročito unutar subregiona (oblasti). Uočili smo, takođe, da je tokom poslednjih 10 godina unutar subregiona došlo do značajnog raslojavanja između razvijenijih gradova i „zaleđa“. Vrlo oštro povećanje razlika unutar subregiona signalizira kreatorima ekonomske (i regionalne) politike da je lokalni nivo vrlo važan segment, koji ne bi smeo da bude zanemaren u narednom periodu.

Za uspešno vođenje regionalne politike u budućnosti, važno je da se obezbedi adekvatna i daleko obuhvatnija statistička osnova. Nužno je **unapređenje regionalne statistike** kako za analizu regionalnih dispariteta u različitim segmentima društveno-ekonomskog razvoja, tako i za praćenje i ekonomsku evaluaciju efekata preduzetih mera regionalne politike.

ZAKLJUČAK

Centripetalne i centrifugalne sile predstavljaju osnovne „pokretačke snage“ koje utiču na prostornu koncentraciju/disperziju ekonomskih aktivnosti. U zavisnosti od toga koje sile preovladavaju, ekonomska aktivnost će biti više ili manje koncentrisana. Ukoliko su centripetalne sile „jače“ stiču se uslovi za razvoj aglomeracija, dok u slučaju dominacije centrifugalnih sila ekonomske aktivnosti se šire u prostoru.

Prostorne nejednakosti predstavljaju važno pitanje iz više razloga. Pored činjenice da postoji zavisnost između prostornih/regionalnih nejednakosti i privrednog rasta, važno pitanje kojem isto tako treba posvetiti punu pažnju jeste odnos ekonomskih i drugih oblika regionalnih nejednakosti (socijalne, etničke, političke, verske itd.) čija interakcija predstavlja potencijalnu opasnost za socijalnu i političku stabilnost. Naime, usled prostornih nejednakosti ekonomske performanse zemlje mogu biti manje od potencijalnih (postojanje „gubitaka“).

Pitanje od kojeg se polazi jeste da li su nejednakosti koje se stvaraju trajne ili prolazne, kao i kako se može delovati u pravcu njihovog smanjenja. Empirijski podaci ukazuju na činjenicu da u početnim fazama razvoja regionalne nejednakosti u dohotku i potrošnji rastu, a zatim se smanjuju. Podaci postoje i za zemlje u razvoju (ZUR), kao i za danas razvijene zemlje (koje su ranije imale status sličan onom koji danas imaju ZUR).

Kada se razmišlja o tome kako da se poboljša nivo životnog standarda stanovništva u manje razvijenim regionima, najčešće se prvo pomisli na direktne podsticaje/intervencije sa ciljem da se ekonomska aktivnost preusmeri u te lokalitete. Međutim, dosadašnja iskustva kako razvijenih, tako i zemalja u razvoju, ukazuju na činjenicu da bez adekvatne institucionalne podrške i infrastrukturnih projekata direktni podsticaji najčešće bivaju neefikasni i skupi. Izdvajanje podsticajnih sredstava trebalo bi da prethodi integrisanje zaostalih sa razvijenim delovima teritorije, što se u prvom redu obezbeđuje jednakim institucionalnim rešenjima (regulativom) i investicijama u različite oblike infrastrukture koja će bolje povezivati teritorijalne jedinice (putevi, pruge, luke, telekomunikacija i dr.). Isto tako, u manje razvijenim teritorijalnim jedinicama investicije treba usmeravati u ljudski faktor, sa ciljem da se podstakne njihova sposobnost za apsorbovanje razvojnih podsticaja, koji će uslediti kao deo buduće regionalne politike države.

Jačanje internih kapaciteta regiona i lokalnih zajednica postaje prioritet, tako da sve intervencije, mere i instrumenti moraju da se osmišljavaju i preduzimaju sa tim ciljem.

Poslednje je naročito bitno ukoliko se zna da značajan izvor regionalnog razvoja jesu tehnološki progres i inovacije. U prostornom kontekstu (regionalnom, lokalnom) vrlo je bitno razumeti da se razvoj regiona bazira na uslovima i mogućnostima koji postoje unutar regiona za apsorbovanje, implementaciju i dalje kreiranje novih tehničko-tehnoloških rešenja, ideja i inovacija. Pri tome, ne treba dovoditi u pitanje neophodnost politike regionalnog (prostornog) razvoja, već joj treba pristupati na novi način – kreirati i sprovesti mere koje će dovesti do toga da svaki region pruža svoj maksimum. Razvijeni treba da se razvijaju i dalje, a manje razvijeni da izgradnjom i unapređenjem sopstvenog teritorijalnog kapitala budu osposobljeni da samostalno, engogenim procesima, razviju poslovnu aktivnost, kao i da apsorbuju sve razvojne impulse što do njih dolaze po osnovu difuzije i širenja razvoja iz razvijenijih regiona (*spillover effect*). Ovakav, integrativni metod razvoja karakterističan je po tome što objedinjuje delovanje sektorskih i prostornih javnih politika.

Uprkos brojnim istraživačkim naporima, odnos između nejednakosti i rasta nije jednoznačno određen. Ipak, analizom relevantne literature uočili smo nekoliko pravilnosti koje su potvrđene kako u teoriji, tako i praksi.

Interakcije ekonomskih podsticaja, aglomeracija, socijalnog kapitala, te društvene saradnje i relacija izazivaju drugačiji uticaj nejednakosti na privredni rast u slučaju ruralnih u poređenju sa urbanim područjima. Jedno od najznačajnijih pitanja u oblasti regionalne ekonomije jeste kako pokrenuti razvojne procese u različitim regionima. Budući da se regioni između sebe razlikuju po mnogim bitnim karakteristikama, nije moguće primeniti jedinstveni pristup u svim slučajevima. Tvrdnja koju smo u radu potkrepili odgovarajućim činjenicama jeste da u urbanim sredinama postoji pozitivan odnos između nejednakosti i rasta, dok je u ruralnim područjima njihov odnos inverzan.

U vezi sa ispitivanjem međuzavisnosti nejednakosti i rasta, treba uzeti u obzir činjenicu da rezultati nisu invarijantni u odnosu na vrstu podataka i način merenja analiziranih varijabli. Dalje, važan aspekt povezanosti nejednakosti u dohotku i ekonomskih performansi jeste vremenski horizont posmatranja (dug *vs.* kratak rok). Drugim rečima, rezultati uticaja nejednakosti na rast i te kako se mogu razlikovati, čak i na istom uzorku, ukoliko se varira vremenski period u kojem se odnos međuzavisnosti testira.

Isto tako, utvrdili smo da postoje strukturne razlike u vezi sa odnosom nejednakosti i rasta u zemljama u razvoju i onim razvijenim. U zemljama koje spadaju u grupu razvijenijih (imaju viši nivo GDP-a *per capita*) nejednakost podsticajno deluje na rast (postoji pozitivna

veza). Sa druge strane, u zemljama koje su manje razvijene i koje imaju GDP-a *per capita* ispod određenog nivoa, viši stepen nejednakosti povezan je sa nižom stopom ekonomskog rasta (postoji, dakle, negativna veza).

Pokazali smo, takođe, da na smer i jačinu dejstva nejednakosti na rast utiče i nivo inicijalne nejednakosti, a ne samo iznos apsolutne promene nejednakosti. Drugim rečima nije važno samo *za koliko* se nejednakost menja, *već je ključno to na kom nivou nejednakosti se promene dešavaju*. Postoji pozitivan uticaj nejednakosti na rast ukoliko se nejednakost povećava sa niskog nivoa Gini koeficijenta, a kada se povećanje nejednakosti dešava na višim nivoima Gini koeficijenta, tada se može očekivati da će efekat nejednakosti na rast biti negativan. Postoji, dakle, razlika između konstruktivne i destruktivne nejednakosti. Konstruktivna nejednakost deluje u pravcu unapređivanja sistema motivacije što dovodi do efikasnije alokacije resursa, dok destruktivna nejednakost odslikava negativnu stranu pojave, obezbeđujući bogatijim slojevima stanovništva privilegije, koje se sa ukupnog društvenog stanovišta mogu oceniti kao neefikasne. Međutim, treba istaći sledeće – daleko više na rast utiče nejednakost u raspodeli bogatstva nego nejednakost u tekućem dohotku. Nejednakosti u imovini (agregatima stanja), a ne u tekućem dohotku/potrošnji (agregati tokova) jesu ono što najdirektnije utiče na rast, a preko imperfektnosti tržišta kapitala.

Kada je u pitanju stepen otvorenosti privrede, zaključili smo da ne postoji jednoznačna pretpostavka u vezi sa odnosom stepena međunarodne integracije zemlje i nivoa regionalnih nejednakosti unutar nje. Ovaj uticaj, pre svega, zavisi od sposobnosti razvijenijih regiona da se integrišu u novu, međunarodnu, podelu rada i proizvodnu strukturu i izdrže međunarodnu konkurenciju. U slučaju da oni nisu u mogućnosti da prate međunarodne standarde i konkurenciju, počće da zaostaju što će dovesti do smanjivanja razlika između regiona unutar zemlje. Sa druge strane, ako napredni regioni uspeju da se uključe u međunarodnu podelu rada i ostvare koristi od međunarodne integracije, dodatno će napredovati u odnosu na manje razvijene regione unutar date zemlje (regionalne razlike unutar zemlje će se širiti). U literaturi su prisutna teorijska stanovišta prema kojima proces internacionalizacije uzrokuje promenu regionalne strukture pojedinačnih zemalja tako što favorizuje razvijenija područja, zatim oblasti koje su geografski bliže razvijenijim zemljama, kao i one delove zemlje koji imaju savremeniju i diversifikovaniju privrednu strukturu. Razvijenija urbana područja, koja raspolazu odgovarajućom infrastrukturuom neophodnom za privlačenje novih poslovnih aktivnosti, kao i adekvatnom transportnom, odnosno telekomunikacionom mrežom, jesu lokaliteti u kojima će

se prvo koncentrisati nove investicije. Prema navedenim pretpostavkama, liberalizacija tokova kapitala doprineće produbljivanju regionalnih dispariteta. Ukoliko je, primera radi, zemlja u tranziciji pozicionirana bliže razvijenim zemljama EU i njihovim tržištima, postoje velike mogućnosti za uspostavljanje prekogranične saradnje između susednih područja/regiona. Uklanjanje trgovinskih barijera izlaže ranije zaštićene regionalne ekonomije međunarodnoj konkurenciji. Kvalitet i konkurentnost regionalne privredne strukture opredeliće buduću razvijenost. Regioni sa monostrukturnom privredom, koji nemaju mogućnosti da se u kratkom roku transformišu, diversifikuju i integrišu u okruženje „trpeće“ negativne implikacije integracija. Međutim, regioni koji imaju diversifikovanu proizvodnu strukturu i konkurentno poslovno okruženje mogu osvariti značajne koristi od uključivanja u međunarodno okruženje. Integracije geografski udaljenijih država odvijaće se sporije i selektivno, dok će se one bliže EU integrisati brže. Što je tranziciona zemlja bliža evropskom gravitacionom centru (lokalitetima u kojima je koncentrisano stanovništvo i ekonomska aktivnost), to je veća mogućnost za privlačenje investicija i generisanje rasta, i obrnuto. Ovim pregledom smo, u najkraćem, izložili osnovne zaključke u vezi sa trećom postavljenom hipotezom u disertaciji.

Za proveru druge hipoteze sproveli smo sopstveno empirijsko istraživanje. Utvrdili smo prisustvo beta (β) konvergencija u Srbiji tokom posmatranog vremenskog intervala (2001-2010. godina), ali izuzetno slabog inenziteta. Drugim rečima, teritorijalne celine koje smo posmatrali (regioni, subregioni i lokalne samouprave) koje su na početku posmatranog perioda (2001.) imale niži nivo bruto dodate vrednosti po stanovniku tokom vremena (2001-2010.) rasle su brže. Međutim, razlika u dinamici rasta BDV po stanovniku bila je vrlo mala (oko 0,2% godišnje), pa se može zaključiti da je zanemarljiva sa stanovništa smanjivanja regionalnih dispariteta u BDV po stanovniku. Da je izneti stav tačan, dokazali smo utvrđivanjem dužine perioda koji je potreban da bi se prepolovile postojeće regionalne razlike u BDV po stanovniku (koji iznosi preko 100 godina).

Činjenica da se u razvijenim regionima kreiraju nova tehnološka rešenja i tehnološki napredni proizvodi sa većim stepenom dodatne vrednosti omogućava preduzećima u njima da ostvaruju visoke profite u prvim godinama eksploatacije, što sa svoje strane deluje u pravcu održavanja i produbljivanja regionalnih dispariteta. To što se vremenom tehnologija preliva u manje razvijene regione ne znači puno za konvergenciju, jer u razvijenim regionima situacija „ne miruje“. Dakle, nije pitanje difuzije ključno, već sposobnost za primenu, kao i za dodatna poboljšavanja i unapređenje postojećih tehnologija, što vodi ka inovacijama i kreiranju novih

tehnologija. Ukoliko se želi konvergencija, potrebno je implementirati mere regionalne politike koje će da povećaju kapacitete za implementaciju i samostalno (endogeno) kreiranje novih tehnoloških rešenja. Drugo objašnjenje „krije“ se u domenu dinamike apsolutnih razlika u dohotku *per capita* posmatranih regiona. Ukoliko na početku posmatranog perioda postoji jako velika razlika između regiona u stepenu njihove razvijenosti, zbog niske polazne osnove „siromašnom“ regionu ni daleko veća stopa rasta neće pomoći da smanji razliku u odnosu na razvijeniji region.

Kada je u pitanju sigma (σ) konvergencija, rezultati sprovedene empirijske analize upućuju na nekoliko zaključaka. Najpre, empirijskim putem smo potvrdili postavljenu hipotezu (četvrtu) da vrednost pokazatelja regionalne nejednakosti značajno raste sa stepenom dezagregiranja teritorije. Drugim rečima, *što je manja osnovna teritorijalna jedinica na nivou koje se analiza vrši, prostorne nejednakosti su veće, i obrnuto*. Dalje, dinamika regionalnih dispariteta u BDV po stanovniku u Srbiji tokom desetogodišnjeg posmatranog perioda (2001-2010.) nedvosmisleno ukazuje na prisustvo sigma divergencije. Kada je u pitanju struktura regionalnih nejednakosti u BDV *per capita* u Republici Srbiji, situacija je sledeća. Ukoliko ukupnu regionalnu nejednakost razložimo na interregionalnu i intraregionalnu komponentu, uočićemo da se najveći deo ukupne regionalne nejednakosti u svim posmatranim godinama (preko 3/4) generiše između regiona, dok doprinos intraregionalne komponente iznosi nešto manje od 25%. Struktura ovako posmatrane regionalne nejednakosti u Srbiji je nepromenjena tokom celokupnog posmatranog perioda. Porast interregionalne komponente nejednakosti (296,04%) bio je skoro isti kao i u slučaju intraregionalne komponente (264,45%). Kada se ukupna regionalna nejednakost dekomponuje na tri nivoa, onda je slojevitost dispariteta sledeća. Najveći doprinos ukupnoj nejednakosti daje onaj deo nejednakosti u BDV po stanovniku koji postoji između opština (unutar pojedinačnih okruga). Do 2006. godine pomenuta komponenta dominira, a nakon 2006. godine pa do 2010. godine njen doprinos izjednačen je sa doprinosom interregionalne komponente. Intraregionalna komponenta ima najmanji uticaj – njen doprinos iznosi oko 10%. Hipotetičkom analizom i naknadnim upoređivanjem vrednosti i dinamike regionalnih dispariteta u BDV po stanovniku „sa“ i „bez“ Beograda, utvrdili smo da bi nivo regionalnih nejednakosti bio daleko manji u slučaju da se Beograd isključi iz analize. Zaključak koji izvodimo jeste da grad Beograd u velikoj meri doprinosi ukupnim teritorijalnim nejednakostima (mereno BDV-om po stanovniku) u Republici Srbiji. Međutim, kao drugi zaključak nameće se i to da razlike koje smo identifikovali između Beograda i ostatka teritorije

nisu jedine koje postoje u Srbiji. Činjenica da „isključivanjem“ Beograda iz analize regionalnih dispariteta one ne nestaju, govori u prilog pretpostavci da značajni teritorijalni dispariteti postoje i onda kada se porede (pre)ostala tri regiona. Zbog toga smo sumirali izračunate podatke koji opisuju stepen i evoluciju teritorijalnih dispariteta u BDV po stanovniku na nivou pojedinačnih regiona u Srbiji i utvrdili da najveće nejednakosti u BDV-u *per capita* postoje unutar regiona Beograda, zatim unutar regiona Južne i Istočne Srbije, potom slede Vojvodina i region Šumadije i Zapadne Srbije. Zbog toga, zaključujemo da grad Beograd u kontekstu buduće regionalne politike u Srbiji ne bi trebalo posmatrati kao homogenu celinu. Imajući u vidu razlike koje postoje u privrednoj strukturi i razvojnim pretpostavkama pojedinih beogradskih opština, kao i jasnu diferencijaciju na urbano (centralne gradske opštine) i ruralno (prigradske opštine) područje, jasno je da se razvojne mere i podsticaji moraju razlikovati između opština⁴⁸⁶. Naša analiza je pokazala da je u čak 18 od ukupno 25 subregiona zabeležena σ -divergencija tokom analiziranog razdoblja dok je u samo 6 zabeležena σ -konvergencija (dakle, u 75% jedinica posmatranja teritorijalni dispariteti u BDV *per capita* su se širili). Navedeno upućuje na zaključak da u narednom periodu daleko više pažnje treba posvetiti razvoju manje razvijenih lokalnih samouprava, ali putem njihove sveukupne integracije u neposredno prostorno okruženje (povezivanje sa gradovima i opštinama koje pripadaju istom subregionu).

Dobijeni rezultati sugerišu da se Williamson-ova hipoteza može smatrati potvrđenom u slučaju regiona u Srbiji, tokom posmatranog vremenskog intervala, jer sa porastom BDV po stanovniku regionalne nejednakosti se najpre povećavaju (pozitivna i statistički značajna vrednost uz objašnjavajuću promenljivu 'BDV *per capita*'), dostižu maksimalnu vrednost u određenoj tački, a potom počinju da se smanjuju (dobijena vrednost koeficijenta uz varijablu 'kvadrat vrednosti BDV *per capita*' je negativna i statistički signifikantna). Time smo, na primeru naše zemlje, potvrdili i prvu postavljenu hipotezu u disertaciji.

Utvrdili smo, takođe, da je u Republici Srbiji tokom posmatranog razdoblja, od 2001. do 2010. godine, bila prisutna konvergencija nejednakosti. Što je viši nivo inicijalne nejednakosti unutar (sub)regiona, to je pokazatelj nejednakosti ostvarivao izraženiji pad ili, pak, manji porast tokom narednog perioda.

---

⁴⁸⁶ Na nužnost diferencijacije između beogradskih opština prilikom utvrđivanja njihove tipologije, te predlaganja mogućih razvojnih mera ukazivao je i Č. Očić. Videti njegov rad „Razvijenost beogradskih opština“ u: Č. Očić, *Regionomska istraživanja*, Znamen, Beograd, 2004, str. 61-86.

Na kraju, ukazujemo na to da smo u radu predstavili i u empirijskom delu istraživanja koristili, prema našem mišljenju, jednu vrlo bitnu karakteristiku pokazatelja nejednakosti, koja se sve više primenjuje u empirijskim istraživanjima koja za predmet analize imaju prostorne (regionalne) nejednakosti. U pitanju je mogućnost da se ukupna nejednakost u dohotku razloži na dva dela: (a) jedan koji izražava nejednakost unutar identifikovanih prostornih celina (u našem slučaju regiona) i (b) drugi koji kvantifikuje razlike u nivou dohotka između jedinica posmatranja (u našem slučaju teritorijalnih jedinica-regiona). Zaključili smo da nije važno imati u vidu samo dinamiku ukupne nejednakosti, već je od suštinskog značaja pratiti i promene u strukturi regionalnih nejednakosti.

LITERATURA:

1. Acemoglu D., S. Johnson and J. A. Robinson (2001). „The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation“, *The American Economic Review*, Vol. 91, No. 5.
2. Addison, T. and G. A. Cornia. (2001). „Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2001/93*.
3. Adžić, S. (2009). *Regionalna ekonomija Evropske Unije*, Prometej, Novi Sad.
4. Akerlof, G. A. and R. E. Kranton (2000). „Economics and Identity“, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. CXV Issue 3.
5. Akita, T. (2003). „Decomposing regional income inequality in China and Indonesia using two-stage nested Theil decomposition method“, *The Annals of Regional Science* 37.
6. Alesina A. and D. Rodrik. (1994). „Distributive politics and economic growth“, *Quarterly Journal of Economics* 109(2).
7. Alexiadis, S. and K. Eleftheriou (2010). „The Trade-off between Spatial Equity and Economic Efficiency Revisited: Evidence from the US States“.
8. Andersson, D., A. Andersson and C. Mellander (2011). *Handbook of Creative Cities*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK.
9. Anketa o radnoj snazi 2010, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011.
10. Anketa o radnoj snazi 2011, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2012.
11. Arandarenko, M. (2011). „Trendovi i strukturne karakteristike tržišta rada u Srbiji“, Tematski zbornik radova *Ekonomska politika i razvoj* (redaktori: B. Jovanović Gavrilović i T. Rakonjac-Antić), CID, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
12. Arbia G., L. de Dominicis and G. Piras. (2005). „Regional Growth and Regional Inequality in EU and Transition Countries: A Spatial Econometric Approach“, *European Regional Science Association in its series ERS A conference papers 05*.
13. Armstrong, H. and J. Taylor (2000). *Regional Economics and Policy*, Blackwell Publishing, Oxford.
14. Asheim, B., P. Cooke and R. Martin. (2006). *Clusters and Regional Development: Critical reflections and explorations*, Routledge, New York.
15. Asteriou, D. and S. G. Hall (2007). *Applied Econometrics: A Modern Approach using Eviews and Microfit*, Palgrave MacMillan, New York.
16. Atkinson, A. B. (1970). „On the Measurement of Inequality“, *Journal of Economic Theory* 2.
17. Azzoni, C. R. (2001). „Economic growth and regional income inequality in Brazil“, *The Annals of Regional Science* 35.
18. Baddeley, M. (2006). „Convergence or Divergence? The Impacts of Globalisation on Growth and Inequality in Less Developed Countries“, *International Review of Applied Economics*, Vol. 20, No. 3.
19. Barca, F. (2009) „An agenda for a reformed Cohesion policy: a place-based approach to meeting European Union Challenges and Expectations“, Report for European Commission, DG Regio.

20. Barro, J. R. (1999). „Inequality, Growth and Investment“, NBER Working papers series, working paper No. 7038.
21. Barro, R. J. (1991). „Economic growth in a cross section of countries“, *Quarterly Journal of Economics* 106(2).
22. Barro, R. J. (2000). „Inequality and growth in a panel of countries“, *Journal of Economic Growth* 5(1).
23. Barro, R. J. and X. Sala-i-Martin. (1991). „Convergence across States and Regions“, *Brooking Papers of Economic Activities* 1.
24. Barro, R. J. and X. Sala-i-Martin. (1992). „Convergence“, *Journal of Political Economy* Vol. 100, No. 2.
25. Barro, R. J. and X. Sala-i-Martin. (1995). *Economic growth*, McGraw-Hill, Singapore
26. Beckmann, A. (1999). *Centre vs. Regions: The Big Yawn , Decentralization in the Czech Republic*, <http://www.ce-review.org/99/13/beckmann13.html> (uvid u stranicu 19.09.2010.).
27. Bénabou, R. (1996). „Inequality and Growth“, NBER Working Paper 5658.
28. Berry, B. (1988). „Migration Reversals in Perspective: The Long-Wave Evidence“, *International Regional Science Review* 11(3).
29. Bertinelli, L. and J. Decrop. (2005). „Geographical Agglomeration: Ellison and Glaeser's Index Applied to the Case of Belgian Manufacturing Industry“, *Regional Studies* Vol. 39.5.
30. Birdsall, N. (2007). „Income Distribution: Effects on Growth and Development“, *International Handbook of Development Economics, Ch.VI-45, Volume II*.
31. Blair, J. P., M. C. Carroll. (2008). *Local Economic Development: Analysis, Practices, and Globalization*, Sage Publications Inc., California.
32. Blakely, E. J. and T. K. Bradshaw. (2006). *Planning Local Economic Development – Theory and Practice*, Sage Publications Inc., California.
33. Block, W. (1998). „Is Inequality Harmful for Growth?“, dostupno na: www.walterblock.com/wp-content/.../inequality_harmful_growth.pdf
34. Boschma, R. and K. Frenken (2011). „The emerging empirics of evolutionary economic geography“, *Urban & Regional research centre Utrecht*, Utrecht University.
35. Bourguignon, F. (1979). „Decomposable Income Inequality Measures“, *Econometrica*, Vol. 47, No. 4.
36. Bourguignon, F. (2004). „The Poverty-Growth-Inequality Triangle“, this paper was presented at the *Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi, on February 4, 2004*.
37. Bourguignon, F., F. H. G. Ferreira and M. Walton, (2007). „Equity, efficiency and inequality traps: A research agenda“, *Journal of Economic Inequality* 5.
38. Bouvet, F. (2008). „Dynamics of regional income inequality in Europe and impact of EU regional policy and EMU“, in: *Growth and income distribution in an integrated Europe: Does EMU make a difference?*, (eds. L. Jonung and J. Kontulainen), European Commission.
39. Camagni, R. (2009). „Territorial capital and regional development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.

40. Canova, F. (2001). „Are EU Policies Fostering Growth and Reducing Regional Inequalities“, CREI, Pompeu Fabre University.
41. Capello, R. (2007). *Regional Economics*, Routledge, New York.
42. Capello, R. (2009). „Space, growth and development“, u: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
43. Capello, R. and P. Nijkamp (2009). *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
44. Capello, R. and P. Nijkamp (2011). „Regional growth and development theories revisited“, u: R. Stimson, R. R. Stough and P. Nijkamp, *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
45. Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society*, Blackwell Publishers Ltd, Cambridge and Oxford.
46. Combes, P. P., T. Mayer and J. F. Thisse. (2008). *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, New Jersey.
47. Cooke, P. et al. (2007). *Regional Knowledge Economies: Markets, Clusters and Innovation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
48. Corijn, E. (2009). „Urbanity as a Political Project: Towards Post-national European Cities“, in: *Creative Economies, Creative Cities: Asian-European Perspectives* (eds: L. Kong and J. O'Connor), Springer, Heidelberg.
49. Deaton, A. (1999.) „Inequalities in income and inequalities in health“, Research Program in Development Studies, Princeton University.
50. Devetaković, S. (2001). *Ekonomika Jugoslavije: tehnološki progres, ekonomska struktura, društvene delatnosti, regionalni razvoj*, Ekonomski fakultet, Beograd.
51. Devetaković, S. (2010). „Aktuelne regionalizacije i njihove implikacije na ocenu nivoa razvijenosti, napredak, te smanjenje postojećih teritorijalnih razlika u Srbiji“, Tematski zbornik radova *Ekonomska politika i razvoj* (redaktori: B. Jovanović Gavrilović i T. Rakonjac-Antić), CID, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
52. Devetaković, S. (2010). „Društvena infrastruktura i kreativni sektor u regionalnom razvoju Srbije“, *Kultura* (ur. G. Rikalović), Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
53. Devetaković, S. (2011). „Regionalni razvojni podsticaji i razlike u Srbiji danas“, u: *Srbija i svet: razvoj i integracije* (urednik: S. Grk), Institut društvenih nauka, Beograd.
54. Dixit, A. K. and J. E. Stiglitz. (1977). „Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity“, *American Economic Review*, Vol. 67.
55. Dragutinović Mitrović R., (2002). *Analiza panel serija*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
56. Dunford M. (1993). „Regional disparities in the European Community: evidence from the REGIO databank“, *Regional Studies*, 27(8).
57. Duro, J. A. (2004). „Regional Income Inequalities in Europe: An Updated Measurement and Some Decomposition Results“, *Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales, Document de Treball 04.11*.
58. European Commission (2011). „Q&A on the legislative package of EU regional, employment and social policy for 2014-2020“, Brussels.

59. European Commission (2012). „Elements for a Common Strategic Framework 2014 to 2020“, Brussels.
60. European Commission (2012)., *Cohesion Policy 2014-2020 – Investing in growth and jobs*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
61. Fallah, B. N. and M. Partridge. (2007). „The elusive inequality-economic growth relationship: are there differences between cities and the countryside?“, *The Annals of Regional Science* 41.
62. Fan, C. and E. Casetti. (1994). „The spatial and temporal dynamics of US regional income inequality, 1950-1989“, *The Annals of Regional Science* 28.
63. Felsenstein, D. and B. A. Portnov (2005). „Understanding Regional Inequalities in Small Countries“, *Regional Studies, Vol. 39 (5)*, Regional Studies Association.
64. Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*, Pluto Press Australia, Melbourne.
65. Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*, Routledge, New York.
66. Florida, R. (2007). *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins Publishers, New York.
67. Florida, R. (2008). *Who's Your City? How the Creative Economy Is Making Where to live the Most Important Decision of Your Life*, Basic Books, New York.
68. Forbes, K. (2000). „A Reassessment of the Relationship Between Inequality and Growth“, *American Economic Review, Vol. 90, Issue 4*.
69. Fujita M, P. Krugman and A. J. Venables. (1999). *The spatial economy: Cities, regions and international trade*. MIT Press, Cambridge MA.
70. Fujita, M. (2007), „The Development of Regional Integration in East Asia: from the Viewpoint of Spatial Economics“, *RURDS, Vol. 19, No. 1*.
71. Galor, O. 1996. „Convergence? Inferences from theoretical models“, *Economic Journal* 106(437).
72. Gardiner, B., R. Martin and P. Tyler (2010). „Does spatial agglomeration increase national growth? Some evidence from Europe“, *Journal of Economic Geography*.
73. Giesen, K. and Jens Sudekum. (2011). „Zipf's law for cities in the regions and the country“, *Journal of Economic Geography* 11.
74. Glaeser, E. L. (1994). „Cities, information and economic growth“, *Cityscape* 1.
75. Glaeser, E. L. (1998). „Are Cities Dying?“, *Journal of Economic Perspectives, Volume 12, Number 2*, pp. 139–160.
76. Glaeser, E. L. (2005). „Inequality“, *Harvard Institute of Economic Research Discussion Paper Number 2078*.
77. Glaeser, E. L. (2008). „The Economic Approach to Cities“, *John F. Kennedy School of Government Faculty Research Working Paper Series*, Harvard University.
78. Glaeser, E. L. and D. C. Maré, (2001). „Cities and Skills“, *Journal of Labor Economics, Vol 19, No. 2*.
79. Glaeser, E. L. and J. E. Kohlhase, (2004). „Cities, regions and the decline of transport costs“, *Papers in Regional Science* 83.
80. Glaeser, E. L. and J. M. Shapiro, (2003). „Urban growth in 1990s: Is city living back?“, *Journal of Regional Science, Vol. 43, No. 1*.
81. Glaeser, E. L., H. D. Kallal, J. A. Scheinkman and A. Shleifer, (1992). „Growth in Cities“, *Journal of Political Economy, Vol. 100, No. 6*.
82. Glaeser, E. L., J. Kolko and A. Saiz, (2000). „Consumer City“, *Harvard Institute of Economic Research, Discussion Paper Number 1901*.

83. Glaeser, E. L., J. Scheinkman and A. Schleifer, (1995). „Economic growth in a cross-section of cities“, *Journal of Monetary Economics*, 36/1.
84. Henderson, J. V. (1974). „The Sizes and Types of Cities“, *Journal of Political Economy*, Vol. 107, Issue 2.
85. Henderson, J. V., Z. Shalizi and A. J. Venables (2001), „Geography and development“, *Journal of Economic Geography*, 1, 81-105.
86. Henderson, V. (2002). „Urbanization in Developing Countries“ *World Bank Research Observer* 17(1): 89–112.
87. Heshmati, A. (2004). „Inequalities and Their Measurement“, *IZA Discussion Paper No. 1219*.
88. Hettne, B. (2005). „Beyond the ‘New’ Regionalism“, *New Political Economy*, Vol. 10, No. 4.
89. Hettne, B. and Söderbaum, F. (2000). „Theorising the Rise of Regioness“, *New Political Economy*, Vol. 5, No.3.
90. Hirschman, A.O. (1971). „The changing tolerance for income inequality in the course of economic development“, *Quarterly Journal of Economics*.
91. Hofer, H. and A. Wörgötter. (1997). „Regional Per Capita Income Convergence in Austria“, *Regional Studies*, Vol. 31.1.
92. http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_C LS_DLD&StrNom=NUTS_33&StrLanguageCode=EN
93. http://ec.europa.eu/regional_policy/index_en.cfm
94. <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:154:0001:0041:EN:PDF>
95. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>
96. http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm
97. http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm
98. Hudson, R. (2007). „Regions and Uneven Regional Development Forever? Some reflective Comments upon Theory and Practice“, *Regional Studies*, Vol 41.9.
99. Islam, N. (2003). „What have we learnt from the convergence debate?“, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17, No.3, Blackwell Publishing Ltd.
100. Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2010. godinu, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Beograd, 2011.
101. Izveštaj o razvoju Srbije 2010, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd, april 2011.
102. Jacobs, J. (1969). *The Economy of Cities*, Vintage, New York.
103. Jacobs, J. (1984). *Cities and the Wealth of Nations*, Vintage, New York.
104. Jakopin, E. i S. Devetaković (2009). „Regionalizacija u Srbiji“ u: *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza* (redaktori: B. Cerović i M. Kovačević), Naučno društvo ekonomista Srbije, Beograd.
105. Jovanović Gavrilović, B. (2003). „Nejednakost i razvoj“, *Ekonomski anali*, br. 159, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
106. Jovanović Gavrilović, B. (2003). *Privredni razvoj sa ljudskim likom* (materijal/skripta za poslediplomce), Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
107. Jovanović, M. (2006). *Evropska ekonomska integracija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

108. Kanbur, R. (2003). „The Policy Significance of Inequality Decompositions“, (dostupno na: <http://www.arts.cornell.edu/poverty/kanbur/IneqDecomp.pdf>)
109. Kanbur, R. (2008). „Globalization, Growth, and Distribution: Framing the Questions“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 5*.
110. Kanbur, R. and A. J. Venables (editors). (2005). *Spatial Inequalities and Development*, United Nations University World Institute, for Development Economics Research (WIDER), Oxford University Press Inc, New York.
111. Karlsson, C., B. Johansson and R. R. Stough (2009). *Innovation, Agglomeration and Regional Competition*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK.
112. Keefer, P. and S. Knack, (2000). „Polarization, politics and property rights: links between inequality and growth“, *Policy Research Working Paper No. 2418*, World Bank, Washington D.C.
113. Kim, S. (2008). „Spatial Inequality and Economic Development: Theories, Facts, and Policies“, *Commission on Growth and Development, Working Paper No. 16*.
114. Kirchgässner, G and J. Wolters (2007). *Introduction to Modern Time Series Analysis*, Springer, New York.
115. Knapp, W. (2003). „Regional Identity – A Conceptual Framework“, ILS NRW, dostupno na web adresi: <http://www.saulproject.net/downloads/A%20Sense%20of%20Place/Rhein%20Ruhr%20symposium/W%20Knapp.pdf>
116. Knowles, S. (2005). „Inequality and Economic Growth: The Empirical Relationship Reconsidered in the Light of Comparable Data“, *The Journal of Development Studies, Vol.41, No.1*.
117. Krugman, P R. and M. Obstfeld (2003). *International Economy – Theory and Policy*, Harper Collins Publishers Inc, New York.
118. Krugman, P. (1991). „Increasing returns and economic geography“. *Journal of Political Economy, Vol. 99 Issue 3*.
119. Krugman, P. (1992). *Geography and Trade*, Published jointly by Leuven University Press, Belgium and MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
120. Krugman, P. (1993). „First nature, second nature and metropolitan location“, *Journal of Regional Science, Vol. 33, No.2*.
121. Krugman, P. (1993). „Where in the World is New Economic Geography?“, Oxford University Press.
122. Krugman, P. (1994). „Complex landscapes in economic geography“. *American Economic Review, Vol. 84, Issue 2*.
123. Krugman, P. (1994). „Urban Concentration: The Role of Increasing Returns and Transport Costs“, *Proceedings of the Annual World Bank Conference on Development Economics*, Washington D.C.
124. Krugman, P. (1998). „Space: The Final Frontier“, *Journal of Economic Perspectives, Vol. 12, No. 2*.
125. Krugman, P. (1998). „The Role of Geography in Development“, *Paper prepared for Annual World Bank Conference on Development Economics*, Washington D.C.
126. Krugman, P. (2010). „The New Economic Geography, now Middle-Aged“, Prepared for presentation to the Association of American Geographers, April 16, 2010, dostupno na: <http://www.princeton.edu/~pkrugman/aag.pdf>

127. Krugman, P. and A. J. Venables. (1995). „Globalization and inequality of nations“, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. CX, Issue 4.
128. Krugman, P. and M. Fujita. (2004). „The New Economic Geography: past, present and the future“, *Papers in Regional Science* 83.
129. Lall, S. V. and S. Ghosh (2002). „Learning by Dining: Informal Networks and Productivity in Mexican Industry, World Bank Working Paper No. 2789.
130. Lall, S., Z. Shalizi and U. Deichmann (2001). „Agglomeration Economies and Productivity in Indian Industry“, *World Bank W/P 2663*, Washington D.C.
131. Leonardi, R. (2011). „The Future of Cohesion Policy in 2014-2020: Can Cohesion Policy Be Merged with the Europe 2020 Programme?“, *Regional Studies Association*.
132. Li, H. and H. Zou. (1998). „Income Inequality is not Harmful for Growth: Theory and Evidence“, *Review of Development Economics*, 2(3).
133. Lucas, R. (1988). „On the Mechanics of Economic Development“, *Journal of Monetary Economics* 22, 1988.
134. Marchand, M. H., M. Boas and T. M. Shaw. (1999). „The political economy of new regionalisms“, *Third World Quarterly*, Vol. 20, No. 5.
135. Martin, P. (1997). „Can Regional Policies Affect Growth and Geography in Europe?“, CERAS, Paris and CEPR, London.
136. Martin, R. (2008). „National growth versus spatial equality? A cautionary note on the new 'trade-off ' thinking in regional policy discourse“, *Regional Science Policy & Practice*, Volume 1, Number 1.
137. McCann, P. and F. van Oort, (2009). „Theories of agglomeration and regional economic growth: a historical review“, in: R. Capello and P. Nijkamp, *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
138. Mihailović, K. (1990). *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd.
139. Milanović, B. (2005). „Can We Discern the Effect of Globalization on Income Distribution? Evidence from Household Surveys“, *The World Bank Economic Review*, Vol. 19, No. 1.
140. Milanović, B. (2005). „Globalization and goals: does soccer show the way?“, *Review of International Political Economy* 12:5.
141. Milanović, B. (2005). „Half a World: Regional Inequality in Five Great Federations“, *Journal of the Asia Pacific Economy* Vol. 10, No. 4, Routledge.
142. Milanović, B. (2006). „Economic Integration and Income Convergence: not such a strong link?“, *The Review of Economics and Statistics*, 88(4).
143. Milanović, B. (2006). *Odvojeni svetovi*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd.
144. Milanović, B. (2007). „Why We All Care About Inequality (But Some of Us Are Loathe to Admit It)“, *Challenge*, vol. 50, no. 6.
145. Miljković, M. (2007). „Regionlani razvoj u uslovima globalizacije“, *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*, Ekonomski fakultet, Niš.
146. Mladenović, Z. i A. Nojković, (2008). *Analiza vremenskih serija: Primeri iz srpske privrede*, CID, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd.
147. Mladenović, Z. i P. Petrović, (2007). *Uvod u ekonometriju*, CID, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd.
148. Molnar, D. (2011). *Lokalni ekonomski razvoj: teorija, analiza, praksa*, NIP Zrenjanin a.d. i Banat-info, Zrenjanin.

149. Nacrt Nacionalnog plana regionalnog razvoja Republike Srbije za period 2013-2022. godine, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, 2012.
150. Nijkamp, P. (2008). „XXQ Factors for Sustainable Urban Development: a Systems Economics View“, *Romanian Journal of Regional Science*, Vol.2 No. 1.
151. Očić, Č. (1990). *Rast ili vlast*, Ekonomika, Beograd.
152. Očić, Č. (1998). *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd.
153. Očić, Č. (2003). *Uvod u regionomiku*, Znamen, Beograd.
154. Očić, Č. (2004). *Regionomska istraživanja*, Znamen, Beograd.
155. Očić, Č. (2012). *Regionalistička dekonstrukcija Srbije*, Prosveta, Beograd.
156. Očić, Č. (2013). *Strukturna analiza jugoslovenske privrede:1952-1962-1968*, Službeni glasnik, Beograd.
157. Odedokun, M. O. and J. I. Round. (2004). „Determinants of Income Inequality and its Effects on Economic Growth: Evidence from African Countries“, *African Development Bank*, Published by Blackwell Publishing Ltd.
158. OECD (2009). *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris.
159. OECD (2011), *OECD Regions at Glance 2011*, OECD Publishing.
160. OECD, (2003). „Geographic concentration and territorial disparity in OECD countries“, Paris; dostupno na sledećoj internet adresi: http://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&sqj=2&ved=0CCUQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.oecd.org%2Fdataoecd%2F43%2F1%2F15179757.DOC&ei=u-Q3UIPqj5HHtAb_9IGoCQ&usq=AFQjCNEq0cOimyq1rFZ3qSt6a9TZ2ZXf2Q&sig2=D_zs5DXO9yOZ7Rv5ymNSqw
161. Opštine u Srbiji, Republički zavod za statistiku, Beograd (brojevi/godine od 1995-2010).
162. Osborne, M., K. Sankey and B. Wilson (2007). *Social Capital, Lifelong Learning and the Management of Place: An international perspective*, Routledge, New York.
163. Paas T. and L. Lill, „Regional Income Disparities and Growth: Toward Convergence or Divergence“.
164. Paasi, A. (2000). „Re-constructing regions and regional identity“, *Nethur lecture*, 7.11.2000, Nijmegen, The Netherlands
165. Paasi, A. (2002). „Place and region: regional worlds and words“, *Progress in Human Geography* 26,6.
166. Pavlović, M. (2012). „Jugoslovenska kraljevina prva evropska regionalna država“, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 141 (urednik: Č. Očić), Novi Sad.
167. Pelević, B. (2005). *Uvod u međunarodnu ekonomiju*, CID, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
168. Perroti, R. (1996). „Growth income distribution and democracy: what the data say“, *Journal of Economic Growth*, 1.
169. Petrakos, G. (2001). „Patterns of Regional Inequality in Transition Economies“, *European Planning Studies*, Vol. 9, No.3.
170. Petrakos, G. and Y. Saratsis. (2000). „Regional inequalities in Greece“, *Papers in Regional Science* 79.

171. Petrakos, G., A. Rodrigues–Pose and A. Ravolis. (2003). „Growth, Integration and Regional Inequality in Europe”, *Department of Planning and Regional Development, School of Engineering, University of Thessaly, Discussion Paper Series 9(3)*.
172. Pike, A., A. Rodrigues–Pose and J. Tomaney. (2006). *Local and Regional Development*, Routledge, New York.
173. Potter, A. and H. D. Watts. (2011). „Evolutionary agglomeration theory: increasing returns, diminishing returns, and the industry life cycle“, *Journal of Economic Geography* 11.
174. Pravilnik o sadržini i izgledu Jedinственог регистра akreditovanih regionalnih razvojnih agencija („Službeni glasnik RS“, br. 89/2010);
175. Pravilnik o sadržini, načinu i postupku vođenja Registra mera i podsticaja za regionalni razvoj, „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 93/2010.
176. Prostorni plan Republike Srbije od 2010. godine do 2020. godine, Ministarstvo za prostorno planiranje i zaštitu životne sredine, Beograd, novembar 2010.
177. Puga, D and A. J. Venables. (1999). „Agglomeration and economic development: Import Substitution vs. Trade Liberalisation“, *Economic journal*, 109 (455).
178. Pyatt, G. (1976). „On the interpretation and disaggregation of Gini coefficients“, *Economic Journal* 86.
179. Rahman, H. (2007). *Information and Communication Technologies for Economic and Regional Developments*, Idea Group Publishing, London.
180. Ravallion, M. (2001). „Inequality Convergence”, *Policy Research Working Paper 2645*, World Bank, Washington D.C.
181. Ray, D. (1998). *Development Economics*, Princeton University Press.
182. *Regionalni razvoj Srbije 2008*, (2008). Republički zavod za razvoj, Beograd.
183. *Regionalni razvoj Srbije 2009*, (2009). Republički zavod za razvoj, Beograd.
184. *Regioni u brojkama*, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd, jul 2010.
185. Republički zavod za statistiku, Popis stanovništva 2002, Beograd.
186. Rikalović, G., Ž. Stojanović i Z. Zakić, (2012). „Novi obrazac privrednog razvoja i zapošljavanja: model kreativne ruralne industrijalizacije“, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 141 (urednik: Č. Očić), Novi Sad.
187. Rodríguez-Oreggia, E. (2005). „Regional disparities and determinants of growth in Mexico“, *The Annals of Regional Science*, 39.
188. Rohde, N. (2008). „A comparison of inequality measurement techniques“, *School of Economics Discussion Paper No. 377*, University of Queensland, Australia.
189. Rylander, D. „The Role of Internet Services in Regionalization“, Göteborg University, Sweden (dostupno na: http://www.isoc.org/inet98/proceedings/5c/5c_4.htm).
190. Sala-i-Martin, X. (1994). „Regional Cohesion: Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence”, *Economics Working Paper 104*, Biblioteca Universitat Pompeu Fabra.
191. Sala-i-Martin, X. (1996). „The classical approach to convergence analysis“, *Economic Journal*, 106.
192. Scott, A. J. (1998). *Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition, and Political Order*, Oxford University Press.

193. Sen, A. (1979). „Equality of what?“, In: McMurrin S. (ed.) *Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge University Press, Cambridge, MA.
194. Shorrocks, A. and G. Wan. (2004). „Spatial Decomposition of Inequality“, *World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2004/01*.
195. Shorrocks, A. F. (1980). „The Class of Additively Decomposable Inequality Measures“, *Econometrica*, Vol. 48, No. 3.
196. Sperlich, Y and S. Sperlich (2012). „Income Development and Sigma convergence in South–South Agreement Areas“, *Working Paper Series 12301*, Département des sciences économiques Université de Genève (<http://www.unige.ch/ses/dsec/research/wps/12031.pdf>)
197. Spiezia, V. (2006). „Geographic concentration of production and unemployment in OECD countries“, *Cities and Regions*, OECD, Paris (dostupno na www.oecd.org/dataoecd/43/0/15179780.doc)
198. Stanišić, N. (2011). „Income Convergence in the European Union: New versus Old Member States“, *Contemporary Issues in Economics, Business and Management*, Faculty of Economics Kragujevac.
199. Stimson, R. J., R. R. Stough and B. H. Roberts. (2006). *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy*, Springer, New York.
200. Stimson, R., R. R. Stough and P. Nijkamp (2011). *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
201. Storper, M. and A. J. Venables (2002). „Buzz: The Economic Force of the City“, Paper to be presented at the DRUID Summer Conference on Industrial Dynamics of the New and Old Economy – who is embracing whom?, Copenhagen/Elsinor, 2002.
202. Subramanian, S. (2004). „Indicators of Inequality and Poverty“, *WIDER Research Paper No. 2004/25*.
203. Suriñach, J., R. Moreno and E. Vayá (2007). *Knowledge Externalities, Innovation Clusters and Regional Development*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
204. Svensson, J. (1998). „Investment, property rights and political instability: theory and evidence“, *European Economic Review* 42.
205. Šestović L, (2010). „Mapiranje rasta u Srbiji“, *Kvartalni izveštaj Svetske banke*, br. 20 (januar-mart 2010. godine), Fond za razvoj ekonomske nauke, Beograd.
206. Terrasi, M. (1999). „Convergence and divergence across Italian regions“, *The Annals of Regional Science*, 33.
207. Thorbecke, E. and C. Charumilind (2002). „Economic Inequality and Its Socioeconomic Impact“, *World Development* 1307, Published by Elsevier Science Ltd.
208. Uredba o načinu vršenja poslova ministarstava i posebnih organizacija van njihovog sedišta, „Službeni glasnik RS“, br. 3/92, 36/92, 52/92 - odluka USRS, 60/93 i 5/95)
209. Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica („Službeni glasnik RS“, br. 109/2009 i 46/2010)
210. Uredba o utvrđivanju uslova, kriterijuma i načina akreditacije za obavljanje poslova regionalnog razvoja i oduzimanja akreditacije pre isteka roka na koji je izdata (Službeni glasnik RS, br. 74/2010 i 04/2012);
211. Ustav Republike Srbije „Službeni glasnik RS“, broj 83/06

212. Vacić, Z. i ostali (2003). *Regionalizacija Srbije*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
213. Varblane, U. and P. Vahter (2005). „An analysis of the Economic Convergence process in the Transition Countries“, University of Tartu, Estonia, (<http://infutik.mtk.ut.ee/www/kodu/RePEc/mtk/febpdf/febawb37.pdf>)
214. Vazquez-Barquero, A. (2002). *Endogenous Development: Networking, Innovation, Institutions and Cities*, Routledge, New York.
215. Verbeek, M. (2004). *A Guide to Modern Econometrics*, 2nd edition, John Wiley & Sons Ltd, West Sussex, England.
216. Vlada Republike Srbije, *Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012*, Beograd, 2007.
217. Vukmirović, J i D. Gavrilović. (2011). „Regionalni računi i regionalni BDP“, *CESS magazin-časopis za regionalnu politiku i razvoj*, Vojvodina Cess, Novi Sad.
218. Wang, C. and Z. Ge. (2004). „Convergence and transition auspice of Chinese regional growth“, *The Annals of Regional Science* 38.
219. Westlund, H. (2006). *Social Capital in the Knowledge Economy: Theory and Empirics*, Springer-Verlag, Heidelberg.
220. Williamson, J. G. (1965). „Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns“, *Economic Development and Cultural Change* 13(2).
221. Wolff, E. N. (2009). *Poverty and Income Distribution*, Wiley-Blackwell, Oxford.
222. Wooldridge, J. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
223. Wooldridge, J. M. (2000). *Introductory Econometrics: A Modern Approach*, South-Western College Publishing.
224. World Bank, (2006). *World Development Report: Equity and Development*, New York: Oxford University Press.
225. World Bank, (2009). *World Development Report: Reshaping Economic Geography*, New York: Oxford University Press.
226. www.narr.gov.rs
227. www.siepa.gov.rs
228. Yao, S. and J. Liu. (1996). „Decomposition of Gini coefficients by class: a new approach“, *Applied Economics Letters*, 3.
229. Yemtsov, R. (2003). „Quo Vadis? Inequality and Poverty Dynamics across Russian Regions“, *World Institute for Economic Development Research, Discussion Paper No. 2003/67*.
230. Zakon o državnoj upravi, „Službeni glasnik RS“, br. 79/05, 101/07 i 95/10
231. Zakon o finansiranju lokalne samouprave, „Službeni glasnik RS“, br. 62/2006 i 47/2011.
232. Zakon o glavnom gradu, „Službeni glasnik RS“, br. 129/07.
233. Zakon o izmenama i dopunama zakona o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 30/2010).
234. Zakon o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik RS“, br. 129/07.
235. Zakon o potvrđivanju Evropske povelje o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik RS“, br. 70/07.

236. Zakon o regionalnom razvoju („Službeni glasnik RS“, br. 51 /2009).
237. Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 129/07.

Bigrafija autora

Dejan Molnar je rođen 15. januara 1980. godine u Zrenjaninu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u rodnom gradu. Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu upisao je 1999. godine. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu juna 2004. godine (smer: Finansije, bankarstvo i osiguranje), sa prosečnom ocenom 9,28. Na istom fakultetu upisao je postdiplomske (magistarske) studije školske 2004/2005. godine (smer: Teorija i politika privrednog razvoja). Tokom postdiplomskih (magistarskih) studija položio je sve predviđene ispite sa prosečnom ocenom 9,89 i uradio je dva pozitivno ocenjena seminarska rada. Magistarski rad pod nazivom „*Lokalni ekonomski razvoj u eri globalizacije*“ odbranio je 18.05.2009. godine, stekavši time akademski naziv *magistar ekonomskih nauka*.

Kandidat je svoju profesionalnu karijeru započeo radom u bankarskom sektoru. Od 2004. godine do 2006. godine bio je zaposlen u „ProCredit Bank“- Srbija i to na poslovima vezanim za kreditiranje, najpre malih i srednjih, a potom i korporativnih preduzeća. U „ProCredit Bank“- Srbija bio je angažovan na pozicijama kreditnog službenika (Loan Officer) i kreditnog analitičara (Credit Analyst). Od 2006. godine do 2009. godine radio je u „VOLKSBANK a.d. Beograd“ na poslovima vezanim za kreditiranje preduzeća i individualnih poljoprivrednih gazdinstava. U „VOLKSBANK a.d. Beograd“ obavljao je poslove na različitim pozicijama – kreditni službenik (2006), rukovodilac Regionalnog centra Novi Sad (2007, 2008), saradnik u odeljenju za upravljanje proizvodima i podršku prodaji u Head Office-u (2008, 2009).

Tokom letnjeg semestra školske 2007/2008. godine i zimskog semestra školske 2008/2009. godine bio je angažovan na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu u svojstvu demonstratora na predmetu Nacionalna ekonomija. Od 02.03.2009. zaposlen je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu kao saradnik u nastavi na istom predmetu. Novembra meseca 2009. godine izabran je prvi put u zvanje asistenta, a jula 2012. godine biran je drugi put u isto zvanje za užu naučnu oblast Ekonomska politika i razvoj - Nacionalna ekonomija, na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Tokom letnjeg semestra školske 2010/2011. i školske 2011/2012. godine izvodio je vežbe na predmetu Tehnološki razvoj i politika. U letnjem semestru školske 2012/2013. godine izvodio je vežbe na predmetu Monetarna ekonomija.

Kandidat je autor monografije „Lokalni ekonomski razvoj: teorija, analiza, praksa“ (2011), kao i nekoliko naučnih radova (članaka) objavljenih u naučnim časopisima i monografijama, zbornicima radova i drugim publikacijama.

Predmet profesionalnog/akademskog interesovanja i rada autora jesu teme iz oblasti lokalnog i regionalnog ekonomskog razvoja, kao i iz domena kreativne ekonomije (kreativni gradovi).

Praktično iskustvo iz oblasti lokalnog i regionalnog ekonomskog razvoja sticao je kao saradnik na projektima koji su imali za cilj jačanje kapaciteta lokalnih samouprava za podsticanje ekonomskog razvoja.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____
број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Потписани/а _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а ЂЕЈАН МОЛНАР

број индекса _____

Изјављујем

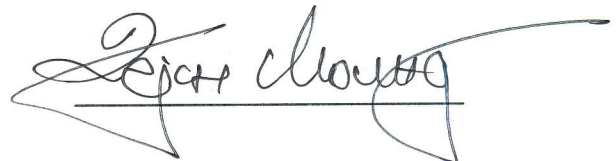
да је докторска дисертација под насловом

РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ И ПРИВРЕДНИ РАСТ: ПРИМЕР СРБИЈЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 17. 04. 2013.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора РЕЈАН МОЛНАР

Број индекса _____

Студијски програм ЕКОНОМИЈА

Наслов рада РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ И ПРИВРЕДНИ РАСТ: ПРИМЕР СРБИЈЕ

Ментор ПРОФ. ДР БИЉАНА ЈОВАНОВИЋ ГАВРИЛОВИЋ

Потписани/а РЕЈАН МОЛНАР

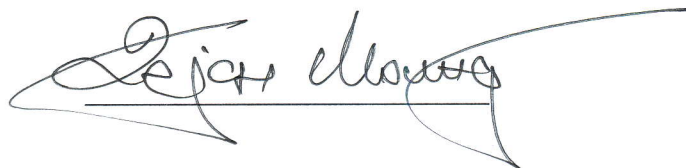
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 17. 04. 2013.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ И ПРИВРЕДНИ РАСТ: ПРИМЕР СРБИЈЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

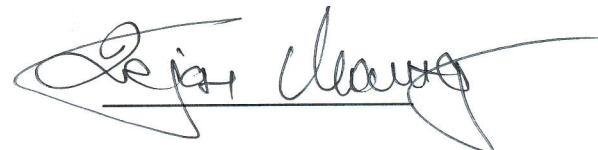
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 17.04.2013.

Потпис докторанда

1. **Ауторство** - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство - некомерцијално – без прераде.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прераде.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство - делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.